LEERBOEK
DER
NEDERLANDSCHE
GESCHIEDENIS,

DERDE HERZIENE DRUK,

DOOR

Dr. N. JAPIKSE.

LEERBOEK DER NEDERLANDSCHE GESCHIEDENIS,

VOORAL TEN GEBRUIKE VAN GYMNASIA EN H. B. SCHOLEN,

DOOR

Dr. N. JAPIKSE,

OUD-LEERAAR BIJ HET GYMNASIAAL EN MIDDELBAAR ONDERWIJS.

DERDE HERZIENE DRUK.

f 2,50.

TE GRONINGEN BIJ J. B. WOLTERS' U. M., 1915.

BIBL. VRIJE UNIVERSITEIT AMSTERDAM
HN
04013
-

VOORBERICHT.

Niet zonder eenige aarzeling voldeed ik aan het verzoek van de firma J. B. Wolters, om dit leerboek te schrijven. Voor mijne eigen lessen, indertijd aan het gymnasium, nu aan de H. B. S., gaf en geef ik de voorkeur aan het laten maken van aanteekeningen door de leerlingen naar het hun vertelde boven het gebruik van een leerboek. Onder de redenen, die mij bewogen hebben, van deze methode af te wijken, voorzoover de Nederlandsche geschiedenis betreft, is de voornaamste deze, dat ten gevolge van den grooten omvang van de stof, bij de noodzakelijke behandeling van de zoogenoemde „algemeene" en „vaderlandsche" geschiedenis beide, de laatste soms wat te veel in het gedrang geraakte. Aan de bewerking van het leerboek heb ik de aanteekeningen, die mij voor mijne lessen dienden, ten grondslag gelegd; maar ze in verschillende opzichten grondig herzien.

Een omstandige uiteenzetting van de wijze der bewerking acht ik hier onnoodig. Deskundigen zullen bij de kennisneming van den inhoud de beginselen, die mij geleid hebben, zonder veel moeite begrijpen. Wel wil ik uitdrukkelijk verklaren, dat het aanbrengen van veel *kennis van feiten en jaartallen bij mijn onderwijs nooit in de bedoeling lag; het inzicht geven in den samenhang van het gebeurde, voorzoover mogelijk — kon het, dan ook in dien van het geheel — stond altijd voorop. Ik hoop er in geslaagd te zijn deze hoofdgedachte van mijn onderwijs ook in dit boek uit te werken en het daarmede ook voor anderen bruikbaar gemaakt te hebben. In het bijzonder vraag ik de aandacht voor de wijze van behandeling der Nederlandsche geschiedenis in de Middeleeuwen, die ik toegepast heb en die, naar ik vertrouw, het begrijpen van de ontwikkeling van het geheel der Nederlanden in dien tijd gemakkelijker voor de leerlingen zal maken dan meestal het geval pleegt te zijn.*

'S-GRAVENHAGE, Februari 1910. N. J.

VOORBERICHT VOOR DEN TWEEDEN DRUK.

Aan allen, die mij van hunne belangstelling bij de verschijning van dit werk deden blijken, hartelijken dank. Zij zullen bij het doorbladeren van den nieuwen druk zien, dat van hunne op- en aanmerkingen rijkelijk gebruik gemaakt is. Ik houd mij zeer aanbevolen voor de verdere aanwijzing van tekortkomingen.

Overigens is niet een of ander gedeelte geheel omgewerkt. Ik achtte dit bij den tweeden druk niet wenschelijk, al werd ik overtuigd, dat het bij een eventueelen derden druk waarschijnlijk noodig zal zijn.

Aan dezen druk is een register van persoons- en plaatsnamen toegevoegd.

'S GRAVENHAGE, 1912. N. J.

VOORBERICHT VOOR DEN DERDEN DRUK.

Zooals ik drie jaren geleden toezegde, zijn nu een paar gedeelten van dit boek aan een zeer grondige herziening onderworpen. Vooreerst is het dit het geval met het tweede stuk, waarin bep. de sociale verhoudingen geheel opnieuw bewerkt zijn, terwijl tal van andere passages wijziging van min of meer beteekenis hebben ondergaan. Ik dank bij de verbetering, die op deze wijze in dit zeer moeilijk bewerkbare gedeelte — naar ik zeker meen — is tot stand gekomen, zeer veel aan de voorlichting van mijn vriend, prof. dr. I. H. Gosses te Groningen. In de tweede plaats geldt de omwerking het zevende stuk, de Fransche tijd, dat ik ten deele ook anders ingedeeld heb. Voor een eventueelen volgenden druk komt omwerking van de 19e eeuw aan de beurt.

'S GRAVENHAGE, Juli 1915. N. J.

I. Van den oudsten tijd tot ± 400 n. Chr.

§ 1. DE OUDSTE BEWONERS.

Hunnebedden enz.

De oudste sporen van menschelijke bewoning in Nederland worden gevonden in begraafplaatsen: hunnebedden, uit ruwe steenblokken gemaakt en oorspronkelijk met zand bedekt; koepelgraven, van hout gebouwd, waarvan de resten in heuvels gevonden zijn. De eerste komen vooral in Drente voor o.a. bij Tinaarloo, Borger, Drouwen en Emmen. De andere zijn ontdekt in heuvels bij Vaassen en Niersen op de Veluwe. Deze alle dateeren van eenige eeuwen vóór het begin der Christelijke jaartelling. Men weet niet, wie de bouwers er van geweest zijn, en evenmin, of zij door de alleroudste bewoners van Nederland gebouwd werden; waarschijnlijk hebben er vóór deze hunnebedden-bouwers nog wel andere menschen hier verblijf gehouden. In dien tijd werden alleen steenen werktuigen gebruikt.

Van jongeren datum zijn de resten van lijkverbranding, die op verschillende plaatsen in Nederland's bodem gevonden zijn in den vorm van verkoolde beenderen en van sporen van brandstapels (b.v. bij Hoog-Soeren en Niersen). Ze worden soms aangetroffen in grafvelden (o.a. bij Valkenswaard en bij Riethoven in Brabant), zoowel los in den grond als in urnen van allerlei maaksel, en zijn afkomstig van meer dan één der volkeren, die nà de hunnebedden-bouwers Nederland bewoond hebben. Naast steenen kenden zij ook bronzen werktuigen.

Keltische stammen.

Van deze volkeren kennen wij met name het eerst Keltische of Gallische stammen, die eens in een groot deel van West-Europa gehuisd hebben. Enkele Nederlandsche plaatsnamen, o.a. Nijmegen (= nieuwe plaats), zijn van Keltischen oorsprong, evenals de riviernamen Maas, Schelde en Rijn. Waarschijnlijk hebben deze Kelten vooral in de Zuidelijke streken van Nederland gewoond. Zij werden gedeeltelijk verdrongen door, gedeeltelijk vermengden ze zich

met Germaansche volkeren, de eerste bewoners van Nederland, van wie iets meer dan van hunne voorgangers bekend is; de bovengenoemde resten van lijkverbranding zijn voor een groot deel van hen afkomstig.

---

§ 2. DE GERMAANSCHE STAMMEN.

Van het Oosten uit zijn deze Germanen naar Nederland gekomen als deelen van één volk, dat aan de Oostzee gewoond had en zich vandaar in verschillende richtingen verspreidde. Misschien woonden ze reeds in de 4e eeuw v. C. ten Noorden van den Rijn; in elk geval kwamen ze pas veel later ten Zuiden van deze rivier. In het midden van de 1ste eeuw v. C. was het grootste gedeelte van Nederland door Germaansche volkeren bezet.

Bataven.

De Bataven waren toen gevestigd op het eiland, dat de Rijn met Maas en Waal vormt en dat waarschijnlijk naar hen de Betuwe heet; zij waren uit Hessen gekomen.

Kaninefaten.

Ten Zuiden en ten Noorden van den Rijnmond woonden de Kaninefaten, wier naam misschien in Kennemerland voortleeft. Ten Noorden van den Rijn vond men de Friezen om de vele meren heen, die daar toen waren.

Friezen enz.

Verder waren er o.a. nog de Tubanten en de Chamaven in het Oosten, wier naam misschien in Twente en Hamaland (een oude benaming voor Gelderland ten Oosten van den IJsel) bewaard is.

Toestand van volk en land.

Woeste, barbaarsche volkeren waren dit. Zij leefden vooral van de opbrengst van jacht en visscherij; daarnaast bedreven ze wat veeteelt en landbouw. Van de Friezen en de Kaninefaten wordt verteld, dat ze uitstekende schippers waren. Hoe zouden ze ook anders in hun waterrijk land! Op verschillende plaatsen, vooral in Friesland en Groningen, hadden ze zich woonplaatsen moeten verschaffen door het opwerpen van hoogten op den aangeslibden kleigrond, die nog nergens door dijken beschermd werd. Niet alleen door de zee en de rivieren werden ze in hunne uiterwaarden bedreigd, even goed door de meren en de inhammen in de kust, die door het wegspoelen van veengronden op talrijke plaatsen ontstonden. Het grootste binnenwater was het Flevo-meer, dat door den Vliestroom in twee takken met de Noordzee in verbinding stond. Bekende inhammen waren de Middel- en Lauwerzee in Friesland. Die opgeworpen hoogten nu, in het Noorden terpen genaamd, waren, evenals de woerden in de Betuwe en de wat later ontstane hillen in Zeeland, de eerste middelen,

die de bevolking aanwendde, om zich tegen het water te verdedigen.

Godsdienst. Van den godsdienst dezer volkeren is weinig bekend. Waarschijnlijk aanbaden zij, evenals de meeste andere Germanen, enkele hoofdgoden: Wodan, den beheerscher van den hemel, Donar, den dondergod, en Tius, den krijgsgod; daarenboven een groot aantal goden van minder aanzien, waarmede ze zich de bosschen en de wateren bewoond dachten. Waarschijnlijk hebben ook zij aan die goden offers gebracht door priesters, die echter zonder veel invloed waren; meer beteekenis schijnt soms aan waarzegsters te zijn toegekend, waarvan er bij de Bataven in de 1ste eeuw n. C. éène genoemd wordt.

---

§ 3. DE ROMEINSCHE OVERHEERSCHING.

Romeinsche Wereldrijk. De Romeinen, die zich in de laatste drie eeuwen v. C. een groot rijk gesticht hadden in de landen aan de Middellandsche Zee, breidden in de 1ste eeuw v. C. hunne heerschappij ook ten Noorden van de Alpen uit. Gajus Julius Caesar veroverde Gallië (Frankrijk) en België. Eerst eenigen tijd na zijn dood († 44 v. C.) kwamen de Romeinen verder Noordwaarts: ten tijde van Augustus, den eersten keizer van het Romeinsche wereldrijk (31 v. C.—14 n. C.).

Onderwerping aan Rome. Augustus' stiefzoon Drusus heeft de Germaansche volkeren in Nederland aan Rome onderworpen (± 10 v. C.). Dit schijnt zonder veel tegenstand geschied te zijn. De voorwaarden, aan de stammen hier opgelegd, waren niet dezelfde: de Bataven betaalden geen schatting, de Friezen deden dit in den vorm van ossenhuiden wel; maar allen moesten de Romeinen met de wapenen bijstaan. Steun verleenden ze reeds bij de tochten van de Romeinen naar de landen tusschen Wezer en Elbe, waar het echter niet gelukt is de Romeinsche heerschappij duurzaam te vestigen. Later worden vooral de Bataven onder de Romeinsche hulptroepen vermeld.

De provincie Neder-Germanië. Tijdens de Romeinsche overheersching behoorde Nederland tot de provincie Neder-Germanië, die zich langs den Rijn Zuidwaarts uitstrekte tot halverwege tusschen Bonn en Coblenz, waar de provincie Opper-Germanië begon. De provincie lag in het uiterste Noorden van het rijk, waarvan de Rijn de grens was. Aan deze rivier en aan de Waal werden op verschillende plaatsen versterkingen aangelegd, onderling door wegen verbonden;

deze dienden in de eerste plaats voor militaire doeleinden, maar, waar ze langs de rivier liepen, tevens tot dijken.

Opstand van de Friezen; van de Bataven enz.

Zeer vast was de Romeinsche heerschappij hier in de 1ste eeuw n. C. niet gevestigd. In 28 kwamen de Friezen in opstand en werden eerst geruimen tijd later opnieuw onderworpen. Ernstiger was de opstand van de Bataven, Kaninefaten, Friezen met andere Germaansche en enkele Gallische volkeren in 69; hij werd begunstigd door een strijd om het keizerschap te Rome. De Bataaf Claudius Civilis, die in Romeinschen dienst geweest was, stond aan het hoofd. De Romeinsche troepen moesten zich terugtrekken naar Castra Vetera (= Xanten), een der belangrijkste vestingen aan den Rijn; hier sloot Civilis hen in. Maar in 70 was Vespasianus, die in den keizersstrijd gewonnen had, in staat een leger onder Cerialis naar het Noorden te zenden, die Civilis bij Castra Vetera overwon. De opstand werd nu bedwongen; de vroegere toestand werd, ook in Nederland, hersteld na een onderhoud van de beide veldheeren aan de Nabalia (= IJsel).

Ruim drie eeuwen duurde hierna de overheersching van Rome voort, zonder dat verdere opstanden aan den beneden-Rijn voorkwamen.

Romeinsche invloed.

Natuurlijk moet de Romeinsche invloed hier groot geweest zijn; maar in dezen uithoek van het rijk toch niet zóó groot, dat de Germanen er geheel door geromaniseerd werden, zooals de Galliërs in de Zuidelijker landen. De invloed ging uit van de soldaten — natuurlijk ook van de vele Germanen, die in Romeinschen militairen dienst waren — en van de kooplieden en de landbouwers, die hierheen kwamen. Veel Romeinsch vaatwerk, dikwijls van een fabrieksmerk voorzien, is naast andere voorwerpen van Romeinschen oorsprong, als bronzen lampen en beeldjes, ijzeren werktuigen en wapens, in den bodem teruggevonden. Ook fundamenten van Romeinsche landhuizen, dateerende ongeveer uit het begin der 2e eeuw n. C., zijn in Zuid-Limburg, in de buurt van Valkenburg, opgegraven; op deze villa's, bestaande uit woning en boerderij, woonden de Romeinsche kolonisten, die het land er om heen door geheel onvrijen (slaven) of door half-vrijen lieten bebouwen. Verder naar het Noorden kwamen alleen de soldaten en de kooplieden. In Neder-Germanië werd, behalve Castra Vetera, Colonia Agrippinae (= Keulen) een der belangrijkste plaatsen; in het Noorden worden o.a. Noviomagus en Batavodurum (beide bij Nijmegen), Fectio (= Vechten) aan den Vecht (= Drususgracht?) Praetorium Agrippinae (bij Voorburg?), Lugdunum Batavorum (aan den Rijnmond?) genoemd. Eén der grootste dier vestingen is die

bij Voorburg geweest (misschien een vlootstation aan een daar langs loopend water), waarvan zeer belangrijke overblijfselen aan het licht gebracht zijn. Die aan den Rijnmond ligt nu ver in zee, want de duinkust is langzamerhand eenige honderden meters afgenomen. Ook een op de hoogte van Domburg liggende tempel, voor een plaatselijke beschermgodin opgericht, is sedert lang in het water verdwenen; dit schijnt de plaats geweest te zijn, vanwaar Romeinsche kooplieden naar Engeland overstaken. Waarschijnlijk onder Romeinschen invloed gingen de bewoners zelf zich meer op landbouw en veeteelt toeleggen; van dezen tijd af kenden zij ook ijzeren werktuigen. De Friezen verkochten aan de Romeinen vee; ook handel in enkele andere producten wordt vermeld.

Maatschappelijke toestand.

Bij de Germanen onderscheidde men vrijen, waaronder bij vele stammen ook edelen, en min of meer onvrijen. Waar de bevolking niet, zooals reeds van ouds onder de Friezen algemeen geweest schijnt te zijn, verspreid op boerenhoeven woonde, maar zich op dorpen bijeen gevestigd had, was het bouwland privaat bezit, terwijl de rest, vn. de woeste gronden en de weiden, aan de gemeenschap behoorde. Zij woonden in leemen- of stroohutten, die misschien gedeeltelijk ook van hout gemaakt waren. Het is mogelijk, dat enkele aanzienlijken naar Romeinsch voorbeeld reeds steenen huizen bezeten hebben; bepaaldelijk kan dit het geval geweest zijn bij de Bataven, die onder de Germanen in Nederland het meest den Romeinschen invloed ondergingen.

Waarschijnlijk nam ook de geestelijke ontwikkeling onder de Germanen hier door den Romeinschen invloed wel toe; maar hiervan weten we niets met zekerheid.

Christendom.

Althans in het Zuiden drong in de 4e eeuw het Christendom, toen overal in het Romeinsche rijk de voornaamste godsdienst, door. Te Keulen woonde een bisschop en sedert het midden der 4e eeuw ook te Tongeren: Servatius was hier bisschop; later was Maastricht de zetel van het bisdom.

In de 3e en 4e eeuw ging de kracht van het Romeinsche wereldrijk gestadig achteruit. De verdediging der grenzen, vooral in het Noorden, werd te zwaar tegenover de steeds opdringende Germanen uit de niet aan Rome onderworpen streken in West-Duitschland. Hierbij stonden de Franken, een uit een verbond van kleinere volkeren gevormde stam, op de voorposten.

Invallen van de Franken.

Reeds in de 3e eeuw begonnen hunne invallen, die in de 4e eeuw tot hunne duurzame vestiging, eerst op het eiland der Bataven, later meer Zuidelijk geleid hebben; de in het Zuiden bestaande Romeinsche landhuizen werden daarbij verwoest. In het begin der 5e eeuw was het met de

Romeinsche heerschappij in Nederland en België gedaan; niet beter verging het haar in den verderen loop dier eeuw in geheel West-Europa. Maar, terwijl in de meeste deelen van het rijk de Romeinsche beschaving stevig genoeg wortel geschoten had, om de veroveraars in sterke mate te beïnvloeden, hen dus te romaniseeren, was dit in Nederland en Noord-België niet het geval. De zich hier in de groote volksverhuizing der 5e eeuw vestigende volkeren bleven in hoofdzaak Germaansch. Behalve de Franken waren dit de Friezen en de Saksen, de laatsten zeker, de eersten nu misschien ook een uit een vereeniging van kleine volkeren gevormde stam. In hen moeten de vroegere bewoners opgenomen zijn.

II. Van ± 400 tot ± 900.

§ 4. FRIEZEN, FRANKEN EN SAKSEN.

Woonplaatsen. Het grootste gedeelte van Nederland was na de volksverhuizing in het bezit van de Friezen. Hunne woonplaatsen strekten zich uit langs de Noordzeekust van den Wezer tot aan het Zwin in Vlaanderen. In het Zuiden waren hunne buren de Franken, die zich hadden uitgebreid ongeveer tot een lijn, getrokken van Maastricht naar Duinkerken; verder Zuidelijk woonden de geromaniseerde Galliërs, in België Walen genoemd. In het Noorden woonden naast de Friezen de Saksen, wier gebied van Elbe tot Wezer reikte en die verder naar het Zuiden ongeveer door den IJsel van de Franken gescheiden werden; enkele vestigingen hadden ze over die rivier, o.a. de Hunneschans bij het Uddelermeer op de Veluwe.

Omtrent de gebeurtenissen en toestanden in Nederland van de 5e tot aan het einde der 7e eeuw is zeer weinig bekend. Het belangrijkst voor de toekomst was de geschiedenis der Franken. Dezen nl. stichtten, onder leiding van Chlodovech (Clovis) (485—511) en diens opvolgers, koningen uit het geslacht der Merowingen (het eerst voorkomend in de buurt van Doornik), een groot rijk: zij veroverden Gallië, naar hen Frankrijk genoemd. De kern van dit rijk lag aan de Seine, in Romaansch land dus, waarheen de koningen hun zetel verplaatsten. Die Franken, die zich daar met hen vestigden, werden op den duur geromaniseerd; zij — Chlodovech voorop — namen ook spoedig het Christendom aan, dat zich na de volksverhuizing wel in Gallië, maar niet in Neder-Germanië gehandhaafd had. Van uit het Zuiden zijn de Noordelijk wonende Franken gekerstend door zendelingen als St. Amand en St. Bavo. Onder hen ontstonden toen in de 6e eeuw opnieuw bisdommen te Maastricht en te Kamerijk; het eerste werd later naar Luik overgebracht.

Stichting van het Franken-rijk.

---

§ 5. DE FRANKISCHE VEROVERING.

De Franken breidden in de 7e eeuw hunne veroveringen ook naar het Noorden uit. In het begin dier eeuw hadden ze gedurende korten tijd

een kasteel bij Utrecht (dat daar waarschijnlijk in den laatsten tijd der Romeinsche heerschappij gebouwd was) in bezit; maar eerst in het einde der 7e eeuw werden hunne aanvallen krachtiger. Over de Friezen heerschten toen koningen, hetzij over een deel, hetzij over het geheel van hun gebied. De meest bekende is Radbod, die aan de Franken een hevigen tegenstand bood. Deze kwamen hier onder de aanvoering van Pippijn (ten onrechte van Herstal genaamd) en later van diens zoon Karel Martel; beiden waren, in hunne waardigheid van hofmeier, de eigenlijke rijksbestuurders over het rijk van de toen zeer verzwakte Merowingen. Deze hofmeiers stamden uit het geslacht der Karolingen, afkomstig uit het Oostelijk deel van het rijk, Austrasië genoemd. Dit deel, dat minder geromaniseerd was dan het Westelijke, Neustrië geheeten, werd nu van meer belang dan vroeger en dus ook de Rijn, die er doorstroomde. De pogingen van de Karolingen, om de Friezen te onderwerpen, hadden tevens ten doel, om het gebied van den Neder-Rijn geheel in hun bezit te brengen.

Radbod.

Karolingen.

De onderwerping.

Zoolang Radbod leefde, gelukte de onderwerping der Friezen niet; hij behield tegenover Pippijn, die hem in 689 voor het eerst aanviel, zijne macht bijna geheel ongeschonden. Eerst na zijn dood in 719 kwam Karel Martel in het bezit van den Rijn tot aan de monding toe en daarna volgde spoedig de onderwerping van de Friezen tot de Lauwers. De meer Oostelijk wonende Friezen erkenden de Frankische heerschappij pas in het einde van de 8ste eeuw, tegelijk met de Saksen, tegen wie een aantal oorlogen gevoerd werden. Dit geschiedde ten tijde van Karel den Grooten, kleinzoon van Karel Martel. Zijn vader Pippijn had zich in 751 in plaats van den laatsten Merowing zelf koning over de Franken gemaakt.

De kerstening.

Een direct gevolg van de vestiging der Frankische heerschappij was een stelselmatige prediking van het Christendom, dat hier vooral door Angelsaksische zendelingen verkondigd werd.

Bisdom Utrecht.

In 695 werd één van de eersten hunner, Willebrord, tot aartsbisschop over het land der Friezen benoemd; zijne woonplaats werd Utrecht. Veel moeite kostte het de aanbidding van Wodan en andere goden bij de Friezen te doen ophouden, vooral tijdens Radbod, die het Christendom en de Franken tegelijk weerde. Willebrord's prediking had het meeste succes onder de Friezen ten Zuiden van den Rijn, in Zeeland vooral. Ten Noorden van den Rijn was Winfried of Bonifacius de meest bekende prediker; op zijn laatsten tocht in 754 werd hij, toen bisschop van Utrecht, bij Dokkum vermoord. Eerst een halve eeuw later waren geheel Friesland

en ook Saksenland gekerstend, tegelijk met hunne onderwerping aan Karel den Grooten. Liudger, zelf een Fries, heeft bij het laatste deel der bekeering een hoofdrol gespeeld; hij werd de eerste bisschop van Munster, in het land der Saksen.

---

§ 6. DE TIJD VAN KAREL DEN GROOTEN.

Karel's rijk. Het rijk van dezen beroemden vorst, in 800 door den paus te Rome tot keizer gekroond, werd in het Oosten door Elbe en Donau, in het Westen door den Atlantischen Oceaan en de Noordzee begrensd en reikte van midden-Italië in het Zuiden tot in Sleeswijk-Holstein in het Noorden. Karel's krachtige regeering bracht in dit groote rijk rust en orde.

Nederland als deel van dit rijk. Voor Nederland was het behooren tot dit rijk van groot belang. Het lag niet, zooals in het Romeinsche rijk, in een uithoek en genoot daardoor nu voor het eerst eenigermate de voordeelen van zijne ligging in het mondingsgebied van drie groote rivieren. Gunstiger nog werd België's positie, omdat het in het verbindingsgebied van het Germaansche en Romaansche deel van Karel's rijk lag; het heeft zich dan ook voorspoediger ontwikkeld dan Nederland. Hier bleven de Friezen voorloopig het voornaamste deel der bevolking, al begon de Frankische invloed zich ten Noorden van den Rijn, o.a. door het bestuur, te doen gevoelen. Het rijk was nl. in gouwen verdeeld, die door graven bestuurd werden; deze moesten in hoofdzaak zorgen voor rechtspraak en krijgsdienst. Vooral op de rechtsinstellingen werd van toenaf de invloed der Franken merkbaar. De graven waren de ambtenaren, die namens den vorst recht spraken, de inkomsten beheerden en de vrijen tot den krijg opriepen (heerban).

Maatschappelijke toestanden. Veeteelt en landbouw waren in dezen tijd de belangrijkste bronnen van bestaan; de meeste bewoners van het Karolingische rijk waren boeren. Bij de Franken ten Zuiden van den Rijn woonden deze in alleenstaande hofsteden. Bij hen hadden zich grootgrondbezittingen gevormd, naar

Bij de Franken. het voorbeeld van dergelijke landgoederen, die uit den Romeinschen tijd in Zuidelijker streken waren blijven bestaan en gedeeltelijk in handen van de daar geromaniseerde Franken gekomen waren. Deze bezittingen behoorden òf aan wereldlijke heeren òf aan de kerk; vooral kloosters kregen door schenking veel land.

Het aantal vrijen nam af. Wereldlijke en geestelijke grootgrondbezitters — waaronder vooral de kloosters verstaan moeten worden — gaven hun land gedeeltelijk ter bebouwing aan onvrijen en menig vrije heeft zijn vrijheid opgegeven om zoo als landbouwer een bestaan te vinden. Machtige wereldlijke heeren, vooral de graven, schijnen van hun overwicht dikwijls gebruik gemaakt te hebben, om minder gegoede vrijen te nopen tot verkoop van hun land op nadeelige voorwaarden of om zichzelf en hun goed aan hen in eigendom op te dragen. Vrije boeren werden zoo tot onvrije. De verschillende soorten van onvrijen, die geen eigen land hadden, maar dit hielden van een heer, vat men samen onder den naam van hoorigen. De vrijheidsbeperking was zeer verschillend; eveneens de plichten, die zij tegenover hun heer moesten vervullen. Geen van alle verkeerden zij in volkomen slavernij; zij moesten gewoonlijk bepaalde tijden werken op de boerderijen, die de heer voor eigen gebruik gehouden had en van de opbrengst van de hun toegewezen hoeven een deel afstaan. Ook de eigenlijke slaven waren niet geheel rechtloos. Hun aantal was niet groot en is op den duur sterk afgenomen; een deel van hen is onder de hoorigen opgenomen.

Bij de Friezen en Saksen.

Grootgrondbezit en onvrijheid schijnen bij de Franken en Saksen meer voorgekomen te zijn dan bij de Friezen. De boerderijen waren waarschijnlijk toen reeds, evenals meestal nu nog, verschillend van vorm bij de Saksen en de Friezen en ook weer anders bij de Franken. De Friesche boerderij had den stelpvorm: opbouw met den hooiberg als middelpunt. In de Saksische huisden menschen en vee in één ruimte met hoog dak, zonder afscheiding dus. Ook bij de Franken kwamen oorspronkelijk dergelijke hofsteden voor, waar alles onder één dak samengebracht was, maar met afscheiding tusschen woonhuis en schuur; in de Zuidelijke gewesten hadden zij een ander type hofstede met langen zijgevel, waarin verschillende deuren tot woonhuis, koestal, dorschvloer enz. toegang gaven. Bij de eerstgenoemde hofsteden was de deur altijd in den achtermuur.

Terpen.

De huizen lagen in verschillende streken op de terpen en de hillen (blz. 2); deze waren ook nu nog de eenige bescherming tegen het water. De terpen hadden in dezen tijd hun grootsten omvang; er waren er van bijna vijftien hektaren. Ook heele dorpen waren er op gebouwd (b.v. Warffum). Kort na Bonifacius' dood werd er reeds een kerk ter eere van dien heilige op een terp gesticht. Evenmin als vroeger beschermden zij het omliggende land afdoende; vooral het Flevo-meer, bij de Friezen Almere genoemd, richtte herhaaldelijk groote verwoestingen aan.

Handel en Scheepvaart.

Onder de bronnen van bestaan namen ook handel en scheepvaart in Karel's tijd eenige plaats in. En hierbij speelden de Friezen een belangrijke rol. In den loop der 8ste eeuw begon de Friesche handel zich te ontwikkelen. De Friezen gingen op hunne tochten langs de waterwegen met hunne schepen, die òf getrokken werden òf zeilden; zij staken er zelfs de Noordzee mee over naar Engeland. Hier bezochten zij Londen, waar ze vooral metalen, o.a. tin, haalden. In Frankrijk bezochten zij misschien de toen beroemde markt van St. Denis. Den Rijn gingen ze op om graan en wijnen, vooral naar Keulen, Mainz en Straatsburg, en zelfs trokken ze naar Denemarken en verder over land naar Sleeswijk; hout en pelswerk kwamen hier vandaan. Grootendeels dreven ze handel in producten, die niet uit het eigen land afkomstig waren; zij brachten vreemde producten van de ééne markt naar de andere. Een dergelijke markt in onze streken was het voor den handel zeer gunstig gelegen Dorestad (= Duurstede); daarnaast wordt als handelsplaats Witla aan den Maasmond genoemd. Eigen producten van de Friezen waren misschien lakens. In elk geval waren de zoogenoemde Friesche lakens een belangrijk handelsproduct, maar het is niet zeker, of zij ergens in Friesland dan wel in Vlaanderen vervaardigd werden. Zeker werd ook wel Friesch vee uitgevoerd en misschien ook visch. Aan visscherij werd druk gedaan, maar mogelijk diende de opbrengst nog alleen voor eigen gebruik. De meeste handelswaren waren toen zaken, die men voor dagelijksch gebruik niet noodig had; deze, de meeste kleeren b.v., werden nog op iedere hofstede of op ieder dorp zelf gemaakt.

Geestelijke Ontwikkeling.

Van de geestelijke ontwikkeling van de bewoners van Nederland in dezen tijd is niet veel te zeggen. Hunne kerstening heeft hierop zeer zeker grooten invloed gehad, maar men moet zich dezen niet direkt al te groot voorstellen. Al vereerde men nu één god in plaats van vele goden, toch verdween het oude niet geheel; verscheidene gebruiken, vn. bij feesten, gingen van den ouden in den nieuwen godsdienst over; enkele leven nu nog voort. Kloosters, toen de middelpunten van onderwijs en ontwikkeling, waren er meerdere in België, o.a. de St. Bavo-abdij te Gent; in Nederland was er nog slechts één te Utrecht. Het Karolingische hof, waar onder Karel's bescherming ook aan wetenschappelijke studie gedaan werd, kwam niet ver in deze streken; alleen te Nijmegen had Karel een palts (= paleis), waarvan op het Valkenhof enkele deelen, o.a. van de kapel, over zijn. Eén van de duidelijkste bewijzen van den invloed der kerstening is de Friesche vestiging, die reeds ± 800 in Rome bestond: hier vonden

Friesche pelgrims een onderkomen; hier werden misschien ook Friesche geestelijken opgeleid. Verteld wordt, dat de Friesche dichter of zanger Bernlef na zijne bekeering boven heldenliederen van vroegeren tijd Christelijke liederen verkoos. Deze liederen zijn ons geheel onbekend en evenmin weten we iets van de taal der Friezen uit dien tijd; stellig waren er nog zeer weinigen, die konden lezen of schrijven.

---

§ 7. DE ONDERGANG VAN HET KAROLINGISCHE RIJK. DE NOORMANNEN.

Met Karel den Grooten († 814) verdween de kracht van het uit zoovele volkeren samengestelde en daarom moeilijk regeerbare Karolingische rijk. Zijn zoon en opvolger, Lodewijk de Vrome, was niet in staat het geheele rijk te beheerschen. Diens zoons, die, na langen strijd met hun vader en onderling, het rijk bij het verdrag van Verdun in 843 in drieën verdeelden, bezaten evenmin veel gezag in hunne rijken. Nederland behoorde tot het rijk van Lotharius, Lodewijk's oudsten zoon, die het middelste deel kreeg, begrensd door de Noordzee in het Noorden, Schelde, Maas en Rhône in het Westen, Wezer en Rijn in het Oosten, midden-Italië in het Zuiden; dit werd aan weerszijden ingesloten door de rijken zijner broeders: Oost- en West-Francië, waaruit Duitschland en Frankrijk ontstaan zijn. Na den dood van Lotharius († 855) werd zijn rijk opnieuw onder zijne zoons verdeeld. Het Noordelijk deel, tot aan het Juragebergte, kwam aan Lotharius II, naar wien het Lotharingen heette; het werd na den dood van Lotharius II bij het verdrag van Meersen in 870 tusschen de vorsten van Oost- en West-Francië verdeeld en negen jaar later kwam het door verovering geheel bij Oost-Francië. Hierbij bleef het, toen in 887, na een korte regeering van Karel den Dikken over heel het Karolingische rijk, de twee voornaamste deelen weer van elkander gescheiden werden.

Verdrag van Verdun.

Lotharingen.

Bij Oost-Francië.

De in Nederland wonende Friezen, Franken en Saksen behoorden dus staatkundig sedert het einde der 9e eeuw allen tot Oost-Francië; de Franken in België waren gescheiden door de Schelde: de Westelijk van deze rivier wonende Franken, die in Vlaanderen dus, waren onderdanen van den koning van West-Francië. De streken ten Noorden van den Rijn, nog meermalen Friesland genoemd, waren tijdens de twisten der Karolingische vorsten, wier gezag zeer gering werd, vrij wel aan zich zelf overgelaten.

Noormannen. Deze toestand heeft de invallen der Noormannen begunstigd. De bewoners van Skandinavië verlieten, vooral in de 9e eeuw, in grooten getale òf tijdelijk òf voorgoed hunne woonplaatsen; zij gingen uit op roof- of handelstochten en ook wel op het verwerven van nieuw gebied. Naar de landen van West-Europa kwamen vooral Denen. Op hunne lange, open schepen, die òf geroeid werden òf zeilden, onder aanvoering van de Vikings, voeren ze, waar ze konden, de rivieren op, hieven hooge schattingen of plunderden het land en keerden dan terug. In Nederland kwamen ze het eerst in 834 en sedert herhaalde malen. De bevolking trachtte zich wel te verdedigen, maar was, in den steek gelaten door hare vorsten, niet tegen hen bestand; velen werden als gevangenen meegenomen en niet dan tegen hoogen losprijs vrijgelaten. De handelsplaatsen Dorestad en Witla hadden zeer veel van hen te lijden. Evenzoo de kerken en kloosters, want de Noormannen waren nog geen Christenen; de bisschop van Utrecht vestigde zich tijdelijk in Deventer. Zelfs Nijmegen en nog Zuidelijker streken kregen de Noormannen te bezoek. Het duurde niet lang, of ze trachtten hier ook land in bezit te krijgen. De Deensche vorst Heriold wist zich met Walcheren te doen beleenen, zijn broeder Rorik met Dorestad. En toen de Deen Godfried in 882 door Karel den Dikken als opvolger van Rorik erkend werd, scheen er hier een Deensch rijk te zullen ontstaan. Maar reeds in 885 werd Godfried, een bijzonder hardvochtig man volgens de overlevering, vermoord en daarmede werd de kracht van deze Deensche heerschappij gebroken; zij eindigde geheel, nadat koning Arnulf, opvolger van Karel den Dikken in Oost-Francië, een overwinning op de Noormannen bij Leuven aan de Dyle behaald had. Daarna duurden de invallen nog geruimen tijd voort; in de 10e eeuw werden ze al zeldzamer, om in het begin der 11e geheel op te houden. Blijvend waren de gevolgen van de door de Denen aangerichte verwoesting voor Dorestad, dat te niet ging; Witla was sedert geheel verdwenen. Vele Friesche kooplieden vestigden zich te Keulen, dat in de 10e eeuw zeer groote beteekenis kreeg, te Mainz of elders aan den Rijn. In Nederland werden Tiel en Utrecht, waarheen de bisschop in het begin der 10e eeuw terugkeerde, en Deventer handelsplaatsen van eenige beteekenis, maar geen van deze evenaarde den vroegeren bloei van Dorestad.

Hunne vestiging.

Slag aan de Dyle.

Gevolgen.

Opkomst der feodale macht. Voor den staatkundigen toestand in de Karolingische landen had de verwarring in de 9e eeuw uiterst belangrijke gevolgen door de ontwikkeling van de macht van

de hertogen (d.i. eigenlijk legeraanvoerders) en de graven. Dit werd v.n. bevorderd door wat men gewoonlijk de feodaliteit (of het leenstelsel) noemt. De gewoonte, om land in leen te geven, was het eerst in toepassing gebracht door de kerk. De vorsten volgden haar in den Karolingischen tijd na en op hunne beurt deden de grootgrondbezitters het ook. Iemand, die een feodaal (d.i. leen-)goed kreeg, verloor hierdoor niet zijne vrijheid, maar nam alleen zekere verplichtingen op zich, v.n. om als vazal zijn heer (senior, seigneur) in den oorlog te volgen. Een leen werd veelal gegeven als belooning voor bewezen diensten. Ook gebeurde het, dat kleinere bezitters hun eigen (allodiaal) goed aan een machtigere overdroegen, om het van dezen in leen terug te krijgen: zij genoten dan de bescherming van den machtigere, want de senior was verplicht den vazal te beschermen. De leenen erfden al spoedig gewoonlijk van vader op zoon over. Van deze nieuwe verhoudingen trokken vooral de graven en de hertogen, behoorende tot de machtigsten onder de landeigenaars, voordeel. Een aantal menschen werden persoonlijk van hen afhankelijk en de band werd te sterker, toen het vorstelijk gezag na Karel den Grooten in verval raakte: toen vooral hadden velen bescherming van hen alleen te wachten. Bovendien werd de macht der graven en hertogen versterkt, doordat hun ambt eveneens erfelijk begon te worden. Zoo gingen zij zelf op vorsten gelijken. Allerlei vorstelijke rechten zelf werden op den duur ook in leen gegeven: b.v. rechtspraak over een zeker gebied, bepaalde inkomsten, jacht en visscherij in een of andere streek; ten slotte het gravenambt zelf, wat de erfelijkheid hiervan in de hand werkte. Ook kloosters en aanzienlijke geestelijken werden door schenkingen in leen zelfstandiger dan vroeger; bij hen werkte bovendien de reeds bestaande gewoonte hiertoe mede, dat de koningen meermalen aan hun gebied het recht van immuniteit, d.i. losmaking uit de koninklijke machtsoefening ten opzichte van de rechtspraak, toekenden.

Niet overal in de Karolingische rijken was deze ontwikkeling even sterk. In West-Francië leidde ze reeds in de 9e en 10e eeuw tot de vorming van een aantal haast geheel zelfstandige graafschappen en hertogdommen, terwijl het koninklijk gezag hier heel gering werd. In Oost-Francië daarentegen ging ze toen lang zóó ver niet, zoodat daar in de 10e eeuw het koninklijk gezag nog zeer krachtig kon worden. Alleen Lotharingen maakte een uitzondering: de macht van verscheidene feodale heeren was er omstreeks 900 veel grooter dan in de overige deelen van Oost-Francië; hier hebben de koningen der 10e eeuw dan ook groote moeite gehad, om hunne macht te doen gelden.

III. Van ± 900 tot ± 1400.

§ 8. KONINGSCHAP TEGENOVER FEODALITEIT.

Het Duitsche Koningschap.

De laatste machtelooze Karolingische koning van Oost-Francië of Duitschland stierf in 911. Een aantal Duitsche grooten kozen toen één hunner tot koning. Het daardoor ontstane nationaal-Duitsche koningschap werd vooral krachtig onder de regeering der eerste vorsten uit het hertogelijk huis van Saksen, Hendrik I (919—936) en diens zoon Otto I (936—973).

Giselbert.

Ook voor Lotharingen was hun beider regeering van belang. Zij hadden eerst veel moeite er hun gezag te doen erkennen, bepaaldelijk in het Zuiden. Hier was Giselbert, de zoon van Reginar Langhals, een door zijne vele bezittingen en vazallen machtig heer, die zich wel gaarne tot vorst van geheel Lotharingen wilde maken; hij erkende niet den koning van Duitschland, maar dien van Frankrijk als zijn leenheer, omdat hij van diens gezag weinig te duchten had. De Fransche koning Karel de Eenvoudige beschouwde zich dan ook gedurende eenige jaren als heerscher over Lotharingen. Maar in 925 reeds dwong Hendrik I de Lotharingsche grooten hem als hun opperheer te erkennen, zoodat Lotharingen bij Duitschland bleef; een opstand van Giselbert en andere ontevredenen tegen Otto I mislukte geheel, evenals andere pogingen tot verzet. Om hun gezag te handhaven, steunden nu Otto I en zijne opvolgers vooral op de hooge geestelijkheid. Otto's broeder Bruno werd in 953 tot aartsbisschop van Keulen benoemd; van dit aartsbisdom hing Lotharingen ook kerkelijk grootendeels af. Bruno werd tevens belast met het bestuur over Lotharingen, dat spoedig daarna in Opper- en Neder-Lotharingen, met de Moezel als grens, verdeeld werd. Aan het hoofd dier beide deelen werden hertogen geplaatst, maar dezen kregen eerst heel weinig macht. Zeer begunstigd werden de bisschoppen, in dezen tijd door den koning zelf benoemd. Daardoor nam de macht van de bisschoppen van Kamerijk, Luik en Utrecht zeer toe.

Opper- en Neder-Lotharingen.

Het Sticht.

In de gunstigste omstandigheden waren de laatstgenoemden. Ten Noorden van den Rijn waren de feodale heeren nog weinig machtig; de meeste beteekenis onder hen hadden de graven in Rijnland en Kennemerland, toen nog graven in Friesland geheeten, die

ook goederen en rechten bezaten in de gouw Tessel en het later zoogenaamde West-Friesland; verder de graven in Hamaland. Veel machtiger dan zij werden nu de bisschoppen van Utrecht of van het Sticht, zooals het bisdom meestal genoemd wordt. In het begin der 10e eeuw bezaten dezen reeds vele landerijen zoowel in Utrecht als in Holland. Door de gunst der Duitsche koningen nam dit bezit zeer toe en behalve nieuwe bezittingen kregen zij, vooral in de 11e eeuw, ook de grafelijke rechten in vele deelen van hun bisdom: zoo in de gouwen der tegenwoordige provinciën Utrecht, Overijsel en Drente, een deel van het tegenwoordige Gelderland, ten slotte ook nog in Friesland. Het ging er op lijken, alsof de grenzen van hun wereldlijk gebied met die van hun kerkelijk gebied zouden komen samen te vallen.

Bisschoppen en feodale heeren.

Geen wonder, dat de bisschoppen trouwe dienaren der koningen werden. Maar toch viel het hun zwaar het koninklijk gezag krachtig te handhaven tegenover de steeds naar zelfstandigheid strevende feodale heeren, die door de bevolking van hun gebied trouw gesteund werden. Te zwaarder werd deze taak, omdat de koningen meestal ver weg waren. Otto I werd in 962 te Rome door den paus tot keizer gekroond en sedert gaven hij en zijne opvolgers, Otto II en Otto III, zich veel moeite om hunne macht in Italië te vestigen; deze pogingen, die nooit met afdoend succes bekroond werden, hadden spoedig een verzwakking van het koningsgezag in Duitschland ten gevolge, wat het allereerst in het afgelegen Neder-Lotharingen merkbaar werd. Reeds in het einde der 10e eeuw traden hier de feodale heeren meer op den voorgrond. In het Zuiden waren het vooral de graven van Leuven en van Henegouwen, beiden uit Giselbert's geslacht stammend, en die van Verdun en van Namen; in Friesland, tusschen Vlie en Lauwers, waren gedurende de 11e eeuw de Brunonen, een geslacht, dat uit Saksen stamt, de buren van de bovengenoemde Friesche graven. Bovendien werd de hertogelijke waardigheid tijdelijk van wat meer beteekenis, toen Hendrik II, de opvolger van Otto III, haar in het begin der 11e eeuw verleende aan Godfried van Verdun, die zelf tot één der feodale geslachten van het hertogdom behoorde; ook zij bleek echter voor de koninklijke macht weldra gevaarlijk.

Voor de verdere ontwikkeling der machtsverhoudingen in het Noorden werd de strijd van de graven van Rijnland en Kennemerland met de bisschoppen van Utrecht zeer belangrijk. Hij begon in den aanvang der

Kennemerland en het Sticht.

11e eeuw tijdens graaf Dirk III, die een gebied aan de Maas, de Merwede genoemd, bezette; hierlangs ging de vaart van en naar Tiel. De Tielsche kooplieden leden

er nu veel overlast van de bewoners dezer streek, die kort na hunne vestiging door den graaf tot zijne onderdanen gemaakt waren; zij beklaagden zich bij Hendrik II, die bisschop Adelbold en hertog Godfried last gaf Dirk te verjagen; maar op den moerassigen grond bij Vlaardingen leden zij een nederlaag (1018) en graaf Dirk behield zijne nieuwe, belangrijke bezitting.

Hendrik III en de feodale heeren.

Een moeilijken tijd kregen de feodale heeren nog door te maken tijdens Hendrik III (1039—1056), den tweeden keizer uit het Salische huis, dat op het Saksische volgde. Deze streefde er ernstig naar zijn gezag in Neder-Lotharingen te bevestigen. Zijn machtigsten vijand hier vond hij in Godfried met den Baard uit het geslacht der graven van Verdun, die, reeds hertog van Opper-Lotharingen, het ook in Neder-Lotharingen wilde worden. Hendrik III overwon hem, ontnam hem Opper-Lotharingen (1047) en trad tegelijk met kracht op tegen de bondgenooten van Godfried, onder wie de graaf van Vlaanderen en Dirk IV, de opvolger van Dirk III, waren. De Vlaamsche graven, machtige leenmannen van Frankrijk sedert het einde der 9e eeuw, zochten in de 11e eeuw ook invloed te krijgen ten Noorden en ten Oosten van de Schelde: zij verwierven er een deel van Zeeland, o.a. Walcheren, en het land van Aalst en van Waas, later Rijks-Vlaanderen genoemd. Tegen den Vlaamschen graaf vermocht Hendrik III niet veel, maar graaf Dirk IV kreeg het hard te verantwoorden. Nadat hij in 1046 en 1047 door den keizer zelf zonder veel succes was aangevallen, leed hij in 1049 de nederlaag tegen de verbonden bisschoppen van Luik en Utrecht; toen scheen het een tijdlang, of Utrecht zou ook in het gebied aan de Westkust der Noordzee de heerschappij verkrijgen. Maar in de tweede helft der 11e eeuw trad een groote verzwakking van het keizerlijk gezag in en toen werden de omstandigheden voor de feodale heeren zeer gunstig.

Toeneming van den kerkelijken invloed.

De versterking der bisschoppelijke macht in de 10e en 11e eeuw was bevorderlijk aan het kerkelijk leven in het algemeen. Hiervan was Utrecht in het Noorden het middelpunt. Verschillende bisschoppen waren ontwikkelde, geleerde mannen: zoo bisschop Balderik, die de opvoeding van Bruno, den broeder van Otto I, geleid had. Te Utrecht nam het aantal aanzienlijke kerkelijke gebouwen zeer toe, vooral in de 11e eeuw. En ook elders in en buiten het Sticht kwamen ze nu veel voor. Aan graaf Dirk I dankte in het begin der 10e eeuw een abdij te Egmond hare opkomst; een graaf van Hamaland stichtte een abdij te Elten. Aan de kloosters waren scholen verbonden, waar het onderwijs vooral diende

tot de opleiding van koorknapen. Kunst en wetenschap, haast uitsluitend in het Latijn, werden er beoefend. In verschillende kloosters waren handschriften-verzamelingen; er werden ook nieuwe handschriften gemaakt. Tevens hadden van de kloosters uit vele ontginningen van nieuw bouw- en weideland plaats. Belangrijke middelpunten van ontwikkeling waren het dus.

---

§ 9. DE OVERWINNING DER FEODALITEIT.

Strijd van keizer en paus.

In de tweede helft der 11e eeuw heeft in bijna geheel Neder-Lotharingen het koningschap het tegen de feodaliteit afgelegd. Toen nl. begon een strijd tusschen keizer en paus, die onder verschillende vormen een paar eeuwen voortgeduurd heeft. De strijd ontstond, omdat de pausen er naar streefden de kerk van de wereldlijke macht onafhankelijk te maken; zij slaagden er in hun doel te bereiken, maar niet dan na hevig verzet van de keizers, in de eerste plaats van Hendrik IV, den opvolger van Hendrik III. In den beginne stonden verscheidene hooge geestelijken aan de zijde van den keizer, aan wien zij zooveel te danken hadden.

Dit gold bepaaldelijk van de bisschoppen van Neder-Lotharingen, o.a. van bisschop Willem van Utrecht. En bovendien vond Hendrik IV hier een trouw dienaar in Godfried met den Bult, den zoon van Godfried met den Baard, die zelf, met den keizer verzoend, in het laatst van zijn leven († 1070) eindelijk hertog van Neder-Lotharingen geworden was. Daardoor werd de macht van de keizerlijke partij hier voor een korten tijd nog grooter dan tijdens Hendrik III.

Het Sticht en Kennemerland.

Het gebied van den opvolger van Dirk IV raakte geheel in haar bezit; Hendrik IV beleende er bisschop Willem mede en tegen dezen, gesteund door hertog Godfried, kon het gravenhuis zich niet staande houden, al trad Robert de Fries uit Vlaanderen, die gehuwd was met de weduwe van één der graven uit dat huis, als verdediger op. Maar in 1076 stierf Godfried ten gevolge van een moordaanslag, te Delft op hem gepleegd, en nu kon graaf Dirk V, gesteund door Robert, toen zelf graaf van Vlaanderen, zijn gebied heroveren. Hendrik IV, juist in vollen strijd met den paus, kon den bisschop niet helpen.

Holland.

Dirk V komt in 1108 voor het eerst voor als graaf van Holland; de naam Holland, oorspronkelijk alleen behoorende aan het land in en bij de Merwede-streek [1]), was overgegaan

---

[1]) Dit land heette nu langen tijd Zuid-Holland.

op het grafelijk gebied, dat zich uitstrekte van de Zijpe tot de Maas en langs deze rivier tot den Bommelerwaard. Ook de eilanden ten Zuiden daarvan tot aan de tegenwoordige Oosterschelde stonden toen zeker reeds onder zijn gezag. Hiermede was het bestaan van het graafschap Holland in het einde der 11e eeuw verzekerd.

Het einde der Brunonen.

Minder gelukkig verging het de Brunonen. Graaf Egbert II uit dit geslacht had zich, als vele andere feodale heeren, in den strijd van keizer en paus tegen den eersten verklaard en zelf naar de keizerskroon gestaan. Hendrik IV ontnam hem hierom zijne leenen en gaf de Nederlandsche hiervan, nl. het land tusschen Vlie en Lauwers, aan bisschop Koenraad van Utrecht, die evenals diens voorganger zijn trouwe steun was. Egbert kwam spoedig daarna om en met hem stierf zijn geslacht uit (1089).

Gelre.

Krachtiger nog dan in het Noorden bevestigde de macht der feodale vorsten zich nu in het Zuiden van Neder-Lotharingen. Hier werd hun na Hendrik III weinig tegenstand meer geboden; de bisschoppen van Luik en Kamerijk konden, zonder steun, in het geheel niet tegen hen op. Naast de vroeger genoemde kwamen hier in de 11e eeuw ook nog de graven van Limburg en van Gelre, beiden in de Maasstreek De laatsten zijn voor Nederland van groot belang: hun graafschap, dat zijn naam aan de plaats Gelre (nu Geldern in Pruisen) ontleende, breidde zich nl. weldra uit over een deel van Hamaland, waar aan het eerste gravengeslacht tijdens keizer Hendrik II een einde gemaakt was, over Teisterbant en over de Veluwe; daarbij kwam door erfenis in het begin der 12e eeuw het graafschap Zutfen, ook een deel van Hamaland. De naam Gelre is toen ook aan deze streken, die met het eigenlijke Gelre geen aaneengesloten aardrijkskundig geheel vormden, gegeven.

Verval van hertogelijke en keizerlijke macht.

Van invloed op de ontwikkeling der feodale machten was het tevens, dat na den dood van Godfried met den Bult de hertogelijke waardigheid in Neder-Lotharingen hare beteekenis verloor. De laatste hertog uit het geslacht van Verdun, Godfried van Bouillon, stierf in 1100 op een kruistocht (blz. 23). De waardigheid werd daarna achtereenvolgens gegeven aan de graven van Leuven of Brabant (zooals deze zich nu noemden) en aan die van Limburg, maar zij was voor hen niet veel meer dan een eeretitel; zij maakten er van gebruik, om zich in hunne eigen vorstendommen hertog te noemen.

Aan het einde van de regeering van Hendrik IV was het met de keizerlijke macht in Neder-Lotharingen feitelijk gedaan. De keizer stierf in 1106 aan het hof van den bisschop van Luik. Zijn opvolger Hendrik V

sloot in 1122 het concordaat van Worms met den paus; daarna was 's keizers invloed op de benoeming der bisschoppen zeer verminderd. Natuurlijk bleven toen de bisschoppen ook niet meer zoo geheel 's keizers vertegenwoordigers. Langzamerhand werden ze bijna geheel vrij van de keizerlijke macht. Maar zij moesten nu hunne zelfstandigheid ook alleen verdedigen tegen de omringende wereldlijke vorsten, wat hun steeds moeilijker gevallen is.

---

§ 10. DE LANDSHEERLIJKE MACHT (12e EEUW).

Nederlanden.

In de 12e eeuw werd de naam Neder-Lotharingen onbekend. Een samenvattende naam voor onze streken was toen niet in gebruik, want ze vormden geen staatkundige eenheid. Men kan ze evenwel aanduiden als de Nederlanden: de meervoudsvorm past bij den toestand, zooals deze geworden was: vele staatjes, waarvan de vorsten, meestal landsheeren genoemd, niet dan in naam vazallen van den keizer waren. In ontwikkeling stonden de Zuidelijke staatjes boven die in het Noorden. Enkele van de daar regeerende landsheeren hadden èn Germaansche èn Waalsche onderdanen; bepaaldelijk die van Brabant, Luik en Vlaanderen. Dit laatste, al was het grootendeels een leen van Frankrijk, rekenen we ook tot de Nederlanden om de afkomst van de meerderheid der bevolking en de velerlei betrekkingen, waarin het tot de andere gewesten stond. In het Noorden, waar zoowel in Holland als in het Sticht het Frankische element nu overheerschte, werd het gebied der Friezen langzamerhand beperkt tot de streken tusschen Vlie en Wezer.

De landsheer.

Hoe de landsheerlijke macht in de verschillende vorstendommen zich heeft ontwikkeld, is voor de meeste niet precies bekend. Zij berustte op de vroeger (blz. 14) aangegeven grondslagen; zij breidde zich uit, doordat de landsheeren voortdurend meer koninklijke bevoegdheden aan zich trokken. Hoofdzaak van den landsheer was bewaring van den landsvrede. De graven van Vlaanderen hebben dat het eerst en het krachtigst gedaan. Hier werd zij reeds in de 11e eeuw door den graaf en zijne ambtenaren uitgeoefend; de laatsten werden voor een deel gekozen uit 's graven onvrijen (ministerialen) en dienden hem als raadslieden aan zijn hof.

De ministerialen.

Op verschillende plaatsen waren grafelijke burchten opgericht, waar ook ministerialen het bevel voerden; hier spraken zij namens den graaf recht, van hieruit beheerden zij zijne goederen; de hoogste

hunner waren de burggraven. Ook in de andere vorstendommen heeft waarschijnlijk een dergelijke bestuursinrichting bestaan, maar zich wat later ontwikkeld dan in Vlaanderen; in Holland vinden we burggraven te Leiden en in het Sticht te Groningen en te Koevorden. Spoedig werden de ministerialen evenals de andere edelen gevaarlijke ambtenaren; hun ambt werd veelal erfelijk en zij hadden van den graaf, tot belooning van hunne diensten, land en allerlei rechten in leen: maar toen streefden ook zij naar zelfstandigheid tegenover hun landsheer. Begrijpelijkerwijze gingen nu de landsheeren naar andere ambtenaren omzien en zij vonden dezen in de baljuwen, die in Vlaanderen reeds in de 12e eeuw voorkwamen; eerst in de 13e eeuw elders in de Nederlanden, ook wel onder andere namen als bijv. drosten. Dezen werden meestal uit den lageren adel gekozen; het ambt van baljuw werd niet erfelijk en bleef aan den vorst meer ondergeschikt.

---

§ 11. RIDDERS, GEESTELIJKEN EN BOEREN (12e EEUW).

De ridders en de geestelijken waren in de toenmalige maatschappij de eerste standen. Het landbouwbedrijf was toen overal in Nederland nog verreweg het belangrijkste (alleen Vlaanderen maakte hierop een uitzondering: zie § 13); het meeste land behoorde aan die beide standen, terwijl de geestelijkheid bovendien aan de kerk hoog aanzien ontleende.

Ridders. De ridders bestonden eigenlijk uit twee deelen: de oude geboorte-adel en de nieuwe dienst-adel. Van den eersten vindt men in de Nederlanden weinig vertegenwoordigers. Verreweg de meeste edelen behoorden tot den tweeden, die uit de ministerialen voortgekomen was; al bleven deze geen ambtenaren van den landsheer, hunne bezittingen behielden ze wel en ze vormden daardoor een hier meer, elders minder belangrijke macht. In het Sticht waren o.a. de heeren van Amstel en Woerden op de grenzen van Holland; die van Voorst in Salland. In Holland o.a. de heeren van Wassenaer, Brederode en Egmond. De voornaamste bezigheid van de ridders was het wapenbedrijf, hetzij in den oorlog, hetzij op de dikwijls niet minder gevaarlijke tournooien, de sport van dien tijd. Wanneer, na afloop van een leertijd, de „knape" bij het opnemen in den ridderstand den ridderslag ontving, dan zwoer hij o.a. de kerk, de weduwen en de weezen te zullen beschermen en ongerechte oorlogen te zullen vermijden. Maar de meesten waren ruwe, weinig ontwikkelde mannen, die lang niet altijd de hun opgelegde verplichtingen nakwamen. De ridders streden te

paard en in wapenrusting; hunne voornaamste wapenen waren lans en schild. Zij woonden, evenals de landsheeren, ook wel op burchten, die, van muur en grachten omgeven, tot vestingen werden.

Geestelijken. Onder de hooge geestelijken waren er verscheidene, die dicht stonden bij den ridderstand, waaruit zij dikwijls stamden. Ook zij hadden grootgrondbezit en wereldlijke macht te verdedigen. Geen wonder, dat zij in hunne kerkelijke plichten daardoor te kort schoten; van de 13e eeuw af werd hierover veelvuldig geklaagd. In den beginne gold dit in mindere mate van de kloosterlingen (regulieren) dan van de in de wereld levende geestelijken (seculieren). Naast de vroegere kloosters kwamen er in de 12e eeuw nog vele bij als stichtingen van verschillende monnikenorden.

Boeren. Van deze beide standen waren de overige bewoners van het platteland voor een zeer groot gedeelte als vazallen en hoorigen afhankelijk. Het sterkst was dit in het Zuiden, waar vrije boeren nog slechts op enkele plaatsen woonden, b.v. in Vlaanderen aan de kust en op hier en daar nieuw ontgonnen heide- en moerasgronden. Ten Noorden van den Rijn kwamen nu ook grootgrondbezittingen en feodaliteit veel voor, maar niet in zoo sterke mate als in het Zuiden; het aantal vrijen, vooral in Holland en in de Noordelijkste Friesche landen, bleef er aanzienlijk. Hierop hebben de bestaansmoeilijkheden in deze waterrijke landen veel invloed gehad. Zeer talrijk waren nog in de 12e en 13e eeuwen de overstroomingen, waarvan verscheidene groote schade aanrichtten. Maar de algemeene toestand verbeterde toch, omdat

Dijkenaanleg. men sedert de 11e eeuw met den aanleg van dijken begon, waarbij de kloosterlingen zich op verschillende plaatsen verdienstelijk maakten. Zeedijken waren in de 12e eeuw reeds in Friesland en waarschijnlijk toen ook reeds in Noord-Holland, maar zwaar genoeg, om het water ten allen tijde tegen te houden, werden ze eerst veel later. Ook aan rivierdijken werd sedert de 12e eeuw meer zorg besteed; het ontstaan van verschillende waterschappen, zoo dat van Rijnland in Holland en dat van den Lekdijk in Utrecht, heeft dit sedert de 13e eeuw zeer bevorderd.

In de 12e eeuw waren de omstandigheden nog niet van dien aard, dat hier een zeer talrijke bevolking kon wonen. Hieraan is het waarschijnlijk toe te schrijven, dat een aantal Hollanders

Kolonisatie in Noord-Duitschland. en Vlamingen in die eeuw hun land verlieten, om zich op verschillende plaatsen van Noord-Duitschland te vestigen, waar toen aan kolonisten veel behoefte was. Zij hebben vele streken om Bremen en Hamburg, in Holstein, Mecklen-

burg en Brandenburg ontgonnen, waar ze van de vorsten als vrijen groote landerijen kregen. Dit was toen het „Oostland" voor de Duitschers, aan de kolonisatie waarvan de Nederlanders een belangrijk aandeel genomen hebben.

Kruistochten.

Evenzoo deden ze in dezelfde 12e eeuw mede aan de groote beweging der kruistochten, die ondernomen werden tot verovering op het Heilige Land op de Mohamedanen; wel niet uitsluitend, maar toch vooral waren het ridders, die hierbij hun werk vonden. Godfried van Bouillon (blz. 19) was één der voornaamste deelnemers aan den eersten grooten tocht van 1096; na de inneming van Jeruzalem regeerde hij gedurende korten tijd onder den titel van „beschermer van het Heilige Graf" over het veroverde gebied, waar zijn broeder hem als koning opvolgde. Een eeuw later werd de Vlaamsche graaf Boudewijn IX, ook ten gevolge van een kruistocht, die om verschillende redenen op de verovering van Constantinopel op de Grieken uitgeloopen was, keizer van het daar gestichte Latijnsche keizerrijk (1204). Van het meeste belang was voor Nederland de tocht van 1217, waarop een groot aantal Friezen meegingen onder aanvoering van graaf Willem I van Holland: zij gingen over zee, hielpen in Portugal de Christenen tegen de Mooren en kwamen na een jaar in Egypte, dat toen de hoofdmacht der Mohamedanen was. Hier werd Damiate belegerd in vereeniging met andere kruisvaarders, maar eerst in 1219 gelukte het de stad te nemen, die weldra weer verloren ging. Ook op volgende tochten in de 13e eeuw worden nog verschillende malen Nederlandsche kruisvaarders genoemd. Maar, evenals elders, ging de belangstelling toen hier gaandeweg achteruit. Nog vóór 1300 waren alle in het Oosten veroverde landen weer door de Mohamedanen heroverd.

---

§ 12. DE POLITIEKE VERHOUDINGEN IN DE 12e EEUW.

Bemoeiingen van de keizers met de Nederlanden kwamen in de 12e eeuw weinig meer voor. Toch kreeg het keizerschap in de tweede helft dier eeuw nog een groote beteekenis ten tijde van Frederik Barbarossa (1152—1190), den krachtigen keizer uit het Zwabische geslacht der Hohenstaufen. Maar hij kon er niet meer aan denken de macht der feodale heeren te knotten; in de Nederlanden, waar hij soms te Nijmegen verblijf hield, oefende hij alleen op hunne onderlinge verhouding een enkelen keer eenigen invloed.

Frederik Barbarossa.

Landsheerlijke twisten. Deze onderlinge verhouding was, sedert de landsheeren vrij wel zelfstandig waren, vooral bij de naburen veelal verre van vriendschappelijk. Pogingen van den één om zijn gebied ten koste van een ander uit te breiden, aanspraken van twee landsheeren op een zelfde landstreek, moeilijkheden over dijkaanleg hadden herhaaldelijk geschillen ten gevolge, waaruit vele oorlogen voortkwamen.

Zoo was er in het Noorden veel te doen tusschen het Sticht en Holland, o.a. over het Friesche land tusschen Vlie en Lauwers. Op dit gebied had Utrecht aanspraak (blz. 19), maar ook Holland bezat er rechten, terwijl de Friezen zelf in het geheel geen landsheerlijk gezag wenschten te erkennen. Tusschen Holland en Utrecht bemiddelde, om aan de onderlinge twisten hierover een einde te maken, Frederik Barbarossa in 1165 een overeenkomst: samen zouden de graaf — toen Floris III — en de bisschop over Friesland heerschen; dit is toen gedurende korten tijd geschied.

Friesland.

Het Sticht, Holland en Gelre. Kon de bisschop in dit geval, met keizerlijken steun, een deel zijner rechten handhaven, in het algemeen was hij tegen zijne naburen niet bestand: noch tegen Holland in het Westen noch tegen Gelre in het Oosten. Verschillende omstandigheden maken dit begrijpelijk. Het Sticht was om zijn aardrijkskundigen vorm moeilijk te regeeren, vooral omdat de Veluwe aan de graven van Gelre in leen gegeven was; het was dus eigenlijk in twee deelen, het Neder-Sticht (Utrecht zelf) en het Over-Sticht, verdeeld. Het bisschoppelijk gezag was niet erfelijk; de bisschoppen werden, sedert het begin der 12e eeuw geregeld, gekozen door een deel der hooge geestelijken, nl. door de kanunniken van de kapittels der kerken te Utrecht. Op deze keuze nu oefenden de naburige graven weldra veel invloed; vooral deden dit die van Holland. Reeds in het einde der 12e eeuw wist graaf Floris III zijn broeder tot bisschop te doen verkiezen; dit bevorderde natuurlijk den invloed van Holland in het Sticht, in de eerste plaats in het Neder-Sticht. In het Over-Sticht streefde toen Gelre naar uitbreiding, vooral in Overijsel, maar dit zonder veel succes. Gevaarlijker voor de bisschoppelijke macht waren daar de burggraven van Groningen en Koevorden (blz. 21), die hun ambt erfelijk maakten en die zeer zelfstandig optraden.

Vlaanderen en Holland. Minder gelukkig dan tegenover Utrecht was Holland tegenover Vlaanderen; het had hiervan Zeeland-bewester-Schelde, d.i. Zeeland ten Zuiden van de Oosterschelde, in leen, een bezit van waarde om de drukke vaart langs verschillende

Zeeuwsche stroomen. Graaf Floris III trachtte zich van deze leenhulde te ontslaan, maar hij was tegen Vlaanderen niet opgewassen. In 1168 dwong de Vlaamsche graaf hem zijn leenman te blijven en o.a. te beloven, dat hij geen tollen van Vlaamsche kooplieden zou heffen. De strijd was daarmede slechts voorloopig geëindigd. Zooals de meeste dezer landsheerlijke twisten (o.a. ook die van Gelre en Brabant over landen aan Maas en Waal) werd hij nog meermalen herhaald.

Twisten in Holland.

Ook in de vorstendommen zelf kwamen in de 12e eeuw beroeringen voor. Zoo raakten in Holland de zoons van Floris III († 1191 op een kruistocht) na 's vaders dood in twist: de oudste, Dirk VII, werd door Willem met behulp van de Friezen aangevallen. Willem verloor, maar kreeg Friesland te besturen, ook namens Utrecht. Na den dood van Dirk VII in 1203 werd hij graaf van Holland, maar niet dan na een langdurigen strijd tegen zijne nicht Ada, Dirk's dochter, die gehuwd was met graaf Lodewijk van Loon; gesteund door de bevolking, behield Willem I de overhand. Hij is de aanvoerder van den kruistocht van 1217 (blz. 23).

---

§ 13. HANDEL EN NIJVERHEID. DE STEDEN (13e EEUW).

Vlaanderen.

Niet meer het land der Friezen, maar Vlaanderen werd sedert de 11e eeuw het voornaamste handelsgewest in de Nederlanden. De gunstige ligging van Vlaanderen heeft hiertoe veel bijgedragen, maar ook het krachtige grafelijk gezag, dat in staat was Vlaamsche en vreemde kooplieden te beschermen. Drukke handelsbetrekkingen ontwikkelden zich in de 12e en 13e eeuw met Engeland, Frankrijk, Spanje, de groote Italiaansche handelssteden als Venetië en Genua; met Duitschland, vooral Keulen, dat langs een in de 12e eeuw aangelegden weg over Maastricht gemakkelijk te bereiken was, en de nu krachtig opkomende Oostzeesteden, waarvan Lübeck de eerste werd. Vlaanderen werd in West-Europa het belangrijkste handelsland en ook de handel uit de Nederlanden zelf richtte zich het meest hierheen. Daarenboven ontstond er een zeer belangrijke lakennijverheid, die eerst haar grondstof vond in Vlaanderen zelf, waar veel schapenteelt was, maar later meer Engelsche wol gebruikte, die beter hoedanigheid had; de handel met Engeland werd dientengevolge het allerdrukst. Bij duizenden werden lakens en andere weefsels in de 13e eeuw vervaardigd en uitgevoerd. Deze handel en nijverheid maakten Vlaanderen tot het voor-

Luik. naamste gewest in de Nederlanden. In het bisdom Luik was een metaalnijverheid, die veel beteekenis had en hare producten in groote hoeveelheid uitvoerde. Elders was toen geen

De andere gewesten. groote industrie-ontwikkeling, al was er in Brabant en ook in het Noorden op verschillende plaatsen wel eenige lakenfabricage; evenmin een wereldhandel, al waren er wel handelsbetrekkingen van andere gewesten buiten de Nederlanden, vooral met Duitschland en de Oostzeelanden.

De ontwikkeling van handel en nijverheid heeft op de maatschappelijke verhoudingen een zeer grooten invloed gehad. Er kwamen naast de landbouwers kooplieden en handwerkers; er onstond dus meer verdeeling van arbeid. De nieuwe bedrijven, vooral de handel, hadden bepaalde plaatsen noodig, waar de kooplieden elkander en koopers konden vinden. Dergelijke middelpunten van verkeer waren er reeds in den Karolingischen tijd (blz. 11), maar sedert de 11e eeuw kwamen ze in grooteren getale op, vooral aan de rivieren of andere verkeerswegen, dikwijls in de buurt van een burcht. Het duurde niet lang, of de bewoners van deze poorten, zooals ze meestal heetten, kregen een bevoorrechte positie boven de boeren op het land; de poorten of steden

Steden-opkomst. onderscheidden zich m.a.w. door afzonderlijke rechten of privileges. Deze hadden ze te danken aan de kracht, die van de bijeenwoning van een aantal personen uitging, die gelijke belangen hadden. Dit was een verschijnsel, dat zich bijna overal in Europa, het eerst in Italië, voordeed, hoewel niet overal in denzelfden vorm. In de Nederlanden vinden we, zooals elders in Duitschland, vooreerst zoogenoemde vrije steden, wier voorrechten o.a. hierin bestonden, dat ze een eigen bestuur met eigen rechtspraak, een markt en tolvrijheden hadden. De vroeger (blz. 13) in het Noorden genoemde en ook andere steden als Muiden, Zutfen, Maastricht, Nijmegen hadden zeker reeds in de 12e eeuw dergelijke rechten, al zijn de vrijheidsbrieven van deze niet alle bewaard. In diezelfde eeuw kregen verschillende steden in het Zuiden, naar Fransch voorbeeld, meer uitgebreide rechten. Dit geschiedde soms, o.a. te Kamerijk en te Luik, na opstanden van de poorters tegen de bisschoppen. In Vlaanderen verleenden de graven zulke rechten in het midden der 12e eeuw vrijwillig. Iets later deden dit ook de Brabantsche hertogen en in de 13e eeuw eveneens de Hollandsche graven, vooral Willem II en Floris V.

Vlaamsche steden. In beteekenis stonden de Vlaamsche steden in de 13e eeuw verreweg vooraan, wat een natuurlijk gevolg was van de groote handels- en nijverheidsontwikkeling.

In het einde der 13e eeuw telden Brugge en Gent reeds ongeveer 80.000 inwoners. Brugge, bijzonder gunstig gelegen aan het Zwin, was de belangrijkste handelsstad. Hier hadden de kooplieden uit vreemde landen hunne factorijen, waaronder die der Oosterlingen (Duitschers) een eerste plaats innam; hier was de voornaamste markt van de Engelsche wol. De Vlaamsche kooplieden gingen er, althans in de 13e eeuw, niet meer zelf op uit; zij waren de bemiddelaars tusschen de vreemde kooplieden. Ook Gent was gunstig gelegen aan de samenvloeiing van Schelde en Leye, waar vroeg reeds een grafelijk kasteel stond; het was een belangrijke handels- en tevens industrie-stad. Andere nijverheidssteden waren vooral Yperen, Douay en Atrecht. In deze steden was in de 13e eeuw reeds een groot onderscheid tusschen verschillende deelen der bevolking: kooplieden, die ook wel grondbezitters waren, en allerlei soorten van handwerkers. In de bedrijven van grooten omvang, vooral de lakenindustrie, werkten de laatsten voor loon ten dienste van de lakenkoopers of drapeniers; dezen leverden de wol, die door verschillende handwerkers, als de spinners, wevers, vollers en ververs, achtereenvolgens bereid werd, waarna het product door de drapeniers op de markt kwam. In de kleinere bedrijven, b.v. die van de timmerlieden, smeden, brouwers e.d., was de vervaardiger tevens de verkooper. De kooplieden hadden hier het eerst gilden gevormd, maar nu was dat ook het geval met de handwerkers; ambachten heetten deze vereenigingen van hen, die tot eenzelfde bedrijf behoorden, ook wel; aan het hoofd stonden de dekens. Meestal moest men lid van een nijverheidsgilde zijn, wilde men een bedrijf in een stad uitoefenen. Naarmate de gilden krachtiger werden, werden de eischen om er in opgenomen te worden strenger. Vrij algemeen werd in den loop der tijden, dat iemand, om er in opgenomen te worden, evenals bij de ridders, een oefentijd moest doormaken als leerjongen, waarna hij gezel werd, om dan, na een meesterproef te hebben afgelegd, zich als meester of baas te vestigen. Vrij in hunne handelingen bleven de gilden niet; van stadswege werd het bedrijf aan bepaalde regelen onderworpen. Vooral de bij de weefnijverheid betrokken gilden kwamen onder vele van overheidswege vastgestelde voorschriften: de meesters b.v. mochten niet meer dan een vast getal gezellen in hun dienst hebben en niet meer dan een bepaald aantal producten maken; op de vervaardiging werd toezicht gehouden; geen stuk laken mocht verkocht worden, zonder van een stedelijk merkteeken voorzien te zijn.

Kooplieden en handwerkers.

Gilden.

Andere steden.

Buiten Vlaanderen waren Hoey en Dinant in het Luiksche belangrijke industriesteden, terwijl Maastricht en Ant-

werpen, beide aan den handelsweg van den Rijn naar de Schelde, als handelssteden van beteekenis waren. In het Noorden had de snelle opkomst van Vlaanderen Utrecht en Tiel in hunne verdere handelsontwikkeling gestuit; wat Utrecht betreft, was ook de verzanding van den Krommen Rijn van invloed hierop, terwijl de in het einde der 13e eeuw gegraven vaart naar Vreeswijk geen voldoende verbetering bracht. Voor den handel van belang waren verder in het Oversticht, Kampen, Deventer en Zwolle en op de uiterste grens Groningen; in Friesland Stavoren; in Gelderland Zutfen; in Zeeland Middelburg en vooral Dordrecht in Holland; de laatste stad was zeer gunstig gelegen voor de verbinding met Vlaanderen en tevens voor den Maas- en Rijnhandel. Al deze steden hadden min of meer drukke betrekkingen met Noord-Duitschland en de Oostzee-landen. Anders dan de Vlaamsche trokken de kooplieden uit het Noorden er wel op uit, meest te scheep evenals vroeger. Sedert het midden der 13e eeuw voeren ze in hunne koggen ook om Denemarken heen door Kattegat en Sont; „omlandsvaarders" heetten de schippers, die dezen weg naar de Oostzee volgden. Maar van meer belang dan voor den overzeeschen handel waren de steden in het Noorden als marktplaatsen voor het omliggende gebied. Groningen had in dit opzicht de grootste beteekenis, omdat het de eenige markt was in de Friesche landen tusschen Lauwers en Eems. Sommige, o.a. Haarlem, Leiden, Delft en Alkmaar in Holland, waren nog niet meer dan marktplaatsen voor hare omgeving. Natuurlijk waren de toestanden hier geheel anders dan in de Vlaamsche steden, ook omdat de nijverheid zich nog weinig ontwikkeld had. Nijverheidsgilden kwamen toen, naar het schijnt, in het Noorden nog alleen te Utrecht en Dordrecht voor.

Stadsbestuur. De regeering der steden berustte bij schout en schepenen, die recht spraken, bestuurden en de stedelijke verordeningen (keuren) vaststelden. De schout was de vertegenwoordiger van den landsheer; de schepenen werden uit de poorters, soms zonder, meestal met invloed van den landsheer gekozen. Naast hen kwamen te staan raden en burgemeesters, om hen vooral in de financiën bij te staan. Gewoonlijk hadden de aanzienlijke geslachten, die der kooplieden of grondbezitters, de regeering in handen. Maar in de 13e eeuw begonnen, vooral in Vlaanderen, de handwerkers door middel hunner gilden naar staatkundigen invloed te streven, wat tot vele moeilijkheden leidde. Te Utrecht kregen de 21 daar bestaande gilden door opstanden, eerst in 1267 tijdelijk en opnieuw in 1304, hun zin.

Stadsuiterlijk enz. Zeer verschillend was in de 13e eeuw natuurlijk het uiterlijk aanzien der steden. In de groote Vlaamsche steden

waren er toen reeds geplaveide straten en vele steenen gebouwen, o.a. kerken, een stadhuis, gildenhuizen of -hallen, een toren, het belfroot genoemd. Muren en grachten er om heen maakten hen tot sterke vestingen. De bevolking woonde er grootendeels in wijken, verdeeld naar de ambachten. In de steden in het Noorden waren de huizen meest alle van hout; er woonden ook boeren in, die er hun bedrijf uitoefenden. Ommuurd waren ze lang niet alle. De verdediging der steden was aan de poorters opgedragen. In den oorlog steunde de stad den landsheer met een bepaald getal gewapende mannen. In de bisschoppelijke steden als Luik en Utrecht nam de talrijke geestelijke bevolking voor een groot deel een afzonderlijke positie in. Zoo hadden b.v. in Utrecht de kanunniken van de vijf kapittelkerken voor hun gebied immuniteit; dit gebied, waarin de kerk en de kloosterhuizen van de kanunniken lagen, was van het overige stadsgedeelte afgescheiden.

Stedelijke invloed.

De ontwikkeling der steden bracht in de maatschappij een nieuw element, dat voor de geheele samenleving van grooten invloed was. De vorsten hadden voortaan behalve met de edelen ook met de poorters rekening te houden. Verder kwamen er op het platteland groote veranderingen. Evenals de poorters vrijen waren, zoo werden dit nu de boeren in veel meerdere mate dan vroeger. De hoorigheid nam in Holland sedert de 13e eeuw sterk af; in andere gewesten, als bijv. Gelderland, bleef ze nog wel in grooten omvang bestaan, maar ze werd veel minder drukkend. De hoorigen hielden veelal de verplichting om eenige dagen in het jaar voor den heer te werken; deze had dikwijls het recht van keurmede, d.w.z. het recht om het beste deel uit de erfenis te nemen. De kerk had vaak het tiendrecht, oorspronkelijk een recht op een tiende van de opbrengst. Maar ook deze verplichtingen konden afgekocht worden, wat inderdaad veel geschiedde, het meest in de 14e eeuw. De rechten van de plattelandsbevolking werden in verschillende streken opgeteekend, b.v. in Kennemerland ten tijde van Floris V, maar in het bestuur bleef zij van den vorst geheel afhankelijk. Meestal woonde deze in haar midden, zich terugtrekkende uit de steden. Zoo bouwde Floris V zich een burcht op een plaats, waar zijn vader reeds een jachtslot bezat en waar later het dorp Den Haag opkwam; in plaats van te Haarlem of Leiden, zooals vroeger, hield de graaf sedert gewoonlijk hier verblijf.

Veranderingen op het platteland

Geestelijke ontwikkeling.

Hooger dan bij ridders en boeren stond weldra in de steden de geestelijke ontwikkeling. De kooplieden hadden voor hunne zaken meer kennis noodig. In de Vlaamsche

steden begon de regeering zich reeds in de 13e eeuw met het onderwijs te bemoeien, wat tot nu toe uitsluitend door de kerk gedaan was. In diezelfde eeuw ontstonden, ook in Vlaanderen, de eerste geschriften in de landstaal, die gewoonlijk het Middel-Nederlandsch of Dietsch genoemd wordt. Dit waren bijna alle vertalingen: eerst van ridderromans en andere verhalen uit het Fransch; wat later van nuttige, leerzame werken, b.v. over natuurlijke historie en geschiedenis, uit het Latijn. Het meest beroemde van deze werken, allen in dichtvorm, is het verhaal van de avonturen van den „Vos Reinaerde", op zeer zelfstandige wijze naar een Fransch voorbeeld bewerkt door twee Vlaamsche dichters, van wie wij niet meer dan den naam kennen. De meest bekende dichter was Jacob van Maerlant, uit Damme afkomstig († ± 1291). Kort na hem schreef Melis Stoke in het Dietsch de eerste Hollandsche geschiedenis op rijm.

Dietsch.

Fransch.

De sterke Fransche invloed, in de letterkunde merkbaar, deed zich, vooral in Vlaanderen, ook in andere opzichten gevoelen. Daar werd het Fransch de taal van de regeering; daar werd ook in het Germaansche gedeelte veel Fransch gesproken. Ook in de bouwkunst was Fransche navolging, vooral bij het bouwen van kerken. De meest bekende Vlaamsche kerken uit dezen tijd, o.a. te Gent, zijn in den uit Frankrijk afkomstigen, Gotischen of spitsbogenstijl opgetrokken. En ook reeds in het Noorden drong deze invloed door: in de domkerk te Utrecht, aan den bouw waarvan, na de verbranding van een oudere, in het einde der 13e eeuw begonnen werd, paste men den Gotischen stijl toe. Deze had den ouderen Romaanschen of rondbogen-stijl vervangen, waarvan in de Nederlanden niet veel voorbeelden zijn aan te wijzen (o.a. de Servatius-kerk te Maastricht).

Bouwkunst.

---

§ 14. DE POLITIEKE VERHOUDINGEN VAN ± 1200 — ± 1350.

Duitschland.

In de 13e eeuw raakte het keizersgezag in Duitschland in sterk verval, ook al ten gevolge van de toen zeer hevige twisten tusschen paus en keizer en van die in het rijk zelf tusschen de partijen der Hohenstaufen en der Welfen; de verbrokkeling in feodale rijkjes kreeg nu in geheel Duitschland haar beslag. In Frankrijk gebeurde juist het omgekeerde: het koningsgezag der Capetingen werd er sedert de 12e eeuw sterker en Frankrijk zelf naar buiten meer te duchten. Het gevolg was, dat Frankrijk's

Frankrijk.

staatkundige invloed in de Nederlanden toenam. In de eerste plaats ondervond dit Vlaanderen, immers een Fransch leen. Het gewest kwam er door in een moeilijke positie, omdat Frankrijk om verschillende redenen meermalen overhoop lag met Engeland, dat vanwege de handelsbetrekkingen juist voor Vlaanderen van overgroot belang was. De meeste Vlamingen waren dan ook Engelschgezind; ook de graven van Vlaanderen, sedert 1191 tevens regeerend over Henegouwen, zochten bij Engeland steun tegen den nu zoo machtigen leenheer. Toen deze in 1213 Vlaanderen geheel aan zich trachtte te onderwerpen, kregen de Vlamingen inderdaad hulp van den Engelschen koning en den met dezen verbonden keizer, het hoofd der Welfen. Maar op deze bondgenooten behaalden de Franschen in 1214 de groote overwinning van Bouvines. Alleen op voorwaarde van den leenheer voortaan trouw te zullen dienen, mocht gravin Johanna, dochter van Boudewijn IX, het graafschap behouden.

Vlaanderen en Frankrijk.

Vlaanderen en Holland.

Niettegenstaande de verzwakking van Vlaanderen's positie, die hiervan het gevolg was, bleef het sterk genoeg tegenover zijn vijand in het Noorden. Tevergeefs trachtte Floris IV van Holland, de opvolger van Willem I, zich van de leenhulde voor Zeeland te ontslaan. Evenmin gelukte dit aan zijn opvolger Willem II, ofschoon de omstandigheden voor Vlaanderen toen nog ongunstiger waren. De kinderen nl. uit de twee huwelijken van gravin Margaretha, de opvolgster van Johanna, de Avesnes en de Dampierres twistten over moeders erfenis, ook nog nadat de Fransche koning bij scheidsrechterlijke uitspraak aan de eersten Henegouwen, aan de anderen Vlaanderen toegewezen had. Met de Avesnes nu verbond zich Willem II; zijne zuster huwde met graaf Jan van Henegouwen. Dit bondgenootschap kreeg te meer kracht, toen Willem II in 1247 door de Welfisch-pauselijke partij tot koning van Duitschland gekozen werd tegenover den door den paus voor afgezet verklaarden keizer Frederik II, het hoofd der Hohenstaufen. Genoeg macht, om zich in Duitschland flink te doen gelden, had Willem II niet, maar van zijne positie maakte hij wel gebruik tot behartiging zijner belangen in de Nederlanden. Graaf Otto II van Gelre, zijn bondgenoot, kreeg de rijksstad Nijmegen van hem in leen. Margaretha, zijne vijandin, ontnam hij hare Duitsche leenen. In den oorlog, die hierover ontstond, behaalden de Hollanders een overwinning bij West-Kapelle in 1253, die in zoo verre beslissend was, dat de Vlaamsche graaf later nog maar tijdelijk eenig gezag in Zeeland heeft kunnen uitoefenen. Toen Willem II drie jaar later op een krijgstocht tegen de Friezen bij Hoog-

Willem II van Holland.

woude omkwam, deed zijn broeder, die als regent voor den minderjarigen Floris V optrad, opnieuw de leenhulde aan Vlaanderen, maar toch verleende hij den Zeeuwen buiten den Vlaamschen graaf om een nieuw landrecht.

Floris V en het Sticht.

Ook onder Floris V zelf bleef deze leenhulde bestaan, al werd Holland onder dezen slimmen en bekwamen graaf machtiger dan het nog ooit geweest was. Het groeide nu het Sticht geheel boven het hoofd, wat bevorderd werd door den binnenlandschen toestand van het bisdom tijdens Jan van Nassau, die als elect (d.w.z. gekozen tot, maar niet door den paus bevestigd als bisschop) regeerde. Twisten van dezen met de regeering der stad Utrecht en met de Stichtsche edelen, o.a. Gijsbrecht van Amstel en Herman van Woerden, gaven Floris V gelegenheid den elect geheel in zijne macht te krijgen; hij leende dezen geld, onderwierp voor hem de edelen en kreeg toen het Neder-Sticht bijna geheel in pand, terwijl de elect beloofde niets tegen 's graven zin te zullen doen. Het pand werd later, nadat de elect door den paus afgezet was, ingelost, maar Amstel en Woerden werden leenmannen van Floris V en hunne goederen kwamen gedeeltelijk aan Floris V zelf (o.a. het Gooi).

Floris V en de Friezen.

Ook aan de Friezen deed Floris V zijne macht gevoelen. Sedert het begin der 13e eeuw was het grafelijk gezag van Holland en Utrecht over hen geheel ten onder gegaan, ook in West-Friesland. Dit laatste nu werd in 1288 door Floris V voor altijd onderworpen. Groote watervloeden in de vorige jaren hadden het Almere tot een zeeboezem gemaakt en deze Zuiderzee, die toen nog niet hare grootste uitbreiding had, scheidde de West-Friezen van hunne stamgenooten; onder hen drong sedert ook de Frankische invloed door. In het overige Friesland erkende alleen Stavoren het gezag van den Hollandschen graaf. Elders bestond de Friesche vrijheid, die de Friezen verdedigden met een beroep op een privilege, waarbij Karel de Groote hen van alle landsheerlijk gezag ontslagen zou hebben. Friesland, tot aan den Wezer toe, was verdeeld in een aantal districten, die als een soort van boeren-republieken te beschouwen zijn. Enkele malen wordt er melding gemaakt vau een gemeenschappelijke rechtbank over geheel Friesland (het gerecht van den „Upstalboom"), maar van veel invloed is deze instelling niet geweest; den landvrede heeft zij althans niet kuunen handhaven; nergens waren de veeten der edelen zoo talrijk als in Friesland.

Floris V, Engeland en Frankrijk.

Tijdens Floris V werd Holland voor het eerst in belangrijke mate gemengd in de internationale politiek en wel in de moeilijkheden tusschen Frankrijk en Engeland, die in het einde der 13e eeuw opnieuw zeer ernstig werden.

De Hollandsche graaf was bondgenoot van Engeland; zijn zoon werd zelfs in Engeland opgevoed. Graaf Guy van Vlaanderen, met wien ook Floris V meermalen overhoop gelegen had over Zeeland, daarentegen stond eerst aan Fransche zijde. In 1296 veranderde Floris V plotseling van politiek: hij sloot zich bij Frankrijk aan, evenals zijn neef Jan II van Henegouwen. Omgekeerd werd de verhouding van Guy en zijn leenheer in denzelfden tijd slechter.

Voor Holland had deze verandering van politiek ernstige gevolgen. Vele Hollandsche en Zeeuwsche edelen, ontevreden over de begunstiging van steden en dorpers (boeren) door den graaf, sloten zich aaneen.

Vermoording van Floris V.

Eenigen hunner, onder wie Amstel, Woerden en Gerard van Velsen, namen Floris V te Utrecht gevangen en brachten hem naar het slot te Muiden; toen de pogingen, om hem van hier naar Engeland te voeren, door te zamen loopend landvolk dreigden te mislukken, werd hij door Velsen vermoord. Een tijd van verwarring brak nu voor Holland aan. Floris' zoon Jan, uit

Gevolgen.

Engeland gezonden, raakte geheel onder den invloed van den machtigen Zeeuwschen edelman Wolfert van Borselen en stierf niet lang, nadat Wolfert te Delft vermoord was. Het Hollandsche gravenhuis stierf met hem in 1299 uit. Jan II van Henegouwen, die de meeste aanspraken had op de opvolging, ondervond tegenstand vooral bij de Zeeuwsche edelen, die zich tevergeefs tegenover hem op den keizer beriepen en daarna bij Vlaanderen steun zochten.

Vlaanderen en Frankrijk.

Hier had graaf Guy zich ondertusschen bij Engeland aangesloten, wat ook voor hem ernstige gevolgen had; weldra onderwierp een Fransch leger Vlaanderen en de graaf raakte in gevangenschap te Parijs (1300). Reeds twee jaar later stonden de Vlamingen op, Brugge vooraan. Alleen de edelen en de regeeringsgeslachten in de steden waren Franschgezind; de Leliaards heetten dezen. De anderen, de Klauwaards, behaalden in 1302 een schitterende overwinning op een Fransch ridderleger bij Kortrijk. Nu kwamen de Vlamingen inderdaad de Zeeuwsche edelen, onder wie Jan van Renesse een

Vlamingen in Holland.

der voornaamsten was, te hulp. Geheel Zeeland, behalve Zierikzee, en Holland tot bij Haarlem werden veroverd; maar in 1304 vertoonde zich Witte van Haemstede, een bastaardzoon van Floris V, in de buurt van Haarlem; hier en in andere steden kwam het tot opstand en nu werden de Vlamingen uit Holland verdreven. Hunne vloot werd kort daarna, met hulp van Frankrijk, bij Zierikzee vernietigd. Het volgend jaar werd de vrede tusschen Frankrijk en Vlaanderen, waar het grafelijk gezag hersteld was, gesloten. Holland

en Zeeland bleven met Henegouwen vereenigd, waar in 1304 Willem III zijn vader Jan II opgevolgd was. Een overeenkomst tusschen hem en den Vlaamschen graaf kwam onder bemiddeling van Frankrijk eerst in 1323 tot stand: de laatste deed afstand van Zeeland-bewester-Schelde, de eerste van de door hem op Rijks-Vlaanderen gemaakte aanspraken.

Brabant, Limburg en Gelre.

Evenals Holland, Zeeland en Henegouwen kwamen in het einde der 13e eeuw Brabant en Limburg onder hetzelfde vorstenhuis. Voor Brabant was het bezit van Limburg van veel belang, omdat de handelsweg van den Rijn naar de Noordzee door beide hertogdommen liep. Toen in 1283 het hertogelijk huis in Limburg uitgestorven was, kocht hertog Jan I van Brabant de aanspraken van één der pretendenten op de opvolging. Maar graaf Reinald I van Gelre, schoonzoon van den laatsten hertog van Limburg, wilde van zijne aanspraken niet afzien en zoo ontstond een hevige strijd tusschen Brabant en Gelre, dit laatste gesteund o.a. door den aartsbisschop van Keulen. In 1288 viel de beslissende slag bij Woeringen, waar Brabant won.

Voor Gelre, dat zich in de 13e eeuw voorspoedig ontwikkeld had, brak na deze nederlaag een moeilijke tijd aan; het herstelde zich eerst onder Reinald II, die in 1318, met terzijdestelling van zijn niet meer toerekenbaren vader Reinald I, graaf werd. Hierbij had Willem III hem gesteund; beiden bleven sedert trouwe bondgenooten.

Willem III en Reinald II.

Samen traden ze o.a. tegen het Sticht op, dat na den dood van Floris V zich tevergeefs van Holland's overwicht had trachten te bevrijden. Grooter dan ooit werd nu de afhankelijkheid: bisschop Jan van Diest (sedert 1321), wiens financiën in zeer slechten staat waren, moest er in berusten, dat Willem III feitelijk in het Neder-Sticht regeerde en dat Reinald II het Over-Sticht in pand kreeg. Het einde van het wereldlijk gezag van den bisschop scheen toen nabij.

De honderdjarige oorlog.

Ook in de verhouding tegenover Frankrijk en Engeland, tusschen welke in 1336 een langdurige oorlog begon (de honderdjarige), trokken Willem III en Reinald II één lijn. Beiden waren bondgenooten van Engeland, welks koning Eduard III met een dochter van Willem III gehuwd was; de handelsbelangen van Holland en Zeeland waarschijnlijk deden dezen de zijde van Frankrijk verlaten. Maar een groote rol in den oorlog heeft hij niet gespeeld, want hij stierf reeds in 1337. Evenmin deed dit Reinald II, die in 1339 van keizer Lodewijk, ook een schoonzoon van Willem III, den hertogstitel kreeg. Wel werd Vlaanderen in het eerste deel van dien oorlog op zeer ernstige wijze gemengd. De graaf stond nu aan Fransche zijde, maar het meerendeel der Vlamingen ging niet met hem mee. Onder leiding van Jacob van

Artevelde. Artevelde, een aanzienlijk lakenkooper uit Gent, kwamen zij in opstand en erkenden Eduard III als hun koning. Artevelde werd gedurende eenige jaren door zijne bekwaamheid en eerzucht het hoofd van Vlaanderen, zonder eenigen titel. In Vlaanderen vielen nu de eerste slagen van den oorlog, die voor Engeland een gunstigen uitslag hadden. Maar Artevelde's heerschappij werd er niet door bevestigd; in een oproer van de lakenwevers werd hij in 1345 te Gent vermoord. Eenige jaren later gelukte het den graaf zijn gezag te herstellen. En omdat de oorlog toen meer Zuidelijk gevoerd werd, wist hij Vlaanderen verder onzijdig te doen blijven. Ook de overige Nederlanden werden er in de tweede helft der 14e eeuw minder in gemengd.

---

§ 15. LANDSHEEREN, EDELEN EN STEDEN (14e EEUW).

Sedert de 13e eeuw waren deze drie de voornaamste machten in de vorstendommen der Nederlanden. De landsheeren hadden hun gezag over het algemeen meer bevestigd. Naast den landsheer stond in de 14e eeuw bijna overal een raad, die hem in het bestuur hielp; zoowel edelen als burgers kwamen onder de raadslieden voor. Het aantal ambtenaren werd grooter; behalve de baljuwen waren er voor het financieel beheer afzonderlijke rentmeesters. Dit laatste eischte meer en meer zorg door de stijging der uitgaven, gevolg eensdeels van de uitbreiding van het bestuur en anderdeels van de toenemende kosten der oorlogen: in de 14e eeuw nam de gewoonte toe om voor krijgsdienst huurlingen te gebruiken; belegeringswerktuigen en buskruit kwamen in dezelfde eeuw, vooral in de 2e helft, in gebruik. De gewone inkomsten bestonden o.a. uit de opbrengst van de grafelijke bezittingen, tollen, belasting naar het bezit (schot). Deze waren voor de uitgaven niet voldoende, te meer omdat er aan de edelen veel weggeschonken was. Reeds in de 13e eeuw leenden de landsheeren dikwijls geld, wat ze bij de meest uit Italië afkomstige bankiers (Lombarden) of ook bij de Joden konden doen. Vooral in de 14e eeuw werd het gewoonte, dat de graaf in buitengewone gevallen beden vroeg aan zijne onderdanen, vooral in tijd van oorlog. Dit was voor de verdere ontwikkeling der landsheerlijke macht van het uiterste belang, want daardoor kregen de onderdanen gelegenheid den landsheer voorwaarden te stellen, vooral hem meerdere privileges af te eischen; het duurde niet lang meer, of zij trachtten ook op de regeering zelf invloed te krijgen.

Het landsheerlijk gezag.

Beden.

Edelen en steden.

Of nu onder die onderdanen de edelen of de steden het meest in te brengen kregen, hing af van de mindere of meerdere kracht, waarmede de laatsten zich in de verschillende gewesten ontwikkeld hadden; in de bisdommen had de geestelijkheid reeds vroeg politieken invloed. Natuurlijk waren in Vlaanderen de steden verreweg het machtigst. De drie voornaamste, Gent, Brugge en Yperen, beheerschten elk feitelijk het platteland, dat om hen heen gelegen was; het was hen er vooral om te doen concurrentie van het platteland te weren, o.a. door er de lakenweverij te verbieden. Zij zouden geheel Vlaanderen hebben kunnen overweldigen, ware er tusschen de drie onderling niet veel naijver geweest en waren er niet in de steden zelf, het meest in de 14e eeuw, herhaaldelijk opnieuw uitbrekende twisten over de regeering ontstaan tusschen de verschillende klassen der bevolking, waarbij vooral de kooplieden en de lakenwevers (de talrijkste onder de lakenbereiders) tegenover elkander stonden. Nergens waren de steden zóó machtig als hier. In Brabant, waar Leuven, Brussel, Mechelen en Den Bosch nu ook een vrij belangrijke lakennijverheid hadden, werd haar invloed opgewogen door dien van de edelen. Samen verkregen edelen en steden, gebruik makende van de geldverlegenheid der hertogen, hier belangrijke privileges. Het meest bekende is de „Blijde Inkomste" (aldus genoemd, omdat ze door de hertogen bij hunne inhuldiging bezworen moest worden) van 1356, waarbij aan de onderdanen een groote invloed op de regeering gegeven werd: zonder hunne toestemming b.v. mocht de hertog geen oorlog voeren; hield hij zich niet aan de bepalingen, dan was men hem geen gehoorzaamheid verschuldigd. Evenzoo moesten in Luik de bisschoppen hunnen onderdanen een groote macht toekennen; hier was het naast de geestelijken en de edelen vooral de stad Luik, die den gang van zaken voortaan mede beheerschte. Henegouwen was in de 14e eeuw veel meer het land van de ridders, naast wie de steden luttel beteekenis hadden; vooral om de beden werden zij eenigermate in de regeering gekend. Het was een heel ander land dan Holland en Zeeland, waarmede het onder dezelfde graven vereenigd was. Van dezen was Willem III de belangrijkste; ofschoon hij meest onder de ridders van Henegouwen verblijf hield, was toch zijne regeering voor Holland en Zeeland van groote beteekenis. Hij heeft hier het bestuur verder ontwikkeld op de boven aangegeven wijze; onder hem werden er voor het eerst beden gevraagd, maar van invloed van de steden op

In Vlaanderen.

In Brabant.

In Luik.

In Henegouwen.

In Holland en Zeeland.

de regeering was toen nog geen sprake. Wel werden de steden nu van meer belang: vooral Dordrecht, waar Floris V en ook Willem III vreemde kooplieden door het verleenen van bijzondere voorrechten trachtten heen te trekken; de stad bezat zoodoende zeer belangrijke privileges, in de eerste plaats dat van 1299, waarbij Jan I bepaald had, dat alle waren, die de Merwede of den Lek afkwamen, te Dordrecht te koop moesten geboden worden. Dergelijke rechten, die meerdere steden toen bezaten ten opzichte van het omliggende land, heetten stapelrechten. Dordrecht werd daardoor zeer begunstigd tegenover de andere steden in Holland, die ook niet nalieten er tegen in verzet te komen; dit werd een bron van lange twisten. Meer dan in Holland deden edelen en steden zich gelden in Gelderland, waar zij voor het eerst bij de moeilijkheden aan het einde van de regeering van Reinald I gewicht in de schaal legden. In Utrecht bestond een bijzondere toestand. Nergens bleek duidelijker de invloed van de financieele omstandigheden dan hier. De bisschoppen — vooral Jan van Diest — moesten zich voor hunne keuze zoovele offers getroosten, dat ze reeds bij hun optreden diep in de schulden staken; het gevolg was, dat ze afhankelijk werden niet alleen van de naburen, maar ook van de onderdanen. Zoo moest Jan van Diest in het Neder-Sticht grooten invloed aan de stad Utrecht, die zelfs haast geheel onafhankelijk van hem was, en aan de edelen toekennen. In het Over-Sticht was het bisschoppelijk gezag geheel in verval; de steden gaven er niet veel om en evenmin de burggraven van Koevorden, die ook het grootste deel van Drente beheerschten; die van Groningen geraakten zelf tegenover het stedelijk bestuur op den achtergrond. Onder den opvolger van Jan van Diest, Jan van Arkel, een zeer krachtige persoonlijkheid, werd de toestand wel iets beter, vooral omdat hij in de financiën meerdere orde wist te brengen, maar dit duurde niet lang. In 1375 moest bisschop Arnold van Hoorn aan de geestelijken, de edelen en de steden van het Neder-Sticht een privilege verleenen, dat zijne opvolgers ook bezworen hebben en waarbij aan de Stichtenaars haast even uitgebreide rechten toegekend werden als aan de Brabanders bij de „Blijde Inkomste".

In Gelderland.

In het Sticht.

Was dus het landsheerlijk gezag in het Sticht gewoonlijk vrij wel machteloos, in Holland en Gelre beleefde het in de tweede helft der 14e eeuw een zeer moeilijken tijd door toen uitbrekende binnenlandsche oorlogen.

§ 16. BINNENLANDSCHE OORLOGEN IN DE 2e HELFT DER 14e EEUW.

Willem IV. Toen in 1337 graaf Willem III van Henegouwen, Holland en Zeeland stierf, volgde op hem zijn zoon Willem IV, een volbloed ridder, die bijna voortdurend op krijgstochten uit was — ook kruistochten tegen de nog niet gekerstende bewoners in de Oostelijke kustlanden van de Oostzee — en die daardoor heel veel geld noodig had. In 1345 ondernam hij een tocht tegen de Friezen, die in Oosteren Westergoo het gezag van zijn vader hadden moeten erkennen, maar zich weldra weer onafhankelijk trachtten te maken. Op dien tocht kwam hij bij Stavoren om. De financiën in zijne landen waren nu deerlijk in de war. Bovendien kwamen er moeilijkheden over de opvolging; de graaf was kinderloos gestorven.

Dood van Willem IV en gevolgen. Keizer Lodewijk uit het huis Wittelsbach, dat over Beieren regeerde, beleende zijne gemalin Margaretha, de zuster van Willem IV, met de drie gewesten en deze stelde, om haar geslacht hier vasten voet te bezorgen, direct haren nog jongen zoon Willem tot haar plaatsvervanger (stadhouder) aan; maar ook Eduard III van Engeland, eveneens een zwager van Willem IV, maakte aanspraak op de erfenis. Deze moeilijkheden verzwakten het landsheerlijk gezag en hiervan was het gevolg, dat een reeds eenigen tijd bestaande tegenstelling tusschen de onderdanen in Holland en Zeeland zich sterker kon uiten. Er vormden zich twee partijen, die weldra onder den naam van Hoeken en Kabeljauwen (beide namen van onzekeren oorsprong) optraden.

Hoeken en Kabeljauwen. Tot beiden behoorden zoowel edelen als steden, al was, ten minste op den duur, de eerste meer een adellijke en de tweede meer een stedelijke partij. De toestand werd ernstiger, toen ook geschillen ontstonden tusschen Margaretha en haar zoon, aan wien zij twee jaar na den dood van keizer Lodewijk († 1347) de grafelijke waardigheid in Holland en Zeeland tegen een geldelijke uitkeering overdroeg; Willem V stond toen aan het hoofd der Kabeljauwsche partij, waartoe o.a. de heeren van Egmond en Heemskerk en de stad Delft behoorden; tegenover hem zijne moeder als hoofd van de Hoeksche partij, waarvan o.a. de heeren van Duivenvoorde en Brederode en de stad Dordrecht deel uitmaakten; de laatste werd door Eduard III gesteund.

Willem V en Margaretha. De beslissende slag in het eerste deel van den oorlog tusschen hen viel, toen Willem V een Engelsch-Hoeksche vloot bij Zwartewaal op de Maas versloeg (1351). Willem's positie werd sterker, toen Eduard III zich daarna met hem verzoende. Met zijne moeder duurde de strijd voort tot 1354, toen Margaretha bij een

overeenkomst Holland en Zeeland opnieuw tegen een geldelijke uitkeering aan haren zoon afstond. In Henegouwen volgde hij bij haren dood in 1356 op. Maar reeds in het begin van 1358 werd hij ongeneeslijk krankzinnig; zijn jongere broeder Albrecht verving hem onder den titel van ruwaard en werd zelf graaf na den dood van Willem V in 1389. Tijdens zijne regeering kwamen, reeds in het begin, de partijtwisten nog meermalen tot uiting; een groote strijd ontstond er voorloopig niet meer.

Strijd in Gelre.

Ongeveer in denzelfden tijd als in Holland en Zeeland kwam het ook in Gelre tot ernstigen strijd. Hier geschiedde het, na den dood van Reinald II (1343), onder de regeering van zijn minderjarigen zoon Reinald III. Twisten over de voogdij verzwakten het landsheerlijk gezag en ook hier raakten de onderdanen in twee partijen verdeeld. Meer dan in Holland waren het in Gelre de edelen, vooral de heeren van Heekeren en Bronkhorst, die tegenover elkander stonden, maar naast hen speelden ook de steden hare rol. Reinald III, een zwak man, was, na zelf als hertog te zijn opgetreden, buiten machte de rust te handhaven en de omstandigheden werden voor hem zeer ongunstig, toen zijn jongere, eerzuchtige broeder Eduard, die mede wilde regeeren, tegen hem optrad. Hij met de Bronkhorsten stelde zich tegenover den hertog, die de zijde der Heekerens hield. Eerst na een afwisselenden strijd van ongeveer tien jaar overwon Eduard (1361), die Reinald gevangen genomen had. Hij was een krachtig hertog, die de partijen wist te beheerschen. Zijn dood in een oorlog tegen Brabant (1371) was voor het hertogdom een groot ongeluk. Reinald III, nu uit zijne gevangenis op het slot te Nijenbeek bij Zutfen bevrijd, stierf kort daarna; beide broeders waren kinderloos. Over de opvolging ontstond een hevige strijd tusschen twee pretendenten, om wie zich opnieuw de Heekerens en de Bronkhorsten schaarden.

Reinald III en Eduard.

Heekerens en Bronkhorsten.

Gelre en Gulik.

In 1379 bleef de overwinning aan de laatsten, wier candidaat Willem van Gulik hertog werd. Daardoor werd Gelre vereenigd met het naburige hertogdom Gulik, waar Willem later zijn vader opvolgde. Hij was een roemruchtig ridder, die tal van krijgstochten, ook naar verre streken, ondernam en wien het tevens gelukte het opnieuw uitbreken van den burgeroorlog in Gelre te voorkomen.

Toenemende invloed van edelen en steden.

Het zeer belangrijke gevolg van deze oorlogen was, zoowel in Holland als in Gelre, dat het landsheerlijk gezag meer onder invloed van edelen en steden kwam. In Holland gedijde de strijd het meest ten voordeele van de steden. Dordrecht vooral, dat in 1351 door Willem V ingenomen

was, zag zijne privileges uitgebreid; in 1355 kreeg het van den graaf gedaan, dat alle waren, die Rijn, Maas, IJsel en Waal op- of afkwamen, te Dordrecht aan het stapelrecht onderworpen zouden zijn, zoodat toen alle goederen, langs de Hollandsche rivieren vervoerd, daar ter markt moesten komen. Bovendien werden nu edelen en steden — in Holland een van de eerste keeren in 1346 door Margaretha — door den graaf in belangrijke zaken geraadpleegd; hiertoe kwamen, evenals elders de voornaamste edelen en de afgevaardigden van de regeeringen der steden bijeen op dagvaarten, waar de vorst dan meteen gelegenheid had hun een bede te vragen; later in de 15e eeuw, heetten deze bijeenkomsten de Staten- (= standen) vergadering. Evenzoo kwamen in Gelre de edelen en de steden tijdens de twisten tot meer invloed; maar van dagvaarten was hier pas in de 15e eeuw sprake.

Partijen in het Sticht en in Friesland.

Dergelijke partij-oorlogen als in Holland en Gelre werden ook in het Sticht en in Friesland gevoerd. Het was geen wonder, omdat het gezag van den bisschop meestal gering was en een landsheerlijk gezag in Friesland geheel ontbrak. Gunterlingen en Lichtenbergers heetten naar twee families de partijen in Utrecht; hare aard is niet met zekerheid bekend en we kunnen ook niet zeggen, in hoe verre de bisschoppen zelf in hare twisten, die zich in de 14e eeuw meermalen herhaalden, gemengd geweest zijn. In Friesland lagen Schieringers en Vetkoopers — zoo waren hier de partijnamen — bijna voortdurend met elkander overhoop. Het waren eerst twee monnikenorden, die elkander sedert het midden der 14e eeuw onder deze namen bestreden; later werd ook de overige bevolking, vooral de edelen, die toch al vele veeten onderling hadden uit te vechten, er in gemengd.

IV. De Bourgondische Tijd (± 1400—1568).

§ 17. DE NEDERLANDEN OMSTREEKS 1400.

Philips de Stoutmoedige in Bourgondië en in Vlaanderen.

Het was een feit van de allergrootste beteekenis voor de toekomst, toen in 1384 Philips de Stoutmoedige, hertog van Bourgondië, zijne intrede als landsheer in de Nederlanden deed. Deze jongste zoon van den Franschen koning Jan den Goeden, die in 1363 van zijn vader het hertogdom Bourgondië in leen gekregen had, huwde met de dochter van den laatsten Dampierre; hij erfde bij den dood van zijn schoonvader (1384) Vlaanderen met het daarbij toen behoorende Artois en tevens het aan het hertogdom Bourgondië grenzende graafschap van dien naam, gewoonlijk als Franche-Comté (= Vrijgraafschap) bekend; het laatste behoorde tot het Duitsche Rijk. Voor Frankrijk scheen dit zeer voordeelig, omdat Vlaanderen nauwer met het Fransche koningshuis verbonden werd. In werkelijkheid was het een voordeel van zeer bedenkelijken aard, want Philips werd er een machtig vorst door, die in staat was zelfstandig op te treden. Voor de Nederlanden was zijne komst in Vlaanderen daarom zoo belangrijk, omdat hij van den beginne af naar het aanknoopen van nauwe betrekkingen met andere vorstenhuizen hier streefde, wat hij door huwelijksverbintenissen bereikte.

Bourgondische invloed elders.

Reeds was hij door zijne vrouw aan het Brabantsche hertogelijk huis verwant; de kinderlooze hertogin Johanna, die sedert 1355 in Brabant regeerde, was een tante van zijne vrouw en deze wist hij zóó voor zich in te nemen, dat zij zijn tweeden zoon Anton tot haren opvolger aanwees. Een nieuwe verwantschap bewerkte hij met het Beiersche huis door een dubbel huwelijk: zijn oudste zoon Jan huwde met een dochter van Albrecht; één zijner dochters met Albrecht's zoon Willem. Hierdoor kreeg het Bourgondische huis omstreeks 1400 een belangrijke positie in de Nederlanden.

Invloed van Duitschland.

Veel minder was toen de invloed van den Duitschen keizer. Het Rijk was sedert het einde der 13e eeuw haast machteloos; de vorsten, ook zij, die den keizerstitel droegen, waren er het meest op uit de macht van hun huis te versterken. Zoo deed b.v. Lodewijk van Beieren in Holland-Zeeland-Henegouwen en de

na hem komende keizers uit het Luxemburg-Boheemsche huis gaven zich veel moeite om Brabant te winnen; hertogin Johanna gaf echter ten slotte aan de Bourgondiërs de voorkeur, wat dezen en de Luxemburgers tot groote vijanden maakte. Keizer Sigismund vooral, die in 1410 keizer werd, heeft den Bourgondischen invloed bestreden, maar op den duur zonder succes (zie de volgende §). De heerschappij der Bourgondiërs heeft in de 15e eeuw de Nederlanden nog meer los van Duitschland gemaakt dan ze, voor het grootste gedeelte, reeds sedert de 13e eeuw waren.

Vlaanderen. In het Zuiden der Nederlanden was in dezen tijd Vlaanderen nog het belangrijkste gewest. De rijkdom en welvaart van de Vlaamsche steden waren toen grooter dan ooit. Vooral die van Brugge en Gent. Wel was Brugge niet meer de hoofdmarkt der Engelsche wol, die verplaatst was naar het door Engeland veroverde Calais, maar de handel met Zuid-Europa en vooral die met de Oostzeesteden was veel drukker. De laatste waren nu onder Lübeck's leiding aaneengesloten in een verbond, de Hanze genoemd, waartoe ook een groot aantal steden elders in Duitschland toetraden en dat gemeenschappelijke belangen behartigde; de factorij, die zij te Brugge had, ontstaan uit die der Oosterlingen (blz. 27), was een harer belangrijkste nederzettingen en bracht Brugge groot voordeel aan. Toch waren de vele binnen- en buitenlandsche moeilijkheden, waarin Vlaanderen verkeerd had, niet zonder nadeelige gevolgen gebleven. Een aantal lakenarbeiders had reeds in de eerste helft der 14e eeuw Vlaanderen verlaten en zich in Engeland gevestigd, waar de lakenindustrie zich toen ook begon te ontwikkelen; zij werd weldra een geduchte concurrente voor de Vlaamsche. En niettegenstaande deze waarschuwing bleven in de tweede helft der 14e eeuw twisten tusschen de werkgevers en de handwerkers, vooral in de lakennijverheid, herhaaldelijk voorkomen. De laatsten hadden hun invloed op de stedelijke regeering na het herstel van het grafelijk gezag (blz. 35) sterk zien verminderen en trachtten meermalen dezen te herwinnen. In het einde van de regeering van den laatsten Dampierre, die ook den al te grooten invloed der steden had beperkt, bewerkten de handwerkers nog eenmaal een groot oproer; het ging van Gent uit en Philips van Artevelde, Jacob's zoon, was de leider. Het grafelijk gezag stond nu sterker dan weleer, omdat de aanzienlijke burgerij in de steden, bang voor de handwerkers, en het platteland, bang voor de steedsche heerschzucht, het steunden. Maar toch had de graaf Frankrijk's steun, hem door zijn schoonzoon bezorgd, noodig, om den opstand te dempen; in 1382 werden de opstandelingen bij Rozebeke verslagen, waar Artevelde sneuvelde. Gent onderwierp

zich pas in 1385, het jaar, nadat Philips de Stoutmoedige graaf geworden was. Zóo groot was toen de kracht dezer stedelijke bevolking, zelfs in hare onderlinge verdeeldheid.

Brabant en Luik.

Ook Brabant en Luik waren, hoewel in mindere mate dan Vlaanderen, door handel en nijverheid belangrijke gewesten. De Brabantsche steden bleven voor de inwendige twisten der Vlaamsche bijna geheel gespaard; de gilden kregen er wel eenigen, maar nooit een overwegenden invloed op het stedelijk bestuur. In de Luiksche steden, vooral in Luik zelf, was de invloed der gilden zeer groot, maar eerst na harden kamp verworven.

Holland en Zeeland.

In het Noorden der Nederlanden, in beteekenis bij het Zuiden over het algemeen ten achter, vielen vier deelen te onderscheiden: Holland-Zeeland, Gelre, het Sticht en de Friesche landen. In verschillende opzichten stond nu het eerstgenoemde deel bovenaan; voor de Beiersche graven, die veel op het tijdens Albrecht uitgebreide Hof in Den Haag resideerden (blz. 29), gold het meer dan Henegouwen. Holland en Zeeland vormden een eenheid, die zich door hare ontwikkeling sterk van het overige Duitschland onderscheidde; dit was een gevolg van de door de ligging in de hand gewerkte betrekkingen met Engeland, Vlaanderen en Frankrijk. Evenals in Vlaanderen waren de steden in Holland en Zeeland nu het belangrijkste element. Als handelsstad was er in de eerste plaats Dordrecht, dat zelfs met Brugge in concurrentie trad door de Hanze naar de stad te lokken. Maar, al kwam de factorij er een paar maal, Brugge bood zóóvele voordeelen boven de Merwede-stad, dat de Hanzeaten er spoedig terugkeerden. Bescheiden bleef Dordt's aandeel in den Oostzeehandel, maar des te meer werk maakte het van de uitgebreide stapelrechten, die groote voordeelen aanbrachten. Het kostte dikwijls moeite ze te handhaven, vooral tegen de naburige steden als Gorkum (in het land van de heeren Van Arkel), Schiedam en Den Briel; maar met steun van de graven gelukte het voorloopig. Onder de andere steden was nu ook Amsterdam, dat in 1300 stedelijke rechten kreeg, aan het opkomen; het ontwikkelde zich vooral door den handel op Hamburg en den Oostzeehandel, waaraan het weldra meer aandeel had dan Dordrecht. Verder waren Den Briel, Schiedam, Rotterdam, Alkmaar, Enkhuizen en Hoorn in Holland, Middelburg en Zierikzee in Zeeland handelsplaatsen van eenig belang. De handel hield hier nauw verband met de visscherij, vooral die van haringen, waarvan uitvoer op groote schaal mogelijk werd na de uitvinding van het haringkaken in het einde der 14e eeuw. Bijkans alle aan zee of rivier gelegen steden deden hieraan in de 15e eeuw

mede; Den Briel werd er de hoofdmarkt van. Het haringkaken bracht zoutziederij en zouthandel tot bloei; het ruwe zout werd van allerlei plaatsen gehaald, op den duur het meest uit Frankrijk, Portugal en Spanje. Ook de lakennijverheid was hier nu van veel beteekenis. Bedreven werd ze in haast alle Hollandsche en Zeeuwsche steden; den hoogsten bloei bereikte ze in de 15e eeuw te Leiden, waarop naar hier uitgeweken Vlamingen wel eenigen invloed zullen gehad hebben, hoewel in veel geringere mate dan in Engeland. Evenals in Vlaanderen werd vooral Engelsche wol verwerkt en ook hier waren het nu de drapeniers, die de wol leverden en het laken verkochten. De uitvoer van Leidsche lakens werd in de 15e eeuw zeer belangrijk, niet alleen naar andere plaatsen in de Nederlanden (vooral in het Noorden), maar ook naar het Oostzeegebied en elders in Duitschland. Moeilijkheden tusschen de stadsbesturen en de ambachten of gilden, die men nu ook in de Hollandsche en Zeeuwsche steden aantrof, ontbraken evenmin als in Vlaanderen, maar de invloed der gilden bleef hier zeer gering; alleen in Dordrecht kregen zij iets in de regeering te zeggen. Krachtigen steun verleende de landsregeering den stadsbesturen tegen de gildebewegingen: Albrecht is er meermalen met succes tegen opgetreden.

Hoeken en Kabeljauwen.

Minder gelukkig was Albrecht in het bedwingen der partijtwisten in zijne graafschappen. Hij zelf beschermde gewoonlijk de Hoeken. Voor het eerst kwam hij in 1392 onder invloed van Aleida van Poelgeest aan de zijde der Kabeljauwen. Toen vermoordden de Hoeken deze jonkvrouw en het gevolg was een verwoede strijd, waarin Albrecht's zoon Willem tegenover zijn vader stond. Hunne verzoening in 1394, onder invloed van Philips den Stoutmoedigen en van eenige steden, herstelde tijdelijk de rust. Eenige jaren later was Albrecht opnieuw Hoeksch en nu brak weer een oorlog uit, waarin de machtige heer Jan van Arkel de tegenpartij leidde. Onbeslist werd de strijd in 1404 gestaakt, om door Willem VI, die zijn vader in hetzelfde jaar opvolgde, spoedig hervat te worden. Nu werden ook het Sticht onder bisschop Frederik van Blankenheim, die Willem VI steunde, en Gelre, waar hertog Reinald IV een zwager van Arkel was, er in gemengd. Eerst in 1412 overwon Willem VI: het land van Arkel werd toen voorgoed bij Holland gevoegd.

Gelre.

Veel minder een eenheid dan Holland en Zeeland was Gelre. De vier deelen (kwartieren) van dit hertogdom waren ten opzichte van elkander vrij zelfstandig. Ook was de ontwikkeling hier meer Duitsch gebleven door de mindere aanraking met niet-Duitsche landen. De steden waren er van minder beteekenis. Tot de belangrijkste

behoorden Roermond, Venlo, Zutfen, Nijmegen, Arnhem en Harderwijk. De handel met Duitschland en, wat de laatste stad betreft, vooral met de Oostzee beteekende het meest; de nijverheid was alleen te Harderwijk van eenig belang. Zeer talrijk en soms in het bezit van uitgestrekte landerijen waren de Geldersche edelen, waarvan sommige, de baanderheeren, beweerden alleen van den keizer afhankelijk te zijn. De binnenlandsche rust bleef er onder de Guliksche hertogen Willem en Reinald IV ongestoord. De verbinding met Gulik werd verbroken, toen de laatste in 1423 kinderloos stierf. Edelen en steden van Gelre erkenden toen den Hollandschen edelman Arnold van Egmond, een achterneef van Reinald IV, als diens opvolger.

Het Sticht. In het Sticht ontbrak haast alle eenheid. Neder- en Oversticht waren zoo goed als geheel van elkander gescheiden. In het eerste nam de stad Utrecht steeds een belangrijke plaats in, al waren de buitenlandsche betrekkingen van Utrechtsche kooplieden niet talrijk meer; de lakenindustrie, ook hier in handen van de drapeniers, werkte in hoofdzaak voor plaatselijk gebruik (gildeninvloed: zie blz. 28). Onder de steden van het Over-Sticht had Kampen de meeste beteekenis: het had van de Noord-Nederlandsche steden den druksten handel op de Oostzee en stond tot de Hanze in nauwe betrekking, evenals Deventer, Zwolle, de meeste Geldersche en enkele Friesche steden. Ook met Groningen was dit het geval, maar veel grooter was de beteekenis van deze stad als marktplaats gebleven; hare ontwikkeling was hierdoor zóó zeer bepaald, dat zij met de Friesche gouwen tusschen Lauwers en Eems een eenheid was gaan vormen, die zich zoowel van het Over-Sticht als van het overige Friesland onderscheidde; het duurde niet lang, of de stad trachtte de Ommelanden, ten opzichte waarvan zij een stapelrecht wilde toepassen, van zich afhankelijk te maken. De lakenindustrie was in geen dezer steden tot grooten bloei gekomen. Men hoorde er — behalve te Groningen in de 15e en 16e eeuw — niet van gildenbewegingen noch van gildeninvloed op het bestuur. De pogingen van den energieken bisschop Frederik van Blankenheim (1393—1423), om in het Over-Sticht zijn gezag te herstellen, baatten niet veel. Alleen in Drente kon hij aan de macht van den burggraaf van Koevorden een eind maken.

Friesland. In de Friesche landen, vooral die ten Westen van de Lauwers, had de verdeeldheid tot groote wanorde geleid. Schieringers en Vetkoopers bestreden elkander voortdurend. De stedelijke ontwikkeling was er gering: alleen Stavoren, een Hanzestad, kon zich eenigszins met andere Noord-Nederlandsche steden meten. De Friesche vrijheid werd in het einde der 14e eeuw zeer bedreigd, toen

Holland zich krachtig inspande, om de oude rechten te doen gelden. In 1396 ondernamen Albrecht en zijn zoon een eersten tocht om Friesland te onderwerpen. Zij slaagden toen niet, maar op een tweeden tocht in 1398 beter. En weldra dongen nu de Vetkoopers om de gunst van Albrecht! Dat Friesland toch weer vrij werd, was een gevolg hiervan, dat Albrecht niet het noodige geld had voor de kostbare ondernemingen, die het telkens opnieuw beginnende verzet der Friezen noodig maakte. Na 1401 moest hij de tochten staken en nu bleef nog alleen Stavoren eenige jaren Hollandsch.

Terecht mag men de Nederlanden van ± 1400 het land der steden noemen. Overal — behalve in Luxemburg en Henegouwen, Gelderland en Friesland — legden de edelen het in beteekenis tegenover de burgerijen af. Dit hing ook samen met den achteruitgang in macht en aanzien van den adel in het algemeen. De oorzaken hiervan waren de veranderingen, sedert de 13e eeuw op het platteland ingetreden (blz. 29), en de groote ommekeer in de wijze van oorlogvoeren door het in gebruik komen van huurbenden, d.w.z. voor het oorlogswerk tijdelijk in dienst genomen en betaalde soldaten (blz. 34). De militaire waarde der ridders daalde dientengevolge in sterke mate en daarmede verloren deze hunne voornaamste kracht. Zij begonnen zich toen meer dan vroeger om den vorst te scharen. Het platteland werd meer en meer onafhankelijk van hen; de kracht van den nu meest vrijen boerenstand werd grooter. De vrijheid van ontwikkeling was er niet zoo groot als in de steden, ook omdat deze laatste vooral het land in de buurt door stapelrechten of het verbod van industrie in mindere of meerdere mate beheerschten; echter vonden vele plattelandsbewoners een bestaan door mede te werken aan de stedelijke industrie: zoo werd de spinnerij van de wol voor het Leidsche laken bijna geheel op het platteland van Holland bedreven. Over het algemeen waren de toestanden op het land in sterke mate verbeterd. Groote overstroomingen kwamen niet meer zoo veelvuldig voor, al ging er nog al eens land verloren. Vooral de Zuiderzee en de Dollard breidden zich uit — de laatste door een overstrooming van 1413 — en in 1421 verdween een groot deel van de Zuid-Hollandsche Waard, het Merwede-land, door een groote overstrooming, die als de Elisabeths-vloed bekend is. Daarentegen slibde de Middelzee langzamerhand aan.

Adel.

Boeren.

Geestelijkheid.

Evenmin als de adel had de geestelijkheid, in haar geheel beschouwd, haar vroeger aanzien behouden. De verwarde toestand, die in de 14e eeuw in de kerk voorkwam, was hierop van invloed geweest; evenzeer het bederf onder een groot deel der geestelijken,

die zich om de kerk weinig bekommerden en wier gedrag allesbehalve voorbeeldig was. Dezen gaven in de kerk veel meer den toon aan dan een kleinere groep van hoogstaande geestelijken, die toonbeelden van innige vroomheid waren; de Brabander Ruusbroec is een der beste vertegenwoordigers hiervan. Uit dezen kring kwamen pogingen voort tot verheffing der geestelijkheid. Van beteekenis hiervoor is de onder Ruusbroec's invloed staande Deventersman Geert de Groote, een geestelijke, die er luchtig op los geleefd had, maar later tot inkeer kwam en op welsprekende wijze als prediker in het Sticht het verval der kerk aanwees. Met zijn vriend Floris Radewijnszoon werd hij de stichter van de gemeenschap der „broeders van 't gemeene (= gemeenschappelijke) leven" en van een aantal „zusterhuizen". Evenals de reeds uit de 13e eeuw dateerende begijnhoven, vereenigingen van vrouwen, hielden deze stichtingen zich met nuttigen arbeid bezig, strevende tegelijk naar een vroom en rein leven. Radewijnszoon werd ook de stichter van een klooster te Windesheim bij Zwolle, dat zich aansloot bij een reeds bestaande monnikenorde; het onderhield nauwe betrekkingen met de broeder- en zusterhuizen. Vooral in de 15e eeuw werden in de Nederlanden en in Duitschland een groot aantal kloosters naar het voorbeeld van Windesheim gesticht, terwijl ook de „broeders" en „zusters" zich sterk uitbreidden. Tal van bekende mannen hebben tot de Windesheimers behoord, zooals Johan Wessel Gansfoort en Thomas à Kempis, de schrijver van een Latijnsch boekje: „Over de Navolging van Christus", dat van innige vroomheid getuigt. Dit bewijst, dat de godsdienstigheid bij velen nog groot was; ook de vele geestelijke stichtingen in de steden, veelal van rijke kooplieden, ten bate van zieken en armen, leggen hiervan getuigenis af.

Geestes-ontwikkeling.

De geestesontwikkeling was in de 14e eeuw, vooral in de steden, zeer toegenomen, hoewel deze niet meer zóó onder invloed van de kerk stond als vroeger; wel hebben de Windesheimers, door zich met ijver op het onderwijs toe te leggen, hierin veel voor de kerk verbeterd. De leerende letterkunde van Maerlant vond in de 14e eeuw navolging; maar naast haar kwamen werken van anderen aard: de proza-schriften van Ruusbroec en anderen uit zijn kring, een groot aantal, dikwijls mooie, geestelijke en wereldlijke liederen, ook tooneelstukken, zoowel drama's als kluchten. Het Zuiden en het Noorden beide hadden hierin hun aandeel, maar Vlaanderen en Brabant het meest.

Kunst.

De bouwkunst vond hare uitingen in den Gotischen kerkbouw; geen stad van beteekenis, of zij kreeg één of meer Gotische kerken, die in het Noorden het meest in de 15e eeuw verrezen

Daarnaast waren ook beeldhouwkunst en schilderkunst tot ontwikkeling gekomen, eerst misschien onder Franschen invloed, weldra meer zelfstandig. Zoowel rijke burgers in de steden als sommige vorsten en edelen toonden zich hare begunstigers. Beroemd is vooral het beeldhouwwerk van Claus Sluter, waarschijnlijk uit Gelderland, die voor Philips den Stoutmoedigen in het einde der 14e eeuw te Dijon, de hoofdstad van Bourgondië, werkte. In Vlaanderen bloeide in het begin der 15e eeuw een schilderschool, waarvan de broeders Hubert en Jan van Eyck († resp. 1426 en 1440 of 1441) als de stichters te beschouwen zijn; in hunne bijbelsche voorstellingen, portretten en landschappen bereikten zij een zeer hooge kunstuiting. Te grooter was hun invloed op de toekomst der schilderkunst, omdat zij in de samenstelling der olieverf een groote verbetering aanbrachten. Rogier van der Weyden en Memlinc (deze van Duitschen oorsprong) in het Zuiden, Dirk Bouts en Geertgen tot Sint Jans in Holland — om slechts enkele zeer bekende namen te noemen — vertegenwoordigden verder in de 15e eeuw op schitterende wijze de Nederlandsche schilderkunst, die toen reeds behoorde tot het hoogste, wat Nederlanders voortbrachten.

---

§ 18. DE VESTIGING DER BOURGONDISCHE MACHT.

In de eerste helft der 15e eeuw kwamen bijkans alle Nederlandsche gewesten onder het Bourgondische huis of ondergingen althans den Bourgondischen invloed. Philips de Stoutmoedige stierf in 1404 en werd opgevolgd door zijn zoon Jan zonder Vrees, twee jaar later erfde diens broeder Anton Brabant en Limburg. De beide broeders waren onderling en met hun zwager Willem VI nauw verbonden. Toen de laatste in 1417 stierf, was er juist sprake van een nog nauwere verbintenis door een huwelijk van Jan IV, zoon en opvolger van Anton († 1415), en Jacoba, eenig kind van Willem VI en door de Staten zijner gewesten vóór zijn dood als rechtmatige opvolgster erkend. Het huwelijk werd, nadat de paus de in de Katholieke kerk voor een huwelijk van neef en nicht noodige toestemming had gegeven, in 1418 gesloten; hierdoor werd Bourgondië's invloed te grooter.

Jan zonder Vrees.

Willem VI, Jacoba en Jan IV.

Jan van Beieren.

Maar er was tegenstand. Jacoba's oom Jan van Beieren, elect van Luik, deed zijnerzijds aanspraken op hare landen gelden en keizer Sigismund moedigde hem aan, beleende hem zelfs met Henegouwen, Holland en Zeeland. Opnieuw had nu de

twist in het gravenhuis herleving van de partijtwisten in de beide laatste gewesten ten gevolge. En het waren begrijpelijkerwijze de Kabeljauwen, die de gelegenheid aangrepen, om tegen Jacoba, evenals haar vader Hoeksch, op te treden. Tot hen behoorde in dezen tijd ook Dordrecht — misschien in verband met moeilijkheden over het stapelrecht — en vooral in deze stad kreeg Jan van Beieren, die zich door den paus van het bestuur van Luik liet ontheffen, aanhang.

In 1417 en 1418 werd er tusschen oom en nicht, vooral bij Gorkum en Dordrecht, hevig gestreden, zonder beslissenden uitslag. Het volgend jaar bewerkte Philips, de zoon van Jan zonder Vrees, een overeenkomst:

Verdrag van 1419.

samen zouden Jan IV en Jan van Beieren voor den tijd van vijf jaar Jacoba's landen besturen. Inderdaad regeerde nu Jan van Beieren, aan wien Jan IV de regeering — met verwaarloozing van de rechten zijner vrouw — overliet. Steunende op de Kabeljauwen, voerde Jan zonder Genade (zooals men hem naar de geweldadige demping van een oproer in zijn Luikschen tijd noemt) die regeering met groote kracht. Tijdens zijn bestuur veranderde hij van houding tegenover Bourgondië: hij liet Sigismund in den steek en erkende zelfs den hertog van Bourgondië als erfgenaam.

Philips de Goede.

Dit was toen niet meer Jan zonder Vrees, die in 1419 in Frankrijk vermoord was, maar zijn zoon, de hoogst bekwame staatsman Philips de Goede. Onder hem bleek voor het eerst, hoe gevaarlijk de Bourgondische macht voor Frankrijk werd. Na de vermoording van zijn vader, een gevolg van binnenlandschen strijd in Frankrijk, verbond hij zich in den nog altijd voortdurenden honderdjarigen oorlog met Engeland, ook omdat het belang van Vlaanderen dit, evenals vroeger, eischte. Veel droeg dit er toe bij, dat toen bijna heel Frankrijk in Engelsche handen geraakte.

Strijd met Jacoba.

Philips vergat echter ook zijne belangen in de Nederlanden niet. Terwijl daar Jan van Beieren voor hem gewonnen was, had Jacoba tegen Bourgondië partij gekozen. De verwaarloozing van hare rechten door en haar ongelukkig huwelijk met Jan IV hadden de zelfbewuste, sterke vrouw doen besluiten haren echtgenoot te verlaten; zij was naar Henegouwen en vandaar naar Engeland gevlucht, om er steun te zoeken bij hertog Humphrey van Gloucester, één der regenten van den minderjarigen koning: ze scheen er succes te zullen hebben; ze ging zelfs met Gloucester een nieuw huwelijk aan. Groot voordeel heeft dit haar echter niet gebracht; het streed met het Engelsche belang, om Jacoba tegen den bondgenoot Philips te steunen! Wel kwamen de nieuwe echtgenooten in 1424 met eenige troepen naar

Henegouwen, maar Gloucester keerde spoedig naar Engeland terug. Alleen kon Jacoba niet tegen Bourgondië op. Weldra gevangen genomen door Philips, ontvluchtte zij uit Gent naar Holland, waar juist Jan van Beieren door een edelman van zijn hof vergiftigd was (1425). Hier vond zij steun bij de Hoeken en met hen hield zij ongeveer drie jaar den ongelijken kamp vol tegen de Kabeljauwen, die Philips weldra te hulp kwam. Jacoba had haar meesten aanhang in en om Schoonhoven, Gouda en Oudewater en bracht van daaruit den vijand een paar harde klappen toe bij Alfen. Maar een Engelsche vloot onder Gloucester, die haar nog eens te hulp kwam, werd bij Brouwershaven verslagen en tegelijk een boerenopstand in Kennemerland tegen de Bourgondiërs door Philips zelf onderdrukt (1426). In 1428 moest Jacoba bij een overeenkomst, den zoogenaamden „zoen" van Delft, haren neef als ruwaard (na den dood van Jan IV van Brabant in 1427 had hij dezen titel reeds aangenomen) erkennen en tevens beloven niet meer te zullen huwen zonder toestemming van hem, van de Staten en van hare moeder. Feitelijk begon nu de Bourgondische regeering in Holland, Zeeland en Henegouwen, al bleef Jacoba in naam gravin. Nog ééne poging deed zij, om haar gezag te herwinnen; zij huwde heimelijk met Frank van Borselen uit het bekende Zeeuwsche geslacht en had toen waarschijnlijk plan, om met Engelsche hulp opnieuw tegen Philips op te staan. Maar deze voorkwam haar en dwong haar van al hare rechten afstand te doen (1433); zij behield nu slechts den titel van gravin († 1436).

Zoen van Delft.

Philips in Brabant enz.

Ondertusschen was Philips in 1430 ook hertog van Brabant en Limburg geworden, toen de hier regeerende zijtak van het Bourgondische huis uitstierf. Reeds had hij in 1421 Namen gekocht en in 1451 kreeg hij Luxemburg van een daar regeerende hertogin, die hij ook door geld voor Bourgondië gewonnen had. Het stamland van Sigismund, die machteloos tegenover Bourgondië gebleken was (hij was in 1437 gestorven), geraakte zoo aan zijn vijand. Iets later wist Philips een neef van hem bisschop van Luik te maken.

Invloed in het Sticht en in Gelre.

In het midden der 15e eeuw regeerde dus het Bourgondische huis over het meeerendeel der Nederlandsche gewesten. En ook begon Philips zich reeds in Utrecht en Gelre te laten gelden. In het Sticht was na den dood van Frederik van Blankenheim in 1423 een buitengewone verwarring ontstaan: twee bisschoppen werden toen tegenover elkander gekozen; er was in het Sticht dus een schisma (scheuring), wat een hevigen strijd ten gevolge had. Philips' invloed

werd zóó groot, dat hij niet lang na het einde van het schisma er zijn bastaardzoon David met hulp van den paus bisschop wist te maken (1455). In Gelre was het tijdens de zwakke regeering van hertog Arnold zeer onrustig; twisten van hertog en onderdanen, die al meer invloed eischten en kregen, duurden bijna zonder ophouden voort. Ook hiermede bemoeide zich Philips, die een oom van Arnold's vrouw was en door Arnold zelf meermalen te hulp geroepen werd. Maar Philips maakte aan de twisten geen einde; hij wakkerde ze eer aan, ten slotte zelfs tegen Arnold partij kiezende en diens zoon Adolf tegen hem opzettende, zoodat in 1459 een nieuwe burgeroorlog in Gelre uitbrak, waarin vader en zoon elkander bestreden.

---

§ 19. HET BOURGONDISCHE RIJK TOT 1477.

Philips' doel. Philips de Goede heeft niet alleen de meeste Nederlandsche gewesten onder zijne heerschappij gebracht: hij heeft ook getracht van deze gewesten één rijk te maken; daarmede gaf hij tevens het doel aan, dat ook zijnen opvolgers voortdurend voor oogen gestaan heeft. Hij deed dit niet als lid van het Fransche koningshuis, maar als Nederlandsch vorst. Vroegtijdig plaatste hij zich tegenover Frankrijk (blz. 49). Deze politiek was hem tot groot voordeel; toen hij in 1435 — het ging Engeland toen veel minder voordeelig in den oorlog — den tijd gekomen achtte, sloot hij met Frankrijk den vrede van Atrecht en bedong daarbij voor zijn leven de opheffing van de leenhulde voor Vlaanderen en Artois. Zoo werd Philips rechtens zelfstandig ten opzichte van Frankrijk en hij probeerde dit ook te worden ten opzichte van Duitschland, maar dit gelukte niet. Keizer Frederik III uit het huis Habsburg, dat in Oostenrijk regeerde, was hem niet zoo vijandig, als Sigismund indertijd; hij verzette zich niet tegen de verdere uitbreiding van den Bourgondischen invloed, maar weigerde wel, om hem met het Duitsche deel der Nederlanden te beleenen en nog veel meer om Philips koning te laten worden, wat deze het liefst gewild had; in naam bleven de Bourgondische gewesten dus tot Duitschland behooren.

Verhouding tot Frankrijk.

Tot Duitschland.

De regeeringsvorm. Moeilijker dan in de buitenlandsche politiek was Philips' taak in het binnenlandsch bestuur. De gewesten hadden lang op zich zelf gestaan; het was geen gemakkelijk werk er één staat van te maken. Philips heeft zich vooral hier een zeer

bekwaam staatsman getoond, die zonder overhaasting en met veel overleg op zijn doel afging. Zooveel mogelijk liet hij de bijzondere instellingen der gewesten bestaan, maar hij vestigde boven hen een centrale regeering, waarvan de gewestelijke besturen afhankelijk werden. Voor de nieuwe regeeringsinrichting was in vele opzichten de Fransche zijn voorbeeld. De centrale regeering werd in hoofdzaak uit een kanselier en een Grooten Raad samengesteld; de eerste was onder den hertog belast met het algemeen bestuur en werd daarin door den Grooten Raad ter zijde gestaan. Aan het hoofd van de gewesten kwamen raden of hoven, die beschouwd kunnen worden als de voortzetting van de vroegere raden naast den vorst (blz. 35), maar zij werden nu overal opnieuw samengesteld en beter bevestigd; dergelijke raden waren o.a. in Vlaanderen, Brabant en Holland. Daarnaast werden afzonderlijke rekenkamers voor het financieel beheer opgericht, waarvoor Philips de Goede in het bijzonder zorg droeg. Zijne inkomsten waren van denzelfden aard als de vroegere (blz. 35). Ook hij riep, wanneer hij een buitengewone bede te doen had, de nu in alle gewesten bestaande Staten bijeen. Maar bovendien kwamen er ook vergaderingen voor van de afgevaardigden van deze gewestelijke Staten: dit zijn de Staten-Generaal, waarvan de eerste bijeenkomst van 1463 dateert. Deze instelling was een voortreffelijk middel, om het gevoel van samenhang onder de gewesten te bevorderen. Zij werden sedert 1463 verscheidene malen bijeengeroepen, maar de gewestelijke Staten bleven niettemin ook bestaan. In deze waren drie of soms twee standen vertegenwoordigd: in Holland en Gelre alleen de adel en de steden; maar meestal was ook de geestelijkheid als belangrijke landbezitster aanwezig, b.v. in Zeeland de abt van Middelburg. Uit de steden kwamen als vertegenwoordigers de afgevaardigden der stedelijke regeeringen.

Centrale regeering.

Staten-Generaal.

Gewestelijke Staten.

Stedelijke regeering.

Deze laatste waren nu anders ingericht dan in de 13e eeuw (blz. 28). Schout en schepenen waren langzamerhand tot de rechtspraak beperkt. Het stedelijk bestuur was in de handen der burgemeesters gekomen, die oorspronkelijk de schepenen hadden ter zijde gestaan, om ten slotte dier plaats grootendeels in te nemen. In belangrijke zaken werd de raad of vroedschap geraadpleegd; dit college, waaruit de burgemeesters en dikwijls ook de schepenen gekozen werden, bestond meestal uit een zeker aantal van de aanzienlijkste en rijkste poorters. Deze werden door den Bourgondischen vorst in sterke mate begunstigd bij de samenstelling

der stedelijke besturen, waarop die vorst overal een kleineren of grooteren invloed had. Gilden-invloed werd ook nu tegengegaan en eveneens de al te groote stedelijke zelfstandigheid, waar deze, zooals in Vlaanderen, bestond. Dit lokte wel verzet uit, eerst van Brugge, toen van Gent, maar Philips de Goede was krachtig genoeg om dezen tegenstand te breken.

Philips en de onderdanen.

In het algemeen waren de steden, het belangrijkste deel van het Bourgondische rijk, op de hand van Philips, omdat deze hare belangen door het krachtig handhaven van de rust beter beschermde dan de vroegere, minder machtige vorsten. Ook vond Philips steun bij de geestelijkheid en den adel. De hertog besteedde er veel zorg aan, om de edelen aan zich te verbinden, en dit gelukte hem uitstekend. Een groot aantal edelen trad in zijn dienst als bevelhebbers of als hooge staatsambtenaren; hunne positie werd er door verbeterd. Als een hooge belooning voor de edelen, die zich verdienstelijk gemaakt hadden, stelde Philips in 1430 de orde van het Gulden Vlies in, waarvan de leden bijzondere voorrechten, later zelfs eigen rechtspraak, hadden. Schitterende feesten, die de rijke Bourgondiër kon geven, waren geschikt, om zijn hof tot een middelpunt van het adellijk leven te maken. Meer echter dan van de edelen ging de kracht der regeering van de rechtsgeleerden uit, die, evenals in andere landen, door den vorst het meest als raadslieden gebruikt werden en uit de kringen der aanzienlijke burgerij voortkwamen. Hunne opleiding, evenals die der geestelijken, had aan de hoogescholen plaats; de eerste hiervan in de Nederlanden was door Jan IV van Brabant te Leuven gesticht in 1423.

Karel de Stoute.

Toen Philips de Goede op hoogen leeftijd in 1467 stierf, was zijn rijk krachtig gevestigd. Zonder bezwaar volgde zijn zoon Karel de Stoute, die van 1465 af de regeering reeds gevoerd had, hem op. Deze had hetzelfde doel als zijn vader, maar hem ontbrak diens voorzichtig beleid; hij was bovenmate hooghartig, streng en heerschzuchtig en ging onstuimig, zonder met de omstandigheden te rekenen, op zijn doel af. De regeering werd nu veel meer gecentraliseerd; één rekenkamer te Mechelen kwam er voor alle gewesten en bovendien voor de rechtspraak een afzonderlijk Parlement, eveneens te Mechelen, waarbij men van alle gerechtshoven in de gewesten in beroep kon gaan.

Uitbreiding van het rijk.

Ook breidde de Bourgondische macht zich opnieuw sterk uit. In de Nederlanden werd het bisdom Luik feitelijk aan Karel onderworpen, nadat opstanden tegen den Bourgondisch-gezinden bisschop op uiterst wreede wijze bedwongen waren; de stad Luik werd in 1468 geheel verbrand, evenals een paar

jaar te voren Dinant. Het hertogdom Gelre werd bij de Bourgondische landen ingelijfd. Karel nl. nam, nadat in den oorlog tusschen Arnold en Adolf de laatste den vader overwonnen en op het kasteel te Buren gevangen gezet had, de partij van Arnold op en dwong Adolf zijn vader los te laten; Adolf, zich tegen Karel's verdere inmenging willende verzetten, werd nu door Karel gevangen genomen en de machtelooze Arnold voor een geldsom overgehaald Karel als zijn voogd aan te nemen. Bij Arnold's dood in 1473 nam hij van Gelre bezit, den tegenstand, o.a. van Nijmegen, bedwingende.

Karel buiten de Nederlanden.

Met groote kracht deed Karel zich ook buiten de Nederlanden gelden. Hij dwong den Franschen koning Lodewijk XI de vredesvoorwaarden van Atrecht, waaraan deze zich had willen onttrekken, te bevestigen en liet hem op vernederende wijze zijne overmacht gevoelen. Hij onderhandelde opnieuw met Frederik III over de stichting van een koninkrijk en had daartoe in 1473 een samenkomst met hem te Trier, waar tevens sprake was van een huwelijk van Karel's dochter Maria met Frederik's zoon Maximiliaan; maar op het laatste oogenblik mislukte het plan, doordat de keizer, bevreesd voor den machtigen en rijken Bourgondiër, uit de stad vluchtte! Invloed verwierf Karel in den Elzas, dien hij van het huis Habsburg in pand kreeg, wat voor hem van groote waarde was om de verbinding van de Nederlanden met Bourgondië. Evenzoo in het aartsbisdom Keulen, waar hij den aartsbisschop op diens verzoek tegen oproerige onderdanen steunde; hij belegerde er langen tijd de stad Neuss, zonder haar echter te kunnen innemen (1474). Ondertusschen begon zich meer en meer verzet, door Lodewijk XI heimelijk aangestookt, tegen hem te openbaren. Dit bracht Karel tot te driester optreden. Hij veroverde het hertogdom Lotharingen, waarvan de hertog zich tegen hem verklaard had (1475), en knoopte betrekkingen aan tot in Italië. Het herstel van het oude rijk van Lotharius (blz. 12) scheen hem voor den geest te staan, zelfs de verwerving van de keizerlijke waardigheid. Maar, toen hij de Zwitsers, die in betrekking stonden met Frankrijk, wilde gaan onderwerpen, leed hij tegen hun boerenleger twee geduchte nederlagen bij Granson en Murten (1476). Nu barstte op meerdere plaatsen de tegenstand los. Lotharingen o.a. kwam in

Karel's dood.

opstand. En toen Karel, in zeer overspannen toestand, met een met moeite samengebracht leger zich opmaakte, om dezen te bedwingen, leed hij bij Nancy een nieuwe nederlaag en sneuvelde zelf (1477).

§ 20. DE CRISIS VAN 1477 EN VOLGENDE JAREN.

Maria. Karel's dood bracht zijn rijk in groote moeilijkheden, waartegen Maria, zijne opvolgster, niet opgewassen was. De invloed naar buiten ging verloren; Lodewijk XI haastte zich Bourgondië aan Frankrijk te trekken. In de Nederlanden zelf ontstond een ernstige crisis. De sterke centralisatie in Karel's tijd en de zeer groote geldsommen, door Karel voor zijne vele ondernemingen herhaaldelijk geëischt, hadden hier de ontevredenheid over het Bourgondische bestuur zeer groot gemaakt en de tegenstanders er van versterkt. Dit bleek duidelijk, toen de Staten-Generaal, door Maria onmiddellijk bijeengeroepen, te Gent samenkwamen. Alvorens steun te verleenen tegen Lodewijk XI, die nu openlijk den oorlog tegen de Bourgondische macht begon, stelden zij hooge eischen, die Maria wel moest inwilligen. Bij een groot-privilege, aan de gewesten gezamenlijk door haar verleend, werden de meeste maatregelen, die de centralisatie hadden bevorderd, afgeschaft; de Staten zelf zouden echter mogen vergaderen, wanneer zij wilden; zonder hunne toestemming geen oorlog! Het Bourgondische rijk bleef dus bestaan, maar de zelfstandigheid der gewesten werd weer veel grooter en de vorstelijke macht werd onder toezicht gesteld. Bovendien kregen verschillende gewesten nog afzonderlijke privilegiën, meestal de bevestiging van hunne bijzondere rechten inhoudend. En in de gewesten, vooral in Vlaanderen, deden de steden zich weer meer gelden. Gent ging zelfs zóó ver van twee hooge ambtenaren uit Karel's tijd eigenmachtig te laten terechtstellen. Maar tegen Lodewijk XI kreeg Maria dan toch eenigen steun, het meest van de Vlamingen, die, door een inval bedreigd, zich ook nu tegen een mogelijke Fransche overheersching te weer stelden.

Oorlog met Frankrijk.

Het groot-privilege.

Maria's huwelijk. Een mannelijken beschermer vond Maria daarenboven door te huwen. Verscheidene candidaten hadden zich na Karel's dood voor hare hand opgedaan, o.a. Adolf van Gelre, die uit zijne gevangenis bevrijd was, maar spoedig daarna in den strijd tegen de Franschen in Vlaanderen omkwam. Maria bleef trouw aan Maximiliaan, met wien zij nog bij het leven van haren vader verloofd was. Hun huwelijk had in den zomer van 1477 plaats en was voor de toekomst van buitengewone beteekenis; het vergrootte de macht van het huis Habsburg en bracht de Nederlanden op den duur in nauwe verbinding met de andere, ver afgelegen landen van dit huis.

Voorloopig echter bleek hiervan nog niets. Het eerste werk van

Maria's echtgenoot was den oorlog tegen Frankrijk te leiden en hij deed dit met vrij gunstigen uitslag: het verder voortdringen der Franschen werd verhinderd. Dit succes versterkte de positie van Maria. Weldra kwam nu ook het streven aan den dag, om het werk van Philips den Goeden te hervatten en het groot-privilege te ontduiken. Maar nauwelijks

Maria's dood.

was hiermede een begin gemaakt, of een nieuwe ramp kwam tusschenbeiden: Maria stierf in 1482 plotseling, twee minderjarige kinderen nalatende. De zoon, Filips de Schoone, zou opvolgen; voor hem trad Maximiliaan, daartoe bij Maria's testament aangewezen, als regent op.

Maximiliaan's regentschap.

Dit werd het sein tot nieuwe moeilijkheden, ernstiger nog dan in 1477. De Staten-Generaal, opnieuw bijeengekomen, erkenden Maximiliaan als „momboor" (regent), maar niet dan na zijn gezag in sterke mate beperkt te hebben. Het wantrouwen tegen den vreemdeling en de tegenzin in de centrale regeering deden zich hierbij, vooral in Vlaanderen, gelden. Onder invloed der Staten werd Maximiliaan tevens gedwongen den oorlog met Frankrijk, door hem voortgezet om Bourgondië te heroveren, te beëindigen en den zeer nadeeligen vrede van Atrecht (1482) te sluiten. Met moeite herstelde de „momboor" daarna het gezag der regeering in Holland en Zeeland, waar de Hoeken in opstand gekomen waren; evenzoo dat van bisschop David in het Sticht, waar de stad Utrecht en een aantal edelen hunne vroegere macht, door David beperkt, tijdelijk hadden herwonnen. Maar, toen Maximiliaan na den dood van Lodewijk XI († 1483) de

Binnenlandsche oorlog.

wapenen tegen Frankrijk weer opnam, raakte Vlaanderen in openlijk verzet, zich zelfs met Frankrijk verbindende. Hieraan kon Maximiliaan, die zelf niet over veel middelen beschikte, niet op afdoende wijze een einde maken. In 1488 raakte hij bij een verblijf te Brugge, terwijl hij trachtte zijne troepen in de stad te brengen, in gevangenschap van de burgerij! En hij herkreeg zijne vrijheid alleen op voorwaarden, die zijn gezag opnieuw beperkten. Nauwelijks bevrijd, of hij verbrak den op de voorwaarden afgelegden eed. Toen raakten de Vlamingen onder leiding van Philips van Kleef, heer van Ravenstein, tot nu toe een dienaar van de regeering, met Maximiliaan in oorlog. De laatste, door zijn vader Frederik III weinig krachtig gesteund, verloor. Ook Brabant viel gedeeltelijk af; de Hoeken kwamen weer in opstand onder Frans van Brederode en veroverden Rotterdam; in Utrecht werd het opnieuw roerig en Gelre, waar het Bourgondische gezag sedert 1477 wankel gestaan had, begon pogingen te doen zich vrij te maken. Te midden van die geweldige verwarring

stond Maximiliaan weerloos. Hij verliet in 1489 de Nederlanden, het herstel van de rust opdragende aan hertog Albrecht van Saksen-Meiszen, een voortreffelijk krijgsman, die na een strijd van drie jaren het hem gestelde doel bereikte. Onder vallen en opstaan wonnen zijne troepen veld, gesteund door de Kabeljauwsche steden in Holland, door Antwerpen in Brabant en door andere belanghebbenden bij een krachtige regeering. Het laatst werden in 1492 Sluis en Gent ingenomen. Tegelijk was een opstand van de boeren in het Noorden van Holland (het zoogenaamde Kaas- en Broodvolk), die door de verwarring veel geleden hadden, bedwongen. Alleen Gelre, waar Karel van Egmond, een zoon van Adolf, als hertog erkend werd, bleef voorloopig vrij. In 1493 volgde ook de vrede te Senlis met Frankrijk, dat om binnenlandsche moeilijkheden van de verwarring niet veel had kunnen profiteeren; toch behield het Bourgondië en de leenheerschappij over Vlaanderen en Artois werd hersteld.

Herstel der rust.

Vrede met Frankrijk.

De Nederlanden waren in rust, toen Maximiliaan, die in 1493 zelf zijn vader was opgevolgd, in 1494 de regeering aan zijn zoon overdroeg. Maar een centrale regeering ontbrak ten eenenmale en er was een zware schuld aan hertog Albrecht, die groote sommen voor de onderwerping voorgeschoten had; deze werd in 1498 voorloopig afgedaan, doordat Maximiliaan en Philips hem de Friesche landen verpandden.

---

§ 21. WEDEROPBOUW EN UITBREIDING VAN HET BOURGONDISCHE RIJK.

Niettegenstaande alle moeilijkheden na 1477 was toch gebleken, dat de regeering van hetzelfde vorstenhuis over verscheidene gewesten bij de meerderheid van de bevolking geen tegenstand ondervond; behalve Gelre had geen gewest aan Philips den Schoonen de gehoorzaamheid opgezegd. Met voorzichtig beleid begon deze jonge vorst spoedig een nieuwe, centrale regeering te stichten, zich dus niet aan het groot-privilege houdend. Zijne regeering duurde te kort, om heel het werk van zijn overgrootvader te herstellen; reeds in 1506 stierf hij plotseling in Spanje. De belangen zijner vrouw hadden hem hierheen gebracht; dit was Johanna, de dochter van koning Ferdinand van Arragon en koningin Isabella van Castilië, die na den dood harer moeder († 1504) in Castilië opgevolgd was. Voor de toekomst

Philips de Schoone.

had dit huwelijk een even groote beteekenis als dat van Maria en Maximiliaan: het huis Habsburg verwierf er Spanje door.

Maximiliaan's 2e regentschap. Bij Philips' dood was zijn oudste zoon Karel (geb. 1500 te Gent) minderjarig. Opnieuw aanvaardde Maximiliaan het regentschap; zijne eigen regeering hield hem nu te veel bezig, om het zelf uit te oefenen: hij benoemde daarom zijne dochter Margaretha, hertogin-weduwe van Savoye, een zeer begaafde en ontwikkelde vrouw, tot landvoogdes om hem te vervangen. De rust bleef nu beter bewaard dan na 1482, wat voor een groot deel aan Margaretha te danken was.

Karel V. In 1515 werd Karel V zelf aan het hoofd der regeering gesteld. Zorgvuldig opgevoed, was hij van den aard van zijn Bourgondisch rijk uitstekend op de hoogte. Maar hij bleef niet alleen vorst in de Nederlanden. In 1516 bij den dood van zijn grootvader van moederszijde werd hij koning van Spanje, in 1519 bij Maximiliaan's overlijden erfde hij de Oostenrijksche landen en werd tevens Duitsch keizer; een wereldrijk, door hem nog belangrijk uitgebreid, behoorde hem. Met groote bekwaamheid en ijzeren volharding heeft hij zijne landen naar zijne inzichten geregeerd, te midden van groote bezwaren: talrijke oorlogen, vooral met Frankrijk, dat nu, onder Frans I, de onverzoenlijke tegenstander van Habsburg's wereldmacht werd; de kerkhervorming (zie § 22), die door Karel V met alle middelen werd bestreden. Natuurlijk ondervonden de Nederlanden van de internationale positie van hun vorst ter dege den invloed; zij werden er door betrokken in vele belangen, die de hunne nièt waren. Eén belangrijk voordeel kregen ze er door: Vlaanderen en Artois werden door de oorlogen tegen Frankrijk, waarin Karel V de overhand behield, voorgoed van de leenhulde aan dit land losgemaakt (definitief bij den vrede van Crépy in 1544).

Zijne wereldmacht.

Regeerings-inrichting. Voor de Nederlanden, op zich zelf beschouwd, is Karel's regeering van groote beteekenis geweest. Maar zij was volstrekt niet alleen zijn eigen werk; de keizer was meestal niet aanwezig. Margaretha bleef landvoogdes en na haren dood in 1530 werd dit Karel's zuster Maria, koningin-weduwe van Hongarije, ook een vrouw van helder verstand en verknocht aan de belangen van haren broeder. Deze beide vrouwen, bijgestaan door hooge ambtenaren, hebben de regeering hier voor een groot deel zelfstandig, hoewel in Karel's geest, gevoerd. Het centrale bestuur werd nu voltooid en kreeg in 1531 een vaste inrichting. De vorm er van was wat anders dan vroeger. Drie raden stonden de landvoogdes ter zijde: een Raad van

State, waarin vooral aanzienlijke edelen, diende van advies in de algemeene regeeringszaken; een Raad van Financiën en een Geheime Raad, bestaande uit rechtsgeleerden, waren resp. voor het behandelen der geldzaken en der wetgeving. De Groote Raad van Mechelen (reeds sedert 1504) verving het vroegere Parlement. Vergaderingen van de Staten-Generaal kwamen ook nu voor, maar hun invloed was beperkt tot het beraadslagen over de beden; dit was trouwens een uiterst belangrijke zaak, omdat de regeering hierdoor niet almachtig, onbeperkt werd. De gewestelijke besturen veranderden niet van inrichting; alleen stonden er van dezen tijd af geregeld stadhouders (d. i. plaatsvervangers, nl. van den vorst) aan het hoofd van één of meer gewesten; aanzienlijke edelen bekleedden meestal deze hooge ambten.

Uitbreiding van het rijk.

Behalve het herstel van het centrale bestuur heeft Karel's regeering aan het Bourgondische rijk tevens een groote uitbreiding in het Noord-Oosten bezorgd. Een lange strijd was hiervoor noodig, waarin vooral Karel van Gelre, niet alleen in zijn hertogdom, maar ook elders, den tegenstand leidde.

Karel van Gelre.

Gewoonlijk steunde Frans I hem daarbij, maar niettegenstaande dit en zijne eigen dapperheid was hertog Karel niet tegen keizer Karel opgewassen; alleen de vele bezigheden van den keizer elders hebben den strijd hier zoo lang gerekt.

Strijd om Friesland.

Deze begon in Friesland. Hier hàd hertog Albrecht in 1498, met hulp der Schieringers, zijn gezag weten te doen erkennen. Niet echter ten Oosten van de Lauwers, waar de stad Groningen, die in de 15e eeuw over de Ommelanden een zekere overmacht verworven had, hem hardnekkigen tegenstand bood. Haar kon Albrecht niet overwinnen, al steunde hem eerst ook de graaf van Oost-Friesland, d. i. het gebied tusschen Dollard en Wezer, waar in de 15e eeuw een adellijke familie zich een vorstendom geschapen had. Na Albrecht's dood in 1500 bleef Groningen de Saksische heerschappij, zelfs in Friesland, bedreigen en toen zijn zoon George in 1514 de stad met groote krachtsinspanning eindelijk scheen te zullen bedwingen, riep zij Karel van Gelre te hulp, die onmiddellijk kwam. Maar den nieuwen strijd tegen Gelre durfde George, die Saksen en Friesland al zoo zwaar had moeten belasten, niet aan; voor een betrekkelijk geringe som gaf hij in 1515 zijne panden aan Karel V terug. Acht jaar later had de Bourgondische macht Friesland onderworpen na een hevigen strijd tegen de Gelderschen, aangevoerd door Maarten van Rossem, en een deel der Friezen, die hunne „vrijheid" wilden handhaven; onder hen trad, vooral ter zee, Greate Pier van Kimswerd op. De onderwerping in 1523

bracht Friesland tevens een geregeld bestuur, reeds door de Saksische vorsten ingericht en nu nader bevestigd; ook hier bestond sedert een Staten-vergadering.

Strijd om het Sticht.

Van nu af werd ook Groningen, dat Karel van Gelre als vorst erkend had, ernstig bedreigd en tegelijkertijd stonden Gelre en Bourgondië in het Sticht tegenover elkander. Het bisschoppelijk gezag had daarop weinig invloed meer; het raakte geheel in verval onder David's opvolgers, van wie zijn broeder Philips de meest bekende was. Diens opvolger was de elect Hendrik van Beieren, die in 1527 zijne wereldlijke macht, die hij toch niet kon handhaven, aan Karel V afstond; zoo werd deze rechtens souverein in de Stichtsche landen, wat de paus een paar jaar later goedkeurde. In 1528 werd, niettegenstaande een plundertocht van Maarten van Rossem tot in Den Haag, de Bourgondische macht in Overijsel en nà de overgave van de stad Utrecht ook in het Neder-Sticht de baas. Toen sloot hertog Karel te Gorkum vrede op voorwaarde, dat hij Gelre, Groningen en Drente nog voor zijn leven behouden mocht. Ook dit zou niet het geval zijn. In 1536 erkenden Groningen en Drente, ontevreden over de Geldersche heerschappij, Karel V als hun vorst; de andere Karel berustte voor een som gelds in dit verlies. Twee jaren later stierf hij, na tevergeefs getracht te hebben, met verbreking van den vrede van Gorkum, de Staten van Gelre over te halen Frans I als hertog te erkennen. Zij verklaarden zich voor Willem, den zoon van den hertog van Gulik, Kleef, Berg en Mark. Deze aanvaardde de erfenis en volgde in 1539 bij zijns vaders dood ook in diens hertogdommen op; hij werd dus een gevaarlijk tegenstander van Karel V, te meer omdat hij spoedig verbindingen zocht met diens vele andere vijanden. Daarom trad de keizer nu krachtig op. In 1543 kwam hij zelf met een groot leger naar Gelre; hertog Willem, zonder ernstigen tegenstand te bieden, onderwierp zich te Venlo, afstand doende van alle aanspraken op Gelre, waarna Karel V eindelijk hier erkend werd.

Strijd om Gelre.

Zoo waren dan in 1543 alle Nederlanden onder één vorst vereenigd, uitgezonderd Luik en Oost-Friesland, die beide wel nauw met Karel V verbonden waren, maar hunne eigen vorsten behielden. De nieuw onderworpen landen kwamen ook onder het centraal gezag, maar bleven vooreerst, vooral wat de geldmiddelen betreft, meer zelfstandig dan de andere. Aan hen werden afzonderlijk beden gevraagd. In de Staten-Generaal verschenen hunne afgevaardigden alleen dan, wanneer het er niet om beden te doen was, wat zelden voorkwam.

Evenals Karel V zijne Nederlanden van Frankrijk staatkundig geheel losmaakte, zoo regelde hij ook de verhouding er van tot het Duitsche Rijk. Op den Rijksdag (d. i. een vergadering der Duitsche rijksstanden) te Augsburg in 1548 werden zij vereenigd tot den Bourgondischen kreits (= afdeeling), d.w.z. één van de deelen, waarin Duitschland toen verdeeld was. Karel V maakte hen dus van Duitschland niet geheel los, wat hij als keizer ook moeilijk kon doen, maar bereikte toch gedeeltelijk den wensch van Philips den Goeden door er in het Rijk één geheel van te maken. De banden van den Bourgondischen kreits met het Rijk waren bovendien losser dan die van de andere kreitsen: onze gewesten moesten wel een deel der belastingen betalen, maar waren aan de rechtspraak van het Rijk niet onderworpen. In 1549 werd de eenheid der Bourgondische landen nog meer bevestigd door de zoogenaamde pragmatieke sanctie, waarbij het erfrecht in de verschillende gewesten op dezelfde wijze geregeld werd en dus de opvolging voorgoed verzekerd aan het Habsburgsche huis.

De Bourgondische kreits.

Pragmatieke Sanctie.

---

§ 22 DE ZEVENTIEN NEDERLANDEN IN DE EERSTE HELFT DER 16e EEUW.

De zeventien Nederlanden [1]) waren een der belangrijkste deelen van de Habsburgsche wereldmacht. Zij brachten aan Karel V meer op dan één zijner overige landen; deze opbrengsten kwamen vooral uit de rijke domeinen en de beden. Gedurende Karel's regeering, het meest in de laatste jaren, stegen zij voortdurend. Daarenboven sloot Karel V nog verscheidene leeningen. De belastingen werden door de hooge eischen van de regeering zeer hoog. Toch was er geen ernstige tegenstand bemerkbaar. De keizer was in de Nederlanden over het algemeen populair; hij ontzag tot op zekere hoogte hunne instellingen en privileges en trachtte nooit de Staten-Generaal af te schaffen of zonder hunne toestemming nieuwe belastingen op te leggen. Bovendien was hij machtig genoeg, om verzet te breken. Dat ondervond Gent, toen de stad het in 1539 nogmaals waagde op te staan; zij bekocht het met het verlies van al hare voorrechten, met zware boeten en strenge straffen voor verscheidene burgers, door den keizer zelf tijdens een verblijf te Gent opgelegd.

Karel V en de Nederlanden.

Evenals in de 15e eeuw steunde de centrale regeering ook nu vooral

[1]) Het waren: Brabant, Limburg, Vlaanderen, Henegouwen, Artois, Rijssel met Douay en Orchies, Doornik, Namen, Mechelen, Luxemburg, Holland, Zeeland, Utrecht, Friesland, Gelre, Overijsel met Drente, Groningen.

op de rechtsgeleerden, de edelen en de stedelijke regeeringen. In de laatste werd de gilden-invloed al meer tegengegaan: b.v. werd te Utrecht hunne staatkundige macht na de inneming der stad in 1528 te niet gedaan, evenals te Groningen, waar zij tijdens Karel van Gelre invloed geoefend hadden. De centrale regeering was gevestigd in Brabant, gedeeltelijk te Brussel, gedeeltelijk te Mechelen. De eerste stad was sedert Maria van Hongarije de residentie. Hier woonden ook de meeste der hooge edelen.

Edelen. Het was er een duur leven: er werden vele schitterende feesten gevierd en kostbare paleizen gebouwd. Verscheidene edelen beschikten over ruime inkomsten, hetzij uit de opbrengsten hunner goederen, hetzij uit de hooge militaire of staatkundige ambten, die ze bekleedden; zij konden zich veel weelde veroorloven, maar staken toch meermalen diep in de schulden. De meesten waren volstrekt geen mannen van hooge ontwikkeling, maar wel dapper en zeer trouw aan de regeering, die hen zooveel mogelijk aan zich verplichtte. Tot de hoogsten in aanzien behooren o.a. de prins van Chimay en de hertog van Aerschot, beide uit het geslacht van Croy, dat vooral tijdens Philips den Schoonen een groote rol gespeeld had; Lamoraal, graaf van Egmond, prins van Gavre, uit een Noord-Hollandsch geslacht, dat door het huwelijk van Lamoraal's vader belangrijke bezittingen in het Zuiden gekregen had, en Willem, prins van Oranje.

Willem van Oranje. De laatste, die in de toekomst een zeer belangrijke rol zou spelen, was de oudste zoon van den Duitschen graaf Willem van Nassau-Dillenburg en Juliana van Stolberg; hij had in 1544 een rijke erfenis gekregen van zijn neef Réné van Châlons-Nassau: zij bestond o.a. uit het in Frankrijk gelegen prinsdom Oranje, in Réné's bezit gekomen door zijn huwelijk, en verscheidene bezittingen in de Nederlanden, die in de 15e eeuw door het huwelijk van een zich hier toen vestigenden Nassau aan de Nassausche familie gekomen waren (o.a. de baronie van Breda). Op het verlangen van Karel V kwam de toen elfjarige Willem in 1544 naar de Nederlanden, om aan het hof der landvoogdes te worden opgevoed. Hij toonde zich weldra iemand van voortreffelijken aanleg en stond bij den keizer hoog in de gunst. Zijn huwelijk met Anna van Egmond, gravin van Buren, de erfdochter van een bekend keizerlijk veldheer, deed zijn bezit nog toenemen en droeg er tevens toe bij, om hem in zijn nieuw vaderland in te burgeren.

Steden. De edelen, hoe schitterend en rijk velen hunner waren, waren ook in de 16e eeuw niet de stand, die den aard van de Nederlanden het meest kenmerkte. Karel's rijk hier was bovenal

een land van steden, die door de versterking van het centraal gezag weliswaar niet den grooten politieken invloed van de 14e eeuw behouden hadden, maar zich over het algemeen wel verheugden in een bloeiende handel en nijverheid. Veel schade hadden zij en ook het platteland geleden van de onlusten na 1477; na het einde daarvan keerde de welvaart vrij spoedig terug en in sommige opzichten steeg zij nu hooger dan te voren.

Handel en Nijverheid.

Zoowel wat de handel als wat de nijverheid betreft, waren er, vergeleken bij den toestand van omstreeks 1400, zeer groote veranderingen ingetreden: èn in den aard èn in de plaatsen, waar de grootste ontwikkeling bereikt werd. Het meest

In Vlaanderen en Brabant.

gold dit van Vlaanderen en Brabant. Hier was de beroemde lakenindustrie, vooral door de sterker wordende Engelsche concurrentie, geheel in verval geraakt. Tevergeefs was de invoer van Engelsche lakens in de 15e eeuw verscheidene malen verboden: zulk een verbod bleef nooit lang bestaan, omdat een goede verhouding tot Engeland om de vijandschap van Frankrijk gewenscht was en omdat er vele handelsbetrekkingen met Engeland waren. In 1496 kwam dan ook een verdrag tot stand, het Groot-Entrecours genoemd, waarbij een zeer ruime handelsvrijheid tusschen Engeland en de Nederlanden aangenomen werd; het heeft met enkele tusschenpoozen tot in de 17e eeuw bestaan. In plaats van de vervallen lakenindustrie kwam in Vlaanderen de fabricage van linnen en van minderwaardige lakens op; voor het eerste was er in Vlaanderen overvloedig vlas, voor de tweede werd vooral Spaansche wol gebruikt. Deze nieuwe industrie, die in de 16e eeuw een hoogen bloei bereikte, ontwikkelde zich op het platteland, vooral bij Hondschooten en Armentières. Het leven der werklieden was hier goedkooper dan in de steden en dus het product ook; bovendien was er hier meer vrijheid van arbeid wegens het ontbreken der gilden. Deze nijverheid was in handen van menschen, die over meer kapitaal beschikten dan de drapeniers en dit zoo onbelemmerd mogelijk wilden gebruiken. Hetzelfde verschijnsel deed zich voor in sommige andere groot-industrieën, o.a. de zeer belangrijke tapijtfabricage en de metaalbewerkingen, terwijl de kapitalisten ook in den handel een groote plaats innamen. De voornaamste handelsstad was nu niet meer Brugge. Met de andere groote Vlaamsche steden — op Gent na — was het sterk achteruitgegaan; ook de verzanding van het Zwin, die het van een prachtigen haven beroofde, was hierop van veel invloed.

Antwerpen.

Brugge's plaats werd ingenomen door Antwerpen, dat reeds lang in opkomst was en nu de grootste handelsstad

werd van Europa. Hier kwamen de voornaamste handelsbetrekkingen van de Nederlanden samen en de nijverheid, ook in de stad zelf van beteekenis, vond er een harer voornaamste afzetplaatsen. Hier was ook de stapel van den Engelschen lakenhandel, er gevestigd door de vereeniging der Engelsche „kooplieden-avonturiers". De wijnen van Frankrijk en Duitschland kwamen er te markt, het graan uit de Oostzeelanden en de specerijen uit Amerika en Indië. Van deze laatste werd Antwerpen de hoofdmarkt in Noord-West-Europa sedert de ontdekking van Amerika door Columbus in Spaanschen dienst (1492) en van den zeeweg naar Indië door de Portugeezen (1498). De vreemdelingen, waaronder ook verscheidene bankiers uit Zuid-Duitschland en Italië, die hier kantoren oprichtten, waren te Antwerpen in hunne zaken zeer vrij, veel meer dan vroeger te Brugge. Vrijheid was toen van den Antwerpschen handel het kenmerk, evenals van de Vlaamsche nijverheid.

In het Noorden.

In het Noorden was nu Amsterdam de grootste koopstad; het begon hier het middelpunt van den handel te worden en onderhield met Engeland en vooral met de Oostzee drukke betrekkingen. Stavoren en Kampen had het overvleugeld. Dit hing samen met de verandering der verhoudingen in de Oostzee, waar de Hanze in de 15e eeuw in beteekenis begon te dalen, vooral door de sterke tegenwerking der koningen in Skandinavië, die juist de Hollanders, geen Hanzeaten, begunstigden; de hieruit ontstane tegenstelling had in 1438 tot een oorlog geleid, waarin de Hollanders en Zeeuwen na een 3-jarigen strijd overwonnen. Zij verdrongen daarna de Hanze-steden al meer. In sterke mate nam hierdoor hunne scheepvaart toe, niet alleen naar de Oostzee en Engeland, maar ook naar Frankrijk, Spanje en Portugal. Echter raakte, evengoed als de Vlaamsche draperie, de Hollandsche en in het bijzonder de Leidsche door de Engelsche concurrentie in verval; een andere weefindustrie kwam er hier slechts in beperkte mate voor in de plaats, zoodat het er ± 1550 met dezen bestaanstak niet best uitzag. Groot-ondernemers waren hier nog niet. Te Amsterdam was de vrijheid van handel groot, evenals te Antwerpen, maar in verschillende takken van nijverheid werden er toen nog de gilden begunstigd. De meerdere vrijheid op handelsgebied bleek ook hieruit, dat Dordrecht niet al zijn stapelrechten kon handhaven: wel op Lek en Merwede, maar op de andere rivieren slechts gedeeltelijk, terwijl het stapelrecht op de Maas in de 16e eeuw verviel. Rotterdam, Delft met zijn Maashaven (Delftshaven), Schiedam en Den Briel onttrokken er zich geheel aan; de laatste stad ging sedert het einde der 15e eeuw zelf sterk achteruit, terwijl Rotterdam de andere

naburige steden begon te overtreffen. Evenmin kon Groningen de Ommelanden onderwerpen aan de zeer uitgebreide stapelrechten, die het wilde doen gelden; slechts gedeeltelijk erkenden de Ommelanden ze. Tusschen de stad en hen was dit een voortdurende bron van twisten.

Omvang en uiterlijk der steden. De omvang van de toenmalige steden is, evenals het aantal harer inwoners, slecht bekend; zeker stonden zij op verren afstand van onze steden. Antwerpen had ruim 100.000, Amsterdam ± 20.000 inwoners, Leiden ± 12,000, Alkmaar ruim 4000; de geheele bevolking van de Nederlanden bedroeg rond 3 millioen, wat in vergelijking met andere landen betrekkelijk veel was. De stedelijke bevolking, waaronder het boeren-element sterk verminderd was, woonde overal binnen de muren, die de stad omgaven. De huizen waren nu veel meer van steen gebouwd, wat de stadsregeering, om het brandgevaar te voorkomen, aanmoedigde. Ze waren meest van bescheiden afmeting en zonder veel weelde ingericht. Alleen de stadsgebouwen, de gilden-huizen, sommige particuliere woningen waren, vooral in Vlaanderen en Brabant, rijker en grooter opgetrokken; de eerstgenoemde lagen veelal op of in de buurt van de marktplaatsen, de middelpunten van het stedelijk leven.

Geestelijke ontwikkeling. Niet alleen op het gebied van handel en nijverheid, ook in de geestelijke ontwikkeling namen de Nederlanden ten tijde van Karel V een belangrijke plaats in. Nieuwe invloeden deden zich in dit opzicht sterk gelden. Vooreerst was in de

Boekdrukkunst. 15e eeuw (tusschen 1430 en 1450) de boekdrukkunst (of liever de kunst om met beweegbare, metalen letters te drukken) uitgevonden, hetzij door den Haarlemmer Laurens Jansz. Koster, hetzij in Duitschland. Voor de verbreiding van kennis en kunst was zij op den duur van de allergrootste waarde; in de 16e eeuw waren er reeds tal van drukkerijen in de Nederlanden, waaronder die van Plantijn te Antwerpen de beroemdste was. In de

Renaissance. tweede plaats kwam de renaissance of het humanisme op. Hieronder verstaat men de in Italië in de 14e eeuw ontstane en vandaar over geheel Europa later uitgebreide herleving van de studie der Latijnsche en Grieksche oudheid, hare taal evenals hare kunst en hare denkbeelden. Bevorderd werd zij door de ontwikkeling van de maatschappij in dien tijd zelf, die begon te breken met het sterke gemeenschapsgevoel, dat tot nu toe overheerschend geweest was; juist in het kennis maken met de oudheid vond dit streven naar individueele ontwikkeling bevrediging. De renaissance kreeg vooral vat op de reeds min of meer ontwikkelden: geestelijken, aanzienlijke burgers, edelen;

zij vergrootte de reeds bestaande scheiding tusschen de niet- en welontwikkelden, evenals door het kapitaal de afstand van ondernemers en werklieden toenam.

Invloed in de Nederlanden kreeg de renaissance sedert het einde der 15e eeuw; het meest door de scholen van de broeders des gemeenen levens, waarvan verscheidene toen zeer bloeiden. De beroemdste Nederlandsche humanist is de te Rotterdam geboren Desiderius Erasmus; hij trad jong in den geestelijken stand, leidde later een zeer onafhankelijk leven, vertoefde in verschillende landen en stierf te Bazel in 1534. Zijne in voortreffelijk Latijn geschreven werken (o. a. „Lof der dwaasheid") getuigen van een zeldzame geleerdheid en van een sterken wensch naar vrijheid; zij hebben op de uitbreiding der renaissance veel invloed gehad, evenals in allerlei andere opzichten: zoo op het onderwijs en op de kerk.

Erasmus.

Liefde voor het humanisme kwam toen in de hoogere kringen zeer veel voor; ook aan het hof ten tijde van landvoogdes Margaretha en te Utrecht tijdens bisschop Philips. Zij was bemerkbaar in een groote belangstelling voor de zeer hoog staande Italiaansche kunst, die ook in de Nederlandsche nagevolgd begon te worden. In de bouwkunst kwam naast de Gotiek de renaissance-stijl, die zich eerst in de versiering, daarna in het geheele gebouw vertoonde; vooral in de groote Vlaamsche en Brabantsche steden zijn uit de 15e en 16e eeuwen vele voorbeelden van deze stijlen in stadhuizen en particuliere huizen aan te wijzen, maar ook al wel in het Noorden, b.v. de stadhuizen van Middelburg, Veere en Nijmegen en het huis van Van Rossem te Arnhem (nu stadhuis). Even goed werden Italiaansche voorbeelden voor de beeldhouwers en de schilders van beteekenis; sommigen hunner maakten al een reis naar Italië, om daar uit eigen aanschouwing te leeren. Bekende beeldhouwwerken van dezen tijd zijn o.a. het grafmonument van Engelbert II van Nassau te Breda, het werk van een Italiaan, en dat van Karel van Gelre te Arnhem; vooral het Zuiden bezat een aantal voortreffelijke beeldhouwers, het Noorden was hieraan veel minder rijk. De schilderkunst werd het best vertegenwoordigd door Quintijn Metsijs, Jan Gossaert, beiden uit het Zuiden, door Lucas van Leiden en Jan van Scoorl uit het Noorden, naast wie vele anderen werkten; allen stonden min of meer onder Italiaanschen invloed, wat hunne zelfstandigheid niet altijd ten goede kwam.

Kunst.

Veel minder dan de beeldende kunsten ontleenden de letterkunde, voor zoover in het Nederlandsch geschreven, en de muziek aan Italië. De laatste stond toen hooger

Letterkunde en Muziek.

dan ergens elders en was door geheel Europa beroemd door de werken van Ockeghem uit Vlaanderen en Obrecht uit Utrecht. De letterkunde, druk beoefend in de in haast alle steden bestaande rederijkerskamers, bracht in dezen tijd lang niet zooveel belangrijks voort, als vroeger het geval geweest was; van beteekenis voor de bevordering van de ontwikkeling waren deze kamers wel en hare onderlinge wedstrijden, gepaard met groote feesten, de hagespelen en landjuweelen, werkten den onderlingen samenhang der Nederlanders in de hand. De meest bekende dichteres was Anna Bijns, die buiten de rederijkers stond en een felle bestrijdster was van de kerkhervorming.

Kerkhervorming.

Deze hervorming, die niet, als de renaissance, alleen de geestelijk meest ontwikkelden, maar het geheele volk aangreep, is voor de Nederlanden van buitengewone beteekenis geworden. Zij was een direct gevolg van de vele gebreken in de kerk en den slechten toestand onder de geestelijken, dien men in de 15e eeuw wel had trachten te verbeteren, maar slechts met gedeeltelijk succes. Ook hier te lande was er een sterk percentage geestelijken, niet in staat of onwillig om hunne plichten tegenover de kerk te vervullen. Bij velen vond de bestaande toestand luide afkeuring. In de 15e eeuw hadden o. a. de welsprekende priester Brugman en de Windesheimer Wessel Gansfoort krachtig op verbetering aangedrongen. In de 16e eeuw deed Erasmus, die zich meermalen met groote scherpte en bitterheid over de geestelijken uitliet, hetzelfde. Zij wezen ook middelen tot verbetering aan, zonder dat dit veel baatte; wel werden ze door vele hooge geestelijken op hunne beurt hard gevallen, maar tot een scheiding tusschen hen en de kerk kwam het niet. Wel echter was dit het geval met Maarten Luther in Saksen, die zich, na met de hoogere geestelijkheid in strijd geraakt te zijn, in 1520 van de Katholieke kerk afscheidde en de stichter werd van een nieuwe kerk, waarin de bijbel de eenige bron van geloof werd en de invloed en macht der geestelijken zeer daalden. Luther's optreden werd in en buiten Duitschland door zeer velen toegejuicht, al gingen deze allen niet in zijne uittreding uit de kerk met hem mede. In de Nederlanden, waar de bodem zoo goed was voorbereid, vond hij zeer veel sympathie: in hoogere kringen, zelfs bij de landvoogdes, en vooral onder het volk. Maar Karel V zelf nam heel spoedig een vijandige houding aan en bleek vast besloten al het mogelijke te doen, om de eenheid der kerk te handhaven; vermocht hij als keizer in Duitschland in dit opzicht niet veel, wel kon hij als landsheer de ketterij in zijne erflanden bestrijden. Reeds in 1520 werd het

Lutheranisme. **Bestrijding.**

verspreiden van Luthersche geschriften verboden; werden ze gevonden, dan moesten ze verbrand worden. In 1521 werd bij plakkaat bevolen aanhangers van Luther te vervolgen; weldra werden buitengewone inquisiteurs (= geloofsonderzoekers) benoemd, die gemachtigd werden de Lutheranen desnoods met den dood te straffen. Maar al deze maatregelen gaven niet heel veel bij de wijd verspreide sympathie voor de hervorming en den afkeer, die zich hier te lande tegen de geloofsvervolgingen spoedig openbaarde; de laatste kwam voort uit een zekere verdraagzaamheid, die ook spreekt uit Erasmus' werken, en uit toen op kerkelijk gebied bij velen bestaande onverschilligheid. De eerste terechtstellingen hadden in 1523 te Antwerpen plaats, gevolgd o.a. door die van Jan de Bakker in Den Haag in 1525, maar talrijk werden ze niet en de standvastigheid, door deze martelaars getoond, deed het Lutheranisme meer goed dan kwaad. Eerst een uiterst streng plakkaat van 1529 had wat meer uitwerking.

Ongeveer terzelfder tijd deed zich een nieuwe beweging voor, opgewekt door die van Luther, maar veel verder gaande en tevens strevende naar een heelen ommekeer van de maatschappij. Ook deze beweging

Weder-doopers.

der Wederdoopers of Anabaptisten (naar den dubbelen doop) ontstond in Duitschland en vond hier te lande den meesten aanhang in het Noord-Oosten, bepaaldelijk in Overijsel, Groningen, en verder in Holland, vooral onder de lagere volksklassen. Jan Matthijszoon, een bakker van Haarlem, en Jan Beukelszoon, een kleermaker van Leiden, zijn de meest bekende hunner; beiden speelden een groote rol in de stad Munster, waarvan de Wederdoopers zich hadden meester gemaakt, om er een maatschappij naar hunne idealen te stichten. Tegen hen werd met zeer groote strengheid opgetreden. Zeer velen hunner werden met den dood gestraft; anderen, die zich wilden bekeeren, kwamen er met lichtere straffen af. Na eenige jaren was de beweging onderdrukt; Munster werd door de vorsten uit de buurt ingenomen (1535). Ofschoon de Lutheranen even goed als de Katholieken aan de bestrijding er van hadden medegedaan, had het Lutheranisme onder de Wederdoopersbeweging toch te lijden, althans in de Nederlanden. Meer dan in den beginne werden de Lutheranen nu vervolgd; een aantal hunner week toen uit naar Engeland en Duitschland. Daarom scheen het ongeveer 1550, alsof Karel V de ketterij hier zou overwinnen.

Calvinisme.

Maar juist toen begon een nieuw gevaar de Katholieke kerk te bedreigen, nl. het Calvinisme, de leer van den Franschman Johannes Calvijn, die te Genève de hervormde kerk gesticht

had (± 1540); in belangrijke punten verschilde zijne leer van het Lutheranisme, o.a. door de meer democratische bestuursinrichting, op de samenstelling waarvan de gemeente-leden invloed hadden. Dit Calvinisme, dat zich van Genève uit naar verschillende landen verbreidde, bleek spoedig voor de Nederlanders een groote aantrekkingskracht te bezitten.

Doopsgezinden. Ook in Friesland ontstond een kerkhervorming, nl. die der doopsgezinden (naar den doop op lateren leeftijd genoemd); zij vonden sedert 1537 een leider in Menno Simonsz († 1559), een oud-pastoor van Witmarsum, naar wien ze ook Mennonieten heeten. Hunne gemeenten waren zeer zelfstandig ten opzichte van elkander; zij onderscheidden zich o.a. door het verbod van wapenen te dragen en een eed af te leggen. Hunne verbreiding, die door vervolging ook werd tegengewerkt, bleef zeer beperkt; zij vonden den meesten aanhang in Friesland en Noord-Holland.

Veel had Karel V gedaan, om de eenheid der Katholieke kerk te handhaven. Maar niettegenstaande het groot aantal slachtoffers, gedooden en gevluchten, dat in en na zijn tijd stellig eenige duizenden (de meeste in het Zuiden) beliep, is zijn doel op den duur niet bereikt; dit zou spoedig na het einde zijner regeering blijken.

---

§ 23. MOEILIJKHEDEN TUSSCHEN REGEERING EN VOLK.

In 1555 deed Karel V in een plechtige vergadering der Staten-Generaal te Brussel afstand van de regeering: hij was afgemat door zijn zware regeertaak en wilde zijne laatste jaren in rust doorbrengen; tegelijk trad zijne zuster als landvoogdes af. Zijn zoon Philips II volgde hem op in de Nederlanden en in Spanje; in Oostenrijk werd Karel's broeder Ferdinand vorst en deze werd ook tot keizer gekozen. Voor de Nederlanden had de verdeeling der Habsburgsche landen ten gevolge, dat de band met Duitschland nog losser werd; voortaan was er van hun bestaan als kreits zoo goed als geen sprake meer. Maar zelfstandiger werden ze er niet op, want hun nieuwe vorst beschouwde hen als een deel zijner Spaansche wereldmonarchie, die ook in Italië en Amerika rijke bezittingen had.

Aftreden van Karel V.

Philips II. Een heel ander man dan zijn vader was Philips II. Opgevoed in Spanje, was hij van aard geheel een kind van dat land, in welks geest hij geregeerd heeft en dat hem als één zijner grootste vorsten beschouwt. Hij miste de groote geestkracht en be-

drijvigheid van zijn vader. Hij werkte veel, maar uiterst langzaam, en stelde belangrijke beslissingen gaarne uit. Hooghartig en wantrouwend was hij in zeer sterke mate. Zijn doel ging in dezelfde richting als dat van Karel V: het bezitten van een wereldmacht, het handhaven van de Katholieke kerk, het zoo groot mogelijk, liefst onbeperkt maken van zijn koningsgezag; maar in het streven naar dit doel toonde hij zich veel strenger, zonder van eenig toegeven te willen hooren. In de Nederlanden was hij nooit geliefd en hij gaf er zich ook geen moeite voor het te worden; hij verstond niet eens de landstaal en sprak het Fransch niet dan gebroken. Slechts vier jaar zijner lange regeering vertoefde hij te Brussel en dit alleen door den dwang der omstandigheden.

Oorlog met Frankrijk.

Er was nl. opnieuw oorlog met Frankrijk (1556—1559), een vervolg als het ware op den strijd om de wereldmacht uit Karel's tijd. Belangrijke slagen, o.a. bij St. Quentin en Grevelingen, werden op de Nederlandsch-Fransche grens geleverd; Oranje en vooral Egmond, die groote militaire talenten bezat, onderscheidden zich hierin. De strijd eindigde met den vrede van Cateau-Cambrésis en spoedig daarna begaf Philips zich over zee naar Spanje; van daaruit zou hij voortaan zijn wereldrijk beheeren.

Philips, Spanje en de Nederlanden.

Zeer scherp kwam het nu uit, waartoe de huwelijken van Maria en van Philips den Schoonen voor de Nederlanden geleid hadden; zij bezaten een vorst, die het volk, waarover hij regeerde, niet kende, en zij behoorden tot een groote monarchie, waarvan het hoofdland, Spanje, absoluut geregeerd werd, zeer Katholiek en onverdraagzaam was en dus een groote tegenstelling met de Nederlanden vormde. Geen wonder, dat de beide volkeren elkander slecht verdroegen; de Spanjaarden hadden zich indertijd geërgerd over de begunstiging der Nederlanders in Spanje door Philips den Schoonen en Karel V, de Nederlanders waren in het geheel niet gediend van de hooghartige Spanjaarden, die de omgeving van Philips II in Brussel gevormd hadden, en nog minder van de aanmatigende Spaansche soldaten, om den oorlog hier gebracht, die zich heel wat moedwil veroorloofden. Voordeelen bracht de vereeniging met Spanje niet aan: de winstgevende handel op Amerika bleef voor den Nederlandschen koopman gesloten. Wel waren de nadeelen duidelijk zichtbaar; Karel's wereldpolitiek had zware offers geëischt, er was veel betaald en in 1555 was de financieele toestand slecht; Philips' oorlogen maakten nieuwe opbrengsten noodig. Maar, wat in Karel's tijd nog niet gebeurd was, dat begon nu: de Staten-Generaal, om beden bijeengeroepen, hieven luide klachten aan en gaven ze ten slotte al geld, ze

lieten nu niet na hunne eischen te stellen, o.a. dat ze zelf op het beheer er van toezicht zouden hebben. Het scherpst bleek hunne neiging tot verzet in 1559, toen ze te Gent samenkwamen, om afscheid te nemen van Philips II; zij drongen in krasse bewoordingen aan op het verwijderen der Spaansche troepen en de koning, die geld noodig had, willigde hun eisch in. Hij deed het met grooten tegenzin en hij vertrok zeer ontstemd. De scheiding tusschen vorst en onderdanen was duidelijk aan het licht gekomen; zij werd van 1559 af al grooter.

Regeerings-inrichting na 1559.

Twee zaken vooral werkten dit na Philip's vertrek in de hand: de wijze, waarop de regeering hier ingericht was, en de kerkelijke politiek. De regeering was uiterlijk niet veel veranderd. Philips' halfzuster Margaretha van Parma trad als landvoogdes op; de drie raden bleven bestaan; de aanzienlijke edelen hadden hooge ambten: Egmond en Oranje o.a. waren leden van den Raad van State, de eerste was stadhouder van Vlaanderen, de andere van Holland, Zeeland en Utrecht. Maar inderdaad kwam er in de regeerwijze groot verschil. De macht van Margaretha, die in bekwaamheid bij hare voorgangsters achterstond, was lang niet zoo groot als die van deze geweest was; zij moest regeeren met een haar toegevoegde consulta, een naar Spaansch voorbeeld gevormden raad, die uit drie personen, trouwe dienaren van Philips, bestond: het waren de Friesche rechtsgeleerde Viglius, voorzitter van den geheimen raad, de Zuid-Nederlandsche Graaf van Berlaymont, voorzitter van den financieraad, en Antonius Perrenot, heer van Granvelle, een rechtsgeleerde uit Franche-Comité.

Granvelle.

De laatste, een zeer scherpzinnig man van groote heerschzucht, de zoon van een bekend minister van Karel V, werd feitelijk de leider van de regeering en hij deed dit naar den wil van zijn koning, al was hij het persoonlijk hiermede niet altijd eens. Dit op den voorgrond treden van een vreemdeling wekte zeer spoedig ontevredenheid op, vooral bij de aanzienlijke edelen, wier invloed duidelijk afnam.

Sterk verzet ook deed de kerkelijke politiek ontstaan. Philips II had niet alleen de plakkaten tegen de ketters gehandhaafd en nog bij zijn vertrek de stipte tenuitvoerlegging er van uitdrukkelijk gelast, hij verwezenlijkte bovendien het plan, dat ook Karel V reeds gehad had, om een nieuwe kerkelijke indeeling in de Nederlanden in te voeren.

Kerkelijke indeeling.

Dit geschiedde in 1559 door paus Paulus IV. De Nederlanden werden verdeeld in drie aartsbisdommen: Mechelen, Kamerijk, Utrecht, en vijftien bisdommen. De bedoeling was tweeërlei: het toezicht op de ketterij te verscherpen, wat mogelijk werd door de vermeerdering van het aantal hooge geestelijken, en de

Nederlanden in kerkelijk opzicht zelfstandig te maken. Dit laatste lag geheel in de lijn der algemeene Bourgondische politiek: tot nu toe waren de Nederlanden kerkelijk deels van Keulen (blz. 15), deels (nl. Vlaanderen en Artois) van Reims afhankelijk geweest. Het verzet richtte zich vooral tegen de eerstgenoemde bedoeling; van geloofsvervolging bleef de bevolking afkeerig en er stond bij verscherping van het toezicht heel wat te vreezen, nu het Calvinisme juist na den vrede met Frankrijk van daaruit gemakkelijker binnendrong. Ook een deel der geestelijkheid toonde groote ontevredenheid; vooral de kloosterlingen, omdat een deel hunner inkomsten tot onderhoud der nieuwe bisschoppen werd aangewezen. Niet minder klaagden de edelen, die tot nu toe zelf meermalen tot hooge geestelijke ambten benoemd werden; voortaan zouden de bisschoppen alleen uit de gestudeerde geestelijken benoemd mogen worden. Tot tevredenheid stemde het ook al niet, dat de machtige Granvelle, reeds vroeger bisschop van Atrecht, in 1561 tot aartsbisschop van Mechelen en daardoor tot hoofd der Nederlandsche geestelijkheid aangesteld werd; later werd hij nog kardinaal.

Verzet der edelen.

De in verschillende kringen bestaande ontevredenheid kwam het eerst tot uiting onder de aanzienlijke edelen. Persoonlijke grieven over achteruitzetting en baatzucht waren bij enkelen niet vreemd, maar de hoofdreden was ongetwijfeld de overtuiging, dat de regeering niet was, zooals ze behoorde te zijn. Aan het hoofd der oppositie stonden van den beginne af Oranje en Egmond en naast hen weldra Philips van Montmorency, graaf van Hoorne, een Zuid-Nederlander, die Philips II naar Spanje vergezeld had en na zijn terugkeer ook in den Raad van State kwam. Hunne aanvallen richtten zij tegen Granvelle, dien ze als den bedrijver van alle kwaads voorstelden. Vooral Oranje stond scherp tegenover hem, ook omdat hij tegenwerking van de regeering ondervonden had bij zijn tweede huwelijk [1]); hij huwde nl. in 1561 met de Luthersche Anna van Saksen, dochter van keurvorst Maurits van Saksen, wat voor Philips II hoogst onaangenaam moest zijn. In het einde van 1561 stichtten de voornaamste edelen naar Fransch voorbeeld een ligue, tegen Granvelle gericht; maar bij Philips II bereikten zij niet veel. Noch de brieven, door hen aan den koning geschreven, noch de zending van één hunner, den baron de Montigny, een broeder van Hoorne, naar Spanje, noch hun wegblijven uit den Raad van State hadden de gewenschte uitwerking. Maar wel raakte de landvoogdes onder den indruk van de dreigende houding der

[1]) Anna van Buren was reeds in 1558 gestorven.

edelen, die bij de bevolking veel bijval vond, en toen ook zij er bij haren broeder op aandrong Granvelle terug te roepen, gaf Philips II toe. Hij machtigde Granvelle onder een voorwendsel voor eenigen tijd te vertrekken; de kardinaal ging en keerde nooit terug (1564).

Vertrek van Granvelle.

Al kwam de koning eenigermate aan de wenschen der edelen tegemoet, zijn regeeringsbeleid veranderde hij niet. De edelen kregen in zóó verre hun zin, dat de invloed van den Raad van State toenam. Krachtiger werd de regeering hierdoor niet, vooral niet, omdat het verschil van opvatting tusschen Philips II en de edelen nu duidelijker begon uit te komen. Toch was kracht voor de regeering zeer noodig, omdat de moeilijkheden op kerkelijk gebied vermeerderden. Het Calvinisme vond, vooral in het Zuiden, het meest in de nijverheidsstreken in Vlaanderen, een snel groeienden aanhang. Guy de Bray, Herman Moded, Petrus Dathenus en andere predikanten verkondigden met groote toewijding de nieuwe leer. Spoedig vormden zich gemeenten met kerkeraden (consistoriën) aan het hoofd, die min of meer in het geheim hunne bijeenkomsten hielden; reeds in 1561 werd de eerste geloofsbelijdenis der Nederlandsche Calvinisten of gereformeerden opgesteld. In het Noorden, vooral in Holland en Zeeland, werd deze echter niet aangenomen; hier vond een wat minder strenge opvatting van het Calvinisme meer aanhang. Ook nu waren de vervolgingen, evenmin als in de dagen van Karel V, zoo streng, als de vorst wel gewild zou hebben; er werden ettelijke Calvinisten verbrand en meerderen anders gestraft, maar aan stelselmatige uitroeiing was geen denken. Het werd trouwens een gevaarlijk werk de Calvinisten, die hunnerzijds een dreigende houding aannamen, te vervolgen. De edelen, die aan de regeering deelnamen, waren nog wel allen Katholiek, maar meest tegen de vervolgingen, eveneens de meerderheid der bevolking; van hen, vooral van Oranje, gingen in dezen tijd pogingen uit, om te komen tot de stichting van één kerk in de Nederlanden, waarin alle gezindten met elkander zouden opgenomen worden; maar deze pogingen in Erasmiaanschen geest mislukten.

Kerkelijke zaken.

Ook deden de edelen hun best Philips II zelf tot matiging op godsdienstig gebied aan te sporen en zij gingen nog verder. In 1565 besloot de Raad van State Egmond naar Spanje te zenden, ten einde aan Philips II zoowel godsdienstige als staatkundige veranderingen voor te stellen; met de laatste werd o.a. bedoeld het maken van den Raad van State tot een algemeenen regeeringsraad. Vooral Oranje had in deze voorstellen, die getuigden

Voorstellen aan Philips II.

van den wensch naar de versterking van het nationale element in de regeering, de hand. Egmond werd in Spanje schitterend ontvangen, kwam opgetogen terug; maar zijne zending had niets uitgewerkt. Weldra volgde een duidelijke verklaring van den koning, dat hij van de hervormingen niet gediend was.

Verbond der edelen.

Van dat oogenblik af werd de oppositie scherper en nam de beroering in het land toe. Een aantal edelen en aanzienlijke burgers sloten in November 1565 een verbond (compromis) tot verzet tegen de inquisitie en tot onderlingen steun. Meer dan drie honderd leden traden toe; tot de meest bekende behoorden Philips van Marnix, heer van St. Aldegonde, en zijn broeder Jan van Marnix; de graven van Kuilenburg, Hoogstraten en Brederode; de advocaat Gilles le Clerq. Onder hen waren ook Calvinisten, zooals de gebroeders Marnix, die te Genève gestudeerd hadden. Door dezen stond het compromis in betrekking met consistoriën, tusschen welke ook een verbond gesloten werd. De edelen van de ligue deden aan het compromis niet mede, maar onderhielden er wel verbindingen mede; vooral Oranje door zijn jongeren broeder Lodewijk van Nassau, zelf een ijverig Lutheraan, die in de Nederlanden verblijf hield. Op Oranje's raad ging het compromis, waarvan sommige leden reeds overhelden tot een gewelddadig optreden, er toe over een smeekschrift aan de landvoogdes aan te bieden.

Smeekschrift.

Dit geschiedde in April 1566, toen een groot aantal compromis-leden te Brussel in plechtigen optocht naar het paleis trok; hier overhandigde Hendrik van Brederode aan Margaretha een geschrift, waarin verzachting der plakkaten en afschaffing der inquisitie verzocht werden. Margaretha, zeer onder den indruk der heerschende onrust, beloofde het eerste, onder voorbehoud van de goedkeuring van Philips II, wien zij een gezantschap zou zenden. Meer konden de geuzen (= bedelaars), zooals de leden van het compromis weldra genoemd werden, niet gedaan krijgen; het antwoord uit Spanje, waarheen Montigny en de markgraaf van Bergen als afgevaardigden gingen, moest afgewacht worden.

Hagepreeken en beeldenstorm.

Maar in den tusschentijd werd de onrust al grooter. De Calvinisten, aangespoord door de beweging te hunnen gunste, werden stoutmoediger en de regeering, wier verzachting der plakkaten niet voldeed, was niet sterk genoeg hen tegen te gaan. Bij of in verscheidene plaatsen hielden de Calvinisten nu openlijk hunne preeken, hagepreeken (d.i. slechte, niet geoorloofde preeken) genoemd, en zij begonnen tevens gewelddadig op te treden. In Augustus 1566 bestormden ze in Vlaanderen de Katholieke

kerken, vooral om er de heiligenbeelden te vernietigen, en in korten tijd ging de beeldenstorm het geheele land door, tot in Friesland toe. Deze geweldenarijen hadden belangrijke gevolgen. Vele Katholieken, diep verontwaardigd over dergelijke uitspattingen, verloren hunne goedgezindheid voor de Calvinisten. In de beweging tegen Spanje traden nu de laatsten meer op den voorgrond: zij verloor dientengevolge gedeeltelijk haar nationaal karakter en werd meer van godsdienstigen aard, wat haar voorloopig verzwakte. Dit zou spoedig blijken. Margaretha sloot, onder den indruk van den beeldenstorm, een overeenkomst met het compromis, waarbij zij toegaf, dat de hagepreeken geoorloofd zouden zijn op die plaatsen, waar reeds gepreekt werd, terwijl de edelen beloofden hun compromis te zullen ontbinden. Maar alleen het tweede gedeelte dezer overeenkomst werd ten uitvoer gelegd, waardoor de samenwerking onder de edelen verloren ging. Aan het eerste gedeelte hielden zich noch de Calvinisten, die geheele vrijheid wilden, noch de landvoogdes, die, nu vele Katholieken haar gingen steunen, zich weldra sterker gevoelde.

Strijd van regeering en Calvinisten.

Scherp stonden toen Calvinisten en regeering tegenover elkander; beiden wierven troepen en nog vóór het einde van 1566 begonnen de vijandelijkheden in Vlaanderen. De eersten waren verreweg het zwakst; het ontbrak hun aan het noodige geld en aan een goede leiding. Oranje, aangezocht zich aan het hoofd van het door hen geworven legertje te stellen, weigerde; een Calvinistischen opstand wenschte hij, die zelf op godsdienstig gebied niet aan één bepaalde leer de voorkeur gaf, niet. Wel zou hij bereid geweest zijn mede te doen aan een nationalen opstand, maar hierop was toen geen kans, juist om de scheiding tusschen Calvinisten en Katholieken, die ook onder de edelen verdeeldheid gebracht had; Egmond b.v., zeer populair, had zich geheel aan de zijde der landvoogdes geschaard. De Calvinisten, als wier hoofd nu Brederode, een dapper, maar geen beleidvol man, optrad, leden spoedig de nederlaag. In het begin van 1567 werd hun legertje bij Oosterweel, dicht bij Antwerpen, uit elkander gejaagd, waarbij Jan van Marnix sneuvelde; daarna werd hunne hoofdvesting, Valenciennes, ingenomen. Toen reeds was de strijd ten gunste der regeering beslist. Duizenden Calvinisten vluchtten het land uit, vooral naar Oost-Friesland, de Rijnpalts en Engeland; zij gingen te eer, omdat het weldra bekend werd, dat Philips II, in hevigen toorn over den beeldenstorm, besloten had, de bedrijvers met de uiterste strengheid te straffen.

Inderdaad was dit zoo. Philip II, die er eerst over gedacht had zelf met een leger naar de Nederlanden te komen, zond in zijne plaats

Zending van Alva.

Fernando Alvarez de Toledo, hertog van Alva, die in Juni 1567 met een leger van 10.000 man, Spanjaarden en Italianen, de beste soldaten van dien tijd, aankwam; hij had in opdracht de Calvinisten, vooral de beeldenstormers, en allen, die deel genomen hadden aan de onlusten der laatste jaren, te vervolgen, en tevens om aan de zelfstandigheid der Nederlanden voorgoed een einde te maken: 's konings wil moest ook hier voortaan wet zijn. Margaretha vroeg en verkreeg niet lang na Alva's komst haar ontslag; Alva werd haar opvolger. De nieuwe landvoogd scheen wel de man om de hem toevertrouwde taak uit te voeren: een trouw dienaar van zijn vorst, een echt Spanjaard, hooghartig en hardvochtig, doortastend en voor geen middelen terugdeinzende, maar tevens bekwaam, vooral als militair. En hij had immers de krachten van Spanje's wereldrijk ter beschikking, indien de Nederlanders zich gingen verzetten. Inderdaad! alle kansen schenen voor hem, toen zijne maatregelen al heel spoedig tot gewapend verzet leidden. Wat zou men tegen Spanje, al stelde dan weldra ook een zeer bekwaam man, de Prins van Oranje, zich aan het hoofd der beweging? Deze was, zijne ambten neerleggende, bij Alva's nadering uitgeweken naar Dillenburg, omdat hij begreep, dat de regeering hem wantrouwde, al had hij de Calvinisten niet bijgestaan. Juist in zijne ballingschap kon hij gemakkelijker dan anderen, die wel gebleven waren, maatregelen nemen, om den strijd te beginnen, toen Alva's daden hiertoe dwongen. Van stonde aan speelde hij toen een zeer belangrijke rol, waartoe zijne positie en zijne buitengewone talenten, in het bijzonder als staatsman, hem in staat stelden.

V. De tijd van den 80-jarigen oorlog (1568—1648).

§ 24. HET BEGIN VAN DEN OORLOG (1568—1572).

Het voorspel van den oorlog noemt men gewoonlijk de jaren van 1555—1568, waarin de tegenstellingen van staatkundigen en godsdienstigen aard tusschen Philips II en zijne Nederlandsche onderdanen steeds scherperen vorm aannamen. Deze tegenstellingen waren de oorzaak van den in 1568 beginnenden oorlog; Alva's optreden, in overeenstemming met de bedoelingen van Philips II, werd de aanleiding.

Alva's maatregelen.

Een paar maanden na zijne komst begon Alva met de uitvoering van het eerste deel zijner opdracht: Egmond en Hoorne werden plotseling gevangen genomen en een Raad van Beroerten werd opgericht (Sept. 1567). De beide edelen waren in het land gebleven; Egmond was zelfs Alva tegemoet gereisd en door dezen zeer vriendelijk ontvangen, evenals later Hoorne, toen hij te Brussel kwam. Toch bracht Alva het bevel tot hunne bestraffing uit Spanje mede; hij had gewacht met de uitvoering, om niet direct onrust te verwekken. De Raad van Beroerten, spoedig Bloedraad genoemd, was een buitengewone rechtbank, ingesteld om onderzoek te doen naar de schuldigen aan de onlusten (beroeringen) der afgeloopen jaren. Alva zelf trad op als voorzitter; leden waren o.a. eenige Nederlandsche rechtsgeleerden en Juan de Vargas, een te slechter faam bekend Spanjaard, die zich om zijne ruwheid en wreedheid berucht maakte; van hem ging de drijfkracht in dezen Raad, die zich aan geen enkel privilege stoorde, vooral uit. Weldra werden nu over het heele land tal van personen, Katholiek of niet-Katholiek, hoog of laag, opgepakt; de meesten hunner veroordeeld, dikwijls zonder afdoende bewijzen, hetzij tot de doodstraf met verbeurdverklaring van goederen, hetzij tot andere straffen, bij voorkeur zware geldboeten; de begeerte naar geld voor de schatkist scheen één der groote drijfveeren van de rechters. Ook de uitgewekenen werden niet met rust gelaten; Oranje en zijn broeder Lodewijk, Brederode en anderen werden in Januari 1568 opgeroepen, maar verschenen natuurlijk niet. Toen werden hunne goederen in beslag genomen en Oranje werd in het bijzonder getroffen, doordat zijn zoon Philips Willem (uit

's Prinsen eerste huwelijk), die te Leuven studeerde, naar Spanje gevoerd werd, om daar te worden opgevoed.

Oranje's optreden. Groote verbittering en ontsteltenis wekten deze gebeurtenissen in de Nederlanden; maar het bleef rustig: niemand waagde een opstand. Wel nam nu echter de Prins van Oranje de wapenen op, niet, zooals hij verklaarde, tegen Philips II, maar tegen de tyrannie van Alva, dien hij als den slechten dienaar van hun beider koning voorstelde. Als regeerend vorst, niet als opstandeling trad hij op en zijne bedoeling was de vrijheid der Nederlanden te verdedigen. Daartoe hoopte hij op een opstand in het land zelf en op steun van buiten. Ook nu dacht hij niet in de eerste plaats aan een godsdienstigen opstand, al was hij zelf toen Lutheraan en al zocht hij vooral steun bij de niet-Katholieken, zoowel bij de uitgeweken Calvinisten als bij de Duitsche Lutheraansche vorsten, bij de Hugenooten (= Calvinisten) in Frankrijk en bij de Protestantsche koningin Elisabeth van Engeland, die zich allen min of meer door Philips II bedreigd moesten achten. Een nationale strijd tegen Spanje was het echter, wat hem bovenal voor den geest stond.

Eerste aanvallen. De eerste pogingen van den Prins in 1568 mislukten geheel. Hij beschikte, hoewel hij en zijne familie zich groote opofferingen getroostten, over te weinig middelen; van steun van andere landen kwam vooreerst niets en een inzameling van gelden onder de uitgewekenen en hier en daar in de Nederlanden bracht lang niet zooveel op, als noodig was. Bovendien: een opstand in de Nederlanden zelf bleef uit, toen een viertal door den Prins beraamde invallen plaats hadden; de vrees voor Alva zat er diep in en de toestand van de invallende legers was, bij gebrek aan voldoende betaling, niet van dien aard, dat ze groot vertrouwen wekten. De eerste inval van beteekenis werd gedaan door Lodewijk van Nassau, die in April Groningen binnentrok met een legertje van ± 6000 man. Hij behaalde een overwinning bij Heiligerlee op den graaf van Aremberg, den stadhouder der Noordelijke gewesten, die zelf sneuvelde, terwijl ook Adolf, een jongere broeder van den Prins, omkwam. Alva begreep al het gevaarlijke van den toestand en besloot zoo spoedig mogelijk zelf naar het Noorden te gaan, waar Lodewijk zich ophield met het beleg van Groningen, dat door Spaansche troepen verdedigd werd. Bij Alva's nadering trok Lodewijk naar het Oosten terug, maar Alva haalde zijne muitende troepen in en versloeg hem zonder moeite bij Jemmingen in Oost-Friesland. In het najaar volgde een inval van den Prins zelf, die met ± 13.000 man de Maas bij Stockhem overstak en Brabant

binnenrukte. Alva volgde den Prins op den voet, maar tot een slag liet hij het niet komen, inziende, wat de gevolgen zouden zijn, als hij een nederlaag leed; zoo week hij telkens terug, als Oranje een slag aanbood. En deze was, zonder steun van de bevolking en zonder het noodige geld, spoedig genoodzaakt de Nederlanden te ontruimen; na een vergeefsche poging, om bij Luik, waar de bisschop Spaanschgezind was, de Maas over te gaan, trok hij naar het Zuiden en vandaar door Noord-Frankrijk naar Straatsburg, waar hij zijne troepen afdankte.

Daarmede eindigde het eerste jaar van den oorlog. Voor de toekomst zag het er toen slecht uit. De Prins had veel verloren en was vooreerst niet in staat den strijd voort te zetten. Van de uitgeweken aanzienlijken waren er verscheidene omgekomen, o.a. Hoogstraten op den tocht van den Prins in Brabant, terwijl Brederode reeds vroeger gestorven was. De Prins zelf, diep teleurgesteld, ging naar Frankrijk, om in den daar tusschen Katholieken en Hugenooten gevoerden burgeroorlog aan de zijde der laatsten te strijden.

Oranje naar Frankrijk.

Watergeuzen.

Voor het oogenblik zetten alleen een aantal uitgewekenen de vijandelijkheden ter zee voort; dit waren de Watergeuzen, met wie de Prins ook in verbinding stond, hopende van hen als een zeemacht gebruik te kunnen maken. Maar zij deden weinig ten bate van den opstand; velen hunner vervielen tot zeeroof, niemand sparende. Gewoonlijk vonden ze wel gelegenheid, om hun buit in Engeland of Oost-Friesland van de hand te zetten. Alva vermocht weinig tegen hen; hij beschikte over geen zeemacht van eenige beteekenis.

Ondertusschen waren de Nederlanden aan Alva overgeleverd. Het werk van den Bloedraad duurde steeds voort. In het begin van Juni 1568, vóórdat Alva naar het Noorden ging, was het doodvonnis over Egmond en Hoorne uitgesproken; zij waren, zoo werd er in dit vonnis o.a. gezegd, schuldig aan hoogverraad (d. i. samenspanning tegen de veiligheid van den staat) en werden op 5 Juni onthoofd op de Groote Markt te Brussel, ten aanschouwe van een zeer ontroerde menigte. Verscheidene anderen deelden hun lot en van de uitgewekenen werden de goederen verbeurd verklaard. Tot de gevonnisten behoorden ook Bergen en Montigny, van wie de eerste niet lang na zijne komst in Spanje gestorven was, terwijl de laatste in 1570 in diep geheim werd onthoofd.

Terechtstellingen.

Belastingen enz.

Na zijne overwinningen begon Alva, die zich nu geheel meester van den toestand achtte, aan de uitvoering van het andere deel zijner opdracht (blz. 76). In Maart 1569 riep hij de Staten-Generaal te Brussel bijeen en stelde hun de heffing

voor van een honderdsten penning van het vermogen en een tienden en twintigsten penning van elken verkoop, resp. van roerende en onroerende goederen; de laatste, ontworpen naar Spaansch voorbeeld, waren als duurzame belastingen bedoeld, waardoor de regeering op financieel gebied veel meer onafhankelijk zou worden. De Staten willigden het eerste verzoek zonder bezwaar in, maar verzetten zich vrij sterk tegen de twee vaste belastingen; vooral de voornaamste handelsgewesten deden dit, omdat zij er nadeel voor den handel van vreesden, daar de prijzen van alle waren duurder zouden worden. Zelfs Alva durfde dien tegenstand niet het hoofd bieden; na lange onderhandelingen stemde hij er in toe, dat de 10e en 20e penning voor twee jaar zouden worden afgekocht voor een bedrag van 2 millioen jaarlijks. Kreeg de regeering dus in dit opzicht nog niet geheel haren zin, een belangrijke geldsom kwam dan toch te harer beschikking. Ook werden verschillende maatregelen genomen ter bevestiging van Philips' stijgende macht. Citadellen werden in verschillende steden opgericht. o.a. te Antwerpen, en garnizoenen er in gelegerd. Een voor alle Nederlanden geldend wetboek van strafrecht, de zoogenoemde crimineele ordonnantiën, werd in 1570 ingevoerd. De privileges van gewesten en steden werden opgevraagd, om ze meer met elkander in overeenstemming te brengen. Alva scheen goed op weg te raken, om het ideaal der Bourgondische vorsten, naar Spaansch inzicht gewijzigd, te verwezenlijken.

Stijgende ontevredenheid.

Maar juist dit streven deed de ontevredenheid in deze landen, waar men zoo gehecht was aan zijne bijzondere rechten, zeer sterk toenemen. Trof het werk van den Raad van Beroerten slechts een deel van het volk, de bedreiging van de privileges werd door allen gevoeld. Een amnestie, in 1570 afgekondigd voor allen, die tot de Katholieke kerk terugkeerden (behoudens een vrij groot aantal uitzonderingen), had onder deze omstandigheden niet de minste uitwerking. Daarentegen trok de Prins van de steeds stijgende ontvredenheid groot voordeel. Natuurlijk! Hij trad immers juist op voor wat allen Nederlanders dierbaar was. Talrijker werden nu zijne nooit geheel afgebroken betrekkingen met verscheidene personen, vooral in Holland. In 1570 werden plannen ontworpen tot een opstand,

Plannen tot opstand.

terwijl de Prins, die reeds in 1569 naar Dillenburg teruggekeerd was, dan te hulp zou komen. Een begin van uitvoering werd hieraan in 1570 gegeven, toen Herman de Ruyter uit Den Bosch met eenige anderen zich van het slot Loevestein meester maakte; maar de poging bleek ontijdig: niemand steunde De Ruyter en de zijnen, zoodat eenige Spaansche troepen Loevestein

spoedig heroverden. Maar daarom werden de plannen niet opgegeven; weldra namen zij vasteren vorm aan, toen ook een andere omstandigheid hen begunstigde. In Frankrijk nl. was in 1570 een godsdienstvrede gesloten, waarna de leider der Hugenooten, Gaspar de Coligny, grooten invloed kreeg op den koning; in verstandhouding met Lodewijk van Nassau, die toen in Frankrijk vertoefde, bewerkte hij, dat Frankrijk hulp aan Oranje toezegde in de hoop Vlaanderen en Artois te zullen terugkrijgen; de oude vijandschap tegen Habsburg beïnvloedde Frankrijk. In 1571 werd tot een inval in de Nederlanden van uit Frankrijk besloten, terwijl de Prins nogmaals uit Duitschland een aanval zou beproeven. Tegelijkertijd zou een opstand in het Noorden verwekt worden, waartoe de Watergeuzen zouden medewerken; met deze ruwe klanten was de Prins altijd in verbinding gebleven, hoewel ze hem weinig voordeel aanbrachten. Hun hoofd, ten minste in naam, was de door den Prins benoemde admiraal Willem van Lumey, graaf van der Marck, een uitgeweken Zuid-Nederlander, een heel woest heer, wien het nu gelukte een 25-tal hunner schepen bij elkander te brengen.

Belastingen. Terwijl dit alles in voorbereiding was, steeg de ontevredenheid in den lande al hooger. In 1571 kondigde Alva een plakkaat af, waarbij de heffing van den 10^{en} en 20^{en} penning gelast werd; de afkooptermijn was voorbij en zonder zich verder om de Staten te bekommeren, ging de landvoogd nu tot de invoering der vaste belastingen over. Talrijke protesten werden ingediend; uit het Zuiden gingen zelfs afgevaardigden naar Philips II, die echter Alva's handelingen goedkeurde. Alva, wel op de hoogte van de heerschende gisting en ook ten deele bekend met het van buiten dreigende gevaar, trok zijne troepen in het Zuiden samen, om op alles voorbereid te zijn.

Inneming van Den Briel. Zoo stonden de zaken, toen de Watergeuzen, van de Engelsche kust overgestoken, op 1 April 1572 Den Briel, waar geen troepen waren, innamen; gekomen alleen met de bedoeling, om zich van levensmiddelen te voorzien, besloten zij, op aandrang van Blois van Treslong, één van Lumey's onderbevelhebbers, weldra de stad in naam van den Prins in bezit te houden. Eenige dagen later verklaarden zich toen met hulp van de Watergeuzen ook Vlissingen en Veere voor den Prins. De graaf van Bossu, opvolger van Oranje als stadhouder, deed een vruchtelooze poging, om Den Briel te heroveren; hij vermocht niet veel, omdat de troepen uit het Noorden weggetrokken waren. Maar ook de opstand breidde zich nog niet verder uit; men wachtte op het sein van Lodewijk van Nassau of van den Prins.

Verrassing van Bergen enz. De eerste begon in het einde van Mei. Met een inderhaast bijeengebracht legertje verraste hij de sterke stad Bergen in Henegouwen; meerdere hulp zou volgen. Onmiddellijk zond Alva zijn leger onder zijn zoon don Frederik om de stad te hernemen; maar Lodewijk hield het beleg dapper uit, ook nadat een vooral uit Hugenooten gevormd ontzettingsleger was teruggeslagen. Het duurde lang, vóórdat de Prins zelf kwam. Niet dan met de grootste moeite had hij de noodige troepen kunnen werven; hij had van verschillende kanten eenigen steun gekregen, maar zijne middelen waren lang niet voldoende en daardoor was ook nu zijn leger niet te vertrouwen. Weer ontstond er in het Zuiden geen opstand, toen hij, na de Maas bij Roermond te zijn overgestoken, in Augustus in Brabant verscheen; alleen een paar steden openden de poorten voor hem, terwijl hij zich van enkele andere, o.a. van Mechelen, meester maakte. Langzaam rukte hij op tot in de buurt van Bergen, waar een nachtelijke overval der Spanjaarden zijnen troepen groote schade berokkende; spoedig daarna trok hij terug. Op hulp uit Frankrijk viel op dat oogenblik niet meer te rekenen; in het einde van Augustus hadden de Katholieken hun vroegeren invloed aan het Hof herwonnen en een groote Hugenooten-moord had te Parijs plaats gehad, waarna de burgeroorlog opnieuw uitbrak. Onder deze omstandigheden besloot Lodewijk van Nassau tot capitulatie; hij kreeg met zijne strijders vrijen aftocht. De Prins zelf ging naar Roermond en dankte er zijn leger af. In het Zuiden had Alva opnieuw de overhand behouden, maar het Noorden, vooral Holland en Zeeland, was onderwijl in vollen opstand gekomen; hierheen ging nu Oranje.

---

§ 25. DE OPSTAND IN HOLLAND EN ZEELAND (1572—1576).

Wat het rijkere en machtigere Zuiden niet gedaan had, dat geschiedde wel in het Noorden. Hier was de opstand, begunstigd door het geringere getal der Spaansche troepen, uitgebroken na de verrassing van Bergen. **Enkhuizen enz.** Enkhuizen begon in het einde van Mei 1572 en in Juni en Juli volgden de meeste andere steden van Holland. Alleen Amsterdam hield de Spaansche zijde; Bossu verdedigde deze stad en de regeering was er zeer Spaanschgezind. Ook in Zeeland breidde de opstand zich uit; hier bleven Middelburg en Goes in Spaansche handen. Verder verklaarden zich verscheidene steden in

Friesland en in Gelderland voor den Prins. Bij deze gebeurtenissen speelden de Watergeuzen en terugkeerende uitgewekenen een groote rol; onder leiding vooral van Lumey in het Zuiden van Holland en van Dirk Sonoy in het Noorden brachten zij er veel toe bij, om aarzelende steden, soms met dwang, tot partij kiezen te bewegen. Het waren meest Calvinisten, van wie de stoot uitging; in verschillende steden kwam de regeering spoedig in hunne handen. De Hollandsche Calvinisten hadden zich in de ballingschap op een te Emden gehouden synode (= kerkvergadering) met het strengere Calvinisme vereenigd. Soms ging hun optreden met groote wreedheid gepaard tegenover de Katholieken. Vooral Lumey verwierf zich hierdoor een treurige vermaardheid; zijne meest beruchte daad was de terdoodbrenging, na gruwelijke mishandeling, van eenige monniken uit Gorkum in Den Briel (de Gorkumsche martelaren). Ook kloosters, o.a. de abdij van Egmond, werden geplunderd.

Calvinisten.

Staten van Holland te Dordrecht.

Het sterkst werd de opstand in Holland. Hier ontstond reeds in Juli meerdere samenwerking. Op den oproep van Dordrecht nl. kwam een vergadering van de Staten van Holland in deze stad bijeen; één edele en de afgevaardigden van twaalf steden verschenen op deze eerste vergadering, terwijl de Prins vertegenwoordigd werd door Marnix. Oranje werd er erkend als stadhouder van Holland, Zeeland en Utrecht namens Philips II, dus in zijne vroegere waardigheid; een geheel onwettige daad natuurlijk, waarvan het schijnbaar zonderlinge te verklaren is uit den tegenzin, om aan den wettigen vorst de gehoorzaamheid op te zeggen; men stelde het voor, alsof men zich alleen tegen de tyrannie van Alva verzette, evenals de Prins immers ook zelf deed! Hem werd het bevel over zee- en landmacht opgedragen; hem beloofde men samenwerking en geldelijken steun, terwijl ook samenwerking met de andere Nederlanden gezocht zou worden. De Prins liet door Marnix aandringen op vrije uitoefening van den Katholieken en den Hervormden godsdienst. Deze Dordtsche besluiten zijn van het grootste belang, omdat hier de grondslag voor een nieuwe orde van zake gelegd is.

Oranje in Holland.

In October kwam de Prins zelf over Kampen en Enkhuizen in Holland. Van toen af werd hij de leider van den opstand in het Noorden, zonder ooit zijn hoofddoel: de bevrijding van alle Nederlanden, uit het oog te verliezen. Zooveel mogelijk handelde de Prins in belangrijke zaken in overleg met de Staten van het gewest, die herhaaldelijk samenkwamen en wier macht dientengevolge nu veel grooter werd. Ook de invloed van den lands-

advocaat, een Staten-ambtenaar, die oorspronkelijk met de verdediging der privileges van het gewest belast was, steeg. Tot dezen post werd Paulus Buys uit Leiden benoemd, die zich bij de voorbereiding van den opstand verdienstelijk gemaakt had. Een Hof van Holland in plaats van het oude, waarvan de leden gevlucht waren, en een Rekenkamer werden door de nieuwe regeering spoedig opgericht.

Tocht van Don Frederik.

Moeilijke tijden braken voor deze regeering weldra aan: na de overgave van Bergen kwam het Spaansche leger naar het Noorden. In plaats van den in kleine gevechten bestaanden strijd, zooals die tot nu toe, vooral in Zeeland, waar Geuzen en Spanjaarden elkander met groote verbittering bestreden, gevoerd was, dreigde een groote oorlog. Nadat Mechelen tot straf voor zijne overgave geplunderd was, trok Don Frederik naar Gelderland; hier moest eerst het Spaansche gezag hersteld worden, om hulp voor den Prins uit Duitschland den weg af te snijden. Het kostte weinig moeite hier aan het verzet een einde te maken; Zutfen, dat eenigen tegenstand bood, werd als voorbeeld voor andere steden op gruwelijke wijze geplunderd. Toen ging het op Holland af. Naarden, dat zich niet onmiddellijk overgaf, maar te zwak was om zich te verdedigen, werd als Zutfen behandeld. Nog in December kwamen de Spanjaarden voor Haarlem

Haarlem.

en hier begon een helfdhaftige verdediging, die toonde, wat een Hollandsche burgerij, met de vrees van plundering voor oogen, toen vermocht. Wigbold van Ripperda, een Watergeus, bevelhebber van het garnizoen, dapper gesteund door de burgers, zelfs door de vrouwen onder Kenau Hasselaar, sloeg alle bestormingen af en hield het beleg ruim een half jaar uit; de toestand werd ernstig, toen de Spanjaarden de Geuzen-vloot op de Haarlemmermeer versloegen en den toevoer tot de stad afsneden. Pogingen tot ontzet mislukten; 's Prinsen krachten waren daartoe niet voldoende. Lumey, wien de eerste, zeer slecht afgeloopen poging opgedragen was, bleek voor dergelijk werk weinig geschikt; kort daarna werd hij, ook om zijne wreedheden, ontslagen en verliet Holland. In Juli 1573 gaf Haarlem zich over; de plundering werd afgekocht, maar Don Frederik liet eenige burgers en het garnizoen ombrengen. Het verlies van Haarlem was ernstig, omdat de verbinding tusschen Noord- en Zuid-Holland nu zeer bemoeilijkt werd. Na Haarlem kwam Alkmaar aan de beurt; even

Alkmaar.

krachtig verdedigden er zich burgerij en garnizoen. En nu was hun succes grooter, want, toen Sonoy enkele dijken van de talrijke meren in de buurt doorstak, werd Don Frederik genoodzaakt het beleg op te breken. Het was een Geuzen-overwinning,

die blijvende gevolgen had. Ongeveer terzelfder tijd werd een vloot onder Bossu op de Zuiderzee door een Geuzen-vloot onder Cornelis Dirkszoon van Monnikendam verslagen; ook dit was van groote beteekenis, omdat nu de heerschappij ter zee aan de opstandelingen bleef. Begon volgens een bekend gezegde bij Alkmaar de „victorie", de moeilijke tijden waren nog bij lange na niet voorbij. Het Zuiden van Holland kreeg nu het meest te lijden. De Spanjaarden sloten weldra Leiden in en bedreigden de verder liggende steden, ook Delft, waar de Prins in dezen tijd meestal verbleef; het niet ommuurde Den Haag was niet veilig genoeg.

Slag op de Zuiderzee.

Toestand van Spanje.

In het einde van 1573 zag het er dus voor den opstand nog lang niet hoopvol uit. Toch was met den tegenstand één belangrijk resultaat bereikt: ook het Spaansche leger had zwaar geleden. Dit was te bedenkelijker wegens den financiëelen toestand der Spaansche monarchie. Spanje zelf ging in kracht achteruit ten gevolge van de verdrijving van een groot deel der Mohamedaansche Mooren-bevolking, die zich vooral met landbouw bezig hield, na een opstand in 1567. De inkomsten van den koning daalden bovendien door den opstand hier, die de nu natuurlijk ook verminderende opbrengsten uit de Nederlanden verslond en nog veel meer uitgaven noodig maakte. De rijke, maar wisselvallige baten uit de Amerikaansche koloniën waren niet voldoende. Groote leeningen waren noodig, waarvan steeds meer rente betaald moest worden. De geldnood steeg al hooger en hierom besloot Philips II in 1573 tot een wijziging zijner politiek tegenover de Nederlanden; hij gaf zijne plannen wel niet op, maar trachtte nu eerst met meerdere zachtheid tot het herstel der rust te geraken. In verband hiermede werd aan Alva, die herhaaldelijk op terugroeping aangedrongen had, veroorloofd naar Spanje terug te keeren, wat hij in het einde van 1573 deed. Zijn opvolger als landvoogd was Don Luis de Requesens, ook een trouw dienaar van Philips II, minder hardvochtig en ook minder doortastend dan Alva. Teekenen van het nieuwe beleid waren de nog tijdens Alva's aanwezigheid afgekondigde schorsing van den 10^{en} en 20^{en} penning, de beperking van de werkzaamheid en wat later de opheffing van den Raad van Beroerten, benevens een nieuwe amnestie, met minder uitzonderingen dan in 1570; zelfs werden onderhandelingen met de opstandelingen aangeknoopt. Maar in Holland en Zeeland, waar het nu op aankwam, had dit alles niet den minsten invloed. Bij de onderhandelingen in 1574 en 1575 bleek juist zoo duidelijk mogelijk het niet te overbruggen verschil, dat Spanje en de opstandelingen van

Verandering van politiek.

elkander scheidde: al toonde Philips II zich in verschillende opzichten tot toegeven bereid, van godsdienstvrijheid voor de Calvinisten wilde hij niets weten en dit was juist één der punten, waaraan de opstandelingen het meest hechtten. Evenals de onderhandelingen mislukten ook de pogingen van Spanje, om den Prins tegen persoonlijke voordeelen te bewegen zijn verzet te staken.

De oorlog in 1574. Tegelijk met deze pogingen tot verzoening duurden natuurlijk ook de vijandelijkheden voort. Het jaar 1574 begon met een groot voordeel voor de opstandelingen in Zeeland. Hier hadden de Geuzen onder bevel van Louis de Boisot veel moeite gedaan om Middelburg te vermeesteren en dit gelukte eindelijk, nadat een Spaansche vloot, die de stad zou ontzetten, bij Roemerswaal vernietigd was (Januari 1574). En kort daarna schenen de omstandigheden ook hierdoor te zullen verbeteren, dat er hulp van buiten kwam. Van den beginne af had de Prins zich hiervoor zeer ingespannen en nu was het weer gelukt uit Frankrijk eenigen geldelijken steun te krijgen. Hierdoor had Lodewijk van Nassau opnieuw een leger op de been kunnen brengen, waarmede hij in het voorjaar naar de Nederlanden kwam. Zijne poging, om bij Maastricht over de Maas en zoo Brabant in te trekken, werd door een daar geposteerd Spaansch leger onder don Sancho d'Avila verhinderd. Toen ging hij langs den rechteroever van

Mook. de Maas naar het Noorden, maar vond bij Mook de Spanjaarden in zijn weg. Hier leed Lodewijk met zijn om slechte betaling muitend leger een geheele nederlaag; hij zelf en zijn jongste broeder Hendrik kwamen om. Voor den Prins, die gehoopt had met zijne broeders een nieuwen inval in het Zuiden te doen, was dit een groote tegenslag. De vijand, die Holland bij de nadering van Lodewijk's troepen verlaten had, kwam nu terug en Leiden werd opnieuw

Leiden. ingesloten. Valdez, de bevelhebber der belegeringstroepen, liet geen bestormingen doen; door een reeks van schansen werd de stad van de buitenwereld zoo goed als afgesloten, om ze door uithongering tot overgave te dwingen. Ontzettend kreeg de Leidsche burgerij te lijden door gebrek aan voedsel en door een pestziekte, die in 1574 geheel Zuid-Holland teisterde. Er waren wankelmoedigen genoeg, vooral onder de Katholieken, die toen aandrongen op overgave, maar de krachtige houding van de anderen, geleid door Jan van der Does, heer van Noordwijk, den bevelhebber der schutterij, en van Pieter Adriaanszoon van der Werff, één der burgemeesters, verhinderde dit. Toch liep het op het uiterste, toen het ontzet kwam. De Prins had de doorsteking van de Maas- en IJseldijken bewerkt,

maar niet dan heel langzaam stroomde het water naar Leiden. Eerst in het einde van September kwam een Noordwesterstorm, waardoor het land tot bij Leiden geïnundeerd werd. Toen kon de Geuzen-vloot onder Boisot op de stad toevaren. Valdez ontruimde zijne stellingen in den nacht van 2 op 3 October; in den ochtend van 3 October wist Leiden, dat het gered was, en de Geuzen brachten voedsel. Dit was een gebeurtenis van zeer groote beteekenis, omdat nu Zuid-Holland van het grootste gevaar bevrijd was. In 1575 werd te Leiden een Hoogeschool gesticht: voor de stad was dit een belooning voor den betoonden moed.

De regeering en het Calvinisme.

Terwijl dus in 1574 de kansen voor den opstand beslist verbeterden, werd de regeering meer georganiseerd. In Zeeland deed de Prins dit na den val van Middelburg. Hier zoowel als in Holland was die regeering nu geheel in handen der Calvinisten, ofschoon deze nog de minderheid der bevolking uitmaakten. Ook de Prins was in 1573 tot het Calvinisme, waarmede hij nu zooveel meer in aanraking kwam, overgegaan; zijne derde gemalin [1]) Charlotte de Bourbon, een aan het Fransche koningshuis verwante prinses, met wie hij een paar jaar later huwde, was eveneens een Calviniste. Hij zoowel als de meerderheid der Staten bleven echter verdraagzaamheid tegenover de Katholieken voorstaan. Toch gingen de Staten van Holland er in 1573 toe over de uitoefening van het Katholicisme te verbieden; de goederen van de kerk en de kloosters werden aan den staat getrokken. Hetzelfde geschiedde in Zeeland. De Katholieken behielden alleen hunne geloofsvrijheid. Deze houding van de regeering was een gevolg van de onverdraagzaamheid van vele Calvinisten, vooral onder het volk, maar ook van een niet geheel ongerechtvaardigden argwaan tegenover de Spaansch-gezindheid onder een aantal der Katholieken. Kon Oranje dus al niet zijn oorspronkelijk doel van godsdienstvrijheid voor Calvinisten en Katholieken beiden handhaven, in het algemeen was zijn invloed op de regeering heel groot. Hij was de leider zoowel van den strijd als van de betrekkingen met het buitenland. In Holland werd hem in 1575 reeds de souvereiniteit voor den duur van den oorlog opgedragen. Moeilijkheden tusschen hem en de Staten brachten alleen de geldzaken; de groote sommen, voor den oorlog noodig, werden dikwijls niet toegestaan dan na groote inspanning van den Prins, die soms moest dreigen het land te zullen verlaten, indien men hem niet hielp.

---

[1]) Anna van Saksen was in 1571 krankzinnig geworden († 1577).

De oorlog in 1575. Aan Spaansche zijde was de kracht van den aanval in 1575 veel minder. Een inval in Kennemerland mislukte; in Zuid-Holland nam de vijand alleen Schoonhoven. De hoofdaanval werd nu op Zeeland, bepaaldelijk op Schouwen, gericht; hier werd het beleg voor Zierikzee geslagen, dat zich eerst in Mei van het volgend jaar na een dapperen tegenstand overgaf. Het was het laatste succes, dat de Spanjaarden in Holland en Zeeland behaalden. Een groote verwarring, onder hen ontstaan, gaf op dat oogenblik aan den stand van zaken een geheel ander aanzien.

Verwarring aan Spaansche zijde. In het begin van Maart 1576 nl. was Requesens onverwachts gestorven. De Raad van State nam toen bij ontstentenis van een opvolger de regeering in handen; maar het gezag van dit lichaam was gering. En nu brak een reeds lang dreigende muiterij onder de Spaansche troepen uit, waarvan velen wegens den slechten toestand van Spanje's financiën in langen tijd geen soldij ontvangen hadden; zij zetten hunne officieren af en kozen eigen bevelhebbers. Een groote vrees voor plundering ontstond in het Zuiden der Nederlanden, vooral in Brabant en Vlaanderen, waar de muiters in grooten getale heentrokken; ze waren o.a. meester van de citadel van Antwerpen. De Prins kreeg een mooie kans, om ook deze gewesten, die van de onlusten reeds veel te lijden hadden gehad, tot verzet te brengen. Weldra werden met verscheidene ontevredenen betrekkingen aangeknoopt en het geschiedde niet zonder medeweten van den Prins, dat in Augustus 1576 de te Brussel aanwezige leden van den Raad van State, ten getale van zes, gevangen genomen werden door eenige aanzienlijke burgers van deze stad. Drie van de gevangenen werden spoedig losgelaten en vormden nu samen den Raad; deze riep, op aansporen vooral van de Staten van Brabant, de Staten-Generaal te Brussel bijeen. De Staten van Vlaanderen, Brabant en Henegouwen voldeden direct aan den oproep. De onvoltallige Staten-Generaal stelden zich onmiddellijk met den Prins in verbinding. Volgens diens wensch kwamen toen afgevaardigden van hen en van de opstandelingen te Gent bijeen, ten einde over een vrede te onderhandelen. Nog was men niet geheel tot een einde gekomen, toen op den 4en November de Spaansche Furie te Antwerpen plaats greep: de muitende soldaten uit de citadel trokken de stad in en plunderden haar op een afgrijselijke manier. Vier dagen later werd de pacificatie van Gent geteekend.

Spaansche Furie.

Dit vredesverdrag tusschen Holland, Zeeland en den Prins aan de éene en de Staten-Generaal aan de andere zijde bepaalde o.a.: dat de

Pacificatie van Gent. beleedigingen en de schade, die men elkander had aangedaan, zouden worden vergeven en vergeten; dat men zou samenwerken, om de Spaansche troepen te verdrijven; dat de Katholieke godsdienst de heerschende zou zijn, behalve in Holland en Zeeland, waar de godsdienst-kwestie later door de Staten-Generaal zou worden beslist; dat niemand voorloopig om den geloove meer vervolgd zou mogen worden.

Zoo hadden de omstandigheden aan Spaansche zijde na Requensens' dood eindelijk geleid tot een samenwerking van de Nederlanden tegen Spanje. Dit was het doel, waarop de Prins voortdurend had aangestuurd. Nu zou verder moeten blijken, of de samenwerking krachtig genoeg kon zijn en of er onderling voldoende eendracht bestond, om het doel vast te houden.

---

§ 26. DE SAMENWERKING VAN DE NEDERLANDEN (1576—1579).

De Staten-Generaal en Spanje. Voor de uitvoering van het bij de pacificatie overeengekomene moesten de Staten-Generaal, waarin de andere gewesten — op Luxemburg na — achtereenvolgens ook hunne vertegenwoordigers zonden, zorgen. In Januari 1577 bevestigden zij bij de eerste Unie van Brussel het vredesverdrag van Gent. Hun voornaamste taak was toen verder het voeren van onderhandelingen met den nieuwen Spaanschen landvoogd. Dit was Don Juan van Oostenrijk, halfbroeder van Philips II, een bekend krijgsheld van die dagen, avontuurlijk aangelegd en hierheen gekomen in de hoop de rust spoedig te herstellen, waarna veel grootschere plannen hem aanlokten. Maar bij zijne aankomst vond hij de Nederlanden in groote verwarring en zich zelf zonder macht; hij was zelfs gedwongen voorloopig in Luxemburg te blijven. Nog verder dan bij Requesens' zending ging de toegeeflijkheid van Philips II, toen hij don Juan de landvoogdij opdroeg; behalve op het gebied van den godsdienst wilde hij aan bijna alle wenschen der Nederlandsche onderdanen tegemoet komen. Geen wonder dus, dat de onderhandelingen, door de Staten-Generaal aangeknoopt, tot een goed einde leidden: in Februari 1577 erkende de landvoogd de pacificatie bij een overeenkomst, die bekend geworden is als het Eeuwig Edict. Werkelijk werden nu de Spaansche troepen weggezonden, waarmede aan den voornaamsten eisch van het Zuiden voldaan was. De rust scheen te zullen terugkeeren. Don Juan werd met geestdrift te Brussel ingehaald.

Het Eeuwig Edict en Holland—Zeeland.

Maar éene kwestie bleef dan toch nog ter beslissing over: hoe zou het met de Calvinisten in Holland en Zeeland, welke beide gewesten in 1576 zich door een Unie nauwer hadden aaneengesloten? Hun lot scheen door het Eeuwig Edict beslist, want hierin stond, in afwijking van de pacificatie, dat het Katholicisme overal heerschend zou zijn. Maar het was kwalijk te verwachten, dat zij zich daarbij neer zouden leggen; inderdaad was het Eeuwig Edict tegen hun zin tot stand gekomen en zij lieten niet na er spoedig bezwaren tegen te opperen. Te beter konden zij dit doen, omdat hunne positie ten gevolge van de verwarring van 1576 zeer versterkt was. De nog Spaansche steden in de beide gewesten, als Haarlem, Schoonhoven, Goes en Zierikzee, hadden toen de zijde van den Prins gekozen; enkele bij een zoogenaamd verdrag van satisfactie, waarbij de vrije uitoefening van den Katholieken godsdienst bedongen werd, een voorwaarde, waaraan niet de hand gehouden is. Amsterdam alleen weigerde nog zulk een verdrag aan te gaan. Sterker werden de Calvinisten ook, doordat zij in verschillende gewesten, waar nu eveneens velen uit de ballingschap terugkeerden of openlijk het Katholicisme durfden verloochenen, invloed begonnen te krijgen; zoo overal in het Noorden en in het Zuiden vooral in Vlaanderen en Brabant.

Don Juan en Oranje.

In den zomer van 1577 stonden, om het godsdienstverschil, Don Juan met de Staten-Generaal tegenover den Prins met Holland en Zeeland. Het was een zonderlinge toestand: gevochten werd er niet en een overeenkomst was feitelijk onmogelijk, al werd er een tijd lang over onderhandeld. Er bleef dus groote onzekerheid bestaan. De landvoogd toonde niet veel geschiktheid voor het ontwarren van deze moeilijkheden; bijkans zonder legermacht te midden van een bevolking, die na de eerste uitingen van geestdrift den Spanjaard niet zeer vriendschappelijk gezind bleek, voelde hij zich weinig op zijn gemak. De Prins deed van Holland uit al het mogelijke, om een zeker niet geheel ongerechtvaardigd wantrouwen in de bedoelingen van Philips II en Don Juan te verwekken; zijne vele betrekkingen in Brussel, waar hij persoonlijk zeer in aanzien steeg, maakten hem dit vrij gemakkelijk. Onder den indruk van dit toenemend wantrouwen, terwijl allerlei geruchten de ronde deden over dreigende aanslagen op zijn leven, beging toen Don Juan een zeer onvoorzichtige daad; hij verliet Brussel en vestigde zich in het sterke kasteel te Namen, te kennen gevende, dat hij dit voor zijne veiligheid noodig achtte.

Nu sloeg de stemming geheel te zijnen nadeele om. De Staten-Generaal, tot nu toe in meerderheid op de hand van den landvoogd, besloten

Oranje te Brussel. Oranje uit te noodigen naar Brussel te komen. In September deed hij na een tienjarige afwezigheid hier zijn intocht; hij werd er met vorstelijke eerbewijzen en met de grootst mogelijke geestdrift ingehaald. Een belangrijke stap verder tot het bereiken van zijn doel scheen gedaan. Onder zijn invloed zegden de Staten de gehoorzaamheid aan Don Juan op. Daardoor kozen ze partij voor de Calvinisten tegenover den Spaanschen eisch tot handhaving van het Katholicisme alleen. Bij de tweede Unie van Brussel, in December 1577 gesloten, werd niet alleen de pacificatie nogmaals bekrachtigd, maar tevens aan beide godsdiensten bescherming toegezegd.

Nieuwe strijd. De wapenen moesten weêr beslissen. Don Juan liet de Spaansche troepen terugkeeren en de Staten-Generaal bereidden zich ook op een strijd voor. Maar tot krachtig optreden bleek geen van beiden in staat. Philips II, ontstemd over den ongelukkigen keer, dien de zaken namen, aarzelde, wat te doen; hij toonde tegenover den landvoogd groot wantrouwen en liet hem zonder voldoenden steun. Don Juan bracht den Staten-troepen wel een nederlaag bij Gembloux toe (Januari 1578), maar kon daarna uit geldgebrek niets ondernemen. Een kostbare tijd ging zoo voor Spanje verloren, maar de Staten maakten van de hun geboden kans geen gebruik. In hunne veelhoofdige vergadering was weinig kracht; de afgevaardigden waren van de Provinciale Staten afhankelijk en deze toonden zich zeer tuk op groote zelfstandigheid (evenals in 1477), maar weinig genegen om voor de groote zaak belangrijke offers te brengen: het gemeenschapsgevoel was nog niet sterk ontwikkeld. Vooral het geldgebrek werd van den beginne af een ernstig bezwaar. De prins vermocht niet dit bezwaar weg te nemen, hoe groot zijn persoonlijke invloed ook was: de Staten van Brabant benoemden hem tot ruwaard in hun gewest, die van Utrecht erkenden hem als stadhouder en van zeer vele zijden werden hem bewijzen van het grootste vertrouwen gegeven. Hij spande alle krachten in, om tot meerdere samenwerking aan te sporen en ook om hulp van buiten te krijgen. Hierop was toen wat meer hoop dan tot nu toe. Koningin Elisabeth, uiterst voorzichtig, maar toch er het belang voor het protestantsche Engeland van inziende, om Spanje niet meer de baas in de Nederlanden te laten worden, beloofde eindelijk eenigen steun. In Frankrijk, nog steeds door godsdiensttwisten verdeeld, was hertog Frans van Anjou, een jongere broeder van koning Hendrik III, zeer bereid een rol in de Nederlanden te komen spelen. Alleen van Duitschland viel niets te verwachten, ook niet van de meerderheid der Protestantsche vorsten, die voortdurend weinig belangstelling getoond

hadden; de keizer kwam niet verder dan tot het aanbieden van bemiddeling, wat zonder gevolg bleef. Al waren de buitenlandsche verhoudingen iets gunstiger, de Prins moest in de eerste plaats op de krachten der Nederlanden zelf bouwen en deze juist schoten te kort.

Oranje en de edelen.

Het gebrek aan samenwerking werd door ernstige oneenigheden verergerd. De Prins had in het Zuiden haast voortdurend te kampen met een min of meer openlijke tegenwerking van de voornaamste Zuid-Nederlandsche edelen, als Aerschot, de jonge Egmond en anderen. Zij toonden zich naijverig op 's Prinsen groote positie en populariteit. Niet lang na zijne komst te Brussel hadden zij een poging gedaan die positie te ondermijnen: zij noodigden aartshertog Matthias, broeder van den keizer, uit naar de Nederlanden te komen, met de bedoeling hem hier landvoogd te maken. Matthias, nog een jong man, weinig ervaren of bekwaam, verdraagzaam op godsdienstig gebied, kwam, hopende zoo de Nederlanden althans voor het Habsburgsche huis te zullen redden. Dit was geschied buiten medeweten van den Prins, die zich in het geval schikte, ten einde twisten te voorkomen; hij hielp mede om Matthias door de Staten-Generaal tot landvoogd te doen benoemen, maar werd zelf aangesteld tot Matthias' luitenant-generaal (Jan. 1578). Als zoodanig bleef hij de leider, terwijl Matthias nooit invloed heeft verkregen. De edelen hadden verloren, maar zij bleven een partij van ontevredenen, de malcontenten, vormen, wat de zoo noodige samenwerking ernstig belemmerde.

Gevaarlijker nog waren de godsdienstige geschillen, die zich in 1578 duidelijk openbaarden. Er was nu geen sprake meer van, dat het Katholicisme, zooals dit in de pacificatie was vastgesteld, overal buiten Holland en Zeeland de heerschende godsdienst was.

Katholieken en Calvinisten.

Op vele plaatsen elders werd het Calvinisme openlijk gepredikt. Een groot aantal Katholieken, al wilden ze geen vervolgingen, ging dit te ver, evenals het den Calvinisten in Holland en Zeeland niet aanstond den Katholieken vrijheid te verleenen. Dit bleek opnieuw, toen in Amsterdam, waar de regeering in 1578 eindelijk een verdrag van satisfactie gesloten had, kort daarna de Calvinisten het heft in handen kregen; na deze „alteratie" van de regeering werd ook hier het Katholicisme verboden. Tevergeefs ijverde de Prins voor een godsdienstvrede, die de uitoefening van beide godsdiensten naast elkander zou mogelijk maken. Zijn voorstel daartoe vond in de Staten-Generaal geen voldoenden bijval. Veel nadeel aan de onderlinge samenwerking deden de geweldenarijen van een aantal heftige Calvinisten in Vlaanderen, onder wie Dathenus, vooral te Gent; zij

bewerkten daar zelfs een nieuwen beeldenstorm en bekommerden zich weinig om 's Prinsen vermaningen tot verdraagzaamheid.

Verwarring in 1578.

Verdeeldheid in plaats van eendracht begon zoo te overheerschen. In den zomer van 1578 werd het een schromelijke verwarring, het meest in het Zuiden. De hulp uit Frankrijk en Engeland bracht hierin geen verbetering. Anjou, door zijn broeder weinig gesteund, kwam met eenige troepen in Henegouwen, kreeg van de Staten-Generaal den titel van „verdediger der Nederlandsche vrijheid", maar bleek niet bij machte iets uit te voeren. Een legertje van koningin Elisabeth verscheen onder bevel van den Duitschen prins Johan Casimir van de Paltz, een vurig Calvinist, die zich naar Vlaanderen begaf en daar de heethoofden steunde. Wel een 40.000 man troepen heetten nu ter beschikking der Staten te staan; maar tegen den vijand gebeurde er niets!

Parma.

Verandering bracht eerst de dood van Don Juan, die in October 1578 stierf. Zijn opvolger was Alexander Farnese, hertog van Parma, de zoon der vroegere landvoogdes, een bekwaam krijgs- en staatsman, zooals Spanje hier geen tweeden gehad heeft. Met hem begon een krachtiger optreden. Parma wist handig gebruik te maken van de verdeeldheid bij de tegenpartij. Hij bracht in korten tijd de onderhandelingen, die eenige der malcontenten reeds met don Juan aangeknoopt hadden, tot een goed einde. De meeste Zuid-Nederlandsche edelen verzoenden zich, de één wat vroeger, de ander wat later, met Spanje uit afkeer van den Prins en van het Calvinisme. Hun invloed vooral bewerkte ook, dat de Staten der Waalsche gewesten, waar de Calvinisten weinig talrijk waren, in het begin van Januari 1579

Unie van Atrecht.

de Unie van Atrecht sloten: dit was een bevestiging der pacificatie, maar op beslist Katholieken grondslag. Al bracht zij nog geen verzoening met Spanje, voor 's Prinsen streven was zij een openlijke bedreiging.

Trouwens, de gebeurtenissen van het jaar 1578 maakten het duidelijk genoeg, dat dit streven wel moest mislukken. Natuurlijk had de Prins dit zelf ook ingezien en daarom was hij in 1578 begonnen met de verwezenlijking van een reeds vroeger geopperd plan, nl. om in het Noorden een nauwere aaneensluiting te bewerken, een uitbreiding als het ware van de Hollandsch-Zeeuwsche Unie van 1576. Bij de hierover gevoerde onderhandelingen hield de Prins zich op den achtergrond; zijn broeder Jan, zelf een vrij heftig Calvinist, die in 1578 tot stadhouder van Gelderland benoemd was door de Staten van dit gewest, trad hierbij in zijne plaats op. Vrij wat moeilijkheden waren te overwinnen, vooral

door het verzet van vele Katholieken in Gelderland en Utrecht, die bezwaren hadden tegen de nauwe aansluiting bij de Calvinisten in Holland en Zeeland en vreesden voor de overheersching van het Calvinisme ook ten hunnent; maar deze bezwaren werden ten slotte ter zijde gesteld en op den 23sten Januari 1579 werd te Utrecht de Unie geteekend. Ook hierbij werd de pacificatie bevestigd, maar de onderlinge vereeniging ging veel verder. De onderteekenaars nl. verbonden zich „ten eeuwige dage" bij elkaar te blijven, „alsof ze maar ééne provincie waren", met behoud van ieders bijzondere privileges; hun doel was elkander te steunen tegen allen, die één hunner geweld zou willen aandoen. De Unie was dus een verdedigend verbond, natuurlijk in de eerste plaats tegen Spanje gericht. Zij bevatte verder verschillende bepalingen tot regeling der onderlinge samenwerking. De voornaamste waren: 1° in belangrijke aangelegenheden, als financiën, oorlog, vrede, het aanbrengen van veranderingen in de Unie, zou niet dan met eenparige stemmen der bondgenooten beslist mogen worden; 2° bij onderlinge geschillen zouden de stadhouders, „nu ter tijd wezende", beslissen; 3° voor oorlogsdoeleinden zouden op gelijken voet belastingen geheven worden; 4° alle inwoners van 18—60 jaar zouden ten behoeve der algemeene verdediging kunnen opgeroepen worden; 5° ter zake van den godsdienst werd ieder der bondgenooten vrij gelaten, om te handelen, zooals hij wilde; 6° geen bondgenoot mocht een verdrag aangaan met buitenlandsche mogendheden zonder toestemming der anderen.

Unie van Utrecht.

De eerste onderteekenaars der Unie waren Jan van Nassau als stadhouder van Gelderland en de afgevaardigden der Staten van Holland, Zeeland, Utrecht en die van de Ommelanden. In de volgende maanden (enkele pas in 1580) teekenden bovendien Friesland, de kwartieren van Gelderland, Overijsel, Drente, zoodat in het Noorden ten slotte alleen de stad Groningen ontbrak; verder de belangrijkste steden van Brabant en Vlaanderen, waardoor deze beide gewesten grootendeels ook tot de Unie behoorden. Zoo omvatte deze bijna het geheele gebied der Nederlanden, dat niet tot de Atrechtsche Unie behoorde. Deze laatste ging in Mei 1579 tot een verzoening met Philips II over, waarbij deze handhaving der pacificatie beloofde. De Prins liet eerst, toen hij dit zag aankomen, zijne hoop op het behoud van aller samenwerking varen en teekende de Unie van Utrecht. Ook de derde stadhouder, die er in het Noorden was, nl. de graaf van Rennenberg, namens de Staten-Generaal stadhouder van Groningen, Friesland en Drente, deed dit toen.

Onderteekenaars der Unie.

§ 27. DE MOEILIJKSTE JAREN DER UNIE (1579—1588).

Scheiding in de Nederlanden. Van 1579 af was in den Nederlandschen staat, dien Karel V gesticht had, een scheiding. De Waalsche gewesten hadden zich voorwaardelijk aan Spanje onderworpen; de andere zetten den strijd voort, onderling nauwer vereenigd. Daar werd het Katholicisme uitsluitend gehandhaafd; hier overheerschte meer en meer het Calvinisme, waarvan de aanhangers ook buiten Holland en Zeeland de regeering in handen begonnen te krijgen. De vraag werd nu, of de door de Unie van Utrecht verbondenen — kortweg de Unie genoemd — krachtig genoeg zouden zijn zich tegen den Spaanschen aanval te verweren. Bedenkelijk was ook hier van den beginne af de zwakheid der regeering; het gezag der Staten-Generaal bleef klein, de zelfstandigheidsneiging der gewesten groot. Dit bleek o.a. hieruit, dat één der belangrijkste artikelen der Unie, nl. dat over de belastingen, niet ten uitvoer gelegd werd. Het bleef, evenals tot nu toe meestal, de gewoonte, dat elk gewest naar eigen goeddunken het aandeel (quote), dat ieder moest opbrengen, hief; sommige betaalden, vooral in den eersten tijd, slecht of in het geheel niet. Er werden wel pogingen aangewend, om meer klem aan de regeering bij te zetten door het oprichten van een college, dat het algemeen bestuur zou voeren; maar deze pogingen hadden heel weinig gevolg. Het groote gebrek der Unie was dus het gemis van een krachtig centraal gezag.

Spaansche veroveringen. De eerste jaren van 1579 waren hierdoor en door de krachtige wijze, waarop Parma den aanval begon, buitengewoon moeilijk. Parma's krachten waren ook niet zoo heel groot, maar de landvoogd maakte er een voortreffelijk gebruik van en behaalde voordeel op voordeel. Het begon in 1579 met de inneming van Maastricht en van toen af heroverde hij stap voor stap Vlaanderen en Brabant. In 1580 reeds verplaatsten de Staten-Generaal zich naar Den Haag, waar het veiliger was. Ook in het Noorden kregen de Spanjaarden weer vasten voet. De Katholieke Rennenberg, door persoonlijke voordeelen verlokt, liep hier in 1580 naar de Spaansche zijde over; het gevolg was, dat de Spanjaarden, van de stad Groningen uit, meester werden in een groot deel van de Ommelanden, Drente en Overijsel; alleen Steenwijk bood dapperen tegenstand. In Friesland hield de Statenpartij zich staande; ook hier werd nu Oranje stadhouder. Zijn broeder Jan, die zijn vertrouwen op de toekomst van den opstand verloren had en

Verliezen in het Noorden.

wegens zijn heftig Calvinisme in Gelderland met grooten tegenstand te kampen had, keerde in hetzelfde jaar naar Duitschland terug; zijn opvolger als stadhouder was graaf Willem van den Berg (d.i. 's Heerenberg), een zwager van den Prins.

Anjou souverein. Het scheen duidelijk te worden, dat de Unie het zonder steun van buiten zou verliezen; de Prins deed al zijn best dezen opnieuw te verkrijgen. Die van 1578 had niets gebaat: Anjou's troepen waren uit geldgebrek weldra verloopen en hij zelf was naar Frankrijk teruggegaan; Johan Casimir had het er niet beter afgebracht. Oranje, wiens verwachtingen altijd het meest op Frankrijk gebouwd waren, liet echter Anjou niet los; zelfs ging hij er nu naar streven den hertog souverein van de Nederlanden te maken, ten einde Frankrijk voorgoed te winnen. Door 's Prinsen invloed vooral slaagden de hiertoe gevoerde onderhandelingen, zoodat in 1580 een verdrag tusschen de Staten-Generaal en Anjou gesloten werd. Deze werd tot vorst der Nederlanden verheven, maar op voorwaarden, die zijne macht zeer beperkten in den geest van het groot-privilege van 1477 (blz. 55); hij zou zorgen voor Franschen steun, terwijl de Nederlanden altijd van Frankrijk onafhankelijk zouden blijven; Holland en Zeeland zouden hunne afzonderlijke positie, bepaaldelijk op godsdienstig gebied, behouden; aan hun hoofd bleef de Prins gesteld; alleen in zaken, de geheele Unie betreffende, onderwierpen zij zich aan Anjou. Het duurde nog geruimen tijd, vóór Anjou, door andere zaken bezighouden, hier verscheen.

Afzwering van Philips II. In afwachting van de komst van den nieuwen landsheer gingen de Staten-Generaal er in Juli 1581 toe over den ouden de gehoorzaamheid op te zeggen. Er was hierover reeds eenigen tijd gedacht. Het was moeilijk meer vol te houden, dat men niet Philips II zelf bestreed; wel mocht men al vast aannemen, nadat onder bemiddeling van den keizer in 1579 ook nog te Keulen tevergeefs over vrede onderhandeld was, dat een overeenkomst met dezen koning tot de onmogelijkheden behoorde. Oude privileges, als de Blijde Inkomste (blz. 36), erkenden het recht van de bevolking den vorst in bepaalde gevallen niet te gehoorzamen. Ook begunstigde het Calvinisme, democratisch van aard als het was, het beginsel van den volksinvloed op de regeering. Op dit beginsel steunden de Staten in hunne verklaring van 26 Juli 1581, waarin ze het uitspraken, dat het volk niet geschapen is ten behoeve van den vorst en dat deze als een herder voor zijne onderdanen heeft te zorgen. Om de handelingen van Philips II, die hiermede in strijd waren, behoefde men hem dus

niet meer als vorst te erkennen. Allen, die hem een eed van gehoorzaamheid hadden gedaan, werden hiervan ontheven (vandaar: afzwering). In den toestand zelf bracht de afzwering in het geheel geen verandering; alleen stond men nu eerlijker tegenover den Spaanschen koning. Deze zelf had tot een minder waardig middel zijn toevlucht genomen tegenover den man, dien hij terecht als zijn grootsten tegenstander beschouwde. Op raad van Granvelle, toen minister voor de Nederlandsche zaken te Madrid, sprak hij in 1580 den ban over den Prins uit, d.w.z. hij verklaarde hem vogelvrij; den moordenaar beloofde hij, behalve een groote geldsom, de verheffing in den Spaanschen adelstand. De Prins antwoordde hierop met een grootendeels door zijn hofprediker samengesteld geschrift, de „apologie" genoemd, d.i. een verdediging van zijn gedrag in den strijd tegen Spanje.

Ban over Oranje.

Eerst in Januari 1582 kwam Anjou en vestigde zich te Antwerpen, waar toen ook de Prins vertoefde; de landvoogd Matthias was kort te voren afgereisd. Met Anjou als vorst ging het niet beter dan tot nu toe. Hendrik III verleende weinig steun, zoodat tegen Parma niets uitgericht kon worden. Wel ontstond er spoedig ontstemming over Anjou's werkeloosheid onder de bevolking van Brabant en Vlaanderen, die hem als Franschman toch weinig genegen was, terwijl zijn Katholicisme den Calvinisten nog bovendien mishaagde. Anjou zelf, een eerzuchtig en beginselloos man, beklaagde zich zijnerzijds over zijne geringe macht. Reeds in 1583 liet hij zich door zijne Fransche omgeving overhalen, om een poging te doen tot vergrooting er van. Hiertoe trachtte hij een vrij aanzienlijke, uit Frankrijk ontboden troepenmacht in eenige steden van Brabant en Vlaanderen te legeren, in de eerste plaats in Antwerpen zelf. Maar dit mislukte: de burgerij van Antwerpen, bijtijds gewaarschuwd, joeg de binnendringende Franschen de stad uit. Deze gebeurtenis, de Fransche Furie genoemd, deed Anjou's aanzien groote afbreuk. Al was de aanslag op enkele andere plaatsen wel gelukt, de nieuwe vorst der Nederlanden voelde zijne positie zóó bedreigd, dat hij naar Frankrijk terugkeerde.

Fransche Furie.

Ondertusschen vorderde Parma langzaam maar zeker met de verovering van Vlaanderen en Brabant; in 1583 hielden nog alleen de groote steden het tegen hem uit, terwijl hij ze al meer in het nauw bracht. Oranje verliet Antwerpen, om zich te Delft te vestigen. Ook in het Noorden ging de Unie achteruit. Spaansch bevelhebber was hier Verdugo, opvolger van den niet lang na zijn verraad gestorven Rennenberg. In 1583 vielen Zutfen en Steenwijk in zijne handen. Ontmoedigend was het tevens, dat

Spaansche veroveringen.

een verraderlijke verstandhouding van Willem van den Berg met Parma aan het licht kwam; de tijdige ontdekking alleen voorkwam nadeelige gevolgen; Van den Berg werd gevangen genomen, maar uit consideratie voor den Prins later losgelaten en trad in Spaanschen dienst. De graaf van Nieuwenaar verving hem in Gelderland.

Nieuwe onderhandelingen met Anjou.

Te midden van al dezen tegenspoed beproefde Oranje nogmaals steun uit Frankrijk te krijgen door middel van Anjou. Verklaarbaar is dit alleen hieruit, dat hij meer en meer de vaste overtuiging had gekregen, dat de zoo noodige hulp alleen vandaar te betrekken was. Onder heftige tegenkanting van velen zette hij door, dat in 1584 nogmaals over een overeenkomst met Anjou onderhandeld werd. Nog vóór het einde der besprekingen stierf Anjou; met hem verdween de eerste en de laatste vorst, onder wien de Unie zich gesteld heeft. Wel leek het er in dezen tijd op, dat Holland en Zeeland samen aan den Prins de erfelijke waardigheid van graaf zouden opdragen, waarover reeds lang gesproken was. Er was echter weinig haast met de zaak gemaakt èn omdat de Prins, die nooit op het verwerven van een souverein gezag was uit geweest, er zich eerst niet bijzonder op gesteld had getoond, èn omdat een paar steden, met name Amsterdam en Gouda, zich met de opdracht niet zeer ingenomen betoonden. Toch waren juist in den zomer van 1584 de besprekingen tot een goed einde gebracht; de opdracht der grafelijke waardigheid, onder zekere voorwaarden, zou in Holland stellig geschied zijn, ware de Prins op den 10en Juli 1584 niet vermoord geworden.

Moord van den Prins.

De ban van 1580 was niet zonder gevolgen gebleven. Verscheidene aanslagen werden beraamd, twee er van uitgevoerd. Jean Jaureguy, de pleger van den eersten te Antwerpen in 1582, was een werktuig in handen van een paar fortuinzoekers; Oranje werd ernstig gewond, maar herstelde, dank zij zijn sterk gestel en een zorgvuldige verpleging. De tweede aanslag werd bedreven door Balthasar Gerards uit Franche-Comté, een vurig Katholiek, die handelde in de vaste overtuiging van met de vermoording van den Prins een goed werk te doen. De schanddaad, waarvan de verantwoordelijkheid in de eerste plaats bij Philips II en Granvelle berustte, gelukte ditmaal; Gerards schoot op zijn slachtoffer in het „Prinsenhof" te Delft met het gevolg, dat Oranje, na het uiten van de woorden: „Mon Dieu, aye pitié de moi et de ton pauvre peuple", den geest gaf; de moordenaar werd ter dood veroordeeld en het vonnis op gruwelijke wijze voltrokken. Voor den Prins stichtten de Staten in de volgende eeuw een gedenkteeken in de Nieuwe Kerk te Delft en daarop werden

de woorden „Vader des Vaderlands" gegrift; zoo werd de Prins, voor wien eerst in lateren tijd de hem weinig passende bijnaam van „Zwijger" algemeen geworden is, reeds bij zijn leven genoemd; men zou er moeilijk een beteren kunnen vinden. De schitterende edelman van het hof van Karel V was aan het einde van zijn leven geworden tot een door en door ernstig, eenvoudig man met een innig gemoedsleven en een oprecht geloof in de waarheid van het Calvinisme, dat hem in den strijd tot zoo grooten steun geweest was; zijn werk was het meer dan dat van iemand anders, dat een belangrijk deel der Nederlanden nog stand kon houden in den strijd voor volks- en geloofsvrijheid. Zijn geest bezielde de Staten van Holland en de Staten-Generaal, toen ze onmiddellijk na den moord openlijk verklaarden, dat men den moed niet zou laten zinken en op dezelfde wijze Spanje zou blijven bestrijden. Voorloopig moest dit geschieden zonder de leiding van een Oranje. Geen van 's Prinsen kinderen was bij machte hem te vervangen: de oudste zoon was in Spanje; de tweede, Maurits, uit het huwelijk met Anna van Saksen, was nog maar 17 jaar en de derde, Frederik Hendrik, was pas geboren uit 's Prinsen vierde huwelijk met Louise de Coligny, een dochter van den in 1572 vermoorden Hugenooten-leider Gaspar de Coligny. Haar had de Prins gehuwd na den dood van Charlotte de Bourbon, die in 1582 ten gevolge van overspanning na den aanslag van Jaureguy gestorven was; uit zijn derde huwelijk had de Prins alleen dochters.

's Prinsen kinderen.

Gevolgen van 's Prinsen dood.

Na 's Prinsen dood traden, bij gebreke aan een algemeenen leider, de Staten van Holland meer op den voorgrond. Dit was een gevolg van de positie, die Holland zich in den strijd verworven had. Toch werd tevens een nieuwe poging gewaagd tot versterking van het centraal gezag door de oprichting van een Raad van State voor het algemeen bestuur, waarin Maurits als eerste raad zitting kreeg; het was de bedoeling, om hem zoo in de staatszaken in te wijden. De plaats van stadhouder bleef in Holland en Zeeland eerst onvervuld, terwijl Utrecht den heer van Villiers en na diens spoedig volgenden dood den graaf van Nieuwenaar aanstelde en Friesland Willem Lodewijk; de laatste was een zoon van Jan van Nassau, die zich in den strijd in het Noorden onderscheiden had en nog bij 's Prinsen leven hier tot diens luitenant-generaal benoemd was. Ook nu bleef men in het buitenland hulp zoeken. Onder den indruk van de zeer benarde omstandigheden gingen de Staten-Generaal zóó ver, dat zij de souvereiniteit aan Hendrik III zelf aanboden; maar de Fransche Koning, wiens macht in zijn eigen land door

binnenlandschen strijd zeer gering was, durfde uit vrees voor oorlog met Spanje het aanbod niet aannemen. Daarna wendden de Staten zich tot koningin Elisabeth, maar ook zij bedankte uit vrees voor oorlog met Spanje, zich echter opnieuw bereid verklarende hulp te zenden. Hiertoe werd dan ook in Augustus 1585 een overeenkomst met haar gesloten: zij zou 5000 man sturen, waarvan de opperbevelhebber tevens aandeel aan de regeering zou nemen; twee Engelschen zouden zitting in den Raad van State krijgen; Vlissingen, Den Briel en het fort Rammekens zouden in Engelsche handen gesteld worden als onderpand voor de terugbetaling van Engeland's onkosten. Het was een hulpverleening op zware voorwaarden, maar ze scheen dan ook veel belangrijker dan die van 1578. Elisabeth's gunsteling, Robert Dudley, graaf van Leicester, werd tot aanvoerder der troepen benoemd; hij kwam met een aanzienlijk gevolg in het einde van 1585 aan.

Verdrag met Engeland.

Verlies van Vlaanderen en Brabant.

Het was hoog tijd. Vlaanderen en Brabant waren zoo goed als geheel verloren. De groote Vlaamsche steden, het laatst Gent, waar het bedrijf der heftige Calvinisten steeds veel schade gedaan had, waren nog in 1584 aan Spanje overgegaan. Brussel viel in het voorjaar van 1585 en met groote inspanning nam Parma het sterke en krachtig verdedigde Antwerpen in den zomer van dat jaar. Marnix, die van het begin van den opstand af den Prins tot een grooten steun geweest was en die vooral onder de Calvinisten een groot aanzien genoot, had als burgemeester de verdediging geleid; er werden vele aanmerkingen op zijn beleid als zoodanig gemaakt met het ongelukkige gevolg, dat Marnix zich, ontmoedigd, uit den strijd terugtrok. Kort na Antwerpen viel Mechelen. Toen bleven nog slechts enkele steden als Grave, Sluis en Oostende in de handen der Staten. In het Noorden drong de vijand al meer in Gelderland door; Nijmegen geraakte hier in zijne macht. Men begon te naderen tot den toestand van 1572.

Leicester landvoogd.

Ten einde nu het centraal gezag te meer te versterken, besloten de Staten-Generaal in Januari 1586, aan Leicester de waardigheid van landvoogd aan te bieden met zeer uitgebreide macht; hij zou door een nieuwen Raad van State worden ter zijde gestaan. Ook Holland en Zeeland schikten zich hierin. Kort vóór Leicester's komst hadden zij Maurits stadhouder gemaakt: evenals de andere stadhouders werd hij nu onder den landvoogd gesteld. Leicester aanvaardde de landvoogdij, wat echter volstrekt niet overeenkwam met de bedoeling zijner koningin, die niet wilde, dat een onderdaan van haar zich tegenover Spanje zóó op den voorgrond plaatste. Dit

veroorzaakte spoedig een verkoeling tusschen de koningin en de Staten, die zich hunnerzijds te beklagen hadden over slechte betaling der Engelsche troepen. Bovendien bleek het, dat Leicester, een ijdel en weinig bekwaam man, volstrekt niet de persoon was, om de zware taak, waarvoor hij hier stond, naar behooren te vervullen. Het duurde niet lang, of hij raakte in ernstige verwikkelingen, vooral met Holland.

Leicester en Holland.

De voornaamste oorzaak van deze geschillen was de handelspolitiek, die Leicester wenschte te volgen. De handel op Spanje was niettegenstaande den oorlog door de Hollandsche en Zeeuwsche kooplieden voortgezet; hij vormde een zoo belangrijk deel van hunne handelsbetrekkingen, dat ze dien moeilijk konden missen, en Spanje hinderde hen niet, omdat het hun aanvoer, vooral dien van koren, niet kon ontberen. Hier te lande was meermalen aangedrongen op staking van dien handel, ook van dien met België. De voorstanders van zulk een verbod meenden, dat Spanje dan vrede zou moeten sluiten om hongersnood, terwijl de tegenstanders beweerden, dat het eenige gevolg zou zijn, dat de handel in andere handen overging. Leicester nu was het met de eersten eens en verbood in April 1586 werkelijk allen handel op 's vijands landen. Groot was de ergernis der kooplieden, die trouwens wel middelen wisten te vinden, om het verbod gedeeltelijk te ontduiken. Begrijpelijkerwijze vonden zij steun bij de Staten der beide voornaamste handelsgewesten, vooral bij die van Holland, nu op zeer krachtige wijze geleid door Johan van Oldenbarnevelt, sedert Maart 1586 landsadvocaat als opvolger van Buys.

Daarnaast waren er andere redenen van ontevredenheid over Leicester's beleid. De landvoogd koos op kerkelijk gebied de zijde der strenge Calvinisten, die in het Noorden, versterkt door uitgewekenen uit Brabant en Vlaanderen, juist nu veel van zich deden hooren. Roerig waren deze vooral te Utrecht, waar de regeering van stad en gewest sedert 1582 geheel aan de Katholieken onttrokken was; het gelukte hun in de stad den vroegeren gilden-invloed op het bestuur te herstellen. Aan de meeste Hollandsche en Zeeuwsche regenten, meer verdraagzaam naar den geest van prins Willem en van ouds afkeerig van gilden-inmenging, was dit zeer onaangenaam en het was hun een ergernis, dat Leicester zich te Utrecht vestigde en daar veelal handelde in overleg met enkele der uitgewekenen. Er ontstond een trouwens niet geheel ongerechtvaardigde vrees, dat de landvoogd met hulp van de Utrechtsche Calvinisten, onder wie de Brabander Prouninck, een van zijne vertrouwelingen, veel vermocht, zou trachten den Staten-invloed te breken. Reeds was hij begonnen met de oprichting van een kamer van financiën op

raad van den bekwamen, maar onbetrouwbaren Brabander Reingoud; de bedoeling hiervan was de verbetering van de geldmiddelen der Unie; vooral in Holland verzette men zich hiertegen, vreezende voor te groote verkorting der zelfstandigheid. Zóó hoog liepen de geschillen reeds in 1586, dat Buys, nu lid van den Raad van State, te Utrecht werd gevangen gezet.

Spaansche veroveringen.

Inmiddels keerde ook de krijgskans niet. Parma nam in 1586 Grave en Venlo; Verdugo bedreigde nu vooral Friesland. Leicester was met zijne slecht betaalde en slecht uitgeruste troepen buiten machte iets van beteekenis te ondernemen. Dit verdroot ook hem zelf en hij besloot daarom in het einde van 1586 naar Engeland te gaan, om meer hulp te vragen.

Leicester naar Engeland.

Zijne afwezigheid benutte Holland, om zijn werk ongedaan te maken. Reeds eerder had dit gewest, door oneerlijke handelingen van Reingoud aan het licht te brengen, dezen ten val gebracht; met hem verdween ook zijne financie-kamer. Nu werd het verbod van handel op 's vijands land ingetrokken, Buys in vrijheid gesteld, Maurits' macht over de troepen in Holland en Zeeland zeer uitgebreid, de invloed van den Raad van State, door Leicester met het bestuur belast, sterk verminderd. Dit optreden van Holland werd begunstigd door den slechten indruk, dien het verraad van twee Katholieke Iersche officieren, die de stad Deventer en de schansen bij het belegerde Zutfen aan Spanje overleverden, maakte. Later in dit jaar ging nog Sluis verloren.

Leicester's terugkeer.

Sterk was zijn aanzien gedaald, toen Leicester in den zomer van 1587 terugkeerde. Hij kwam met de alleszins merkwaardige opdracht van Elisabeth, om te trachten den vrede met Spanje te herstellen; de koningin, verontrust door dreigende tijdingen over een te verwachten aanval van Philips II op Engeland, hoopte dezen nog te kunnen afwenden door onderhandelingen, waarbij zij de Nederlanden zou willen opofferen. Dit werd hier te lande spoedig bekend en het gevolg was, dat de rechtzinnige Calvinisten, het meest vijandig aan Spanje gezind, zich van Leicester begonnen af te wenden; Holland's positie werd er te sterker om. Ten slotte beproefde de landvoogd toen, om met hulp van enkele getrouwen op gewelddadige wijze zijn gezag in Holland te vestigen; hij wilde o.a. Amsterdam en Leiden met krijgsvolk bezetten en er de regeering naar zijne hand dwingen. De waakzaamheid van de regeering dezer twee steden voorkwam den aanslag en Leicester's geheele plan viel in duigen.

Einde der landvoogdij.

Toen was hij hier onmogelijk; in December 1587 verliet hij Nederland, om niet meer terug te keeren

hij deed in 1588 afstand van de landvoogdij. Er kwam een ander opperbevelhebber der Engelsche troepen, maar dezen droegen de Staten niet meer zulk een groot gezag op. Men voerde van 1588 af de regeering alleen met Nederlandsche krachten. Daarom dateert men gewoonlijk van dit jaar af het ontstaan van de Unie als zelfstandigen staat.

---

§ 28. DE OVERWINNING DER UNIE (1588—1609).

Van 1588 af werden de buitenlandsche omstandigheden veel gunstiger dan ze tot nu toe geweest waren. Philips II spande toen haast al zijne krachten in voor twee groote ondernemingen buiten de Nederlanden: vooreerst voor de verovering van Engeland, daarna voor die van Frankrijk. Bij beide leidde hem zijne liefde voor het Katholicisme en zijn streven naar wereldheerschappij. In Engeland zou volgens een reeds lang overwogen plan aan de regeering van Elisabeth een einde gemaakt worden en tevens aan de overheersching van het Protestantisme; een aanleiding te meer tot het optreden van Philips II was de door Elisabeth aan de Nederlanden verleende steun, terwijl hare poging, om door onderhandelingen het gevaar af te wenden, glad mislukte. Een groote vloot, gewoonlijk de onoverwinnelijke genoemd of ook wel de armada (d. i. gewapende), was in 1588 gereed gekomen en voer naar de Noordzee; onder hare bescherming zou Parma zijne troepen naar Engeland overbrengen, om de verovering te beginnen. Het liep op een smadelijke nederlaag uit: de armada werd door de Engelsche vloot en de stormen deerlijk geteisterd en kwam slechts voor de helft in Spanje terug; Parma, die zijne troepen in de Vlaamsche havens ingescheept had, was inmiddels door een aantal Hollandsche en Zeeuwsche schepen verhinderd uit te varen. Reeds het volgend jaar begon het optreden van Philips II in Frankrijk. Dit hing samen met het laatste deel der godsdienstoorlogen, dat tevens een opvolgingsstrijd was. Met Hendrik III nl. stierf in 1589 zijn huis uit. De naaste troonsopvolger was Hendrik IV van Bourbon, het hoofd der Hugenooten, dien de Katholieken echter niet wilden erkennen. Deze laatsten nu steunde Philips II, in de hoop zijne dochter Isabella, wier moeder een Fransche prinses was, koningin te zien worden. Aan Parma werd deze Fransche onderneming opgedragen; tot zijn dood in 1592 werd hij nu hierdoor bijna voortdurend bezig gehouden, zeer tegen

De armada.

Strijd om Frankrijk.

zijn zin, omdat hij na de onderwerping van Vlaanderen en Brabant alle hoop had het Noorden te heroveren. Ook in Frankrijk had Spanje geen succes; na een strijd van vier jaar werd Hendrik IV algemeen in Frankrijk erkend, echter niet dan na Katholiek geworden te zijn. Het gevolg van Philips' ondernemingen was een groote achteruitgang van Spanje's financieele kracht; bovendien bleef hij zoowel met Engeland als met Frankrijk op voet van oorlog.

De Unie onder leiding van Holland.

Door deze buitengemeen gunstige omstandigheden kreeg de Unie van 1588 af een prachtige kans op verbetering harer positie; zij heeft er een voortreffelijk gebruik van gemaakt, wat vooral te danken was aan het krachtig voorgaan van Holland. Na het vertrek van Leicester kreeg dit gewest voorloopig geheel de leiding in handen. Het centraal gezag werd daardoor zwakker; dit bleek duidelijk uit den sterken achteruitgang van de macht van den Raad van State. De Staten-Generaal kwamen nu eigenlijk aan het hoofd der Unie en Holland kreeg in hen door zijne beteekenis als van zelf de leiding. Zóó hoog steeg Holland's invloed, dat het gemis aan een centraal gezag in deze jaren niet al te sterk gevoeld werd. Voor een zeer groot gedeelte kwam dit ook door Oldenbarnevelt, die toen in Holland de zaken leidde.

Oldenbarnevelt.

Dit was een buitengewoon begaafde persoonlijkheid. Hij was, waarschijnlijk in 1547, te Amersfoort geboren, had in de rechten gestudeerd en was advocaat in Den Haag, toen de opstand begon. Met hart en ziel had hij onmiddellijk de zijde van den Prins gekozen. Invloed op den loop der zaken kreeg hij, sedert hij in 1577 pensionaris van Rotterdam werd; o. a. ijverde hij zeer voor het tot stand komen der Unie. Als landsadvokaat toonde hij zich een man van buitengemeene kennis van zaken, van zeer groote werkkracht en handigheid; niet geheel onbaatzuchtig en evenmin zonder heerschzucht, heeft hij echter nooit het landsbelang aan het eigen belang opgeofferd. Van het begin van zijne ambtsaanvaarding af kreeg hij een groot overwicht in de Staten van Holland, bepaaldelijk in de dagen van het verzet tegen Leicester. Nu werd hij bovendien de leider van de buitenlandsche betrekkingen der Unie, terwijl hij in de andere gewesten een grooten invloed verwierf, ook in Utrecht, waar niet lang na Leicester's vertrek de gilden-invloed op de regeering der stad gebroken werd. Zoo kreeg het landsadvocaatschap een ambt van tot nu toe geheel ongekende beteekenis. De positie van Oldenbarnevelt werd haast gelijk aan die van Willem van Oranje, wiens invloed op den nieuwen leider der Unie onmiskenbaar zeer groot is geweest, zóówel op

zijne staatkundige als op zijne godsdienstige opvattingen; evenwel had Oranje meer het geheel vertegenwoordigd, terwijl in Oldenbarnevelt door zijn ambt van zelf het gewestelijk belang meer voorop kwam. Voor de Unie was het een groot geluk, dat nu een dergelijk man Oranje verving, te meer omdat zijne verhouding tot den zooveel jongeren Maurits uitstekend was.

Maurits. Ook deze begon in aanzien te stijgen. Aan Oldenbarnevelt's invloed vooral dankte hij na den dood van den graaf van Nieuwenaar zijne benoeming tot stadhouder van Utrecht, Gelderland en Overijsel in 1590. Maurits, als zoon van den „Vader des Vaderlands" van zelf tot een belangrijke positie bestemd, toonde een bijzonderen aanleg voor krijgszaken en wijdde zich vooreerst bijna geheel hieraan.

Willem Lodewijk. Hem ter zijde stond de Friesche stadhouder Willem Lodewijk, zijn neef en zijn zwager tevens door diens huwelijk met een dochter van Prins Willem. Dit was een wat ernstiger figuur, vooral in zijne godsdienstige opvattingen; hij was een zeer vroom Calvinist, zonder de heftigheid van zijn vader, terwijl Maurits zich voorloopig om den godsdienst niet veel bekommerde. Hun beider

Het nieuwe leger. groote verdienste in deze jaren lag in de vorming van een beter bruikbaar leger, volgens voor dien tijd nieuwe denkbeelden, door hen aan de studie van Romeinsche schrijvers over krijgskunde ontleend. Geregelde exercitiën werden ingevoerd, waardoor het gelijkmatig handelen bevorderd werd. In het bijzonder legden de beide stadhouders zich op de belegeringskunst toe, waarin zij het meest uitgeblonken hebben; in verband daarmede gewenden zij hunne soldaten aan het aanleggen van schansen en het graven van mijnen. Hunne hervormingen brachten in de krijgskunst een heele omwenteling teweeg; in andere landen werd in de 17ᵉ eeuw hun voorbeeld nagevolgd. Van nu af begon het Nederlandsche leger een goeden naam te krijgen. Evenals andere legers bestond het uit huurtroepen, waaronder zeer veel vreemdelingen, v.n. Duitschers, Engelschen en Schotten; meest ruwe mannen, die de bevolking veel last veroorzaakten. Maar dit werd veel beter, sedert de krijgstucht door Maurits en Willem Lodewijk zeer verscherpt werd en vooral sedert de betaling der soldaten meer geregeld plaats had, zooals nu inderdaad het geval was; vooral Holland, dat hiertoe meermalen ook geld aan de andere gewesten voorschoot, zorgde voor dit laatste. De betaling geschiedde nu geregeld zóó, dat ieder gewest een deel der troepen uit zijne quote voldeed; toch stond het leger in dienst der Unie. Een opperbevelhebber van alle troepen was er niet aangesteld; wel was Maurits in 1588 tot admiraal-

generaal der Unie benoemd. De stadhouder was tevens kapitein-generaal van zijn gewest; daardoor waren de beide stadhouders samen de bevelhebbers van alle troepen. Alleen hunne nooit falende samenwerking kon het hier bestaande gemis aan eenheid vergoeden.

De eerste veroveringen (1590—1594).

Met hun nieuw gevormd leger gingen de stadhouders weldra tot den aanval over, waartoe Parma's afwezigheid hun zoo schoon de gelegenheid bood. In 1590 werd Breda verrast en nam Maurits eenige kleinere plaatsen in Brabant. Het was een goed begin, dat moed gaf. De Staten besloten nu wat meer troepen in dienst te nemen en toen had in 1591 de aanval op grootere schaal plaats. Achtereenvolgens werden in dit jaar, na een kort beleg, Zutfen en Deventer, Delfzijl, Hulst en Nijmegen ingenomen. Met groote voortvarendheid handelende, hoewel nooit de voorzichtigheid uit het oog verliezende, hadden de beide veldheeren dit groote succes behaald; de geringe Spaansche macht in de Nederlanden had hen niet kunnen tegenhouden, al was Parma zelf voor korten tijd uit Frankrijk teruggekeerd. In 1592 volgde de verovering van Steenwijk en Koevorden, beide sterke vestingen. In 1593 die van Geertruidenberg, eenige jaren te voren aan Parma verraden. In 1594 die van het zeer belangrijke Groningen. Deze stad werd bij het zoogenaamde tractaat van reductie naast de Ommelanden in de Unie opgenomen; Willem Lodewijk werd stadhouder van de nu tot één gewest met ééne Staten-vergadering vereenigde deelen, evenals van het ook geheel bevrijde Drente. Dit laatste werd echter niet in de Unie toegelaten; het werd een afhankelijk gebied, dat wel zijne eigen zaken mocht besturen, maar zich in de algemeene landsaangelegenheden aan de Unie had te onderwerpen.

Niettegenstaande de krachts-inspanning in het eigen land werkte de Unie in deze jaren ook nog samen met de andere vijanden van Spanje. Een kleine troepenmacht werd tot steun van Hendrik IV naar Frankrijk gezonden. Een vloot, vereenigd met een Engelsche, ging in 1589 en in 1596 naar de Spaansche kust, waar, o.a. te Cadix, veel schade aangericht werd. Tevens begon in 1595 de vaart naar Indië, wat weldra den strijd ook buiten Europa deed ontbranden (zie § 29). Door dit alles nam het aanzien der Unie zeer toe.

Verbond met Engeland en Frankrijk.

Reeds in 1596 stemden Engeland en Frankrijk er in toe, om met haar een verbond aan te gaan, waarin zij als gelijkberechtigde naast de bondgenooten stond, zoodat deze haar nu feitelijk als een onafhankelijke macht beschouwden; bij de onderhandelingen hierover kwam Oldenbarnevelt's staatsmanstalent zeer helder aan den dag.

Veel wil had men overigens van het bondgenootschap niet. Overwinningen van beteekenis in België, waarop de bondgenooten het vooral gemunt hadden, werden niet behaald. Elisabeth kwam als gewoonlijk hare verplichtingen slecht na. Hendrik IV sloot om den bedenkelijken toestand van het door lange oorlogen verwoeste Frankrijk in 1598 vrede, wat Oldenbarnevelt met alle inspanning tevergeefs trachtte te voorkomen; voortaan steunde Hendrik IV de Unie alleen geldelijk. Maurits werd in deze jaren grootendeels beziggehouden door de vruchtelooze ondernemingen in België, waar in 1596 Hulst weer verloren ging. Alleen in 1597 vond hij gelegenheid de Spanjaarden uit het Oosten te verdrijven door de verovering van een reeks vestingen, als Groenlo (Grol), Enschede, Oldenzaal, zoodat nu het geheele gebied der Unie ten Noorden van de Maas van vijanden bevrijd was. In hetzelfde jaar behaalde Maurits zijne eerste overwinning in het open veld door een vermetelen ruiteraanval bij Turnhout op een overmacht van Spanjaarden, die met groote verliezen uiteengejaagd werd.

De oorlog van 1596—1598.

In 1598 was de „tuin" der Unie gesloten; haar grondgebied, waartoe echter Vlaanderen en Brabant niet meer behoorden, was tegen vreemden inval goed beschermd. Welk een verandering in die tien jaren, sedert Leicester's vertrek verloopen! Groote vrees voor een nieuwen ommekeer behoefde er vooreerst niet te bestaan: Spanje was al te veel uitgeput.

Poging van Philips II tot verzoening.

Philips II hoopte nog slechts door toegeeflijkheid de onderwerping der Nederlanden te verkrijgen. Eén der landvoogden, die na Parma kwamen, de Spanjaard Fuentes, een zeer bekwaam man, werd in 1596 teruggeroepen om zijn te hardhandig optreden. Zelfs zond Philips II in dat jaar Philips Willem eindelijk naar de Nederlanden terug, hopende op een goede uitwerking hiervan. Maar deze oudste zoon van Prins Willem, Katholiek gebleven en vreemdeling in het land zijner geboorte geworden, had op de opstandelingen niet den minsten invloed; hij vestigde zich te Brussel, zonder zich met de staatszaken verder veel in te laten; eenige jaren later sloot hij met zijne broeders een overeenkomst over de verdeeling van huns vaders erfenis, waarbij hem o.a. het prinsdom Oranje toebedeeld werd, maar ook Maurits bleef den door hem reeds vroeger aangenomen titel van Prins van Oranje dragen. Verder nog ging de Spaansche koning in 1598, toen hij de Nederlanden als bruidschat afstond aan zijne dochter Isabella, die huwde met haren neef, den Oostenrijkschen aartshertog Albertus, die hier reeds sedert 1596 landvoogd was. Het was een laatste poging, om door het vestigen van een eigen regeering

in de Nederlanden deze voor het huis Habsburg te bewaren; bij kinderloos overlijden van de nieuwe souvereinen zou echter Spanje's heerschappij hersteld worden. De opstandelingen onderwierpen zich aan de aartshertogen natuurlijk niet; zij waren nu niet meer tot vrede geneigd dan op den grondslag van de erkenning hunner onafhankelijkheid, zooals in de door de aartshertogen met hen aangeknoopte onderhandelingen duidelijk te kennen werd gegeven.

Tocht naar Duinkerken.

Van 1598 af ging dus de strijd voort tegen de aartshertogen, die gesteund werden door Spanje, waar in ditzelfde jaar Philips III zijn vader Philips II opvolgde. Eén der belangrijkste ondernemingen uit de nu volgende jaren was de tocht tegen Duinkerken in 1600. De kapers uit deze stad brachten de scheepvaart der Unie groote nadeelen toe; de marine, voortdurend met de Duinkerkers in een strijd op leven en dood gewikkeld, kon dit niet geheel verhinderen. De Staten besloten de stad van de landzijde te doen aanvallen; zij hoopten, dat een dergelijk stoutmoedig optreden ook Frankrijk weer tegen Spanje in de wapenen zou brengen. Maurits, hoewel zeer tegen zijn zin, omdat hij den tocht veel te onvoorzichtig achtte, moest gehoorzamen. Van Oostende trok hij in den zomer met ± 15.000 man langs de kust naar Nieuwpoort en sloeg eerst het beleg voor deze stad. Tegenstand bij den inval ondervond hij niet, omdat het leger der aartshertogen aan het muiten was; maar het gelukte Isabella door persoonlijk ingrijpen hieraan een einde te maken en toen kwam Albertus met

Slag bij Nieuwpoort.

± 12.000 man op Nieuwpoort af. Een afdeeling van Maurits' leger, bij Leffingen geposteerd, werd overhoop gejaagd en daarop Maurits zelf met de hoofdmacht aangevallen. Het was een harde kamp, waarin Maurits met moeite, vooral door zijne ruiterij, een glansrijke overwinning behaalde: een zaak van beteekenis, want nu was voor het eerst in een grooten veldslag de meerderheid van Maurits en zijn leger boven de zoo beroemde Spaansche soldaten gebleken. Van toen af werd Maurits' naam als veldheer ver buiten de grenzen der Unie beroemd. Overigens wierp de overwinning geen directe voordeelen af; Maurits voerde zijn leger naar het Noorden terug en staakte eigenmachtig den tocht tegen Duinkerken. Het ongelukkige gevolg van deze onderneming was, dat de verhouding van Maurits en Oldenbarnevelt voortaan iets van hare hartelijkheid verloor.

De oorlog van 1601—1606.

Na 1600 ging het de Unie minder voorspoedig. Zij stond nu zoo goed als alleen in den strijd. Engeland trok zich haast geheel terug; in 1604 sloot de in het vorig jaar aan de regeering gekomen Jacobus I uit het huis Stuart vrede.

De aartshertogen begonnen nu meer aanvallend op te treden. In 1601 sloegen zij het beleg voor Oostende, dat nog altijd in handen der Unie was. Niet minder dan drie jaar werd het verdedigd, wat mogelijk was vanwege den toevoer over zee; toen het zich eindelijk in 1604 overgaf, was het niet veel meer dan een puinhoop. Het verlies werd eenigszins vergoed, omdat Sluis in 1604 door Maurits werd ingenomen. In de toen volgende jaren leed de Unie meer verliezen. Aan het hoofd van het vijandelijk leger stond sedert 1603 de Genuees Ambrosius Spinola, een man van zeer groote veldheerstalenten. Met kracht leidde hij den aanval, die nu op het Oosten van Gelderland en Overijsel gericht werd; Grol en Oldenzaal, tijdelijk ook Lochem, werden door hem veroverd (1605 en 1606) en opnieuw werd nu de Oosthoek het tooneel van een verwoestenden krijg.

Vredesonderhandelingen.

Het trof voor de Unie hoogst gelukkig, dat de aartshertogen juist in dezen zelfden tijd krachtig op vrede begonnen aan te dringen, zich zelfs bereid verklarende met de Staten te onderhandelen op den grondslag van de erkenning hunner onafhankelijkheid. De luide klachten van de bevolking van het Zuiden, die onder den langen oorlog bitter geleden en reeds lang den ernstigen wensch naar vrede te kennen gegeven had, brachten hen hier toe. Philips III gaf zijne toestemming; in Spanje overheerschte toen een zeer vredelievende stemming. Hierop was ook van invloed een overwinning, door een Nederlandsche vloot onder Jacob van Heemskerck op een Spaansche ter reede van Gibraltar behaald, waarbij Heemskerck zelf omkwam (1607). In het Noorden was men het over het aanbod der aartshertogen niet eens. De overweging, dat bij voortzetting van den krijg veel meer geld zou moeten worden uitgegeven, wat bij de hooge belastingen uiterst moeilijk zou gaan, maakte velen, vooral onder de leden der regeering, tot voorstanders van vrede, mits op eervolle voorwaarden; tot hen behoorde ook Oldenbarnevelt. Maar vele predikanten en vurige Calvinisten, onder wie ettelijke Zuid-Nederlandsche ballingen, het leger en ook Maurits waren stellig tegen vrede; zij vertrouwden de vredesneigingen van de Spanjaarden niet en wilden dezen uit België verdrijven. Begrijpelijkerwijze verloren zij het, omdat hunne tegenstanders de regeering beheerschten. Zoo kwam het na langdurige voorloopige besprekingen in het begin van 1608 tot onderhandelingen, in Den Haag gevoerd, terwijl reeds in 1607 een wapenstilstand gesloten was. Maar deze onderhandelingen mislukten: van Spaansche zijde werd de eisch gesteld, dat de Katholieken in de Unie vrijheid van godsdienstoefening zouden hebben en dat de Nederlanders

van hunne vaart buiten Europa zouden afzien; hieraan wilden de Staten niet voldoen. De onderhandelaars verlieten Den Haag.

Het bestand.

Kort daarna werden, vooral op aandrang van Frankrijk, dat de vredespartij voortdurend gesteund had, nieuwe besprekingen te Antwerpen gehouden over het sluiten van een bestand, een tijdelijken vrede dus. Maurits verzette zich hier tegen nog meer, vreezende voor versterking van Spanje; het baatte hem niet. In April 1609 werd het bestand voor twaalf jaar aangegaan; gedurende dien tijd zou de Unie beschouwd worden, als ware zij een onafhankelijke staat; beide partijen zouden gedurende dien tijd het gebied blijven bezitten, dat ze bij het sluiten van het bestand bezaten; van den godsdienst en de Indische vaart werd in de voorwaarden alleen in zeer algemeene, tot niets bindende termen gesproken.

Bevredigend en eervol waren deze voorwaarden zeker. Toch had de afloop der onderhandelingen een bedenkelijk gevolg: Maurits en Oldenbarnevelt waren verder van elkander verwijderd geraakt. Onder Franschen invloed kwam er wel een verzoening tot stand, die echter niet meer dan schijn was.

---

§ 29. DE VEREENIGDE GEWESTEN IN HET BEGIN DER 17[e] EEUW.

De Unie als vrije staat.

Als een althans tijdelijk vrije staat namen de door de Unie vereenigde gewesten na een veertigjarigen strijd een eigen plaats in Europa in: niet meer gebonden aan de wereldmonarchie van Habsburg en tevens feitelijk geheel los van het Duitsche Rijk, dat zich om zijne verplichtingen tegenover den Bourgondischen kreits niet in het minst bekommerd had. Dit laatste lag trouwens geheel in de lijn der ontwikkeling van de vorige eeuwen, evenzeer als de versterking van de betrekkingen met Frankrijk en Engeland, die door den oorlog zoo toegenomen waren.

Verhouding tot Frankrijk en Engeland.

Met eenig recht mochten deze beide landen op de Unie als hun beschermeling neerzien, al overdreven zij niet weinig de verplichtingen, die de benjamin onder de Europeesche staten aan hen had. Zij ontleenden er een zeker recht aan zich met de binnenlandsche zaken der Unie te bemoeien en zagen het ongaarne, dat de Staten zich hiervan weinig gediend toonden. Hendrik IV had een paar jaren vóór het bestand duidelijk te kennen gegeven, dat het hem aangenaam zou zijn, indien de Staten hem de

souvereiniteit aanboden; de Staten dachten er toen niet meer aan een dergelijken wensch te verhooren. Tegenover Engeland bevond de Unie zich werkelijk in een zekere afhankelijkheid krachtens de bepalingen van het verdrag van 1585 en dit leverde eenig gevaar op, sedert Jacobus I na den vrede van 1604 in zijne buitenlandsche politiek toenadering tot Spanje begon te toonen. Toch ging het bezwaarlijk de pandsteden terug te koopen, omdat de geldvordering van Engeland zeer hoog was; veel te hoog, omdat de Staten de betaling der langzamerhand in aantal sterk verminderde hulptroepen zelf hadden moeten doen en Engeland de kosten vol berekende. Maar in 1616 gelukte het aan Oldenbarnevelt's handigheid de pandsteden voor een betrekkelijk geringe som terug te krijgen: een tijdelijke geldverlegenheid der Engelsche regeering was hem daarbij behulpzaam geweest. De hulptroepen gingen in Nederlandschen dienst over en vormden, met andere Engelsche en Schotsche troepen samen, een vrij belangrijk deel van het Nederlandsche leger. Alleen bleef nu nog de Engelsche gezant lid van den Raad van State, wat tot 1626 geduurd heeft.

Betrekkingen met andere landen.

Met verscheidene andere landen kwam de Unie in dezen tijd in min of meer geregelde betrekkingen, deels om staatkundige redenen, deels om handelsaanraking. In het Noorden met Denemarken en Zweden; aan de Oostzee met eenige daar nog door de Hanze vereenigde steden, waaronder vooral Lübeck; ook met Rusland of Moscovië, zooals het toen meest heette. In het Zuiden met Venetië, Turkije en Marokko, alle drie in vijandelijke verhouding tot Spanje staande. Van de meeste beteekenis waren de betrekkingen met de Duitsche landen aan de Oostgrens, waar de Staten in dezen tijd reeds invloed begonnen te krijgen. Vooreerst in het graafschap Oost-Friesland, waar twisten tusschen den graaf en zijne onderdanen Staatsche inmenging ten gevolge hadden; in Embden en Leeroort lag Nederlandsch garnizoen. Dan in het aartsbisdom Keulen, waarheen de oorlog met Spanje, vooral in de laatste jaren vóór het bestand, meermalen overgeslagen was: om Rijnberk, een belangrijk punt aan den Rijn, was hier vooral gestreden; bij het sluiten van het bestand was het in Spaansch bezit. En in het begin van het bestand leidde een successie-strijd over de hertogdommen Gulik, Kleef, Berg en Mark, waar het vorstenhuis uitgestorven was, tot inmenging. Zelfs scheen hieruit een groote oorlog tusschen den keizer en Hendrik IV te zullen ontstaan, waarin de Staten den laatsten zouden gesteund hebben. Maar in 1610 werd Hendrik IV vermoord en daarna namen de zaken een andere wending: zij bleven beperkt tot een twist tusschen den keur-

vorst van Brandenburg en den graaf van Paltz-Neuburg (in Beieren), die voorloopig in 1616 met de verdeeling der erfenis beslecht werd. De Staten verleenden den Calvinistischen keurvorst, met wien van toen af vrij drukke betrekkingen bestonden, eenigen steun, maar maakten tevens van de gelegenheid gebruik, om nog eenige plaatsen aan de Oostgrens, o.a. Gulik, Emmerik en Rees, van hun krijgsvolk te voorzien. Tegelijkertijd hadden de aartshertogen door Spinola Wezel laten bezetten. Dergelijke handelingen waren mogelijk door den uiterst zwakken toestand van het Duitsche Rijk.

Verhouding tot België.

Als een vreemde haast stond de Unie tegenover haren Zuidelijken nabuur. Behalve op handelsgebied waren de betrekkingen tusschen de beide deelen, waarin de Nederlanden nu gesplitst waren, weinig talrijk; hunne ontwikkeling liep na de scheiding zeer uiteen. In België zegevierde het Katholicisme zoo goed als geheel, ook in Vlaanderen en Brabant na hunne onderwerping; zeer vele Calvinisten weken voorgoed uit, meest naar het Noorden. Uiterst zwaar waren de verliezen van het eens zoo welvarende Zuiden ten gevolge van den langen oorlog. Antwerpen verloor zijn wereldhandel geheel en het kon zich niet herstellen, omdat de Noordelijken na 1585 de Schelde met hunne schepen afsloten en alle verkeer met de stad belemmerden; honderden verlieten de stad met geld en have. En met Antwerpen raakten Gent en de industrie in Vlaanderen en elders in diep verval; ook van hier vertrokken velen. Kunst en wetenschap ondervonden in sterke mate de gevolgen van den achteruitgang. De schilderkunst bracht in de 17e eeuw nog veel schoons voort door het penseel van Rubens en Van Dijck, van Jordaens en Teniers; maar dit was dan ook het eenige, wat meer dan zeer gewoon was. Veel meer nog dan vroeger drong nu het Fransch in de Vlaamsche landen door; het Vlaamsch bleef ten slotte alleen de taal der lagere standen. De aartshertogen waren niet in staat het algemeene verval tegen te gaan, al maakten zij zich populair door zich zooveel mogelijk naar het nationale te schikken in de handhaving der privileges, het doen ophouden der geloofsvervolging, het meermalen raadplegen van de Staten-Generaal.

De toestand in de Unie.

Buitengewoon groot waren ook de veranderingen in het Noorden, maar hier bracht de vrijwording grooten vooruitgang teweeg; niet meer het Zuiden der Nederlanden, het Noorden werd nu het belangrijkst. Dit beleefde een tijd van zeer snelle ontwikkeling, waarop, in allerlei opzichten, de vele Zuidelijke ballingen sterk ingewerkt hebben. Al hield men dezen hier liefst buiten de regeering, overigens waren ze zeer vrij; door hen heeft het Noorden

in handel, nijverheid en kunst te gemakkelijker den afstand kunnen inhalen, dien het van het Zuiden scheidde, zonder echter zijn eigen aard op te offeren.

Aan de vrij geworden gewesten verleenden twee zaken vooral hun sterk sprekend karakter: de heerschappij van het Calvinisme en de buitengewone handelsontwikkeling. Deze beide waren ook de sterkste factoren in den strijd tegen Spanje. Door den handel had men het noodige geld voor den oorlog kunnen opbrengen; door het Calvinisme, dat van Spanje niets te wachten had, was de strijd tot het uiterste voortgezet, ook toen men op andere punten genoegdoening had kunnen krijgen.

De Kerk. Dit Calvinisme was nu in het geheele gebied der Unie de heerschende godsdienst. In alle gewesten was, om dezelfde redenen als in Holland (blz. 87), de uitoefening van den Katholieken godsdienst verboden; de kerken waren ten gebruike der hervormden gesteld, de kerkelijke goederen aan den staat getrokken (geseculariseerd) en meest ten bate der nieuwe kerk gebruikt; alleen in Utrecht kwamen deze goederen aan particulieren. Snel was het aantal aanhangers van de nieuwe kerk, de Nederduitsch-Gereformeerde geheeten, gegroeid; ook door de vele ballingen uit het Zuiden, van wie die uit de Waalsche gewesten afzonderlijke Waalsche gemeenten vormden. Men meende reeds, dat het Katholicisme hier zou uitsterven, wat een groote dwaling bleek. Onder den indruk van den achteruitgang werden in de Katholieke kerk in de tweede helft der 16e eeuw groote verbeteringen, bepaaldelijk onder de geestelijken, aangebracht en een nieuwe geestelijke orde, die der Jezuïten, spande alle krachten in, om de kerk voor verdere verliezen te behoeden. Aan haar moet men de herwinning van België voor het Katholicisme toeschrijven terwijl zij, met medewerking van andere geestelijken, ook in Nederland de geheele overwinning van het Calvinisme keerde. In plaats van de tijdens den opstand verdwenen bisschoppen (hiërarchie) kwam sedert 1583 een vicaris-generaal aan het hoofd der Nederlandsche Katholieken. Omstreeks 1600 was meer dan de helft der bevolking nog Katholiek. De bestaande geloofsvrijheid maakte dit mogelijk. Lang duurde het niet, of Katholieke godsdienstoefeningen werden, mits in stilte, toegelaten; veel kwam het voor, dat daartoe aan den schout eener plaats jaarlijks een som gelds betaald werd. Toen was hun toestand niet veel slechter dan die van Lutheranen en Doopsgezinden, wier godsdienstoefeningen ook geduld werden. Zoo was het ook met die der Israëlieten, die zich van uit Spanje en Portugal, waar ze vervolgd werden, in het einde der 16e eeuw hier in vrij grooten

getale, het meest te Amsterdam, vestigden; later kwamen er ook uit Duitschland. In vergelijking met andere landen van dien tijd heerschte er dus in Nederland een vrij groote mate van godsdienstvrijheid; een zekere verdraagzaamheid bij velen was hiervan de reden en tevens het verlangen om het allen kooplieden gemakkelijk te maken zich hier te vestigen; dit laatste gold vooral ten opzichte van Amsterdam. Echter waren al deze niet-Calvinisten, op weinig uitzonderingen na, van de regeering uitgesloten; de Nederduitsch-Gereformeerde kerk was staatskerk.

Preciesen en Rekkelijken.

Geheele eensgezindheid was er in deze kerk zelf niet. Er was voortdurend een verschil merkbaar tusschen wat meer en minder rechtzinnige aanhangers van Calvijn's opvattingen (blz. 73 en 101), die men eigenaardig „preciesen" en „rekkelijken" noemde. Eén van de meest bekenden onder de eersten was Marnix, hoewel niet tot de onverzoenlijksten behoorende; men vond hen vooral onder de Zuidelijken. Van de andere was Dirk Volkertsz. Coornhert een der beste vertegenwoordigers; hij stond een zeer groote verdraagzaamheid tegenover andersdenkenden voor. Heftig vielen de beide partijen elkander in allerlei geschriften aan. Hare geschillen hadden ook een staatkundigen kant. De preciesen wilden, dat de kerk invloed op den staat zou hebben, of ten minste, dat de kerk geheel vrij zou zijn. De anderen wenschten, dat de staat in de kerk een woordje zou mogen meespreken; zij vonden den meesten steun bij de regenten, tot wie ook vrij vele onverschilligen op godsdienstig gebied, gewoonlijk Libertijnen of Erasmianen genoemd, behoorden: zij zouden het liefst een kerk gesticht hebben met zeer rekkelijke opvattingen, waarin zooveel mogelijk allen een plaats zouden kunnen vinden (zooals vroeger de edelen: blz. 73); Oldenbarnevelt en de Amsterdamsche burgemeester Cornelis Pietersz. Hooft o.a. stonden deze opvatting voor. Meermalen werd getracht de verhouding van kerk en staat te regelen; o.a. op enkele nationale synodes, waarvan de laatste in 1586 tijdens Leicester gehouden was. Hier hadden de preciesen de overhand en daarom verzette Holland zich van dien tijd af tegen dergelijke nationale kerkvergaderingen; in dit gewest bleef dan ook de verhouding van kerk en staat ongeregeld en zoo bleef een rijke bron van twisten open. Juist in het begin der 17e eeuw, niet lang vóór het bestand, kwam er bovendien een ernstig geschil over de kerkleer op: nl. over het vraagstuk der menschelijke voorbeschikking (= predestinatie), die door Calvijn als leerstelling aangenomen was, maar door sommigen bestreden werd. Ook dit verdeelde preciesen en rekkelijken, wier geschillen tijdens het bestand tot een zeer ernstigen strijd leidden.

Handel in Holland en Zeeland.

Naast den godsdienstommekeer de buitengewone handelsontwikkeling! Zij was gebaseerd op de reeds vroeger in het Noorden bestaande handelsbeweging (bl. 64) en op het verval van het Zuiden. Nederland alleen trok nu de voordeelen der gunstige ligging, die eerst België het meest begunstigd had. Zeer vele ballingen kwamen naar hier met hun kapitaal, hunne handelsbetrekkingen, hun ondernemingsgeest; Balthasar de Moucheron, Isaäc le Maire en Willem Usselincx behoorden tot de allerbekendsten. Maar ook de Noordelijken verzuimden niet van de gunstiger omstandigheden gebruik te maken. Natuurlijk kwamen Holland en Zeeland het meest op; zij waren reeds sedert 1576 van Spaansch wapengeweld bevrijd. Middelburg, waar zich o. a. de Engelsche kooplieden-avonturiers neerzetten, en Rotterdam, dat veel dankte aan de energieke maatregelen van Oldenbarnevelt als pensionaris, namen zeer in bloei toe. Maar het allermeest deed dit Amsterdam, dat reeds vroeger van zooveel beteekenis was en om zijne veilige ligging nu sterk aantrok. Deze stad ging de plaats van Antwerpen innemen; het werd wereldhandelsstad. Het beleid harer regeerders van 1578 af, die de vreemdelingen-vestiging aanmoedigde en den kooplieden zooveel mogelijk vrijheid toestond, werkte de opkomst in de hand. Weldra werden er een beurs (evenals te Rotterdam en Middelburg) en een wisselbank opgericht, die beide een zeer groote beteekenis kregen. In mindere mate profiteerden ook de andere steden en het platteland van Holland en Zeeland, ja van bijna geheel Nederland, van de meerdere handelsbedrijvigheid.

Nijverheid.

Ook de nijverheid ondervond er de voordeelige gevolgen van. De scheepstimmerwerven, vooral in Noord-Holland, de in het einde der 16e eeuw uitgevonden houtzaagmolens, veelvuldig in de Zaanstreek, en de lijnbanen namen snel in aantal toe, evenals de zoutziederijen, die door heel Holland en Zeeland te vinden waren. In Leiden en enkele steden bloeide de lakennijverheid weer op, wat door de komst van Vlaamsche uitgewekenen bevorderd werd, terwijl in Haarlem de linnenweverij zich sterk ontwikkelde en in Delft de tapijtfabricage. Onder de oude neringen was de haringvisscherij nu van de allergrootste beteekenis. Zij werd vooral bedreven op de Oostkust van Schotland en Engeland met ruim 1000 schepen en gaf met de andere visscherij aan ongeveer 40.000 menschen werk; Noord-Holland had er het meeste aandeel in.

Visscherij.

Van de vroegere handelswegen werd die op de Oostzee het drukst bevaren. Hier was de Hanze geheel overvleugeld. Omstreeks 1600 voeren

Handel op de Oostzee.

er jaarlijks ruim 3000 Nederlandsche schepen[1]) door de Sont; het getal werd nooit grooter, maar wel nam het gebruik van schepen met meer laadruimte in het vervolg nog toe. Holland had er het leeuwendeel van en in dit gewest Amsterdam, waarvoor ook schepen uit verscheidene andere plaatsen uitvoeren. Dantzig was in de Oostzee de meest bezochte haven. Een groot

Op allerlei landen.

aantal schepen onderhielden verder de vaart op de Skandinavische landen, op Duitschland, Engeland, Frankrijk, Spanje (waarmede sedert 1580 Portugal vereenigd was) en op België. Een nieuwe handelsweg werd ingeslagen naar de Middellandsche zee; sedert het einde der 16e eeuw werd de Straatvaart (naar de straat van Gibraltar genoemd) druk bedreven; op de Italiaansche steden, op Barbarije (d. i. de Mohamedaansche staten op de Noordkust van Afrika), waar men veel last van zeeroof leed, en op het Turksche rijk. Van dezen laatsten werd de Levanthandel op Syrië en later op Klein-Azië van groot belang; eerst Aleppo, daarna Smyrna waren de meest bezochte plaatsen. De grondlegger hiervan was Cornelis Haga, die als gezant in Constantinopel bijzondere voorrechten voor de Nederlandsche kooplieden wist te verwerven (1612). Ook ging men naar Engelsch voorbeeld in het laatste deel der 16e eeuw op Rusland varen, nl. op de Witte Zee, waar toen Archangel ontstond; naar deze streken wees de Zuid-Nederlander Olivier Brunel den weg. In het bijzonder namen in het Noorden de betrekkingen met Zweden toe; dit was vooral het werk van den wapenhandelaar Lodewijk de Geer, uit Luik afkomstig, die door geldleening in de gunst der Zweedsche regeering kwam en van haar, het eerst in 1619, groote terreinen voor mijntontginning verwierf; hij legde zich, later samen met zijn zwager Elias Trip, vooral op de geschutgieterij in Zweden toe, die weldra een zeer groote uitbreiding kreeg.

Zoo werden haast alle Europeesche landen door de Nederlanders bezocht; gezamenlijk waren er ruim 10.000 schepen in de vaart met ongeveer 100.000 personen aan bemanning, waaronder vele vreemdelingen. De kooplieden ruilden de producten van het Noorden, als graan en hout uit de Oostzee, ijzer en wapenen uit Zweden, tegen die van het Zuiden, als Fransche en Spaansche wijnen, Portugeesch zout, zuidvruchten en zijde; zij brachten tegelijkertijd de Nederlandsche producten als gezouten visch, gezoden zout, zuivelproducten, vee en lakens ter markt; evenzoo werden Duitsche wijnen, vooral te Dordrecht, en Engelsch laken hier veel verhandeld. De schippers waren hierbij de

[1]) De meeste schepen deden de reis tweemaal per jaar.

vrachtvaarders; niet alleen tusschen Nederland en andere landen, maar ook tusschen andere landen onderling, tot in de Middellandsche Zee toe. Geen andere schippers, die de Nederlandsche in de goedkoopte hunner vrachten evenaarden, die zoo bekwaam en onverschrokken waren als zij.

Handel buiten Europa.

Dit laatste kwam vooral uit bij de uitzetting van den handel buiten Europa, waar tot in de laatste jaren der 16e eeuw Portugal en Spanje de alleenheerschappij gevoerd hadden. Sedert 1585 werden de Nederlandsche schepen in deze landen meermalen lastig gevallen. Philips II bracht zoo den Nederlanders een gevoeligen slag toe, maar weerde hen niet voorgoed, omdat Spanje moeilijk het door hen aangevoerde graan kon missen [1]), evenmin als zij zelf dezen tak van handel konden opgeven (blz. 101). Juist deze belemmeringen werden een aanleiding te meer voor de Nederlanders, om zelf hun voordeel in de verre landen te gaan zoeken, waarmede ze tegelijk hoopten aan Spanje groote afbreuk te doen; hetzelfde deden de Engelschen. Vooral Indië trok hen aan. De weg daarheen was niet onbekend; kaarten er van waren te verkrijgen en verscheidene Nederlanders hadden op Portugeesche schepen de reis meegemaakt, o.a. Jan Huygen van Linschoten, die een beschrijving uitgaf van wat hij gezien had.

Ontdekkingsreizen.

Toch gingen de eerste reizen van de Nederlanders nog niet om Afrika heen. Men zocht een nieuwen weg om Noord-Azië door toen zoo goed als geheel onbekende streken, waarheen nog alleen een paar Engelsche tochten hadden plaats gehad. De Moucheron, die in de vaart op de Witte Zee zeer groot aandeel had, gaf hier den voornaamsten stoot; waarschijnlijk liet hij Brunel naar een door dezen ontworpen plan reeds in 1584 een Noordpoolreis ondernemen. Medewerking bij anderen vond hij, sedert het in den strijd tegen Spanje voorspoediger ging. De Staten van Holland en Zeeland en de stad Amsterdam verleenden in 1594 hun steun voor een tocht; de laatste deed dit op aanraden van den predikant Plancius, een bekend aardrijkskundige. Noch op dezen noch op de twee volgende tochten werd het gewenschte resultaat bereikt; het ijs belemmerde den doortocht. Het meest bekend werd de derde tocht. De opvarenden van een der twee schepen, waarop Jacob van Heemskerk als leider en Willem Barentsz. als stuurman, werden gedwongen op Nova-Zembla te overwinteren (26 Augustus 1596—14 Juni 1597) onder veel lijden, dat met groote volharding gedragen werd. Barentsz., een uitstekend schipper (hij was

[1]) Eerst na den dood van Philips II is de handel van Nederlanders op Spanje en België voorgoed verboden; dit heeft tot het bestand geduurd, maar het verbod werd ook toen meestal niet streng gehandhaafd.

op alle drie tochten mede) en een man van zeer edel karakter, wiens voortreffelijk voorbeeld zijn lotgenooten tot zeer grooten steun geweest was, overleed in de open boot, waarin de terugtocht plaats had. Verrijkt werd door deze tochten de kennis van de Noordelijke IJszee, waar op den laatsten tocht o.a. het eiland Spitsbergen ontdekt werd.

De eerste tochten naar Indië.

Ondertusschen was in 1595 ook de eerste onderneming om Zuid-Afrika uitgevaren. Cornelis Houtman, van Gouda afkomstig, die zich in Portugal van den weg op de hoogte gesteld had, was hiervan de leider; eenige Amsterdamsche kooplieden, die daartoe een compagnie vormden, bekostigden de reis. De tocht slaagde. Java werd bereikt en voor het eerst omzeild. Na bijna twee en een half jaar kwamen in 1598 de reizigers terug met een lading specerijen. En nu verrezen er binnen kort verscheidene compagnieën „van verre"; reeds in 1598 werden een 28-tal schepen uitgerust en in de volgende jaren nog meer. In 1602

De Oost-Indische Compagnie.

werden al deze compagnieën in de Vereenigde Oost-Indische Compagnie samengesmolten en deze kreeg bij haar octrooi het monopolie (alleenhandel) voor alle landen ten Oosten van de Kaap de Goede Hoop en door de straat van Magelhaëns; het octrooi werd eerst voor 21 jaar verleend, maar later geregeld verlengd. De voornaamste bewerker van de oprichting was Oldenbarnevelt, die inzag, dat samenwerking tegen den vijand in Indië noodig zou zijn en dat deze van verschillende met elkander sterk wedijverende compagnieën niet te verwachten was; hare concurrentie was zóó groot, dat de prijzen in Indië hoog opliepen en hier gedrukt werden, waarom de handel niet zou zijn vol te houden. Dit wettigde naar Oldenbarnevelt's meening het in dit geval breken met de handelsvrijheid, die hier te lande overigens gehuldigd werd en waarmede het verleenen van voorrechten in strijd was. De Compagnie mocht in het gebied van haar octrooi oorlog voeren en vrede sluiten in naam der Staten-Generaal. Zij bestond uit 4 zoogenaamde „kamers" (gevormd uit de kleinere compagnieën), die gevestigd waren te Amsterdam, Rotterdam (waarbij Delft behoorde), Middelburg en Hoorn (waarbij Enkhuizen behoorde). Het opperbestuur bestond uit 17 bewindhebbers, waarvan Amsterdam er 8 benoemde, Middelburg 4 en de beide andere 2, terwijl de 17^{e} door de drie laatste kamers om de beurt benoemd werd. Er werd een kapitaal van $6^{1}/_{2}$ millioen in de Compagnie belegd; men stelde zooveel mogelijk iedereen in staat er geld in te steken en menschen van allerlei stand deden dit dan ook, ofschoon de meeste aandeelen (actiën) in handen van vermogende kooplieden kwamen. Uit

degenen, die een belangrijke som belegden (de hoofdparticipanten), werden de bewindhebbers gekozen.

Eerste werkzaamheid der Compagnie. Van 1602 af rustte de Compagnie jaarlijks eenige schepen uit, waarvan iedere kamer een deel voor hare rekening had; samen voeren ze naar Indië, samen kwamen ze als retourvloot terug. De Compagnie legde zich toe op het aanknoopen van vaste handelsbetrekkingen, waarbij een voortdurende, ook tijdens het bestand voortgezette strijd tegen de Portugeezen noodig was. Eerst werden dezen teruggedrongen uit den Oost-Indischen archipel. Hier vestigde de Compagnie zich direct in de Molukken, waar in 1605 Ambon bezet werd; dit geschiedde door den admiraal Van der Haghen, die met Matelief en Spilbergen een der meest bekende gezagvoerders van de Compagnie in deze eerste jaren was. Van Ambon uit werden op de andere Molukken en op de Banda-eilanden vaste betrekkingen aangeknoopt; maar ook Bantam op Java en Atjeh op Sumatra werden reeds bezocht en de Portugeezen in heel Zuid- en Achter-Azië bedreigd. De Compagnie beperkte zich hoofdzakelijk tot Azië. Alleen in 1614 zond zij een vloot onder Spilbergen door de straat van Magelhaëns, die op de Westkust van Amerika aan Spanje groot nadeel toebracht en verder naar Indië stevende; hij volbracht dus een reis om de wereld, wat vóór hem nog slechts één Nederlander, nl. Olivier van Noort, in 1598 gedaan had.

Bestuur in Indië. Sedert 1610 had de Compagnie een vast bestuur in Indië, bestaande uit gouverneur-generaal en een raad; hierdoor kwam er meer samenhang tusschen de factorijen, die op verschillende plaatsen gevestigd waren. De eerste gouverneur-generaal van groote bekwaamheid was Jan Pieterszoon Coen uit Hoorn, die in 1618 benoemd werd, maar reeds daarvóór een man van veel invloed was. Toen was de Compagnie goed gevestigd; reeds keerde zij aanzienlijke dividenden uit, gemiddeld 20 à 25 %, en hare actiën liepen welhaast tot 300 % op.

Verdere ontdekkingsreizen. Ondertusschen werd ook nog gezocht naar een weg om het Noorden; vooral de tegenstanders van het monopolie der Compagnie hielden zich hiermede bezig, hopende dan het octrooi te kunnen ontduiken. Tot hen behoorde Le Maire, die eerst aan hare oprichting had medegewerkt, maar zich, evenals Moucheron, later terugtrok; zij betreurden ten slotte de vrijheidsbelemmering. Ettelijke pogingen werden door Le Maire gewaagd, om de Compagnie schade te doen. De Compagnie liet toen in 1609 ook een tocht naar het Noorden ondernemen, om den daar te ontdekken

weg voor zich te kunnen houden; zij nam den Engelschen reiziger Henry Hudson in dienst en deze ontdekte de naar hem genoemde Hudson-rivier in het nog weinig bekende Noord-Amerika, waar hij een Noord-Westelijken doortocht naar Indië was gaan zoeken. Meerdere tochten van anderen volgden hierheen en dit leidde in 1614 tot de oprichting van een compagnie, om handel te drijven op de landen aan de Hudson-rivier, die men Nieuw-Nederland begon te noemen; zij vestigde een nederzetting op Manhattan, een eiland in den mond dier rivier. De handel in bevervellen werd hier van belang. En ook de tochten naar het Noorden leidden tot een practisch resultaat: naar het voorbeeld van Engeland begonnen Nederlanders zich van 1612 af toe te leggen op de walvischvangst bij Spitsbergen. Maar de Engelschen trachtten dit te verhinderen en dit werd de aanleiding tot de aaneensluiting van verschillende reeds bestaande compagnieën tot de Noordsche Compagnie, die in 1614 van de Staten-Generaal het monopolie voor de walvischvangst kreeg; de kleine compagnieën werden ook hier kamers, die echter vrij zelfstandig ten opzichte van elkander bleven. Jaarlijks zond zij een vloot op de walvischvangst uit. Op Spitsbergen werd dan tijdelijk een dorp opgeslagen, Smeerenburg genoemd. Het was een gevaarlijk bedrijf, dat vrij groote voordeelen afwierp.

Compagnie van Nieuw-Nederland.

Noordsche Compagnie.

Zuid-Compagnie.

Toen Le Maire zijn doel om het Noorden niet bereikte, probeerde hij het om het Zuiden; hij wilde naar Indië door een Zuidelijker weg dan de straat van Magelhaëns om tevens naar nieuwe landen te zoeken. Daartoe stichtte hij in 1614 de Zuid-Compagnie. Slechts ééne reis werd ondernomen, waarop o.a. de naar Le Maire genoemde straat ontdekt werd. Hiermede was de nieuwe weg gevonden, maar toen de expeditie in Indië kwam, legde de Oost-Indische Compagnie er beslag op! Zoo hield zij zich tegenover Le Maire staande.

Handel op Zuid-Amerika.

Behalve op de genoemde landen voeren de Nederlanders toen ook reeds op Zuid-Amerika, v.n. op Brazilië en op de Noordkust, o.a. bij de Amazonen-rivier. Met grooten ijver trachtte Usselincx ook voor deze vaart een West-Indische Compagnie te doen oprichten, die tevens Spanje zou bestrijden. Het viel moeilijk hiertoe het noodige geld bijeen te brengen en, toen er ernstig sprake kwam van vrede, verzette zich Oldenbarnevelt, om Spanje niet meer te ontstemmen.

Geestelijk leven. Evenals in handel en nijverheid ging Nederland België in kunst en wetenschap vooruitstreven en ook hier hadden de ballingen uit het Zuiden invloed. Sterker dan vroeger deed zich nu de renaissance gelden, wat duidelijk merkbaar werd, zoodra in kunst en wetenschap meer leven kwam dan in den eersten tijd van den opstand begrijpelijkerwijze het geval was. Het middelpunt van het geestelijk leven werd Holland, waar naast de renaissance zich een sterk nationale trek openbaarde. Vooral de bouwkunst trok groot

Bouwkunst. voordeel van de toenemende welvaart. Verscheidene nieuwe kerken, o. a. drie te Amsterdam, stadhuizen, o. a. te Leiden, tal van particuliere huizen, veelal met trapgevels, werden in 't einde der 16e en begin der 17e eeuw gebouwd. De Vlaming Lieven de Key, die te Haarlem en Leiden werkte, en Hendrik de Keyser te Amsterdam waren toen de meest bekende bouwmeesters. De laatste was tevens een bekwaam beeldhouwer; hij ontwierp het grafmonument van Willem van Oranje. Ook de schilders vonden in het maken van

Schilderkunst. portretten veel werk; op verschillende plaatsen, v.n. te Amsterdam en Haarlem, ontstonden schilderscholen. Michiel van Mierevelt is de meest bekende portretschilder van dezen tijd. Ook leefde toen de beroemde graveur Hendrik Goltzius. Op letterkundig gebied had de eerste tijd van den opstand psalmberijmingen, o. a. van

Letterkunde. Dathenus en Marnix (de eerste in de kerk gebruikt), en vele krachtige Geuzenliederen gebracht; tot de laatste behoorde het ± 1569 ontstane Wilhelmus, dat later, waarschijnlijk ten onrechte, aan Marnix toegeschreven werd. Druk werd de letterkunde ook nu nog beoefend in de rederijkerskamers. Maar alleen in de Amsterdamsche kamer ontstond in het einde der 16e eeuw het begin van een belangrijke kunst. Coornhert (die zelf met Marnix tot de beste prozaschrijvers van dezen tijd behoorde), Spiegel en Roemer Visscher gaven hiertoe den stoot; zij, hoewel sterk humanistisch, streefden naar een nationale letterkunde in een zuiver Nederlandsche taal. Ook hier dus verzet tegen het vreemde, in dit geval het Fransch, dat in den Bourgondischen tijd ook in het Noorden veel invloed op de taal gekregen had. Hun werk werd voortgezet door jongere tijdgenooten, als Gerbrand Adriaansz. Brederoo, een jonggestorven klucht- en blijspeldichter van groot talent, als den uit Antwerpsche ouders geboren, te Amsterdam wonenden Joost van den Vondel, als Pieter Corneliszoon Hooft, den zoon van den vroeger (blz. 114) genoemden burgemeester. Het meest populair als dichter werd Jacob Cats, uit Zeeland afkomstig; zijne leerende poëzie met sterk nationalen trek vond een grooten bijval. Meer

humanistisch waren eenige dichters te Leiden, onder wie de stadssecretaris Jan van Hout en Janus Dousa (= Jan van der Does), die zich beiden in het beleg onderscheiden hadden, het meest uitmuntten; zij stonden in nauwe betrekking tot de Leidsche hoogeschool (blz. 87).

Wetenschap. Deze was toen reeds een beroemd middelpunt van wetenschap geworden. Zij was in de eerste plaats opgericht voor de opleiding van Calvinistische predikanten, waaraan sedert het begin van den opstand veel behoefte bestond. Maar behalve voor theologische werd zij ook van zeer groot belang voor andere wetenschappelijke studiën, in het bijzonder voor de studie der klassieken door hoogleeraren als den Franschman Scaliger, de Nederlanders Heinsius, Vossius en Barlaeus. Naast de Leidsche hoogeschool kwamen in 1585 die van Franeker, in 1600 die van Harderwijk, in 1614 die van Groningen.

Buiten de hoogeschool stond de beroemdste Nederlandsche geleerde van dezen tijd, nl. Hugo de Groot of Grotius, geboren te Delft, pensionaris van Rotterdam; hij was een zeer veelzijdig man, die het meest uitmuntte door zijne rechtsgeleerde werken. Twee hiervan: „Over het recht van oorlog en vrede" en „De Vrije Zee" zijn voor de ontwikkeling van het volkerenrecht van buitengewoon groot belang geworden. Een zeer bekend wis- en natuurkundige was Simon Stevin uit Brugge, die door Maurits veel geraadpleegd werd; hij vond den zeilwagen uit. Maurits, die in wiskundige studiën veel belang stelde, bewerkte, dat te Leiden gelegenheid kwam voor de opleiding van ingenieurs. Van groote beteekenis voor het doen van waarnemingen was de in Italië uitgevonden verrekijker, die naar een Italiaansch model door Sacharias Janssen te Middelburg in 1604 verbeterd werd. Ook anderen, onder wie Cornelis Jacobsz. Drebbel te Alkmaar, hielden zich met natuurkundige onderzoekingen druk bezig.

Wel was er dus in Nederland in de kunst en de wetenschap een zeer opgewekt leven. En de talrijke drukkerijen, waaronder die van Elsevier te Leiden de grootste werd, zorgden voor de verbreiding van Nederlandsche boeken tot ver over de grenzen der Unie.

---

§ 30. DE REGEERINGSVORM.

Deelen der Unie. De Unie bestond niet uit gelijkberechtigde deelen. Alleen zeven gewesten (Gelderland, Holland, Zeeland, Utrecht, Friesland, Overijsel en Groningen) waren leden der Unie; Drente nam een afzonderlijke positie in (blz. 106) en de veroverde

deelen van Brabant en Vlaanderen vormden de Generaliteitslanden, die vanwege de Unie bestuurd werden. In hoofdzaak omvatte dit samen het vroegere bisdom Utrecht. De staatjes, die in het kerkelijk gebied van dit bisdom naast en tegenover elkander gestaan hadden, waren door hunne tijdelijke vereeniging onder één vorst en door hun strijd tegen Spanje zóó ver tot elkander gebracht, dat ze nu vrijwillig in één staatsverband bleven; echter op voorwaarde, dat hunne zelfstandigheid zoo groot mogelijk zou zijn, en dit werd juist door de Unie mogelijk gemaakt. Zoo los was het onderling verband, dat ieder der zeven gelijkberechtigde gewesten feitelijk een staatje op zich zelf vormde; samen vormden ze een statenbond.

De Republiek.

De staatsvorm was republikeinsch. Men spreekt gewoonlijk van de Republiek der Vereenigde Gewesten, ofschoon deze naam nooit officieel vastgesteld werd. Er was in Holland na den dood van Prins Willem nog wel over gesproken, om Maurits graaf te maken. Maar er kwam niets van; de Staten bevonden zich wel onder den staatsvorm, die hun de meeste macht gaf, en hielden er, ook buiten Holland, aan vast. De aard der Unie bracht mede, dat er geen krachtig centraal gezag kon bestaan. Sommigen, o. a. Oldenbarnevelt, voelden hiervan het bezwaar heel goed, vooral voor het geval er vrede zou komen; maar de gewesten wilden niet anders: een aansporing van Frankrijk, bij het begin van het bestand, om het bestuur te versterken, gaf niets; een voorstel van Holland, om Maurits gouverneur-generaal te maken, werd niet aangenomen.

Raad van State en Staten-Generaal.

Het duidelijkste blijkt de tegenzin in een eenigszins krachtig centraal gezag in het mislukken van de poging, om den Raad van State het bestuur in handen te geven (blz. 104). Deze Raad bestond uit twaalf leden, de twee stadhouders en twee Engelschen, later (tot 1626) één Engelschman. De twaalf leden werden door de gewestelijke Staten aangewezen (Holland 3, Gelderland, Zeeland en Friesland 2 en de andere drie 1) en waren verder in hunne beslissingen geheel vrij. De Staten-Generaal bestonden uit een willekeurig aantal afgevaardigden van de gewestelijke Staten; ieder gewest had slechts éene stem, maar deze mochten de afgevaardigden in belangrijke zaken niet uitbrengen, zonder den last hunner „principalen", d. w. z. de gewestelijke Staten, te hebben gevraagd (ruggespraak houden). Omdat volgens de Unie in belangrijke zaken tevens eenparigheid van stemmen vereischt werd, was in de Staten-Generaal de provinciale zelfstandigheid beter gewaarborgd; dit was de reden, dat deze ten slotte de hoogste macht kregen; sedert 1593 waren zij „permanent", d. w. z. voortdurend,

bijeen. De Raad van State behield alleen invloed in financieele en militaire aangelegenheden. De Staten-Generaal vertegenwoordigden de Unie tegenover het buitenland, verklaarden oorlog en sloten vrede; zij bestuurden de Generaliteitslanden; zij hadden de opperleiding van leger en vloot en stuurden bij het leger dikwijls „gedeputeerden te velde" uit hun midden mede; zij stelden de gemeenschappelijke lasten vast. Vooral in dit laatste handhaafden de gewestelijke Staten angstvallig hunne zelfstandigheid: zij achtten zich nooit gehouden hunne quote op te brengen, indien ze niet zelf hunne toestemming gegeven hadden. Deze quote bedroeg na eenige wijzigingen voor Holland ruim 58 %, voor Friesland ruim 11½ % en voor de andere gewesten minder; Drente was verplicht 1 % boven de 100 % der andere zeven te betalen. Van deze quote betaalde ieder gewest een deel der troepen (blz. 105); de rest kwam voor verschillende behoeften in de kas der Staten-Generaal. Voor de marine waren afzonderlijke gelden bestemd, nl. de convooien en licenten (= geleide- en verlofgelden); oorspronkelijk geheven van schepen, die op 's vijands land gingen handel drijven, werden deze op den duur tot in- en uitvoerrechten. De heffing er van geschiedde door de vijf colleges van admiraliteit, gevestigd te Rotterdam, Amsterdam, Middelburg, Hoorn of Enkhuizen, Dokkum en later Harlingen; aan dezen was tevens onder toezicht der Staten-Generaal de vlootuitrusting opgedragen. Een poging, om het marine-bestuur meer te centraliseeren, mislukte; alleen bleef Maurits admiraal-generaal.

Admiraliteiten.

Ambtenaren der Unie.

De voornaamste ambtenaren der Unie waren de secretaris van den Raad van State, de griffier van de Staten-Generaal en de tresorier-generaal; de beide eersten waren o.a. belast met het opstellen der genomen besluiten, de laatste met het financieel beheer. Alle drie waren meermalen mannen van invloed; zij werden voor onbepaalden tijd benoemd en kregen daarom meer ervaring dan de afgevaardigden, die meestal slechts voor eenige jaren aangewezen werden.

Gewestelijke Staten.

Het provinciaal bestuur berustte bij de gewestelijke Staten, die als souvereinen der provinciën kunnen beschouwd worden; zij kwamen geregeld twee of meer keeren per jaar bijeen, terwijl bij hunne afwezigheid een college van Gecommitteerde Raden of Gedeputeerde Staten de loopende zaken afdeed. In deze colleges was over het algemeen meer eenheid dan in de Staten-Generaal, ofschoon de afgevaardigden der stedelijke besturen in belangrijke zaken ook tot ruggespraak verplicht waren; hier toonden zich vooral de steden gesteld op hare zelfstandigheid in geldzaken. Zij waren, evenals

vroeger (blz. 52), standen-vergaderingen; alleen was de geestelijkheid nergens meer vertegenwoordigd. In de Staten van Holland en Zeeland hadden de steden de meeste macht. In die van Holland brachten niet minder dan 18 steden ieder éène stem uit, terwijl de vertegenwoordigde edelen (of ridderschap) samen éène stem hadden. Onder de steden was Amsterdam het invloedrijkst, evenals Holland in de Staten-Generaal. Den Haag, nu zetel van de centrale regeering en van de Hollandsche beide, had geen stem in de Staten. In die van Zeeland hadden 6 steden ieder éène stem. Over de stemmen van Veere en Vlissingen beschikte feitelijk de Prins van Oranje, omdat hij van deze steden markies was; bovendien bracht hij als eerste edele de stem der ridderschap uit, omdat hij na den opstand de eenige edele was, die in de Staten van dit gewest zitting gehouden had, zoodat hij hier over 3 van de 7 stemmen meester was. In de Staten van Gelderland en Overijsel was de invloed van edelen en steden even groot; die van Gelderland bestonden eigenlijk uit de Statenvergaderingen der drie kwartieren van Nijmegen, Zutfen en Arnhem (het kwartier van Venlo was in Spaansche handen gebleven). Evenzoo in die van Utrecht, waar onder de steden Utrecht overwoog; hier bestond nog een afzonderlijk lid der „geëligeerden", d. w. z. van de gekozenen uit de bezitters der vroegere geestelijke goederen (blz. 113), die, evenals ridderschap en steden, éène stem hadden. In Friesland en Groningen hadden naast edelen en steden ook de eigenerfde boeren op het platteland eenigen invloed in de Staten, wat elders niet het geval was. In de Staten van Friesland brachten de drie kwartieren Oostergoo, Westergoo en Zevenwolden, ieder bestaande uit een aantal grietenijen, elk éène stem uit en de 11 steden hadden er samen éène. In die van Groningen had de stad éène stem en de jonkers en eigenerfden der Ommelanden samen éène. Hier was vooral ten gevolge van het door de stad gehandhaafde stapelrecht tusschen de beide leden bijna voortdurend gebrek aan eensgezindheid; de Staten-Generaal beproefden na de reductie tevergeefs een afdoende regeling te treffen.

Stadhouder. De voornaamste provinciale ambtenaar was de stadhouder. Op den duur werd hij geregeld benoemd door de gewestelijke Staten en feitelijk stond hij dus onder dezen. Zijne taak was niet precies omschreven. In het algemeen was hij belast met de handhaving van de rust en van de „ware gereformeerde religie"; bepaalde macht had hij in de samenstelling der stedelijke besturen (zie blz. 126); hij beschikte ook over het recht van gratie. Maar den meesten invloed ontleende de stadhouder, bepaaldelijk die uit het huis van Oranje-Nassau, aan het groote aanzien, dat dit huis zich in Nederland door den vrij-

heidsstrijd verworven had; dit maakte hem tot èen band tusschen alle gewesten, die te gemakkelijker werd vastgehouden, omdat de meeste gewesten denzelfden stadhouder hadden. Zijne positie werd te aanzienlijker, omdat hij feitelijk het hoofd van leger en vloot was, al droeg Maurits nog maar alleen een algemeenen titel als hoofd der laatste.

Landsadvocaat. Een ander provinciaal ambtenaar van veel belang was de landsadvocaat of raadpensionaris van Holland, vooral sedert Oldenbarnevelt dit ambt bekleedde (blz. 104); hij werd in dezen tijd nog voor zijn leven benoemd. In Holland zelf leidde hij de Statenvergadering en had een raadgevende stem in het college der Gecommitteerde Raden; evenzoo had hij een raadgevende stem in de Staten-Generaal, waar hij altijd met de afgevaardigden van Holland verscheen. Voor de Unie had hij feitelijk de leiding der buitenlandsche zaken, wat een gevolg was van de omstandigheden en Oldenbarnevelt's persoon. Zoo werd hij, evenals de stadhouder, een ambtenaar, wiens macht buiten de grenzen der provincie ging. Ook sommige andere gewesten hadden een dergelijk ambtenaar: er was een raadpensionaris in Zeeland, een landsadvocaat, maar later alleen een secretaris, in Utrecht; dier werkkring bleef beperkt tot de zaken van hun gewest.

Hoven. De hoven of raden, vroeger in het provinciaal bestuur van zoo veel belang (blz. 52), waren na den opstand in de meeste gewesten tot de rechtspraak beperkt. Een algemeen rechtscollege voor de Unie was er niet.

Stedelijk Bestuur. Het stedelijk bestuur was op dezelfde wijze ingericht als vroeger (blz. 52). De invloed, dien vroeger de vorst of de stadhouder in diens naam op de samenstelling bezeten had, behoorde nu aan den stadhouder zelf. Meestal beperkte deze invloed zich tot de keuze van de burgemeesters (ten getale van 2 à 4), den schout en de schepenen, wat de stadhouder deed uit een voordracht, hem door de vroedschap aangeboden; deze vernieuwing van de magistraat, die jaarlijks plaats had, heette de magistraatsbestelling. De samenstelling van de vroedschap ging in de meeste steden buiten den stadhouder om [1]); de leden hiervan werden voor hun leven benoemd en vulden bij overlijden de opengekomen plaats zelf aan (coöptatie). Evenals reeds vóór den opstand was van volksinvloed door middel der gilden zoo goed als geen sprake; de aanzienlijken, vooral de kooplieden, vormden de regeering en hielden haar door de coöptatie in handen.

---

[1]) In Amsterdam ook de benoeming der burgemeesters, die hier meer invloed dan elders hadden.

Pensionaris. De voornaamste stedelijke ambtenaar was de pensionaris; eerst rechtsgeleerd raadsman, werd hij sedert den opstand dikwijls een persoon van veel invloed, die met de afgevaardigden der vroedschap de stad in de Staten vertegenwoordigde.

Overzien wij nu den regeeringsvorm in zijn geheel, dan blijkt, dat een zeker aantal menschen: edelen, regenten der steden en boeren, met elkander (samen ± 1200) de regeering der Republiek in handen hadden en dat daarbij de regenten het overwicht bezaten; dat door ruggespraak en eisch van eenparigheid in belangrijke zaken het centraal bestuur, berustend bij de Staten-Generaal, weinig kracht had en dat zelfs ook de provinciale besturen niet in alles zelfstandig konden beslissen, maar dat in belangrijke zaken de eindbeslissing bij de samenstellende deelen der gewestelijke Staten berustte. Het spreekt van zelf, dat een dergelijke regeering niet vlug kon werken; langzaamheid was één harer voornaamste trekken, die vooral in de financieele zaken uitkwam. Alleen de persoonlijke invloed van bekwame en in aanzien staande mannen, als de landsadvocaat van Holland en de stadhouder, kon dezen trek wel niet uitwisschen, maar dan toch verzachten; het gemeenschappelijk belang hielp vooral in oorlogstijd mede, om de regeeringsmachine onder hun aandrang tot samenwerking te doen loopen.

1609 Amsterd. Wisselbank opgericht. Zij gaf alleen crediet voor ontvangen kapitaal, dat gedeponeerd werd in de kelders. Stad Amsterdam was borg. In de 18e E. was het kapitaal meer dan 30 milli. Amsterdam is internation. betalingscentrum tot ± 1790.

---

§ 31. De Twisten tijdens het Bestand.

Aard der twisten. Eén van de redenen, die Maurits tot een beslist tegenstander van een bestand gemaakt hadden, was zijne vrees voor onderlinge oneenigheid, waarvan hij verzwakking der Unie verwachtte. De vrees werd wel bewaarheid, al ging dan de Unie zelf niet al te zeer in kracht achteruit. De twisten, waarmede het bestand als gevuld werd, waren van kerkelijken en staatkundigen aard beide: preciesen en rekkelijken, Holland en een deel der andere gewesten, zelfs het éene deel van Holland en het andere, Oldenbarnevelt en Maurits kwamen er in tegenover elkander te staan,

Arminianen en Gomaristen. De kerkelijke twisten waren reeds in de laatste jaren vóór het bestand ernstiger geworden door een geschil tusschen twee Leidsche hoogleeraren Arminius en Gomarus; dit liep vooral over de predestinatie (blz. 114). Het gevolg was, dat preciesen en rekkelijken, nu ook Gomaristen en Arminianen genoemd, elkander bij monde en in geschrifte heviger dan ooit bestreden. Arminius'

dood in 1609 bracht geen bedaren. Zijne aanhangers dienden in 1610 een remonstrantie (= betoog), om hunne opvatting toe te lichten, bij de Staten van Holland in en kregen daarom den naam van Remonstranten.

Remonstranten en Contra-Remonstranten.

De Gomaristen volgden dit voorbeeld in 1611 met een contra-remonstrantie; Contra-Remonstanten werd nu hun naam. De Staten van Holland trachtten tusschen de twistenden te bemiddelen, zich echter verzettende tegen den aandrang van de zijde van vele predikanten tot het houden eener nationale synode, wat ze met een beroep op de Unie van Utrecht konden verdedigen. Toen de bemiddeling niet hielp, maar de twisten wel toenamen, ook buiten Holland, besloten de Staten van dit gewest in 1614, dat het den predikanten niet meer geoorloofd zou zijn over de geschilpunten van den kansel te spreken. Zoo dachten zij de rust te herstellen, zonder bepaald partij te kiezen.

De Staten van Holland en de twisten.

Maar het omgekeerde gebeurde. Vooral de Contra-Remonstranten verzetten zich tegen deze inmenging van den staat in de kerk en zoo kwamen zij te scherper tegenover de Staten van Holland te staan, waarin Oldenbarnevelt en Hugo de Groot leiding aan de tegenover de kerk gevolgde politiek gaven. De Remonstranten schikten zich beter: hunne opvattingen hadden meer overeenkomst met de door de Staten in het algemeen gehuldigde; daardoor kon Oldenbarnevelt, ofschoon Libertijnsch gezind, als hun hoofd beschouwd worden. In verscheidene steden kwam het tot groote moeilijkheden, omdat de predikanten zich niet aan het Staten-besluit hielden; b.v. in Den Haag, waar een Contra-Remonstrantsch predikant uit de stad gebannen werd. Het krachtig ingrijpen der Staten van Holland in deze moeilijkheden, waartoe Oldenbarnevelt en zijne medestanders zeer gaarne wilden overgaan, was echter aan groote bezwaren onderhevig. De Remonstranten waren, buiten Holland en Utrecht, ver in de minderheid; vooral in Friesland en Groningen was de tegenpartij, gesteund door den streng Calvinistischen Willem Lodewijk, zeer sterk en ook in de andere gewesten was de regeering grootendeels op hare hand. Maar het ergste bezwaar bestond in de houding van de regeering van Amsterdam, waarin de Contra-Remonstranten in dezen tijd de overhand hadden. De stad verzette zich dan ook van den beginne af tegen Oldenbarnevelt's politiek in de kerkelijke twisten. Op hare houding had de naijver van den invloedrijken burgemeester Reinier Pauw op Oldenbarnevelt's macht en tevens de ontevredenheid van een aantal kooplieden over Oldenbarnevelt's weigering, om tot de oprichting eener West-

Indische Compagnie mede te werken (blz. 120), grooten invloed.

Oldenbarnevelt en Maurits. Maar niettegenstaande deze ongunstige omstandigheden dacht Oldenbarnevelt er toch over, het Statengezag desnoods met geweld te handhaven. Hiertoe zou Maurits' steun onmisbaar zijn en deze werd dan ook in 1616 gevraagd, maar Maurits weigerde en gaf van dezen tijd af ondubbelzinnig te kennen aan de zijde der Contra-Remonstranten te staan. Inderdaad had Maurits zich met kerkelijke zaken tot nu toe weinig bemoeid; zijn hofprediker was Utenbogaert, een der ijverigste voorstanders der Remonstranten, die hem echter nooit tot partij-kiezen voor zijne opvattingen had kunnen overhalen; evenmin was het aan Willem Lodewijk gelukt hem voor de tegenpartij te winnen. Toch hebben diens voortgezette pogingen op Maurits' houding ten slotte veel invloed gehad, terwijl ook zijne vroegere oneenigheden met Oldenbarnevelt het hare tot zijn in 1616 genomen besluit bijdroegen. Voor de Contra-Remonstranten was deze handelwijze een groot voordeel. In 1617 bewerkte Maurits, dat de Contra-Remonstranten in Den Haag een afzonderlijke kerk kregen, en het duurde niet lang, of hij zelf ging hier de godsdienstoefening bijwonen. Zoo werd hij het erkende hoofd der Contra-Remonstranten en een openlijk tegenstander van Oldenbarnevelt en de zijnen. Van dit oogenblik af droeg de strijd niet meer in hoofdzaak een kerkelijk karakter. De staatkundige verhoudingen deden nu sterker haren invloed gelden. In de tegenstelling van Maurits en Oldenbarnevelt lag ook de vraag opgesloten, of de landsadvocaat zijne machtige positie zou kunnen handhaven dan wel of de stadhouder meer staatkundigen invloed zou krijgen dan hij tot nu toe gehad had; en in den steun, door de meeste gewesten aan de Contra-Remonstranten en aan Maurits verleend, was tevens een verzet tegen het overwicht van Holland in de Unie merkbaar. Ook waren persoonlijke verhoudingen niet zonder invloed, zooals bij Pauw en vooral bij François van Aerssen, later heer van Sommelsdijk; deze handige en bekwame man was jaren lang gezant in Frankrijk geweest, maar om een onvoorzichtige handeling teruggeroepen, wat hem tot een heftig vijand van Oldenbarnevelt gemaakt had. Zelfs de buitenlandsche mogendheden bemoeiden zich met de twisten: Engeland steunde de partij der Contra-Remonstranten; Frankrijk begunstigde Oldenbarnevelt en zijne partij.

Holland en de Unie.

Aerssen.

Het was een ongelijke strijd. Maurits, door het leger, de meerderheid der Calvinisten en der regenten buiten Holland, zelfs door een deel der regenten in Holland gesteund, stond verreweg het sterkst. Toch ver-

saagden Oldenbarnevelt en de zijnen niet, wat voor de vastheid hunner overtuiging pleit. Zij bewerkten, dat de Staten van Holland in het begin van Augustus 1617 een besluit namen, waarin zij te kennen gaven hun standpunt krachtig te zullen handhaven; het besluit is als „scherpe resolutie" bekend geworden. Er stond in: de Staten zouden geen nationale synode toestaan; hun oppergezag in kerkelijke zaken zou gehandhaafd worden; de steden werden gemachtigd, om met kracht de genomen besluiten te doen eerbiedigen, ook door het in dienst nemen van meer krijgsvolk; den soldaten werd gelast te gehoorzamen aan de Staten en aan de besturen der steden, waar ze in garnizoen lagen. Betwistbaar was de wettigheid van dit besluit zeker; niet zoo zeer om het eerste gedeelte, waar de Staten hunne houding tegenover de kerk nogmaals aangaven; ook niet om wat het in dienst nemen van meer krijgsvolk door de steden aanging, omdat deze dit in onrustige tijden meermalen gedaan hadden: waardgelders (d. i. soldaten, om de wacht te houden) heetten deze stedelijke krijgers meestal. Maar wel om het laatste gedeelte, want het leger stond in dienst der Staten-Generaal en één gewest mocht dus uit eigen beweging geen bevelen dienaangaande geven, al betrof het dan ook de troepen, die door dit gewest betaald werden; werd dit toegelaten, dan zou het leger feitelijk in gewestelijke legertjes opgelost worden. Meer nog dan betwistbaar wettig was de scherpe resolutie gewaagd. Zij was tegen den zin van Amsterdam, Dordrecht en drie kleine steden doorgezet en zij moest de tegenpartij, vooral Maurits als bevelhebber, sterk grieven.

Scherpe resolutie.

Maurits' optreden.

Inderdaad is het gevolg geweest, dat Maurits nu met meer kracht dan tot dus verre ging optreden. Onder zijne leiding werd de ééne stap voor, de andere na gedaan, om Oldenbarnevelt en zijne partij te treffen. In September 1617 reeds werd in de Staten-Generaal bij meerderheid van stemmen het besluit genomen, om wel een nationale synode te houden; later werd bepaald, dat ze te Dordrecht zou bijeenkomen. Holland had zich natuurlijk verzet en was gesteund door Utrecht, in welk gewest vooral de invloedrijke stad Utrecht aan Holland's zijde stond, en door Overijsel, waar de Staten over de vraag zeer verdeeld waren. Na deze eerste overwinning maakte Maurits zich op, om het verzet tegen de synode buiten Holland tot zwijgen te brengen. In Januari 1618 ging hij naar Nijmegen, de eenige stad in Gelderland, wier regeering Remonstrantsch was; gebruik makende van zijn recht, hem bij de inneming der stad gegeven, om hier tijdens den oorlog de regeering te veranderen (de wet te verzetten, zooals men

het noemde), verving hij de Remonstrantsche heeren op het stadhuis door Contra-Remonstranten. Iets later begaf hij zich naar Overijsel en bewoog de Staten van dit gewest, hun verzet tegen de synode op te geven. Toen kwam Utrecht aan de beurt. Hier was meer tegenstand te duchten. Oldenbarnevelt had er een krachtig medestander in Gilles van Ledenberg, den secretaris der Staten; de stad Utrecht had, evenals verscheidene Hollandsche steden, eenige honderden waardgelders in dienst genomen. In Juli 1618 nu machtigden de Staten-Generaal, na zich bij meerderheid tegen de waardgelders te hebben verklaard, Maurits, om naar Utrecht te gaan met een bezending uit hun midden, ten einde de waardgelders hier af te danken. Ook de Staten van Holland zonden eenige afgevaardigden, onder wie Hugo de Groot en Rombout Hogerbeets, de pensionaris van Leiden, om de stad tot volhouden aan te sporen. Maar Maurits won zonder veel moeite; hij behoefde de bij de stad samengetrokken troepen in het geheel niet te gebruiken. De waardgelders lieten zich zonder tegenstand ontwapenen en Maurits verzette nu ook in Utrecht de wet; in de Staten werd daarop Ledenberg afgezet en het besluit tegen de synode ingetrokken.

Gevangenneming van Oldenbarnevelt enz.

Holland bleef alleen over. De macht van Oldenbarnevelt's partij was hier onder de tegenslagen nog achteruitgegaan; pogingen, om een schikking te bewerken, waren echter toch mislukt. Maar na het gebeurde in Utrecht toonden de Staten van Holland zich tot groote toegeeflijkheid bereid; de waardgelders werden overal afgedankt en zelfs tegen het houden der synode was de groote meerderheid bereid haar verzet te laten varen. Zonder eenig geweld zou Maurits dus ook hier kunnen winnen. Maar nog vóórdat de Staten een besluit aangaande de synode genomen hadden, werden op den 29sten Augustus Oldenbarnevelt, De Groot, Hogerbeets en in Utrecht Ledenberg op bevel van Maurits gevangen genomen; iets later ook nog de heer van Moersbergen, een lid der Utrechtsche ridderschap, die in Utrecht een rol gespeeld had. Vooral het verzet van Oldenbarnevelt's partij tegen Maurits' handelingen in Utrecht was de aanleiding tot dezen krassen maatregel. Maurits kon zich te zijner rechtvaardiging beroepen op een hem en den afgevaardigden, die hem naar Utrecht begeleid hadden, den vorigen dag gegeven volmacht, om zulke maatregelen te nemen, als zij noodig mochten achten voor de rust van het land; deze volmacht was hem verstrekt door een aantal leden der Staten-Generaal, buiten medeweten van Holland. Een protest van de Hollandsche Staten had geen gevolg. Maurits ging nog verder: in September deed hij een reis door Holland en verzette in de meeste

steden ook hier de wet, zoodat de Contra-Remonstranten aan het roer kwamen. Toen gingen ook de Hollandsche Staten om; Oldenbarnevelt had in de regeering geen aanhangers meer.

Het proces. Ondertusschen was het proces der gevangenen reeds begonnen. De verhooren werden eerst geleid door de met Maurits gevolmachtigde heeren, weldra aangevuld met eenige Hollanders. In Januari 1619 benoemden de Staten-Generaal een buitengewone rechtbank, samengesteld uit twaalf leden van Holland en twee van ieder der andere gewesten; men kwam hiertoe bij gebreke van een rechtbank der Unie. Eenige persoonlijke vijanden van Oldenbarnevelt, o. a. Pauw, waren onder de leden. Zeer streng, zooals men gewoon was te doen met van hoogverraad beschuldigden, werden de gevangenen behandeld: zij moesten zich zonder eenigen bijstand verdedigen; alle aanraking met de buitenwereld werd hun verboden. Het proces duurde maanden lang.

Nationale Synode. In dien tijd kwam ook de synode te Dordrecht bijeen; afgevaardigden uit verschillende andere Calvinistische landen, zooals de Paltz, Engeland en Oost-Friesland, waren naast die uit Nederland aanwezig. De Contra-Remonstranten overheerschten geheel; voorzitter der synode werd de predikant Bogerman uit Leeuwarden, een hunner vurigste voorstanders. Men besloot de Remonstranten voor de synode te dagen, die dus als rechtbank zou optreden. Scherpe debatten werden toen tusschen eenige Remonstrantsche predikanten en de synode gehouden; vóórdat er een besluit gevallen was, werden de eersten uit de synode gedreven. Hunne leer werd, na nader onderzocht te zijn, veroordeeld en aan hunne predikanten werd het preeken verboden. De geloofsbelijdenis der kerk, op den grondslag der reeds bestaande, werd toen, natuurlijk in Contra-Remonstrantschen geest, vastgesteld. In Mei 1619 ging de synode uiteen.

Terechtstelling van Oldenbarnevelt. Vlak daarop, 12 Mei 1619, velde de rechtbank het vonnis over Oldenbarnevelt; hij werd ter dood veroordeeld en den volgenden dag op het Binnenhof onthoofd. Het vonnis was hierop gegrond, dat de beschuldigde getracht had de Unie en den godsdienst in verwarring te brengen, terwijl hem verder in bedekte termen ten laste gelegd werd, dat hij om eigen voordeel den vrede met Spanje gewild had. Voor de laatste beschuldiging, aan Oldenbarnevelt eveneens in vele schotschriften verweten, was tevergeefs naar eenig bewijs gezocht; zij was ook ongegrond. Waar was alleen, dat Oldenbarnevelt na het sluiten van het bestand *f* 10.000 als geschenk van Frankrijk aangenomen had; dergelijke geldelijke geschenken werden toen aan staatslieden meermalen gegeven, zonder dat

hierbij van omkooping sprake behoefde te zijn. Het hoofdgedeelte der beschuldiging was te verdedigen met de opvatting van de partij, die overwonnen had; maar de wettigheid harer meening was even betwistbaar, als die van de opvatting der andere partij. De overwinnaars huldigden andere beginselen dan die door de overwonnenen sedert 1588, toen zij de meeste macht gekregen hadden, gehuldigd waren. Daarom was het vonnis een partij-vonnis. Buitengewoon droevig was het einde van den staatsman, aan wien Nederland voor zijne vrijwording zóó veel te danken had; Oldenbarnevelt moge in zijne houding al te onverzettelijk geweest zijn, zulk een lot had hij niet verdiend. Hard was de houding der rechters, die zulk een vonnis durfden vellen, en even hard die van Maurits, die van zijn recht van gratie geen gebruik maakte; tevergeefs hadden Louise de Coligny, die aan Remontstrantsche zijde stond, en ook Frankrijk bij hem op zachtheid aangedrongen, terwijl ook Willem Lodewijk reeds vroeger tot matiging geraden had.

Andere vonnissen.

Eenige dagen later werden De Groot en Hogerbeets tot levenslange gevangenisstraf veroordeeld; Ledenberg had zich in de gevangenis van het leven beroofd. Alleen Moersbergen vroeg vergiffenis, daarmede schuld bekennende, wat de anderen hardnekkig geweigerd hadden; hij kwam er met een lichte straf af. Van de vier anderen werden ook de goederen verbeurd verklaard, zooals dit bij gevonnisten om hoogverraad toen gewoonte was. Hiermede was het werk der buitengewone rechtbank afgeloopen.

Remonstranten-vervolging.

Maar langs anderen weg werden nog meerderen gestraft. Verscheidene Remonstranten, o.a. de beide zoons van Oldenbarnevelt, verloren hunne betrekkingen. Aan de Leidsche hoogeschool werden enkele hoogleeraren afgezet. Van de Remonstrantsche predikanten werd door de Staten-Generaal de onderteekening gevorderd van een stuk (de acte van stilstand), waarbij zij beloofden niet meer te zullen preeken; de openbare godsdienstoefeningen van Remonstranten werden verboden. Ongeveer 80 predikanten weigerden en moesten in ballingschap gaan. De meesten begaven zich naar België en later, toen de oorlog hervat werd, naar Parijs; daarheen ging ook De Groot, toen het hem in 1621 gelukte in een boekenkist uit het slot Loevestein, waar hij met Hogerbeets gevangen zat, te ontvluchten. Een aantal Remonstranten weken uit naar Holstein, waar ze Frederiksstad stichtten. Ook Louise de Coligny verliet het land; zij begaf zich naar Frankrijk, waar ze in 1620 stierf.

Zoo zegevierden dus in de hervormde kerk de Contra-Remonstranten, ofschoon zij ook nu niet hun zin kregen in een afdoende regeling

Staatkundige verandering. der verhouding van kerk en staat; deze kwestie bleef in Holland onbeslist. In staatkundig opzicht zegevierde de stadhouder, wiens staatkundige macht veel grooter werd. De macht van den landsadvocaat, voortaan raadpensionaris geheeten, werd minder; aan Oldenbarnevelt's opvolger, Anthonie Duyck, een man van weinig beteekenis, werd het houden van correspondentie over de buitenlandsche zaken verboden; de raadpensionaris werd voortaan slechts voor vijf jaar benoemd. Ook het overwicht van Holland in de Unie was na den strijd niet meer zoo groot. Door het meer op den voorgrond treden van den stadhouder werd het centraal bestuur van zelf iets sterker, ofschoon in den regeeringsvorm geen enkele wijziging werd gebracht.

---

§ 32. DE VOORTZETTING VAN DEN OORLOG (1621—1635).

Spinola en Maurits. In 1621 eindigde het bestand; de vijandelijkheden werden nog in hetzelfde jaar hervat. Het werd nu eigenlijk een oorlog van staat tegen staat, al beschouwde Spanje de Republiek weer als afhankelijk. Er was nog wel over onderhandeld, om het bestand te verlengen of in een vrede om te zetten, waar vooral in België groote lust toe bestond, maar dit had tot niets geleid. Aan Spaansche zijde voerde Spinola weer het leger aan. Albertus stierf nog in 1621 kinderloos; het stond dus toen vast, dat de Nederlanden aan Spanje zouden terugkomen. Voorloopig bleef Isabella regeeren, nauwer nu in verbinding met Spanje, waar in 1621 Philips IV koning werd. Aan Nederlandsche zijde was Maurits opnieuw de leider. Naast hem stond zijn neef Ernst Casimir, opvolger als stadhouder van Friesland van zijn in 1620 gestorven broeder Willem Lodewijk; in Groningen en Drente was Maurits na diens dood zelf stadhouder geworden.

West-Indische Compagnie. Het terrein van de vijandelijkheden kreeg een groote uitbreiding, doordat de Republiek Spanje ook in Amerika ging bestoken. In 1621 nl. werd de West-Indische Compagnie opgericht. Zij was van een dergelijken aard als de Oost-Indische: zij kreeg het monopolie op Afrika ten Westen van de Kaap de Goede Hoop en op Amerika, waardoor ook Nieuw-Nederland onder haar octrooi viel. Zij was gesplitst in vijf kamers, nl. te Amsterdam, Rotterdam, Middelburg, Hoorn en Groningen; het opperbewind berustte bij negentien

bewindhebbers, waarvan één door de Staten-Generaal benoemd werd, zoodat de staat wat meer invloed had dan in de Oost-Indische. Het octrooi werd ook hier voor een bepaald aantal jaren verleend, maar steeds verlengd. Vooral heeft de nieuwe Compagnie zich op het maken van veroveringen en het behalen van buit in den strijd tegen Spanje toegelegd. Zij behaalde in de eerste jaren groote voordeelen door het veroveren van ettelijke Spaansche schepen.

Buitenlandsche verhoudingen.

In het algemeen waren de omstandigheden voor de Republiek bij het hervatten van den oorlog niet gunstig. Het beleid der buitenlandsche zaken miste Oldenbarnevelt's krachtige hand; Maurits, die voor deze aangelegenheden weinig voelde, liet veel over aan Aerssen, wiens aanzien lang niet zoo groot was. Bondgenooten had men nu ook niet. Frankrijk beleefde na den dood van Hendrik IV een nieuw tijdperk van burgertwisten, waardoor het zich naar buiten weinig kon doen gelden. Van Engeland was geen steun te verwachten; er kwamen groote moeilijkheden in de verhouding tot dit land, die een gevolg waren van den zich daar meer en meer openbarenden naijver op Nederland's handelsomvang, die den Engelschen ver overtrof.

Moeilijkheden met Engeland.

Overal, waar de Nederlandsche en Engelsche handelaars toen naast elkaar kwamen, waren of werden de eersten de baas: in de Oostzee en de Witte zee, in de IJszee, in Indië. Vooral in Indië, waarop van uit Engeland ook een Oost-Indische Compagnie met monopolie handelde, kwam het tot moeilijkheden.

In Indië.

Tijdens Coen's eerste gouverneur-generaalschap (1618—1622) waren niet meer de Portugeezen, maar de Engelschen de meest te duchten vijand. Coen zelf was voor een energiek optreden tegen hen. In 1619 braken vijandelijkheden uit, vooral bij Jacatra in het rijk van den sultan van Bantam, waar de Compagnie een belangrijke factorij bezat; deze werd door de Engelschen met steun van den sultan aangevallen en het was alleen aan Coen's doortastend optreden te danken, dat de Compagnie de overwinning behaalde. Jacatra werd veroverd en verwoest; hier legde men de grondslagen voor een nieuwe stad, weldra Batavia genoemd, die de hoofdvestiging der Compagnie werd. Hier te lande was men van zulk een krachtig optreden weinig gediend om de te duchten gevolgen in Europa; men wilde het liever met samenwerking beproeven, waartoe ook Engeland bereid was: in 1619 werd dan ook een overeenkomst gesloten, waarbij een gedeeltelijke vereeniging der Compagnieën plaats had. Maar de samenwerking bleek in Indië onuitvoerbaar. Zij eindigde geheel, nadat in 1623 op Ambon eenige Engelschen, van samenzwering tegen het Nederlandsche gezag

beschuldigd, terechtgesteld waren. Deze zaak wekte veel opspraak: in Engeland werd zij als éen moord beschouwd en zij heeft bij herhaling gediend, om de Nederlanders van groote wreedheid te beschuldigen. De moeilijkheden in Indië leidden tot veel wrijving tusschen de Engelsche en Nederlandsche regeeringen. Evenzoo deed dit de in Engeland in dezen tijd duidelijk uitgesproken meening, dat de Nederlandsche visscherij op de Engelsche kust feitelijk ongeoorloofd was zonder Engeland's toestemming: dit werd verdedigd met een beroep op de heerschappij op de zeëen om Engeland heen, waarop dit land van ouds aanspraken meende te hebben. Daartegenover beweerden de Staten, steunende op De Groot's „Vrije Zee", dat de zee aan niemand behoorde. Deze zaak was van groot practisch belang om de voordeelen, die Nederland juist uit de visscherij op de Engelsche kust trok: volgens de Engelsche opvatting zou deze visscherij verboden kunnen worden of men zou er een belasting van kunnen heffen. Voorloopig bleef het bij dreigingen van Engelsche zijde, om hiertoe over te gaan. De Engelsche regeering werd in hare buitenlandsche politiek belemmerd door een minder goede verstandhouding van koning Jacobus I en zijn volk; dit heeft een krachtiger optreden tegen Nederland in dezen tijd tegengehouden.

Engelsche zee-heerschappij.

30-jarige Oorlog.

Had de Republiek geen bondgenooten, Spanje had ze nu wel. Het was nauw verbonden met de Katholieke vorsten in Duitschland, den keizer aan het hoofd, die sedert 1618 met de Protestanten in oorlog waren. In dezen 30-jarigen oorlog was eerst de krijgskans, vooral door de onderlinge verdeeldheid onder de laatsten, den Katholieken zeer gunstig; het stond te vreezen, dat zij Spanje te eeniger tijd tegen Nederland zouden kunnen steunen.

De oorlog van 1621—1625.

Evenals in de laatste jaren vóór het bestand bleef Spinola ook nu tegen Maurits opgewassen. In 1622 nam hij Gulik in en nog in hetzelfde jaar sloeg hij het beleg voor Bergen-op-Zoom, dat met moeite gered werd; het tijdig in dienst nemen van eenige Duitsche troepen onder graaf Ernst van Mansfelt hielp hiertoe mede. Twee jaar later volgde het beleg van Breda, dat zich na een lange en dappere verdediging in Mei 1625 moest overgeven. Voor Maurits waren dus deze jaren niet gelukkig; hij zelf toonde niet meer de vroegere energie.

Samenzwering tegen Maurits.

In 1623 had de eenige samenzwering plaats, ooit in Nederland tegen het leven van een Oranje gesmeed. De samenzweerders, onder wie de jongste zoon van Oldenbarnevelt, Willem van Stoutenburg, de hoofdpersoon was, wilden

Maurits vermoorden en tevens de regeering in Remonstrantschen zin wijzigen. De toeleg werd tijdig ontdekt. Verscheidene schuldigen werden terechtgesteld, onder hen ook Oldenbarnevelt's oudste zoon Reinier van Groenevelt; Stoutenburg ontkwam, evenals een paar anderen, en trad later in Spaanschen dienst.

Maurits' dood.

Nog vóór de overgave van Breda stierf Maurits (Maart 1625). Van de zoons van prins Willem bleef nu alleen Frederik Hendrik over. Philips Willem was reeds in 1618 te Brussel gestorven; toen waren het prinsdom Oranje en zijne andere bezittingen aan Maurits gekomen. Nu werd Frederik Hendrik Maurits' erfgenaam, want Maurits, ongehuwd gebleven, had alleen twee natuurlijke kinderen. Frederik Hendrik huwde vlak vóór Maurits' dood met de Duitsche gravin Amalia van Solms. Hij kwam ook in Maurits' betrekkingen. De Staten van vijf

Frederik Hendrik.

provinciën benoemden hem tot hun stadhouder; die van Groningen en Drente kozen echter Ernst Casimir. De Staten-Generaal benoemden hem tot kapitein-generaal en admiraal-generaal; hij kreeg dus voor het eerst een titel als hoofd van het heele leger. Evenals Maurits was Frederik Hendrik een zeer bekwaam krijgsman, door zijn ouderen broeder als zoodanig gevormd; maar ook had hij staatkundig talent en hij toonde in de staatszaken groote belangstelling. Hem kenmerkte in zijn geheel optreden een verstandige gematigdheid. Hij gaf hiervan direct de blijken in zijne houding ten opzichte van de kerk.

Verandering in de kerk-politiek.

Evenals zijne moeder, die op zijne vorming een grooten invloed gehad heeft, had hij voorliefde voor de Remonstranten; deze hoopten dan ook van zijn optreden een geheelen ommekeer in de kerkelijke politiek. Maar Frederik Hendrik wachtte zich er wel voor, om door sterke begunstiging der Remonstranten den kerkelijken strijd opnieuw te doen ontbranden. Toch hadden de Remonstranten zich niet te beklagen. Zij hadden het voor een groot gedeelte aan hem te danken, dat hun toestand van nu af verbeterde. Daarbij was het ook van belang, dat de regeering van de meeste Hollandsche steden zich ter zelfder tijd te hunnen opzichte gunstiger gezind begon te toonen; vrees voor de groote macht der overheerschende kerk was de voornaamste reden hiervan. Het sterkst was de ommekeer in Amsterdam, waar de meerderheid der stadsregeering nu openlijk op de hand der Remonstranten stond. Onder deze omstandigheden durfden de verbannen predikanten terugkeeren; ze werden niet verder lastig gevallen, evenmin als de Remonstranten, toen zij hunne godsdienstoefeningen in het openbaar gingen houden. Alleen

was dit niet naar den zin der heftigste Contra-Remonstranten. Te Amsterdam kwam het in 1627 en 1628 tot ernstige beroeringen, waaraan de stadsregeering met hulp van Frederik Hendrik vastberaden een einde maakte; toen ze zich niet wilden schikken, werden twee predikanten, die zich het sterkst verzet hadden, uit de stad gebannen. Op den duur had zich de kerk naar de matigheid der regeering te schikken.

Remonstranten. De Remonstranten vormden voortaan een afzonderlijk kerkgenootschap; hunne aanhangers, ofschoon in naam van de regeering uitgesloten, kwamen er hier en daar, b.v. te Amsterdam, wel degelijk in. Ook Hogerbeets profiteerde van het optreden van Frederik Hendrik; hij herkreeg onder zekere voorwaarden zijne vrijheid. De Groot, wiens flinke vrouw Maria van Reigersbergh, die hem ook bij zijne ontvluchting geholpen had, eerst den toestand was komen opnemen, keerde na eenige jaren eveneens terug; maar hij stelde zich niet tevreden met geduld te worden: hij wilde eerherstel en gaf dit niet onduidelijk te kennen. Het gevolg was, dat de Staten, hiervan niet gediend, besloten hem opnieuw gevangen te laten nemen. De Groot verliet nu weêr het land en werd later Zweedsch gezant te Parijs († 1645).

Buitenlandsche verhoudingen. In de eerste jaren van Frederik Hendrik's stadhouderschap bleef men van hulp van het buitenland verstoken. Gelukkig toonde ook Spanje zich niet in staat tot groote krachtsinspanning; Spinola ondernam in 1625 niets van belang. In Duitschland waren de Katholieken steeds aan de winnende hand; zij drongen al verder in Noord-Duitschland door. Wel werd in het begin van de regeering van Karel I, die Jacobus I in 1625 opgevolgd was, de verhouding tot Engeland tijdelijk wat beter; maar dit bleef zonder belangrijke gevolgen. Met Frankrijk ontstonden moeilijkheden. Hier leidde de groote staatsman, kardinaal Richelieu, sedert 1624 de regeering; hij greep met kracht de Hugenooten aan, om hun eenige bijzondere voorrechten, die zij van Hendrik IV gekregen hadden, te ontnemen, wat tot een oorlog met hen leidde. Hierin vroeg Richelieu krachtens de bestaande verdragen den steun der Staten, die inderdaad een eskader stuurden, om de regeering te helpen bij het beleg van het door de Hugenooten verdedigde La Rochelle; maar na korten tijd werd dit eskader, tot groote ergernis van Frankrijk, teruggeroepen, vooral om het verzet der kerk tegen de bestrijding der Hugenooten (1626). De hartelijke betrekkingen van vroeger bekoelden geheel; eerst toen Richelieu de Hugenooten overwonnen had, verdween de kwade stemming. Frankrijk begon onder zijne leiding weer te denken aan de bestrijding van het huis Habsburg, wat het van zelf tot de Staten deed naderen.

De Oorlog van 1626—1631.

Niettegenstaande de bij voortduring vrij ongunstige omstandigheden verbeterde de krijgskans toch van 1626 af. Ernst Casimir nam in dit jaar Oldenzaal en Frederik Hendrik zelf in 1627 Grol, waardoor de vijand opnieuw uit den Oosthoek verdreven werd. In het volgend jaar behaalde de West-Indische Compagnie één harer grootste voordeelen; Piet Hein, admiraal in haren dienst, veroverde een zilvervloot (d.i. een met de producten uit Amerika naar Spanje terugkeerende vloot) in de baai van Matanzas op Cuba en bracht daarmee een waarde van ongeveer 15 millioen in het bezit der Compagnie. Te land werd in 1628 van beide zijden niets van belang verricht; Spinola was het vorige jaar naar Spanje teruggekeerd.

Den Bosch.

In 1629 maakte Frederik Hendrik zich tot een groote onderneming gereed, waartoe een belangrijk getal nieuwe troepen in dienst genomen werd. Het beleg werd voor Den Bosch geslagen en de stad aan alle kanten nauw ingesloten; aanvallen van het Spaansche leger onder graaf Hendrik, zoon van Willem van den Berg en dus neef van Frederik Hendrik (blz. 96 en 98), op het Nederlandsch leger, dat in sterk verschanschte positie lag, baatten niet. Toen deed Van den Berg, door een keizerlijk leger ondersteund, een inval in het Oosten. Hij trok, zonder veel tegenstand te ontmoeten, den IJsel over bij Dieren; een deel zijner troepen ging over de Veluwe en nam Amersfoort in, dat niet in staat was tot krachtigen tegenweer. Het werd een kritiek oogenblik! Maar Frederik Hendrik bleef voor Den Bosch. De Raad van State en de Staten-Generaal verplaatsten zich tijdelijk naar Utrecht, om te beter maatregelen tot verdediging te kunnen nemen. In Holland, dat een groote offervaardigheid toonde, om den aanval af te weren, werd de bevolking te wapen geroepen, het land gedeeltelijk onder water gezet. Toen bracht de inneming van Wezel (blz. 112) door Otto van Gent, heer van Dieden, redding; van hier kregen de Spanjaarden toevoer van allerlei benoodigdheden, die nu afgesneden werd. Onmiddellijk liet Hendrik van den Berg zijne voornaamste veroveringen in den steek. Kort daarna gaf Den Bosch, dapper verdedigd door Grobbendonck, zich over; het werd bij de Generaliteitslanden gevoegd. Wezel bleef nu met Nederlandsch garnizoen bezet.

De inspanning van 1629 had ten gevolge, dat de strijd niet vóór 1631 op groote schaal hervat werd. Toen rustte de vijand een vloot uit met een landingsleger aan boord; hij wilde een poging doen, om in Zeeland vasten voet te krijgen, wat voor den handel van Antwerpen van het grootste belang zou zijn. De vloot voer van Antwerpen de Schelde af, maar werd door een Zeeuwsche vloot op het Slaak aangevallen en totaal verslagen.

Vredesonderhandelingen. Herhaaldelijk werd er ondertusschen in deze jaren over vrede of bestand onderhandeld. Vooral voor België, dat van den oorlog het allermeest te lijden had, was het einde van den strijd zeer wenschelijk. De in België geuite ontevredenheid nu bracht de regeering daar opnieuw tot vredesaanbiedingen; maar hare voorwaarden waren niet van dien aard, dat de Staten, al waren zij tot een eervollen vrede steeds geneigd, ze konden aannemen. Tegelijkertijd leidde de ontevredenheid van vele Belgen tot het heimelijk aanknoopen van betrekkingen met Frederik Hendrik en andere invloedrijke Noord-Nederlanders. Eenige edelen, vooral Van den Berg, uit verbittering over achteruitzetting door de regeering of in hoop op persoonlijke voordeelen, waren hierbij de leiders; zij wilden een opstand verwekken, om België vrij van Spanje te maken, en vroegen daartoe den steun van de Republiek.

Maasveldtocht van 1632. In verband met dit plan der edelen trok Frederik Hendrik in 1632 met een aanzienlijk leger langs de Maas naar het Zuiden. Venlo en Roermond werden hier zonder veel moeite genomen, want Van den Berg, die van de Staten een belangrijke som gelds gekregen had, liet ze aan hun lot over. Bij Roermond kwam Ernst Casimir om het leven; zijn zoon Hendrik Casimir werd zijn opvolger als stadhouder der drie Noordelijke gewesten. Verder sloeg Frederik Hendrik het beleg voor Maastricht, dat krachtig verdedigd werd. Van den Berg had, nadat zijn verraad aan het licht gekomen was, moeten vluchten en het Spaansche leger, opnieuw door een keizerlijk leger versterkt, kwam nu op tot ontzet. Maar, evenals bij Den Bosch, werden de aanvallen door Frederik Hendrik afgeslagen en Maastricht moest zich ten slotte overgeven. De veroveringen van 1632 werden bij de Generaliteitslanden gevoegd, al behoorden Venlo en Roermond eigenlijk bij Gelre; in Maastricht deelden de Staten het gezag met den bisschop van Luik, die hier ook rechten bezat. Van den opstand in het Zuiden kwam echter niets; de zeer Katholieke bevolking toonde in hare meerderheid geen lust, om met het Protestantsche Noorden samen te werken, en bleef de regeering trouw, ook toen in 1633 Isabella stierf en een Spaansch landvoogd weer het land kwam besturen. Eenige der edelen, die aan de samenzwering hadden meegedaan, moesten vluchten.

Buitenlandsche verhoudingen. Terwijl de oorlog in deze jaren een voor de Republiek gunstige wending nam, verbeterden ook de buitenlandsche verhoudingen. In den 30-jarigen oorlog keerde van 1630 af door het partij kiezen van Zweden voor de Protestanten de kans ten gunste van dezen; van Duitschland uit had Spanje weldra geen steun

meer te verwachten: die van 1632 bij Maastricht was de laatste. En tegelijkertijd begon Frankrijk, onder Richelieu's leiding eindelijk tot inwendige rust gebracht, Habsburg's vijanden, dus zoowel Zweden als Nederland, te ondersteunen. Sedert 1630 kregen de Staten jaarlijks een som gelds, als ten tijde van Hendrik IV. Toeschietelijker nog werd Richelieu onder den indruk van in 1633 opnieuw gevoerde onderhandelingen over vrede met Spanje, omdat deze nu niet in Frankrijk's belang was; in 1634 werd daarom de financieele steun van Frankrijk vergroot. En reeds het volgend jaar besloot Richelieu den oorlog tegen de Habsburgsche macht openlijk te gaan voeren; Frankrijk verbond zich tegelijkertijd met Zweden tegen den keizer en met Nederland tegen Spanje.

Verbond met Frankrijk.

Een nauwe of- en defensieve alliantie werd in 1635 te Parijs tusschen Frankrijk en de Republiek gesloten; beide landen zouden niet dan met gemeenschappelijke toestemming over vrede onderhandelen; België zou bevrijd worden; wilde het zelf daartoe medewerken, dan zou men er een zelfstandige republiek van maken naar het model van die in het Noorden (kantonnement); moest men het veroveren, dan zou het verdeeld worden volgens een reeds vastgesteld plan. Nu verklaarde Frankrijk den oorlog aan Spanje. Hier te lande was men met deze nauwe alliantie niet algemeen ingenomen. Vooral in Holland was er een vrij sterk, het meest van Amsterdam uitgaand verzet tegen merkbaar. Men voelde hier niet genoeg voor de vrijmaking of verovering van België, om zich daar groote opofferingen voor te getroosten, en evenmin voor een al te innig verbond met Frankrijk, dat, werd het buurman aan de grens, misschien eenmaal een te duchten macht zou worden. De invloed van Frederik Hendrik vooral overwon deze bezwaren; nu de onderhandelingen over vrede, waar hij zelf volstrekt niet tegen geweest was, telkens mislukten, achtte hij het een voordeel den oorlog in verbond met Frankrijk te kunnen voeren, al stelde dit hooge eischen. Voor Frankrijk had hij bovendien groote voorliefde: het was het land zijner moeder en het land, waarmede ook zijn vader altijd een samengaan gezocht had.

---

§ 33. DE OORLOG IN VERBOND MET FRANKRIJK (1635—1648).

Macht van Frederik Hendrik.

Na een strijd van veertien jaar stonden de Vereenigde Gewesten nu veel steviger dan in 1621. Veel hadden ze hierbij te danken aan Frederik Hendrik, wiens aanzien en invloed door zijn gelukkig beleid dan ook zeer toe-

genomen waren; hij nam nu in den staat een veel belangrijker positie in dan Maurits ooit gedaan had; zij geleek op die van een souverein. Zijn titel, hem het eerst door Frankrijk gegeven, werd Hoogheid, zooals ook regeerende hertogen heetten. Zijn in 1626 geboren zoon, de latere Willem II, kreeg, nadat hij reeds op driejarigen leeftijd tot generaal der ruiterij benoemd was, de survivance (= opvolging) in de waardigheden van zijn vader, eerst in die van stadhouder (1634), later ook in die van kapitein-generaal (1637); deze zoon huwde in 1640 met Maria Stuart, de dochter van Karel I, waardoor het Oranje-huis aan een aanzienlijk regeerend vorstenhuis vermaagschapt werd. Een luisterrijke hofhouding werd door Frederik Hendrik en zijne gemalin in Den Haag gehouden. Zij was gevestigd, evenals tijdens Maurits, in een vleugel van de gebouwen op het Binnenhof; maar bovendien bezat de Prins nog verschillende andere paleizen, zooals dat in het Noordeinde (tegenwoordig koninklijk paleis), het huis te Honselaarsdijk en het door hem gestichte huis ten Bosch (nl. in het Haagsche bosch); bij de inrichting hiervan werden verscheidene kunstenaars van naam gebruikt, want in de kunst toonden prins en prinses beiden een zekere belangstelling. Deze hofhouding gaf aan Den Haag, dat ook regeeringszetel was, groote voordeelen. Zij trok vele aanzienlijken, ook vreemdelingen, metterwoon of te bezoek, zoodat „het dorp der dorpen" zich heel wat moest uitbreiden; toen reeds werd het als een mooie plaats geroemd.

De groote invloed van Frederik Hendrik in de Republiek deed zich het meest gelden in de buitenlandsche en de militaire zaken. Beide werden van ± 1630 af gewoonlijk door hem met eenige daartoe aangewezen afgevaardigden uit de Staten-Generaal afgedaan. Veel steun had hij aan den bekwamen, maar zeer onbetrouwbaren en baatzuchtigen Cornelis Musch, griffier der Staten-Generaal. In financieele zaken hielden de Staten der gewesten ook nu angstvallig de koorden der beurs vast.

Oppositie in Holland.

In andere aangelegenheden kwam er alleen soms eenige oppositie uit Holland, zooals bij de Fransche alliantie. Enkele der machtigste steden, vooral Amsterdam, zagen niet zonder tegenzin de groote positie van den stadhouder, die hare macht op de regeeringszaken veel minder deed zijn dan in Oldenbarnevelt's tijd. Die tegenzin kwam nu nog niet sterk uit. Het ontbrak Holland in dezen tijd meestal aan een krachtigen leider. Alleen Adriaan Pauw, de zoon van den vroegeren Amsterdamschen burgemeester, die in 1631 raadpensionaris werd, trad met meer zelfbewustheid op; hij werd echter in 1636 niet herbenoemd, wat niet zonder Frederik Hendrik's invloed geschiedde. Zijn opvolger was Jacob Cats, de dichter, daarvóór

pensionaris van Dordrecht, die het ambt van raadpensionaris vroeger al een paar jaren waargenomen had (1629—1631); een zeer meegaand man, die het den stadhouder geheel naar den zin maakte.

Oorlog buiten Europa.

In het laatste deel van den oorlog vielen er zeer belangrijke gebeurtenissen buiten Europa voor. Zoowel de Oost- als de West-Indische Compagnie maakten eenige belangrijke veroveringen. De eerste, toen door Anthonie van Diemen als gouverneur-generaal (1636—1645) krachtig bestuurd, viel in 1636 de Portugeezen op Ceylon aan en verdreef hen, met medewerking van één der hier heerschende vorsten, na een strijd van eenige jaren van dit eiland. In 1641 werd Malakka op hen veroverd, wat van veel belang was voor den handel op Oost-Azië, waar de Portugeezen het in de betrekkingen met Japan ook tegen de Compagnie aflegden. De West-Indische Compagnie, die in 1630 door de verovering van Olinda en het sterke Recife vasten voet in Brazilië gekregen had, trachtte met groote inspanning deze belangrijke Portugeesche kolonie geheel te veroveren. Verschillende andere gedeelten in het Noord-Oosten werden in bezit genomen en in 1637 trad graaf Johan Maurits van Nassau, een kleinzoon van Jan van Nassau, in het veroverde gebied als gouverneur op. De macht der Compagnie was echter niet groot genoeg, om de Portugeezen geheel te verdrijven; zij handhaafden zich in hunne hoofdvesting Bahia de San Salvador, dat ook Maurits, hoewel uitstekend krijgsman en beleidvol gouverneur, niet kon innemen. Verder had de Compagnie Curaçao op de Noordkust van Zuid-Amerika, St. Eustatius en enkele andere eilanden van de kleine Antillen op Spanje veroverd; ook ontnam zij in 1637 St. George del Mina op de kust van Guinea in Afrika aan dit land.

Oorlog in Europa na 1635.

In den oorlog in Europa werden na 1635 niet zulke groote voordeelen behaald. De uitwerking van de alliantie met Frankrijk was niet zoo groot als verwacht werd. Het Fransche leger, dat sedert lang niet voor een grooten oorlog gestaan had, was in de eerste jaren niet heel veel waard en Frankrijk had een groot deel van zijne kracht voor den Duitschen oorlog noodig. Spanje, in België door bekwame landvoogden, vooral den Oostenrijkschen aartshertog Ferdinand, vertegenwoordigd, trad krachtiger dan in de vorige jaren op. Verscheidene ondernemingen werden door Frankrijk en de Republiek op het getouw gezet, o.a. tegen Antwerpen, maar de meeste liepen op niets uit. In 1637 gelukte het Frederik Hendrik Breda in te nemen, maar Venlo en Roermond gingen verloren.

Slag bij Duins.

Wel werd in 1639 een groote overwinning ter zee behaald. Evenals in 1588 had Spanje toen een aan-

zienlijke vloot, een tweede armada, uitgerust, die een troepenmacht van beteekenis naar België zou brengen. Deze vloot onder bevel van D'Oquendo, bestaande uit ruim 60 zware schepen, werd door Maarten Harpertszoon Tromp met een veel kleinere macht in het Kanaal aangevallen. De Spaansche admiraal zocht een schuilplaats op de reede van Duins, waar Tromp hem insloot. Versterkingen werden nu in korten tijd aan Tromp gezonden, zoodat spoedig een vloot van ruim honderd schepen en branders onder zijne bevelen stond. Hiermede viel hij D'Oquendo aan en vernietigde het grootste deel van diens vloot; alleen de admiraal zelf ontkwam met eenige schepen en een deel der troepen naar Duinkerken. Van Nederlandsche zijde was de onderneming te gewaagder, omdat Engeland gedreigd had een aanval op de Spaansche vloot in een Engelsche haven niet te zullen dulden. Maar Engeland kwam zijne dreiging niet na. De binnenlandsche toestand liet er te veel te wenschen dan dat het aan een krachtig optreden naar buiten kon denken; een paar jaar later begon er zelfs een burgeroorlog tusschen Karel I en de meerderheid van het Engelsche volk.

Te velde bleef het ook in de volgende jaren meest bij nuttelooze tochten. Bij een hiervan, tegen Hulst, sneuvelde Hendrik Casimir in 1640. Frederik Hendrik wist te bewerken, dat hij nu zelf tot stadhouder van Groningen en Drente gekozen werd. Alleen Friesland nam tot Frederik Hendrik's groote ergernis weer een afzonderlijken stadhouder, nl. Willem Frederik, broeder van Hendrik Casimir. Van de andere tochten brachten alleen nog die van 1644, toen Sas van Gent, en die van 1645, toen Hulst genomen werd, voordeelen aan. Daarentegen begonnen de Franschen in deze jaren veel krachtiger op te treden. In 1643 behaalden zij onder Condé een groote overwinning bij Rocroy en sedert drongen ze, aan de kust door de vloot van Tromp gesteund, vooral in Vlaanderen verder op. Wel was Richelieu reeds in 1642 gestorven; zijn opvolger als leider der Fransche staatkunde, de kardinaal de Mazarin, zette echter den door hem begonnen oorlog tegen Habsburg voort.

Begin der vredesonderhandelingen.

Maar juist deze Fransche veroveringen deden hier te lande den tegenzin van velen in de Fransche alliantie toenemen en hun lust tot vrede meteen. Dit werd duidelijk bij de vredesbesprekingen, die sedert 1642 ernstig begonnen waren tusschen de mogendheden, in den 30- en 80-jarigen oorlog betrokken. Ook Frankrijk en Nederland stemden toe in het aanknoopen van onderhandelingen met Spanje, die te Munster in Westfalen zouden gehouden worden; maar inmiddels verbonden ze zich in 1644 opnieuw, om niet dan samen vrede te sluiten. Dit laatste leidde

echter spoedig tot moeilijkheden, toen Spanje het er op toelegde, om de Republiek tot een afzonderlijken vrede over te halen: het zou dan Frankrijk alleen misschien kunnen overwinnen. Frederik Hendrik toonde zich een beslist tegenstander van deze Spaansche aanbiedingen, die reeds vóór de samenkomst te Munster gedaan werden. Vooral in Holland daarentegen was men er niet zoo afkeerig van en dus kwam in deze zaak dit gewest tegenover den stadhouder te staan.

Deensch-Zweedsche oorlog.

De tegenstelling tusschen deze beiden werd juist in de jaren 1644 en 1645 nog grooter door een ander geschil. Zweden en Denemarken waren in oorlog geraakt. Tot de laatste mogendheid was de verhouding van de Republiek minder goed dan tot Zweden: Denemarken hief te Elseneur een Sonttol, dien het nog al eens verhoogd had; voor den Nederlandschen handel was dit een belemmering, die de Republiek liefst zou afschaffen. Holland was er dan ook voor ten gunste van Zweden, waarmede de Staten door verdragen verbonden waren, zeer krachtig op te treden. Maar Frederik Hendrik verzette zich om politieke redenen; hij vreesde, dat Denemarken, te hard bestookt, zich aan de zijde van den keizer en Spanje zou scharen, waartoe het al lang neiging toonde. Men bepaalde zich toen tot het zenden van een vloot onder Witte Corneliszoon de With ter bescherming van de Nederlandsche scheepvaart naar en in de Oostzee, en tot een bemiddelend optreden tusschen de vechtende mogendheden. Met deze machtsontplooiing bereikte men in elk geval het belangrijke resultaat, dat Denemarken in 1645 in een verlaging van den tol toestemde. Ook werd toen de vrede van dit land met Zweden hersteld.

Onderhandelingen te Munster.

Het duurde door allerlei omstandigheden tot het begin van 1646, voordat de Nederlandsche gezanten te Munster aankwamen, waar de Fransche en de Spaansche toen reeds waren. Spanje's toeschietelijkheid tegenover de Staten bleef hier voortduren; zeer gunstige vredesvoorwaarden waren voor hen te verkrijgen, maar tusschen Spanje en Frankrijk schoot het slecht op. Hier te lande werd toen de vraag, of men zonder Frankrijk vrede zou sluiten, meer en meer brandend. Vooral de vredespartij, onder leiding van Holland, maar nu ook in de andere gewesten zich uitend, weerde zich krachtig. De partij voor het voortzetten van den oorlog of liever voor het niet verbreken der alliantie met Frankrijk werd minder sterk, omdat de steun van den Prins haar in 1646 ging ontvallen. Frederik Hendrik was toen reeds lijdend en deed zich niet veel meer gelden; hij stierf in het voorjaar van 1647. Willem II, die hem in al zijne waardigheden opvolgde, was wel niet voor vrede, maar zijn aanzien

Dood van Frederik Hendrik.

was niet groot genoeg, om Holland's steeds sterkeren aandrang tegen te houden. In October 1647 waren de gezanten der Staten en van Spanje het over alle voorwaarden eens geworden en in Januari 1648 werd de vrede tusschen hen te Munster geteekend, nadat een laatste poging, om ook nog Frankrijk en Spanje tot vrede te brengen, mislukt was. Vooral aan Pauw, één der gezanten, was dit resultaat te danken. In de Staten-Generaal dreef nu Holland in April met meerderheid van stemmen de bekrachtiging van den vrede door; Zeeland en Utrecht waren tegen en lieten eerst later hun verzet varen. Op den 5en Juni, op den dag af 80 jaren na de onthoofding van Egmond en Hoorne, werd het sluiten van den vrede op feestelijke wijze gevierd.

Vrede van Munster.

De voornaamste voorwaarden waren de volgende: Nederland werd door Spanje als een geheel vrije staat erkend, terwijl Spanje zich verbond te bewerken, dat het Duitsche Rijk Nederland's zelfstandigheid erkende; beide partijen bleven bezitten, wat ze bij het sluiten van den vrede in bezit hadden; ook in Indië en Amerika zou de toestand blijven, zooals hij was, en Spanje zou zich in Oost-Indië niet mogen uitbreiden; de Schelde zou gesloten gehouden worden en in de Vlaamsche havens zouden geen lagere in- en uitvoerrechten geheven worden dan de Nederlanders op de Schelde zouden heffen; het huis van Oranje zou de vroeger in België verloren goederen terugkrijgen en bovendien een schadeloosstelling.

Daarmede was Nederland ook in naam een geheel vrij land en op werkelijk zeer eervolle voorwaarden. De keizer erkende de zelfstandigheid; het Duitsche Rijk deed het wel niet, maar dit veranderde aan den feitelijken toestand niets. Het vrij geworden gebied bestond nu uit de zeven provinciën, Drente en de Generaliteitslanden, nl. Staats-Brabant, Staats-Vlaanderen en Staats-Limburg; de grenzen van de twee laatste werden eenige jaren later bij afzonderlijke verdragen met Spanje nader omschreven. Buiten de Republiek bleven verschillende steden aan de Oostgrens, nu ook Wezel en Rijnberk, met Nederlandsch garnizoen bezet. Opper-Gelre bleef Spaansch; aan een bepaling in het vredesverdrag, waarbij de mogelijkheid was aangenomen, om het aan de Republiek te brengen tegen afstand van een ander gebied aan Spanje, is geen gevolg gegeven. Wat het bezit in Oost-Indië en Amerika betrof, dient opgemerkt te worden, dat Spanje ook afstond de daar verloren landen, die oorspronkelijk aan Portugal behoord hadden. Maar Portugal was tegen

Spanje in opstand sedert 1640 en beschouwde zich als vrij; met dit land waren over het bezit buiten Europa, bepaaldelijk over Brazilië, toen reeds moeilijkheden ontstaan, die eerst later geregeld werden (blz. 157). Een onaangename verhouding ontstond na den vrede tot Frankrijk, dat zich terecht mocht beklagen over de verbreking der alliantie van 1635; maar men ondervond er geen last van, waartoe veel bijdroeg, dat in Frankrijk kort na den vrede een groote burgeroorlog uitbrak.

VI. Nederland als vrije Republiek.

§ 34. DE GOUDEN EEUW VAN NEDERLAND.

De zeventiende eeuw en meer bepaald het middelste gedeelte hiervan noemt men gewoonlijk Nederland's gouden eeuw. Nooit heeft Nederland zulk een tijdperk van bloei op haast alle gebied beleefd als toen, al was het niet alles goud, wat er blonk. Toen geraakte tot voller ontwikkeling, wat in het einde der 16e en het begin der 17e eeuw begonnen was op te komen. Buitengewoon groot was het aantal personen, die in dien tijd zich op een of ander gebied in meerdere of mindere mate onderscheidden; het was Holland, dat ook nu de meeste dier personen herbergde, en in Holland weer Amsterdam, waarvan de meeste glans uitging.

Schilderkunst. In de kunst stonden de schilders het hoogst; hun werk heeft het 17e eeuwsche Nederland den meesten roem gebracht. Ver boven allen uit stak Rembrandt Harmensz. van Rijn, een molenaarszoon uit Leiden (geb. 1606), die het grootste deel van zijn zeer werkzaam leven in Amsterdam doorbracht (1630–1669). De eerste jaren hier waren de schitterendste; toen ontstonden onder vele andere werken de algemeen bekend geworden Anatomische les van dr. Tulp en het Korporaalschap van Banning Cock, meestal de Nachtwacht genoemd. In de latere jaren was Rembrandt, die zelf een groote kunstverzameling aangelegd had, in zijne familie-omstandigheden minder gelukkig; zijne vrouw stierf jong en zijn huis met verzameling werd voor schuld verkocht. Zijne kunst heeft hieronder niet geleden; zij werd ernstiger. Uit dezen tijd dagteekenen onder meer verscheidene zelfportretten, de Saul en David, de Homerus-kop en ook de Staalmeesters. Rembrandt was bovenal portretschilder, maar ook behandelde hij vele bijbelsche onderwerpen en landschappen. Behalve schilder was hij teekenaar en etser. Zijne grootste kracht lag in zijne zeer bijzondere lichtwerking en kleuren. Rembrandt onderging invloed van Nederlandsche zoowel als van buitenlandsche schilders; maar hij bleef in de eerste plaats zich zelf en steeg ver boven zijne voorbeelden. Er was in zijne kunst veel nationaals, zooals in die van haast al de schilders

uit dien tijd. Tot de grootste na Rembrandt behoorden de zeer veelzijdige Jan Vermeer van Delft, het meest bekend door zijne intérieurs en zijn stadsgezicht op Delft, en Frans Hals te Haarlem, de maker van een groot aantal portretten. Verder waren er o.a. de portretschilders Bartholomeus van der Helst, Jan de Bray, Jan Lievensz., Gerard Terborg, Ferdinand Bol, Govert Flinck, Gerard van Honthorst; de landschapschilders Jan van Goyen, Jacob van Ruysdaal en Meyndert Hobbema; de schilders van dieren Albert Cuyp en Paulus Potter; de schilders van intérieurs Gerard Dou, Nicolaas Maes, Pieter de Hoogh; de zeeschilder Willem van de Velde de jonge, wiens vader als teekenaar van schepen bekend was; ten slotte de zeer vruchtbare Jan Steen, die het meest bekend werd door zijne levendige, geestige afbeeldingen van het soms zeer ruwe volksleven; in hetzelfde genre werkte o.a. Adriaan van Ostade, evenals de in België geboren Adriaan Brouwer, die meest hier te lande vertoefde. Vele van deze schilders ondergingen in groote mate Rembrandt's invloed; andere, als Dou en Maes, waren zijne leerlingen.

Bouwkunst. Ook de architecten maakten belangrijk werk. Jakob van Campen, uit Haarlem afkomstig, was de grootste hunner († 1675). Door hem werd de Italiaansche invloed op de bouwkunst grooter. Zijn meest bekende werk is het stadhuis (nu koninklijk paleis) te Amsterdam, dat gesticht werd ter eere van den Munsterschen vrede. Ook het Mauritshuis in Den Haag, gesticht door Johan Maurits na zijne terugkomst uit Brazilië, is gemaakt naar een ontwerp van Van Campen. Zijn helper bij verschillende bouwwerken was Pieter Post, die als bouwmeester in dienst trad bij Frederik Hendrik; als zoodanig had hij, meestal met Van Campen, invloed op den bouw van diens paleizen, o.a. van het Huis ten Bosch: daarin liet Amalia van Solms ter eere van haren overleden gemaal een Oranje-zaal aanbrengen, waarvoor de Belgische schilder Jordaens het voornaamste schilderwerk, nl. een zegetocht van Frederik Hendrik, maakte. Post ontwierp ook een nieuwe vergaderzaal der Staten van Holland, met den bouw waarvan in 1652 begonnen werd, en verder o.a. nog het stadhuis te Maastricht. Verscheidene huizen te Amsterdam werden, ook naar Van Campen's voorbeeld, ontworpen door Philips Vingboons.

Beeldhouwkunst. De bekendste beeldhouwers, wier werk over 't algemeen minder hoog stond, waren de, evenals zijn vader Hendrik (blz. 121), ook als bouwmeester voorkomende Pieter de Keyser, Rombout Verhulst, de ontwerper van verscheidene grafmonumenten, en Arthur Quellinus, een Belg, die o.a. veel van het beeldhouwwerk voor het Amsterdamsche stadhuis vervaardigde.

Letterkunde. In de letterkunde nam Hooft († 1647) een zeer groote plaats in, niet alleen door zijn eigen werken, maar ook door den kunstkring, dien hij op het door hem bewoonde slot te Muiden meermalen om zich verzamelde. Zijn hoofdwerk is de „Nederlandsche Historiën", waarin hij de geschiedenis van den opstand in zuiver en mooi Nederlandsch beschreef. Tot de vorming van het Nederlandsche proza heeft dit werk veel bijgedragen, evenals een op last der Staten, naar aanleiding van een besluit der Dordtsche synode, gemaakte bijbelvertaling (de Statenbijbel); dit werk was door een commissie te Leiden tot stand gebracht. Naast Hooft stond Vondel († 1679), de grootste Nederlandsche dichter, die, meer nog dan Hooft, onder klassieken invloed stond, maar toch als weinigen in de geschiedenis van zijn tijd meeleefde. Klassieken invloed onderging hij vooral in zijne dramatische poëzie, waarin hij enkele historische, maar meest bijbelsche onderwerpen (o.a. Lucifer) behandelde. Zijne belangstelling in zijn tijd bleek het eerst zeer duidelijk in het aandeel, dat hij aan de kerkelijke twisten nam; vooral voor Oldenbarnevelt en de Remonstranten nam hij het in verscheidene soms zeer heftige gedichten op (o. a. in Palamedes of vermoorde onnooselheyt = onschuld). Hij werd later Katholiek, wat hem niet verhinderde zijne belangstelling als Nederlander in haast alle belangrijke gebeurtenissen in verzen te toonen. De als dichter allermeest populaire Cats beschreef in zijne latere jaren († 1660), toen hij op het landgoed Sorgvliet bij Den Haag woonde, o. a. zijn eigen leven in verzen. Van veel beteekenis was eveneens Constantijn Huygens, secretaris in dienst van het huis van Oranje; hij toonde een zeer groote algemeene belangstelling in de kunst van zijn tijd en maakte zelf een groot aantal kleinere en grootere gedichten, waaronder de beschrijvingen, o. a. van het Voorhout in Den Haag en van zijn landgoed Hofwijk bij Voorburg, het meest bekend werden. Behalve deze vier hoofdpersonen in de letterkunde van dien tijd waren er nog verscheidene andere dichters of prozaschrijvers van min of meer bekendheid, die voor een deel den invloed van één der vier genoemden ondergingen. Ook het blijspel en de klucht werden niet vergeten; maar niemand evenaarde hierin Brederoo.

Muziek. Van de muziek was Jan Pieterz. Sweelinck de voornaamste vertegenwoordiger.

Op wetenschappelijk gebied bleef Leiden den voorrang innemen. Naast

Wetenschap. de vroeger genoemde hoogescholen (blz. 122) bestonden nu ook nog die van Amsterdam, in 1632 opgericht en in den eersten tijd vooral voor Remonstranten, die hier ook een opleidingschool voor hunne predikanten hadden, een toevlucht, en die van Utrecht,

dateerend van 1636; zoo had bijna elk der zeven gewesten zijne inrichting voor hooger onderwijs. Naast de vroeger het meest beoefende klassieken en theologie begonnen de wiskundige en de wijsgeerige studiën nu ook zeer de aandacht te vragen. De bekwaamste beoefenaars er van hier te lande stonden buiten de hoogescholen, al drong hun invloed hier spoedig door. Het waren de Franschman Réné Descartes of Cartesius, die voor vervolgingen om zijne wijsgeerige denkbeelden hier een toevlucht zocht, en de wat jongere Baruch de Spinoza, een Israëliet, die om zijne opvattingen uit de synagoge gestooten was en sedert in verschillende steden, het laatst in Den Haag, woonde. Ten slotte naast deze beide vooral als wijsgeeren beroemde mannen: Christiaan Huygens, Constantijn's zoon, één der beroemdste wis- en natuurkundigen uit de tweede helft der 17e eeuw. Hij bracht een groot deel van zijn leven te Parijs door als secretaris der daar toen pas gestichte academie van wetenschappen; het slingeruurwerk is zijne meest bekende uitvinding.

Kerk.

In de kerkelijke zaken was het, nadat de strijd tegen de Remonstranten ophield (blz. 138), rustiger. Wel gaven de wijsgeerige opvattingen van Cartesius en later van Spinoza, die van de rechtzinnige kerkleer sterk afweken, tot veel wrijving aanleiding. Zij vonden een krachtigen bestrijder in den Utrechtschen kerkelijken hoogleeraar Voetius; maar ook wel aanhang bij sommige predikanten. Meer nog was er te doen over de leeringen van den Leidschen hoogleeraar Coccejus, die een vrij onderzoek van den bijbel voorstond tegen een angstvallig vasthouden aan de eenmaal vastgestelde kerkleer, zooals de meesten dit wilden. Vooral een geschil over de Zondagviering gaf omstreeks 1658 aanleiding tot een ernstigen strijd tusschen Coccejus en Voetius; de kerk raakte verdeeld in Coccejanen en Voetianen. Maar de strijd had niet meer zulke ernstige gevolgen als vroeger. De Staten van Holland slaagden er nu in te groote uitbreiding te voorkomen. In het algemeen streefde de regeering er naar de kerk niet voor het hoofd te stooten, maar zij zorgde er ook voor haar niet te veel macht te doen krijgen. Zoo had de kerk gewoonlijk ook weinig succes, wanneer ze met klachten kwam over de feitelijke vrijheid der Katholieken of over de verschijning van wijsgeerige geschriften of over het ten tooneele brengen van haar niet behagende tooneelstukken, vooral die, waarin bijbelsche stoffen behandeld werden. De Katholieke bijeenkomsten werden dan wel eens weer door de overheid verboden, evenals het uitgeven van verscheiden boeken of het opvoeren van tooneelstukken, maar aan de verbodsbepalingen werd meestal slecht of niet de hand gehouden. De Republiek bleef bij voortduring het land

van betrekkelijk groote vrijheid van godsdienst en evenzoo van drukpers.

De regenten. Aan de meerderheid harer regenten, die gematigd gezind waren, was dit te danken. Deze regenten begonnen in de 17e eeuw langzamerhand in de meeste steden een afzonderlijken stand te vormen. Het regeerstelsel bevorderde het, dat bepaalde families in de regeering op den voorgrond traden; reeds in het midden der 17e eeuw was dit in belangrijke steden als Amsterdam en Dordt geregeld het geval, al kregen er toen nog dikwijls leden van nieuwe families aandeel in. Deze regenten waren meestal niet meer zelf in zaken. De groote kapitalen, door velen hunner verdiend, stelden hen in staat van hunne renten te leven; zij belegden hun geld in staatsleeningen, in handels- of andere ondernemingen en ook dikwijls in land. Met de kooplieden bleven zij in voortdurende aanraking, ook door aanhuwelijking. Dikwijls verschaften ze zich door aankoop van een heerlijkheid een nieuwen naam, als Heemstede, Zuidpolsbroek e. d., of door een verzoek aan een vorst, meestal dien van Frankrijk, een titel en onderscheidden zich dan ook hierdoor als een nieuwe aristocratie, die echter niet in den ouden adel opging; wel hadden ook vele dier stedelijke aristocraten hunne buitenhuizen, waarvan men o. a. verscheidene in de Vechtstreek vond. Vele staatkundige talenten heeft deze regentenstand vooral in de 17e eeuw voortgebracht; mannen van een goed inzicht, niet alleen in de belangen van hun eigen stad, maar ook in die van hun gewest, al ontbrak den meesten hunner de breedere staatsmansblik van Oldenbarnevelt en Frederik Hendrik of later van Johan de Witt en Willem III.

Platteland. Op de ontwikkeling van het platteland heeft deze geldaristocratie in de 17e eeuw veel invloed gehad, alweer vooral in Holland. Zij, natuurlijk niet uitsluitend de regenten, maar ook andere bezitters stelden heel wat geld beschikbaar voor landontginning of droogmakerijen, stellig daarbij hun eigen voordeel niet vergetend. Haast alle meren in Noord-Holland werden in de eerste helft der 17e eeuw ingepolderd en tot vruchtbaar land gemaakt. Een plan, om het grootste van alle, de Haarlemmermeer, droog te leggen, dat ontworpen werd door den ingenieur Leeghwater, bleef onuitgevoerd. De boerenbevolking in Noord-Holland nam door deze aanwinst van land zeer in welvaart toe. Dit was ook het geval in Friesland en in Groningen, waar landbouw en veeteelt met een vrij belangrijken handel de voornaamste bestaansbronnen waren, terwijl in het laatste gewest de veenontginning in de omstreken van Wildervank van groote beteekenis was. Betere bedijkingen, waardoor op de Zuid-Hollandsche en Zeeuwsche eilanden ook heel wat land

gewonnen werd, werden haast overal aangebracht. Van buitengewone overstroomingen hoort men in de 17e eeuw niet; de laatste, die Holland en Zeeland beide geweldig teisterde, was de Allerheiligenvloed van 1570. Toch ging nog wel hier en daar land verloren, o. a. op Zuid-Beveland, waar in 1631 de door de bewoners reeds ontruimde stad Roemerswaal verdween. Minder dan in de meeste gewesten was vooruitgang op het platteland in Gelderland en Overijsel merkbaar; hier bleven de vroegere toestanden langer voortbestaan: men vond er nog enkele heerendiensten. Evenals vroeger stond de plattelandsbevolking bij de stedelijke in rechten achter; zij was, behalve in Friesland, Groningen en Drente, niet in de regeering vertegenwoordigd. Staten-ambtenaren waren nu de baljuwen en anderen, die het platteland bestuurden.

Steden.

De stadsbewoners beschouwden zich dan ook, evenals de adel, als hooger dan de dorpers. Inderdaad overtroffen zij dezen in hun sterk toegenomen rijkdom en in hunne ontwikkeling. In de steden kregen toen de meeste kinderen althans eenig en die der aanzienlijken een vrij uitgebreid onderwijs. Uiterlijk waren de meeste steden nu mooier en rijker dan in de 16e eeuw; door hare muren en grachten bleven ze een op zich zelf staand geheel vormen tegenover den omtrek. Dit deden ze ook door het angstvallig vasthouden aan hare privileges, waardoor ze boven anderen bevoorrecht waren. En in de steden zelf deden dit met hunne rechten weer de nijverheidsgilden, haast overal

Gilden en nijverheid.

bestaande en nog met nieuwe vermeerderd. In hen bleef de bescherming van vroeger voortduren tegenover de in den handel meestal gehuldigde vrijheid. Vooral gold dit van de weefindustrie: ook nu was de uitoefening hiervan, evenals van de bierbrouwerij, op het platteland in Holland verboden, terwijl de Staten-Generaal door het verbod van invoer van geverfde Engelsche lakens buitenlandsche mededinging trachtten te weren. Echter werden dergelijke verbodsbepalingen gewoonlijk niet streng gehandhaafd, al gaven de droogscheerderssynodes [1]) zich hier veel moeite voor. Dit waren vergaderingen van afgevaardigden der weefindustrie-gilden uit de tien Hollandsche steden, waar dergelijke gilden bestonden, die op geregelde tijden bijeenkwamen, om gemeenschappelijke belangen te bespreken: zoo b.v. de handhaving der bescherming en het nemen van maatregelen tegen de werklieden, die door werkstakingen of andere middelen trachtten hunne positie te verbeteren. Hadden zij al succes met dit laatste, de concurrentie werd nooit geheel geweerd: noch die

---

[1]) Droogscheerders zijn de bereiders van het ruwe laken.

van het platteland, waar vooral in Noord-Holland en buiten Holland in Brabant, het meest te Tilburg, vrij veel weef-industrie was, begunstigd door dezelfde omstandigheden als vroeger in Vlaanderen; noch die van Engeland. Toch was de stedelijke draperie, die zich meest van Spaansche, soms ook van Iersche wol bediende, in dezen tijd zeer belangrijk; zij veroverde zelfs terrein op de Engelsche draperie, waarvoor ook nu nog vele lakens hier geverfd werden. Dit was een gevolg van het zeer ruime afzetgebied, dat de groote handelsomvang voor haar opende, waarbij ook de andere industrieën profiteerden (blz. 115). Evenals in de 15e eeuw was Leiden ook nu het hoofdpunt van de nieuwe lakenindustrie, die in handen was van groot-ondernemers (blz. 63).

Handel. Handel met visscherij en scheepvaart bleef de voornaamste bestaansbron. Nog meer dan vroeger trok deze zich samen in Holland. Zeeland werd voor den handel van minder belang; de zoutziederij bleef omvangrijk en het landbouwbedrijf kwam er tot meer ontwikkeling. Een teeken des tijds was het, dat de Engelsche kooplieden-avonturiers in 1621 van Middelburg naar Delft verhuisden, dat ze na eenige jaren voor Rotterdam verlieten. Deze stad nam door den Engelschen handel zeer in beteekenis toe, ook nadat de „avonturiers" in 1668 hun stapel naar Dordrecht overbrachten; van dien tijd af verliep de handel dier vereeniging, om langzamerhand voor meer vrij verkeer van Engelsche kooplieden plaats te maken. Ver boven Rotterdam bleef echter Amsterdam staan, dat nu een stad van ruim 100.000 inwoners was, terwijl geheel Holland er ongeveer 600.000 telde.

Handel op België. Onder de handelstakken (blz. 116) nam na 1648 ook de handel op België, dat door de sluiting van de Schelde voor uit- en invoer van allerlei producten van Nederland afhankelijk was, een groote plaats in. Evenzoo die op Spanje. Zelfs

Op Spanje. kregen Nederlandsche kooplieden door levering van producten aandeel aan den uit Spanje op Amerika gedreven handel, zoodat zij nu belang kregen bij de behouden thuiskomst der zilvervloten; ook verwierven enkelen hunner verlof (assiento) tot den invoer van een bepaald aantal slaven uit Afrika in Spaansch-Amerika, wat groot voordeel opleverde. Verder was de handel buiten Europa,

Buiten Europa. vooral die op Azië, zeer in omvang toegenomen; de Republiek was nu, in plaats van Portugal, de hoofdmarkt der Aziatische producten. Deze handel bleef in handen der geprivilegieerde Compagnieën. Alleen het octrooi der Noordsche Compagnie was in 1642 niet verlengd, toen men de Engelsche concurrentie in de walvischvangst niet meer duchtte; hier zegevierde het vrijheidsbeginsel.

Behalve om de groote winsten, die hij opbracht, was de buiten-Europeesche handel ook daarom van groot belang, omdat hij de oorzaak werd tot de vestiging der Nederlandsche heerschappij op verscheidene plaatsen, vooral in den Oost-Indischen archipel.

Oost-Indische Compagnie.

Handeldrijven was en bleef het hoofddoel van de bewindhebbers der Oost-Indische Compagnie, maar van den beginne af waren zij toch ook gedwongen eenige vaste punten in den archipel in bezit te nemen tot verdediging van hun handel tegen Portugeezen en Engelschen: zoo Ambon (blz. 119), zoo Batavia (blz. 135). Begrijpelijkerwijze had dit moeilijkheden met Indische vorsten ten gevolge, die te meer ontstonden, omdat de Compagnie er weldra naar streefde den alleenhandel in den geheelen archipel in haar bezit te brengen. Het gelukte haar met verscheidene Indische vorsten contracten te sluiten, die dan verder desnoods met geweld gehandhaafd werden. Zoo slaagde zij er dan ook in Europeesche mededingers te verdrijven; de Engelschen hielden na het verbreken der overeenkomst van 1619 (blz. 135) weinig handel in den archipel: het meest in Bantam, terwijl ook het eiland Run in de Banda-groep, die overigens tijdens Coen in Nederland's bezit kwam, aan hen bleef. Den Indischen vorsten was de Compagnie meestal de baas en juist de strijd met hen leidde op den duur tot verdere gezagsuitbreiding. Tijdens Coen's tweede gouverneurschap (1627—1629) werd een hevige strijd met den sultan van Mataram in Oost-Java gevoerd, die eerst na den dood van Coen met de overwinning der Compagnie eindigde, zoodat deze zich in Batavia kon handhaven. Tijdens Van Diemen (blz. 143) werd Malakka voor een deel in bezit genomen, terwijl de Molukken geheel onderworpen werden. Handelsbetrekkingen waren toen ook reeds op Sumatra, Celebes, Borneo en enkele kleinere eilanden aangeknoopt. Vooral de handel in specerijen, niet het minst in peper, bracht hier groote voordeelen aan. Buiten den archipel was alleen sprake van handelsuitbreiding, veelal ten koste der Portugeezen; vooral ten tijde van Van Diemen geschiedde deze uitbreiding. De handel op Japan, o.a. in lakwerken, was geheel in handen der Compagnie; sedert 1641 mocht zij alleen op Decima komen, om dezen handel te drijven. Met China, evenals Japan voor Europeanen gesloten, werd een aanzienlijke handel, o.a. in zijden stoffen en porselein, gedreven op het eiland Formosa, waar de Compagnie een fort opgericht had. Het bezit van een deel van Ceylon, waar in 1656 ook Colombo veroverd werd, was van belang voor den kaneelhandel en tevens als uitgangspunt voor de betrekkingen met Voor-Indië. Hier ontnam de Compagnie aan Portugal eenige factorijen, v.n. op de kust van Malabar; de handel in opium, edele metalen en katoen was er

belangrijk. Ook werd handel gedreven op Perzië, o.a. in tapijten en zijde, en op Arabië, o.a. in koffie en reukwerken; de ondernemende Pieter van den Broecke was hier de wegbereider geweest. Nieuw handelsgebied werd in het Zuiden gezocht: hier ontdekte de door Van Diemen uitgezonden Abel Tasman in 1642 Australië, waar nu nog enkele namen (Nieuw-Holland, Nieuw-Zeeland, Tasmanië of Van Diemensland) aan dit feit herinneren; het voordeel voor den handel was niet zóó groot, dat de tochten werden voortgezet. Het handelsgebied, dat de Compagnie tijdens Van Diemen bezat, werd sedert niet veel meer uitgebreid. In 1662 ging de handel op China verloren, omdat een Chineesch zeeroover de Nederlanders van Formosa verjoeg. Alleen door de vele, sedert lang in den archipel gevestigde Chineezen bleven de betrekkingen met China onderhouden. Belangrijk voor de toekomst was de vestiging der Compagnie in 1652 aan de Kaap de Goede Hoop, waarvan de commandeur Jan van Riebeek de stichter was; zij was bedoeld als gezondheidsoord en als rustpunt op den langen weg van en naar Indië, maar weldra zetten zich een aantal Nederlanders hier metterwoon neer.

Tot de vorming van het groote handelsrijk der Compagnie hebben Coen en Van Diemen, gesteund door een aantal andere energieke mannen, het meest bijgedragen; met dikwijls kleine middelen bereikten zij groote dingen. Maar, om het zoo ver te brengen, traden ze meermalen hard en wreed op; vooral in den archipel, waar ze niet tegenover groote rijken, als in China, Japan en Perzië, stonden. Zij beschouwden de Indische bevolking als van minder ras en meenden zich tegenover haar alles te mogen veroorloven, wanneer het tot voordeel der Compagnie was. Tot de wreedste daden behoorde de uitmoording van de bevolking van het eiland Banda bij de verovering hiervan. Ergerlijk was ook de uitroeiing van een deel der specerijen-oogst in de Molukken, om te voorkomen, dat er te veel specerijen op de Europeesche markt zouden gebracht worden, wat den spijs zou drukken; hiertoe werden geregeld jaarlijks de hongi-tochten ondernomen. Het hardhandige optreden werd bevorderd door den aard van vele dienaren der Compagnie, die verreweg voor het grootste deel voortkwamen uit het minst gunstige deel der Nederlandsche bevolking; er kwamen zeer ruwe, onbeschaafde en ook oneerlijke kwanten onder voor. Van de laatste waren er, die de Compagnie zelf groot nadeel toebrachten, o.a. door zelf handel te drijven, hoewel dit streng verboden was. Aan dezen zoogenaamden morshandel, die groote voordeelen afwierp, bezondigden zich lagere evengoed als hoogere ambtenaren, soms tot in de hoogste rangen toe. De bewindhebbers deden al het mogelijke, om dit te voorkomen, zooals ze er zich ook

met alle kracht op toelegden, om hun monopolie ongeschonden te handhaven. Gedurende een korten tijd was er sprake van, om meerdere vrijheid toe te staan. Vooral Coen, die de vestiging van Nederlanders in Indië daardoor hoopte te bevorderen, om zoo de stichting van een koloniaal rijk te bewerken, heeft hiervoor geijverd; zijne denkbeelden vonden slechts gedeeltelijk ingang en na zijn dood gaf men ze geheel op.

West-Indische Compagnie.

Van minder belang voor den handel was de West-Indische Compagnie, die haren grootsten tijd beleefde in den strijd tegen Spanje (blz. 135 en 143). Maar toen na den vrede van Munster het behalen van buit ophield, was hare bloei voorbij; haar kapitaal, dat ongeveer even groot geweest was als dat der Oost-Indische Compagnie, was in den strijd vrij wel opgeteerd. Met hare koloniën ging het nooit heel best. Zij was er zeer naijverig op haar gezag en liet daarom den kolonisten, die zich onder hare hoede in Brazilië, aan de Noordkust van Zuid-Amerika (v.n. aan de Essequebo, en in Berbice), op een der eilanden als Curaçao en St. Eustatius of in Nieuw-Nederland vestigden, weinig vrijheid. Geheel anders wilde het Johan Maurits, de gouverneur van Brazilië, die met kracht op meerdere vrijheid, ook voor zich zelf, aandrong. Vooral naar aanleiding van moeilijkheden hierover vroeg en kreeg hij reeds in 1644 ontslag en keerde naar de Republiek terug. Spoedig daarna kwamen de Portugeezen, in verband met hun opstand tegen Spanje, tegen de Compagnie in verzet en deze was niet bij machte dit verzet te breken. In 1648 verleenden de Staten-Generaal op aandrang van Zeeland, dat bij de Compagnie veel belang had, haar hulp met een vloot onder Witte Corneliszoon de With, die twee jaar later eigenmachtig terugkeerde, omdat hij het met de dienaren der Compagnie niet kon vinden. Toen ging het geheel mis; de Portugeezen heroverden geheel Brazilië, dat na een lange reeks van moeilijkheden bij een in 1661 gesloten vrede voor een geldelijke vergoeding aan hen afgestaan werd [1]). De grootste beteekenis van 's Compagnie's bezittingen lag toen in Nieuw-Nederland. Hier vestigden zich vrij wat kolonisten op het in 1626 voor *f* 60 gekochte Manhattan, waar de stad Nieuw-Amsterdam ontstond, op het dichtbij gelegen Lange Eiland met de stad Breukelen en op het vasteland tegenover deze eilanden. Dit werd bevorderd, omdat de Compagnie er hier althans later toe kwam, om aan de kolonisten handelsvrijheid te veroorloven.

---

[1]) In Azië kregen de Portugeezen niets terug; zij behielden hier alleen een stuk van Timor en een paar factorijen op de kust van Voor-Indië.

Ook gaf zij er aan eenige Nederlanders vrij uitgestrekte landgoederen ter ontginning, die zij als patroons, maar onder oppertoezicht der Compagnie, mochten besturen; de meest bekende dezer ontginningen werd Rensselaerswijk, in den beginne door den Amsterdamschen juwelier Kiliaen van Rensselaer bestuurd. Gevaren dreigden hier van de Indianenstammen, maar nog meer van de dicht in de buurt koloniseerende Engelschen, die beweerden, dat Nieuw-Nederland eigenlijk hun toekwam, omdat een Engelschman het ontdekt had. Ook dit belemmerde, naast de wijze van optreden der Compagnie, de ontwikkeling dezer kolonie. Er kwam dus van het koloniale rijk in Amerika lang niet zooveel terecht als van het handelsrijk in Azië.

Zeelieden. De groote omvang van den handel, van de visscherij en van de scheepvaart had ten gevolge, dat hier te lande een groote menigte zeevarend volk, waaronder ook vele vreemdelingen, aanwezig was. Ruwe, tuchtelooze gasten waren de meesten, maar over het algemeen voortreffelijk bevaren en goed geoefend, ook in den strijd: want de koopvaarders moesten wegens de vele gevaren van kapers en zeeroovers altijd op verdediging bedacht zijn. Dit had het groote voordeel, dat het niet moeilijk viel, om de marine-schepen, toen nog niet veel anders dan koopvaardijschepen ingericht, te bemannen en er meer uit te rusten, wanneer dit, zooals in 1639, noodig was. Gewoonlijk had men alleen een aantal kanonniers in dienst, terwijl gedurende den oorlog met Spanje altijd een vrij groot aantal schepen gebruikt werd, om op de Duinkerker kapers te letten. De marine was echter in het midden der 17e eeuw nog lang niet zoo goed ingericht als het leger, waarvoor begrijpelijkerwijze meer zorg gedragen was. Eerst toen Piet Hein in 1629 in 's lands dienst trad als luitenant-admiraal van Holland, werden de betaling en de voeding op de landsschepen verbeterd; na Hein's spoedig volgenden dood werd nog meer in deze richting gedaan door Tromp. De groote roem der marine begon pas in de tweede helft der 17e eeuw tijdens de Engelsche oorlogen. Toen bleek het pas heel duidelijk, welk een voortreffelijk personeel er onder de bevelhebbers en de matrozen aanwezig was. De eersten klommen meest allen uit de laagste scheepsrangen op: Hein en Tromp evengoed als Johan en Cornelis Evertsen en de boven allen beroemde Michiel Adriaanszoon de Ruyter (geb. te Vlissingen in 1607), die lang ter koopvaart voer en eerst in 1641 als schout-bij-nacht in 's lands dienst kwam. Deze vlootvoogden hebben naast een aantal kunstenaars, eenige staatslieden, veldheeren, gouverneurs-generaal, vele zeevaarders en kooplieden veel tot de grootheid in Nederland's gouden eeuw bijgebracht.

Vergelijking met andere landen.

De groote plaats, die Nederland toen innam, kwam te scherper uit tegenover de zooveel mindere beteekenis der andere Europeesche mogendheden, bepaaldelijk van Duitschland, Engeland en Frankrijk. Deze grootere en in hulpbronnen rijkere landen waren toen in veel minder gunstige omstandigheden, vooral als gevolg van den binnenlandschen toestand. Duitschland was door den 30-jarigen oorlog nog meer uiteengereten dan vroeger en nu bovendien schrikkelijk verwoest. Engeland, dat tijdens koningin Elisabeth zich krachtig op handels- en koloniaal gebied was begonnen te ontwikkelen en dit meer door bescherming tegen vreemde concurrentie dan door vrijheid had trachten te bereiken, werd door de moeilijkheden en ten slotte den burgeroorlog tijdens de Stuarts tijdelijk als verlamd in zijn optreden naar buiten. Frankrijk was herhaaldelijk door burgeroorlogen gekweld.

In de tweede helft der 17e eeuw echter begonnen deze omstandigheden te veranderen en dit had op de positie der Republiek onmiddellijk een minder gunstigen invloed. In Engeland eindigde de burgeroorlog in 1649 met de onthoofding van Karel I; er kwam toen tijdelijk een republiek, eerst door het Parlement bestuurd, en dit Parlement begon heel spoedig met een nog krachtiger bescherming van de Engelsche scheepvaart- en handelsbelangen, dan ten tijde van Elisabeth, natuurlijk ten ongunste van Nederland. En toen in Frankrijk de burgeroorlog van 1649 en volgende jaren met de overwinning van Mazarin eindigde, begon ook daar spoedig een tijdperk van bescherming, het meest van de nijverheid, door het heffen van hooge invoerrechten op vreemden invoer, natuurlijk evenzoo ten nadeele van Nederland. Iets dergelijks gebeurde in het Noorden, vooral in Zweden. Dit land, dat eerst vooral door Trip en De Geer (blz. 116) zijne natuurlijke hulpbronnen had laten ontginnen, ging er zich in de tweede helft der 17e eeuw op toeleggen, dit zelf te doen en dus zich van het Nederlandsche overwicht te bevrijden. Zoo kwamen er gevaarlijke mededingers in de éêne of andere richting, al konden ze den grooten voorsprong der Republiek niet onmiddellijk inhalen.

Invloed naar buiten.

Bij hunne nieuwe ontwikkeling hadden deze mededingers van de Nederlanders veel geleerd en afgezien. Talrijk zijn de beschrijvingen van het bloeiende Nederland door vreemdelingen, die tevens trachtten de oorzaken van dien bloei na te gaan en die zoo hun landgenooten in staat stelden zich te verrijken met de hier opgedane ervaring. En niet alleen in dit opzicht reikte toen de Nederlandsche invloed over de grenzen. Tal van vreemdelingen

bezochten de hoogescholen en trokken voordeel van Nederlandsche wetenschap. De letterkunde had in Duitschland en in Engeland, de bouwkunst in het Noorden, vooral in Denemarken, eenigen invloed. Nederlandsche ingenieurs waren o. a. in Frankrijk en Italië, Engeland en de Oostzeelanden aan het werk. De krijgskunst van Maurits werd in andere legers nagevolgd en de zeemanskunst van Tromp en De Ruyter deed op andere vloten, de Engelsche niet uitgezonderd, haren invloed gelden.

---

§ 35. NIEUWE BINNENLANDSCHE TWISTEN.

Unie van Utrecht.

Na den vrede van Munster was het eigenlijk noodig de Unie van Utrecht, bepaaldelijk gesloten met het oog op het voeren van oorlog tegen Spanje, te herzien. Men sprak er wel over, evenals ten tijde van het sluiten van het bestand; maar de noodige eensgezindheid ontbrak en men kwam er niet toe.

Willem II en Holland.

Wel ontstonden er ook nu ernstige binnenlandsche twisten, niet van kerkelijken, maar van zuiver staatkundigen aard. De partijen waren de stadhouder en de Staten van Holland. De aanleiding was de afdanking van troepen. Zonder eenige tweedracht was men reeds in 1648 tot vermindering van het leger, toen

Troepen-afdanking.

± 60.000 man, op ruim de helft overgegaan. Naar den zin van Holland was dit niet genoeg; het gewest, dat alleen een staatsschuld had van ± 120 millioen, wilde van den vrede gebruik maken tot zoo groot mogelijke bezuiniging en het zag geen gevaar in verdere troepenafdanking, omdat het een beslist vredelievend buitenlandsche politiek voorstond. Hiertegen kwam Willem II in verzet. Onder den aandrang van Holland wilde hij er in 1649 na eenige aarzeling wel toe medewerken, om nog meerdere bezuinigiug aan te brengen, maar in elk geval niet zóó ver gaan, als Holland wenschte. De Raad van State, alle andere gewesten, dus ook de Staten-Generaal, evenzoo Willem Frederik stonden aan 's Prinsen zijde. Zij achtten te groote afdanking met het oog op den tusschen Frankrijk en Spanje voortdurenden oorlog te gevaarlijk.

Buitenlandsche politiek.

In werkelijkheid ging echter het verschil tusschen Willem II en Holland dieper. In tegenstelling tot de vredespolitiek van Holland was de buitenlandsche politiek, die Willem II het liefst zou volgen, meer oorlogszuchtig. De jonge Prins was een zeer be-

kwaam, maar tevens eer- en heerschzuchtig man, niet zeer bedachtzaam in zijne handelingen, De vrede van Munster was voor hem een groote teleurstelling. In den oorlog zou zijn loopbaan schitterender hebben kunnen zijn. Hij wenschte van harte, dat de vrede nog verbroken kon worden, ten einde geheel België volgens het oude plan aan Spanje te ontweldigen. Het niet opschieten der onderhandelingen over de te Munster aan zijn huis toegezegde schadeloosstelling versterkte hem in zijne vijandige gezindheid tegenover Spanje. Natuurlijk wakkerde Frankrijk deze gezindheid aan; het was bereid den Prins persoonlijke voordeelen te bewilligen. En niet alleen ten gunste van Frankrijk, ook voor het huis Stuart in Engeland wilde hij optreden. Geldelijk ondersteunde hij zelf zijn zwager Karel II, den zoon van den onthoofden Karel I, die op het vasteland vertoefde en verschillende ondernemingen beraamde, om de Engelsche republiek omver te werpen. Maar nog liever zou hij gezien hebben, dat de Staten Karel II metterdaad steunden. Hier nu stond Holland lijnrecht tegenover 's Prinsen bedoelingen; van een hernieuwing der alliantie met Frankrijk was het evenmin gediend als van een vijandig optreden tegen Engeland, dat het om den handel zooveel mogelijk ontzag.

De Geschillen in 1650. In verband met dit verschil van inzicht in de te volgen buitenlandsche politiek werd het geschil over de troepenafdanking te ernstiger. In 1649 trachtte men tevergeefs hierover een schikking te treffen en in 1650 gelukte het ook niet. In Juni van dit jaar besloten toen de Staten van Holland eigenmachtig tot een afdanking over te gaan, die verder ging dan de Prins wilde. Evenals ten opzichte van de scherpe resolutie van 1617 ontstond de vraag, of Holland dit mocht doen. Het gewest beweerde van wel, omdat het de troepen zelf betaalde en niemand het kon dwingen tegen zijn zin geld op te brengen; de tegenpartij ontkende het recht van Holland, omdat de troepen in dienst der Staten-Generaal waren. Naar aanleiding van Holland's besluit nam de twist een zeer scherpen vorm aan. Holland stond hierbij sterker dan in den strijd tijdens het bestand; wel waren ook nu enkele steden aan de zijde van den Prins, maar Amsterdam en Dordrecht stonden beide tegenover hem; de eerste stad leidde de oppositie. Toch won Willem II, met het leger en de andere gewesten op zijne hand; het ging echter met meer moeite dan in 1618.

Optreden van Willem II. De Staten-Generaal begonnen met een protest tegen het Hollandsche besluit en besloten bovendien een bezending af te vaardigen naar de steden van Holland, om hen tot andere gedachten te brengen; den Prins werd verzocht de leden

der bezending aan te wijzen en hij werd verder gemachtigd zulke maatregelen te nemen, als hij noodig achtte tot handhaving der Unie. Dit was een dergelijke volmacht, als in 1618 aan Maurits gegeven was. De bezending, aan het hoofd waarvan Willem II zich zelf stelde, werkte zoo goed als niets uit. Enkele steden maakten zelfs bezwaar den Prins als hoofd der bezending te ontvangen, omdat zij den Staten-Generaal het recht tot het doen van zulk een bezending ontzegden; in Amsterdam werd hij niet in de vroedschap toegelaten. Zeer gebelgd kwam de Prins in Den Haag terug en, toen de in Juli opnieuw gevoerde onderhandelingen met de Staten van Holland weer niet tot een overeenkomst leidden, besloot hij zijn toevlucht tot geweld te nemen. Willem Frederik, Cornelis Musch, die bij den Prins zeer in de gunst stond, en Cornelis Aerssen, heer van Sommelsdijk, de zoon van Oldenbarnevelt's vijand, waren hierbij zijne voornaamste raadgevers.

Geweldmaatregelen.

In het einde van Juli werden zes leden der Staten van Holland, onder wie de Dordtsche burgemeester Jacob de Witt, op 's Prinsen bevel in Den Haag gevangen genomen en op Loevestein gevangen gezet. Terzelfdertijd trachtte de Prins een troepenmacht in Amsterdam te brengen, om de stad daarmede naar zijn wil te dwingen. Het bevel over deze troepen was opgedragen aan Willem Frederik, die in den vroegen morgen van den 30sten Juli de poorten hoopte binnen te komen. Maar hij raakte onderweg verdwaald, kwam daardoor later dan in de bedoeling gelegen had bij Amsterdam aan en vond de poorten gesloten. De regeering der stad had in den vroegen morgen tijding gekregen van de nadering van troepen en had hare maatregelen, om ze er buiten te houden, reeds genomen; zij handhaafde en versterkte ze, toen het bleek, wat voor troepen het waren. De gebroeders Andries en Cornelis Bicker, zeer invloedrijke leden der regeering, hadden de leiding in handen. Er werd in de stad zelfs over gedacht het land om de stad onder water te zetten, toen de troepen op bevel van den Prins, die den 31sten zelf naar de legerplaats kwam, de stad begonnen te omsingelen. De burgeroorlog stond voor de deur. Maar gelukkig toonden beide partijen zich tot eenige inschikkelijkheid geneigd: de Prins, omdat hij de groote moeilijkheden van een beleg van Amsterdam spoedig inzag; de stad, omdat haar handel door een beleg gevaar liep. Vandaar dat in het begin van Augustus een verdrag gesloten werd, waarbij Willem II er van afzag troepen in de stad te brengen en de stad beloofde voorloopig het afdankingsvoorstel van den Prins te zullen aannemen; verder zouden de beide Bickers,

Beleg van Amsterdam.

Schikking.

met behoud van hun eer, uit de regeering treden. Hiermede kreeg de Prins dus in de hoofdzaak zijn zin. De afdanking geschiedde nu inderdaad volgens zijn wensch. In Augustus werden de gevangenen van Loevestein in vrijheid gesteld op voorwaarde, dat ook zij uit de regeering zouden gaan.

Dood van Willem II.

's Prinsen gezag werd door zijne overwinning veel vergroot. In het najaar begon hij nu aan het voorbereiden zijner plannen ten opzichte van het buitenland. Het is moeilijk te zeggen, wat hiervan de gevolgen zouden geweest zijn, omdat de Prins na een korte ongesteldheid op den 6en November 1650 stierf. Er was niemand aangewezen, om hem te vervangen. Op dat oogenblik was het huis van Oranje alleen vertegenwoordigd door de weduwe van Willem II, meestal de Prinses-Royale geheeten, en die van Frederik Hendrik, meestal de Prinses-Douairière genoemd, benevens een viertal dochters van deze; de oudste hiervan, Louise Henriette, was nog bij het leven van haren vader gehuwd met Frederik Willem uit het huis Hohenzollern, keurvorst van Brandenburg, gewoonlijk als de groote keurvorst bekend; de tweede huwde een paar jaar later met Willem Frederik, waardoor een nieuwe band tusschen de huizen van Oranje-Nassau en Nassau-Dietz [1]) gelegd werd. Bij deze prinsessen kwam een prins, toen ruim een week na den dood van Willem II zijne weduwe een zoon kreeg, de latere Willem III. Van de regeering bleef het huis van Oranje echter voorloopig uitgesloten.

Het Oranje-huis.

Anti-stadhouderlijke beweging.

Onmiddellijk na den dood van Willem II trad in Holland een groote verandering in. De uit de regeering verwijderde personen keerden er in terug. Een sterke beweging ontstond, om den invloed van de regenten op de regeering te vergrooten; het was m. a. w. een beweging tegen de groote macht, die Frederik Hendrik bezeten had en die in handen van Willem II voor de belangen van Holland zoo gevaarlijk gebleken was. De Staten van Holland besloten in December 1650 de magistraatsbestelling (blz. 126) voorloopig aan zich te trekken, wat beteekende, dat ze niet van plan waren een stadhouder aan te stellen; in de stemhebbende steden lieten ze haar aan de vroedschappen zelf over. Reeds in November hadden zij den anderen gewesten voorgesteld een zoogenaamde „Groote Vergadering" te houden, om over de zaken der Unie te

[1]) Tot dezen tak van het na den dood van Jan van Nassau in verschillende takken verdeelde huis Nassau-Dillenburg behoorde Willem Frederik.

handelen, en zij wendden er al hun invloed toe aan, om hen te bewegen het ook zonder stadhouder te stellen. In de meeste gewesten slaagden ze; alleen Groningen en Drente kozen Willem Frederik. In Zeeland schaften de Staten zelfs de waardigheid van eersten edele af. Tot dit succes van Holland droegen twee omstandigheden het hare bij: 1e dat er ook in de andere gewesten een aantal regenten waren, die zelf gaarne wat meer te zeggen wilden hebben; 2e dat er twisten in het Oranjehuis ontstonden tusschen de Prinses-Royale en de Prinses-Douairière, die elkander nooit best mochten lijden en die over de voogdij van Willem III groot ongenoegen hadden. Er werd hierover eerst in 1651 een regeling getroffen, maar ook daarna bleven de prinsessen elkander weinig goedgezind en daardoor werd de kracht van het Oranjehuis tijdelijk verzwakt; het kon niet bewerken, dat de jonge Prins tot de waardigheden zijner voorouders aangewezen werd, terwijl dan iemand anders ze voor hem zou waarnemen. Toch bleef verreweg de meerderheid der bevolking op Oranje's hand. De partij, die Oranje's groote macht in de Republiek wilde laten voortbestaan, was veel talrijker dan de partij, die zich tegenover deze macht stelde. Maar de Oranje-partij miste voorloopig de noodige leiding. Daarentegen trad de andere partij, die men gewoonlijk de Loevesteinsche factie noemt, eensgezind en krachtig op.

Groote Vergadering.

In Januari 1651 kwam de Groote Vergadering in de ridderzaal op het Binnenhof bijeen. Zij was samengesteld als de Staten-Generaal; maar het aantal afgevaardigden was veel grooter. Jacob Cats hield bij de opening een lange redevoering, waarin hij namens Holland het doel der vergadering uiteenzette. Ruim een half jaar heeft de vergadering geduurd. Hare resultaten waren van weinig beteekenis. Er werd veel gehandeld over de Unie, den godsdienst en het leger. Lang werd er gesproken over de vraag, door Friesland opgeworpen, of er volgens de Unie eigenlijk geen stadhouder moest zijn met het oog op het beslechten van geschillen; Holland ontkende de noodzakelijkheid er van, omdat in de Unie alleen sprake zou zijn van de toenmalige stadhouders (blz. 94). De kwestie bleef onbeslist, evenals andere vragen, omdat men nergens de noodige eenstemmigheid verkreeg. De Unie bleef dus onveranderd bestaan. Betreffende den godsdienst werd verklaard, dat men zich aan de besluiten der Dordtsche synode zou houden. Alleen in het leger kwam een belangrijke verandering. Er werd nl. bepaald, dat troepenverplaatsing voortaan niet meer zou mogen geschieden dan met toestemming van het gewest, waarin de troepen gelegerd of waarheen ze gevoerd werden. Hierdoor werd de provinciale invloed op het leger vergroot. Overigens bleef het leger onder het bestuur van de

Staten-Generaal. Een opperbevelhebber werd, vooral ten gevolge van den tegenstand van Holland, niet meer benoemd; er was dus voorloopig geen kapitein-generaal en evenmin een admiraal-generaal. Aan het einde der vergadering werd men het eens over een amnestie voor de gebeurtenissen van 1650. Alleen van Aerssen was door Holland de belofte gevergd, dat hij niet meer in de Staten van dit gewest zou verschijnen; waarschijnlijk zou Musch niet gespaard zijn, had hij in 1650, onmiddellijk na 's Prinsen dood, geen zelfmoord gepleegd.

De stadhouderlooze tijd.

Het voornaamste gevolg der Groote Vergadering was, dat Holland, door de meeste gewesten gesteund, zijn standpunt inzake het stadhouderschap had kunnen handhaven. Omdat vijf gewesten geen stadhouder hadden, heet de in 1650 beginnende tijd gewoonlijk het (eerste) stadhouderlooze tijdvak (1650—1672). De macht der regenten was nu zeer vergroot; zij genoten van hunne „vrijheid", zooals ze het noemden: d. w. z. de toestand, waarin niet aan één persoon een al te groote macht opgedragen was. Ook het centraal gezag verzwakte mét het verdwijnen der stadhouderlijke macht; de gewesten traden weer meer naar voren en van zelf kreeg het machtige Holland opnieuw een groot overwicht, dat het al van ± 1640 af bezig was te herwinnen. In het algemeen keerde de binnenlandsche staatkundige toestand van vóór 1618 terug; alleen was de provinciale zelfstandigheid, zoowel als de macht der regenten, nu nog grooter. In deze nieuwe omstandigheden werd ook het ambt van raadpensionaris weer van meer belang. Cats, bij voortduring zonder veel invloed, trad na het einde der Groote Vergadering af. Adriaan Pauw (blz. 143) werd daarop voor den tweeden keer raadpensionaris: het duurde niet lang, of de raadpensionaris kreeg weer een belangrijk aandeel aan de buitenlandsche zaken.

Buitenlandsche politiek.

Naast de verandering in het binnenland had de dood van Willem II een grooten ommekeer in de buitenlandsche politiek ten gevolge. Er werd niet meer gedacht aan een hernieuwing der Fransche alliantie of aan een ondersteuning der Stuarts. Naar Hollland's zin werd een beslist vredelievende politiek gevolgd. Toch raakte de Republiek reeds in 1652 in een grooten oorlog met Engeland gewikkeld; maar niet dan nadat zij veel gedaan had om hem te voorkomen.

§ 36. DE EERSTE ENGELSCHE OORLOG (1652–1654).

Verhouding tot Engeland.

De verhouding tusschen het Engelsche en het Nederlandsche volk was in de eerste helft der 17e eeuw zeer onvriendschappelijk geworden ten gevolge van den handelsnaijver, die zich vooral in Engeland openbaarde op de handelsmeerderheid van Nederland (blz. 135); hierdoor was het gemeenschappelijk belang van den godsdienst geheel op den achtergrond geraakt. Na het einde van den burgeroorlog in Engeland vond de slechte gezindheid ten opzichte der Nederlanders beter gelegenheid zich te uiten. Verscherpt werd deze toen hierdoor, dat men zich hier te lande over het algemeen meer het huis Stuart dan de republikeinsche regeering in Engeland goedgezind betoonde; het Oranjehuis gaf hierbij het voorbeeld. In 1649 werd een gezant van het Parlement in Den Haag door Engelsche koningsgezinden vermoord en men spande er zich hier zeer weinig voor in, om de schuldigen te straffen.

Onderhandelingen in 1651.

Toch ontstond uit deze slechte verhouding niet onmiddellijk een oorlog; geen van beide regeeringen zocht dezen, vooral niet na den dood van Willem II. Hier te lande deed zij dit onder Holland's leiding natuurlijk niet, terwijl ook de Engelsche regeering, die nog niet zoo heel krachtig gevestigd was, liever den vrede niet wilde verstoren. De laatste zond in 1651 zelfs een aanzienlijk gezantschap naar Den Haag, dat een zeer nauwe aaneensluiting der beide Republieken kwam voorstellen. Maar daarvan waren de Staten niet gediend; zij vreesden, dat bij zulk een nauw verbond met een groot land de belangen der kleinere mogendheid in het gedrang zouden komen. Hunnerzijds stelden zij een hernieuwing van het Groot-Entrecours van 1496 (blz. 63) voor, dat in onbruik geraakt was; hiervan wilde Engeland niet weten, omdat het verkeer tusschen de beide landen dan geheel vrij zou worden en Engeland was juist meer op bescherming uit. De gezanten, door het volk zeer onvriendelijk behandeld, keerden onverrichterzake terug. Kort daarna, onder den indruk van een overwinning op Karel II, die een inval in Engeland gedaan had, vaardigde het Parlement de acte van navigatie uit.

Acte van navigatie.

Bij deze scheepvaartwet werd verboden, dat eenig land in Engeland andere waren invoerde dan die voortgebracht werden in dat land zelf, terwijl het verkeer tusschen Engeland en zijne koloniën niet anders dan met Engelsche schepen zou mogen plaats hebben. De wet, die diende tot aanmoediging der Engelsche scheepvaart, moest in de bestaande omstandigheden op handelsgebied in de eerste plaats Nederland schade berokkenen.

Ook deze daad had geen oorlog ten gevolge. Wel gelastten de Staten-Generaal aan een gezantschap, dat zij naar Engeland zonden om nader op de hernieuwing van het Entrecours aan te dringen, tevens om zoo mogelijk de intrekking der scheepvaartwet te bewerken. Maar de Nederlandsche gezanten hadden in Engeland met hunne voorstellen geen succes.

De Zeeheerschappij.

Ondertusschen werd de verhouding tusschen de beide volkeren er door deze gebeurtenissen niet beter op. Er kwam nog bij, dat Engeland in dezen tijd met twee eischen optrad, die hier te lande op grooten tegenstand stuitten. Het wilde, dat Nederlandsche schepen in de Brittannische zeeën de vlag zouden strijken voor Engelsche oorlogsschepen; deze eisch was gebaseerd op de Engelsche zeeheerschappij, die men hier nooit erkend had (blz. 136). Men maakte wel geen bezwaar tegen het groeten van Engelsche schepen, wat men gewoon was te doen; maar men wilde dit alleen als een beleefdheid beschouwd hebben. In de tweede plaats eischte Engeland, in geval het met een andere mogendheid in oorlog was, het recht voor zich, om Nederlandsche koopvaarders in volle zee te onderzoeken; de bedoeling was te voorkomen, dat zij aan Engeland's vijanden zoogenoemde contrabande zouden brengen, d. w. z. goederen, die een onzijdige mogendheid in oorlogstijd niet mocht leveren aan één der oorlogvoerenden. De Staten verzetten zich tegen dit onderzoek, ook hier bewerende, dat de zee vrij was.

Ontmoeting van Tromp en Blake.

Het verschil van opvatting over deze twee zaken werd de aanleiding tot het uitbreken van den oorlog. Engeland en Frankrijk nl. stonden in deze jaren op slechten voet; het kwam zelfs tot vijandelijkheden en Engeland ging er toe over Nederlandsche koopvaarders in het Kanaal aan te houden, om ze te onderzoeken. De Staten rustten tot bescherming der koopvaarders een vloot uit onder Tromp, die nu als luitenant-admiraal van Holland, bij gebreke van een admiraal-generaal, den hoogsten post in de vloot bekleedde. Tromp ontmoette op de hoogte van Duins een Engelsche vloot onder Blake en tusschen deze beide vloten ontstond een onbeslist gebleven gevecht, nadat Blake, bewerende, dat Tromp niet gauw genoeg salueerde, geschoten had, wat Tromp beantwoordde. Hierdoor werd de reeds bestaande opwinding veel grooter en de oorlog brak uit, ofschoon verscheidene regeeringsleden in beide landen hem liever hadden vermeden.

De oorlog in 1652.

De Nederlandsche vloot (blz. 158) bleek tegen de Engelsche niet opgewassen. De Engelsche schepen waren veel beter gebouwd en bewapend. De ervarenheid en geoefendheid van de Nederlandsche bemanning en van de meeste bevel-

hebbers, door welke die van de Engelschen minstens geëvenaard werden, kon dit niet geheel vergoeden. De oorlog begon wel met een voordeel, dat De Ruyter bij Plymouth op een Engelsch eskader behaalde, maar in het najaar werd de hoofdvloot, toen tijdelijk onder Witte de With, bij Duins deerlijk geslagen. Deze schade werd ingehaald door een overwinning, die Tromp in het einde van 1652 op de hoogte van Dungeness bevocht, zoodat het jaar vrij goed eindigde. In het begin van 1653 stak Tromp opnieuw naar de Engelsche kust over en leverde den driedaagschen zeeslag bij Portland, die onbeslist bleef; door gebrek aan kruit moest Tromp wijken. In den zomer kwam de Engelsche vloot naar de overzijde, versloeg Tromp in een slag van twee dagen op de hoogte van Nieuwpoort en blokkeerde daarop de Nederlandsche kust. Nog eens kwam Tromp uit en de slag bij Ter Heide volgde, waarin de Nederlandsche vlootvoogd het leven verloor; ook nu werd geen overwinning behaald, maar de Engelschen keerden toch naar hunne havens terug. In 1653 verliep de oorlog dus slecht. Alleen Jan van Galen overwon bij Livorno een Engelsch eskader, waarbij hij zelf sneuvelde. Het werd zeer bezwaarlijk den oorlog voort te zetten, al liet men den moed niet geheel zinken. Tot opvolger van Tromp werd Jacob van Wassenaer-Obdam benoemd, een cavalerie-officier, die zijne benoeming vooral had te danken aan het feit, dat hij als lid der ridderschap van Holland aan de zijde der Loevesteinsche factie stond. De With, die als vice-admiraal op Tromp in rang volgde, wilde men niet om zijne heftigheid, die hem bij het zeevolk weinig bemind maakte; evenmin den Zeeuwschen vice-admiraal Johan Evertsen, die als zeer Prinsgezind bekend stond. Voorloopig bleek van Obdam's geschiktheid niet, omdat de nieuwe opperbevelhebber in dezen oorlog niet meer in zee behoefde te komen.

In 1653.

Oranje-bewegingen.

Vooral hier te lande was in 1653 de lust naar vrede zeer groot geworden. De handel leed sterk; in Amsterdam stonden vele huizen leeg. Bovendien hadden er in verscheidene plaatsen in Holland en Zeeland oproerige volksbewegingen plaats, o. a. in Den Haag, waarvan het doel was de verheffing van den Prins van Oranje. Duidelijk bleek de volksafkeer van de hoofdpersonen der Loevesteinsche factie. Verscheidene predikanten gaven openlijk te kennen, dat ze de verheffing van Oranje wenschten. Zeeland's Staten deden, onder den indruk dezer betoogingen, ter Staten-Generaal het voorstel, om den Prins kapitein- en admiraal-generaal te maken en aan Willem Frederik de waarneming van dit ambt op te dragen; met moeite hield Holland de aanneming er van tegen. In dit gewest werd in deze moeilijke

omstandigheden de toen reeds invloedrijke Johan de Witt raadpensionaris, als opvolger van Pauw, die overleden was. Met kracht vatte hij de leiding der hem toevertrouwde zaken aan, het vooral toeleggende op het herstel van den vrede.

Vredesonderhandelingen.

Hiervan was reeds het geheele jaar 1653 door sprake. Engeland, waar de oorlogslast ook zwaar gevoeld werd, wat daar de vredespartij versterkte, had de eerste stappen gedaan. Maar ernst werd het pas, toen de Staten onder den indruk der nederlaag op de hoogte van Nieuwpoort een gezantschap zonden: hiervan was Hieronymus van Beverningk uit Gouda het bekwaamste lid. Engeland stelde eerst zeer hooge eischen, o.a. de erkenning der zeeheerschappij; dit werd door Nederland beslist geweigerd. Meer gematigd werden de Engelsche eischen, toen in 1653 Olivier Cromwell opperbevelhebber van het leger en als zoodanig in de staatszaken een man van veel invloed, tot protector werd uitgeroepen; onder dezen titel werd hij met uitgebreide macht het hoofd der regeering. Hij had van den beginne af liever geen oorlog gewild; het godsdienstig belang der beide landen verzette zich naar zijne meening hiertegen. Hij nu bewerkte, dat o.a. de eisch betreffende de erkenning der zeeheerschappij ingetrokken werd. En toen kwam in April 1654 de vrede van Westminster

Vrede van Westminster.

tot stand, die voor Nederland toch nog zeer onvoordeelig was: er moest een vrij groote (eerst later precies vastgestelde) schadevergoeding worden betaald voor allerlei eischen van Engelschen, die door Nederlanders beweerden verongelijkt te zijn; de Stuarts zouden niet meer in de Republiek mogen vertoeven; de Nederlanders zouden de Engelschen ter zee groeten, zooals ze dit gewoon waren. Maar bovendien beloofde Holland alleen, dat het den Prins van Oranje nooit zou benoemen tot de waardigheden zijner voorouders. Deze belofte, waaraan Cromwell wegens de verwantschap van Oranje en Stuart groote waarde hechtte, werd gedaan in de acte

Acte van seclusie.

van seclusie (= uitsluiting). De belofte was eerst van de Staten-Generaal geëischt, die haar geweigerd hadden; daarop had Cromwell te kennen gegeven, zich met een belofte van Holland alleen tevreden te willen stellen, en de heerschende partij in Holland was hierop, hoewel zeer tegen haren zin, ingegaan. De onderhandelingen er over waren, vooral door De Witt en Van Beverningk, in diep geheim gevoerd en eerst bekend geworden, nadat de Staten-Generaal het vredesverdrag zelf aangenomen hadden. Holland's daad was volgens de Unie van Utrecht niet geoorloofd en wekte, ook om het hatelijke karakter er van tegenover het Oranje-huis,

groote verontwaardiging in de andere gewesten, het meest in Zeeland, bij een groot deel van het volk van Holland zelf en ook bij een deel der Hollandsche regenten, vooral te Haarlem. Maar de tegenstand baatte niet tegenover de kracht, waarmede de groote meerderheid der Staten van Holland, met Amsterdam voorop, hem afweerde, de daad verdedigende met een beroep op de noodzakelijkheid van vrede om den handel. Stellig deed de acte van seclusie de slechte gezindheid van velen tegenover de Loevesteinsche factie zeer toenemen.

---

§ 37. DE REGEERING DER LOEVESTEINSCHE FACTIE.

Na den vrede van Westminster kwam er een tiental jaren van betrekkelijke rust naar buiten. Toen had Holland gelegenheid, zijne beginselen van binnen- en buitenlandsche staatkunde toe te passen, en hierbij werd nu Johan de Witt een man van groote beteekenis. Hij

Johan de Witt.

was in 1625 te Dordrecht geboren als zoon van Jacob de Witt. Na afloop zijner rechtsgeleerde studiën aan de Leidsche hoogeschool ondernam hij met zijn twee jaar ouderen broeder Cornelis een buitenlandsche studiereis, zooals vele jonge lieden dit toen deden. Na zijn terugkeer vestigde hij zich als advocaat in Den Haag en ging niet lang na den dood van Willem II in staatkundigen dienst over; hij werd toen pensionaris van zijne geboortestad en stond als zoodanig den raadpensionaris Pauw meermalen ter zijde; niettegenstaande zijn jeugdigen leeftijd volgde hij in 1653 Pauw op (blz. 169). De Witt was een zeer begaafd man, van groote overredingskracht en nauwgezetheid; hij was zeer werkzaam, zoodat hij te midden zijner drukke bezigheden nog tijd vond voor wiskundige studiën, waarin hij groot belang stelde. Zijn werkkring was als die van Oldenbarnevelt (blz. 126). De raadpensionaris was nu weer de leider der buitenlandsche zaken en hiervoor toonde De Witt een bijzonder talent. Ook was hij een uitstekend financier. Ofschoon een overtuigd aanhanger van de ware „vrijheid", was hij geen fel partijman; hij betoonde meestal een verstandige gematigdheid.

De Witt's invloed.

Zijn invloed werd van 1653 af in Holland heel groot, al evenaarde hij dien van Oldenbarnevelt niet. Behalve bij Dordrecht zocht hij vooral steun bij Amsterdam. Zijn huwelijk bracht hem met aanzienlijke Amsterdamsche families in aanraking; zijne vrouw was Wendela Bicker, een nicht van de Bickers,

die in 1650 zulk een groote rol gespeeld hadden. In dezen tijd had haar oom, Cornelis de Graeff van Zuidpolsbroek, in Amsterdam den meesten invloed; dit was een zeer gematigd man, met wien De Witt heel goed opschoot. Bovendien kreeg hij veel steun van meerdere leden der ridderschap van Holland. In de andere gewesten onderhield hij met enkele regenten min of meer geregelde betrekkingen, waardoor hij Holland's beginselen ook daar ingang trachtte te doen vinden. Veel moeite gaf hij zich, om Zeeland, dat altijd zoo nauw met Holland verbonden geweest was, voor de politiek der Loevesteinsche factie te winnen; maar hierin slaagde hij nooit geheel: Zeeland, vooral Vlissingen en Veere, was sterk Oranje-gezind en de banden met Holland werden losser, nu Zeeland's handel achteruitging (blz. 154). Beter gelukte het hem, nadat de twisten over de acte van seclusie geluwd waren, een vrij goede verstandhouding met Willem Frederik te onderhouden, die zijnerzijds op een benoeming tot veldmaarschalk hoopte. Groot succes had hij in zijn streven, om medestanders in aanzienlijke posten te brengen, wat natuurlijk ook in het belang der partij was; bovendien vond hij zoodoende gelegenheid, verscheidene familie-leden, o.a. zijn vader en zijn broeder, van dienst te zijn: van een dergelijke bevordering van het familie-belang was De Witt, evenmin als andere regenten, afkeerig.

In Holland, het gewest, waarop hij het meest moest bouwen, was het er hem vooral om te doen de eensgezindheid te handhaven; bij uiteenloopende meeningen wist hij meermalen een schikking te treffen, die allen voldeed. Zeer duidelijk kwam zijne verzoenende politiek uit in de tegenover de kerk aangenomen houding.

De kerkelijke politiek.

De twisten van Voetianen en Coccejanen of die van aanhangers en tegenstanders van Cartesius (blz. 151) werden niet onderdrukt, maar door de Staten wel zooveel mogelijk beperkt. Alleen tegen predikanten, die zich over de Staten-regeering van den kansel scherp uitlieten, werd wel eens krachtig opgetreden. De Witt zelf was kerkelijk, maar zeer verdraagzaam; er wordt beweerd, dat Spinoza een jaargeld van hem kreeg. Er was in deze kerkelijke politiek veel overeenkomst met die uit Frederik Hendrik's tijd.

Financiën.

De toepassing der beginselen van de nu overheerschende partij vindt men, behalve in hare houding tegenover het Oranje-huis, duidelijk in het financieel beleid. Hier was groote bezuiniging de leus. Holland's crediet, gebaseerd op zijn rijkdom, maakte het mogelijk, om in 1655 de rente der schuld van het gewest van 5 op 4 % te verminderen, voor dien tijd een zeer lage rente. Het geld, dat daardoor jaarlijks bezuinigd werd, werd gebruikt tot schulddelging;

De Witt rekende al uit, dat Holland langs dezen weg in veertig jaar de geheele schuld zou hebben afgelost. Naar Holland's voorbeeld verlaagden de Staten-Generaal de rente van hunne schuld op dezelfde wijze. Het zou mogelijk zijn geweest, de rente op 3 à $3^1/_2$ % te verminderen, had het eigenbelang der regenten, die veel geld in staatsfondsen belegden, zich hiertegen niet verzet.

Leger en Vloot.

Een gevolg van de bezuiniging was, dat het leger niet meer op zoo hoog peil bleef als vroeger. Er werden nog meer troepen afgedankt dan reeds in 1650. Bovendien werd voor de overblijvende niet best zorg gedragen. Het ontbreken van een opperbevelhebber droeg hiertoe het zijne bij. Ongeschikte officieren werden er verscheidene aangesteld. Het toezicht liet zóó veel te wenschen over, dat de compagnieën soldaten dikwijls lang niet voltallig waren: alleen bij monstering werden de ontbrekenden („mortepayen" noemde men ze) tijdelijk aangevuld. Beter werd er voor de vloot gezorgd, waarbij Holland het meeste belang had. Reeds tijdens den oorlog met Engeland was men begonnen met den aanbouw van grootere en beter bewapende oorlogsschepen, die na den vrede voltooid werden; de vroeger tot oorlogsdoeleinden gebruikte koopvaarders werden grootendeels afgeschaft. Bij deze verbetering der vloot toonde vooral de admiraliteit van Amsterdam veel ijver.

Buitenlandsche politiek.

De buitenlandsche politiek bleef vredelievend. Het liefst sloten de Staten alleen handelsverdragen, waarbij zij, althans in Europa, naar een zoo groot mogelijke verkeersvrijheid streefden, ook in tijd van oorlog tusschen twee andere landen; bepalingen, dat de schepen niet onderzocht zouden worden en dat als contrabande niets zou beschouwd worden dan wat onmiddellijk tot het voeren van oorlog diende (dus wapenen, kruit e. d.), trachtten ze in deze verdragen te doen opnemen. Met Spanje werd reeds in 1650 een handelsverdrag in dezen zin gesloten. Met Engeland werd het na 1654 ernstig beproefd, maar tevergeefs.

Tusschenkomst in de Oostzee.

Toch gelukte het ook nu niet, geheel buiten oorlog te blijven. In de Oostzee noopten juist de handelsbelangen, om met de gewapende macht op te treden. Zweden was daar sedert 1648 de grootste mogendheid en trachtte tijdens koning Karel X (1654—1660) zijne macht nog meer uit te breiden. Voor de Republiek was het niet wenschelijk, dat één land aan de Oostzee al te machtig werd: het zou den handel meer overlast kunnen aandoen dan een paar kleinere mogendheden, die elkander zoo wat in evenwicht hielden. De vergrooting van Zweden had dan ook ten gevolge, dat

de Republiek sedert 1648 in nauwere betrekking tot Denemarken trad en met Zweden in minder goede verstandhouding geraakte. Reeds in 1656, toen Karel X in een oorlog met Polen Dantzig bedreigde, zonden de Staten een vloot onder Obdam, die deze stad ontzette. In 1657 hadden de bemoeiingen van Koenraad van Beuningen, pensionaris van Amsterdam en op dat oogenblik gezant aan het Deensche hof, er invloed op, dat het nu met de Republiek verbonden Denemarken Zweden den oorlog verklaarde. Amsterdam ijverde er toen voor, dat Nederland Denemarken te hulp zou komen. Maar hiertegen verzette zich De Witt, uit vrees dat hulp van Denemarken andere mogendheden, vooral Engeland, zich met Zweden zou doen verbinden, waaruit een groote oorlog zou kunnen voortkomen. Denemarken leed een zware nederlaag en moest in 1658 een zeer nadeeligen vrede sluiten. Maar nog in hetzelfde jaar hernieuwde Karel X den oorlog en nu ging de hulpzending aan Denemarken er door; het was anders te vreezen, dat geheel Denemarken met de Sont in Zweedsche handen zou geraken. Een sterke vloot onder Obdam zette in 1658 koers naar de Sont en versloeg de Zweedsche vloot daar geheel, ofschoon Obdam's leiding te wenschen liet; Witte Corneliszoon de With sneuvelde. De Zweden moesten nu het beleg, dat voor Kopenhagen geslagen was, opbreken. In 1659 hielp de vloot, toen onder bevel van De Ruyter, met de landingstroepen, die aan boord waren, de Denen, om de stad Nyborg op het eiland Fünen te veroveren. Ondertusschen beijverde De Witt zich zeer, om moeilijkheden met Engeland en Frankrijk te voorkomen, en werkelijk slaagde hij er in, een overeenkomst met deze beide mogendheden over de Noordsche zaken tot stand te brengen; Zweden werd hierbij niet te veel vernederd, maar zijn overwicht over Denemarken toch verminderd. Deze overeenkomst diende tot grondslag voor den vrede tusschen de Oostzee-machten, die in 1660 gesloten werd, nadat Karel X gestorven was.

Slag in de Sont.

Karel II Stuart en de Republiek

In datzelfde jaar kwam er in Engeland een einde aan de Republiek; Karel II werd er als koning uitgeroepen. Dit herstel van het huis Stuart had eenigen terugslag op den binnenlandschen toestand hier. Karel II, op zijne doorreis naar Engeland door de Staten in Den Haag schitterend ontvangen, gaf te kennen, dat het hem aangenaam zou zijn, als de Prins werd aangewezen tot het bekleeden van de waardigheden zijner voorouders. Een vrij krachtige Orangistische beweging ontstond toen in verschillende gewesten, vooral in Zeeland, maar Holland wilde van de aanwijzing van den Prins, waarvoor ook de Prinses-Royale sterk ijverde, niet weten

De laatste nam daarop een bemiddelingsvoorstel aan, door Cornelis de Graeff gedaan, dat de Staten van Holland zich met de opvoeding van den Prins zouden belasten, om hem te doen voorbereiden tot het bekleeden der waardigheden zijner voorouders. Inderdaad besloten nu de Staten van Holland hiertoe en een opvoedings-commissie, waarin De Witt, werd benoemd. De acte van seclusie werd tegelijkertijd ingetrokken. Maar van de opvoeding kwam niets wegens allerlei moeilijkheden tusschen de voogden en de Staten. De eersten, onder wie na den dood der Prinses-Royale († 1661 te Londen) de Prinses-Douairière de voornaamste werd, wilden er niet in toestemmen, den Prins geheel aan de hoede der Staten toe te vertrouwen; dezen, die dit eischten, om vreemden, vooral Engelschen invloed op den Prins te weren, trokken toen hun besluit in 1661 in. De verhouding tot Engeland leed hieronder niet; Karel II, al had hij het gewild, was als koning niet krachtig genoeg, om veel voor zijn neef te doen. Toch liet de verhouding wel veel te wenschen over, maar dit was een gevolg van de na 1654 spoedig weer toenemende handelsmoeilijkheden.

Staatsopvoeding van Willem III.

Verhouding tot Frankrijk.

Daarentegen werd de verhouding tot Frankrijk beter. Hier regeerde na Mazarin's dood (1661) Lodewijk XIV zonder eersten minister. 's Konings buitenlandsche politiek was dezelfde als die van Richelieu: bestrijding van het huis Habsburg. Reeds had Frankrijk in 1659 bij den vrede met Spanje groote voordeelen behaald, maar dit was nog maar een begin. Voor zijne toekomstplannen hoopte Lodewijk XIV de Republiek als bondgenoot te hebben en daarom toonde hij zich bereid, het afzonderlijk vrede-sluiten te Munster te vergeten. Ook de Staten wilden wel een verbond met Frankrijk, in de hoop een bondgenoot tegen Engeland te zullen krijgen. In 1662 kwam dan ook een defensieve alliantie tot stand, waarbij de Staten tevens voordeelen op scheepvaart- en handelsgebied verwierven; dit was te belangrijker, omdat Frankrijk juist toen met het heffen van vrij hooge invoerrechten begon, wat vooral het werk was van den minister Colbert. Er was echter in de alliantie iets dubbelzinnigs, omdat juist de zoo groot wordende macht van Frankrijk hier levendige bezorgdheid wekte; vooral de vrees, dat Lodewijk XIV België zou veroveren, was groot, ook omdat het handelsoverwicht van Nederland over België dan moeilijk te handhaven zou zijn. Ernstige pogingen van De Witt, om in 1663 over België's toekomst een nieuwe overeenkomst met Frankrijk te sluiten (evenals in 1635: blz. 141), mislukten.

Voorloopig raakte deze vrees echter op den achtergrond, toen in 1665 de tweede oorlog met Engeland ontstond.

---

§ 38. DE TWEEDE ENGELSCHE OORLOG (1665—1667).

Oorzaak. Evenals de eerste, was ook de tweede oorlog met Engeland een handelsoorlog. De naijver was er na 1654 niet op verminderd, omdat de Nederlandsche handel zich van den tegenspoed weldra herstelde. Van weerszijden, maar het meest van de Engelschen, kwamen herhaaldelijk klachten in over schade, ergens op zee geleden door één der beide volkeren. Het was meestal moeilijk, de gegrondheid hiervan afdoende te onderzoeken, en daarom gaven deze klachten een rijke bron van wrijving en spanning. Toen hadden er in 1664 ernstige gebeurtenissen in Afrika en Amerika plaats.

De strijd in Afrika en Amerika. Tot bevordering van den handel op Afrika was in Engeland in 1661 een koninklijke Afrikaansche Compagnie opgericht, die zich in 1664 meester maakte van het fort te Cabo-Corso (nu Cape-Coast-Castle) op de kust van Guinea, dat aan de West-Indische Compagnie behoorde en waarop de Engelschen beweerden oudere rechten te hebben. Kort daarna veroverde een Engelsch eskader Nieuw-Nederland onder hetzelfde voorwendsel; de kolonisten, slecht tevreden over het bestuur der West-Indische Compagnie, boden weinig tegenstand. Nieuw-Amsterdam heette sedert New-York naar den hertog van York, broeder van Karel II, aan wien de koning een groot gebied in Amerika geschonken had. De Staten-Generaal besloten de Compagnie te hulp te komen. In diep geheim werd De Ruyter, die met een eskader in de Middellandsche Zee was, gezonden, om het verlorene te herwinnen. Maar dit gelukte hem niet, al behaalde hij enkele voordeelen. Zoo was het al oorlog buiten Europa, terwijl men in Europa nog vrede had.

Het begin van den oorlog. Ook nu, evenals in 1652, zouden de beide regeeringen liefst vrede behouden hebben. Karel II gaf er zich echter minder moeite voor dan de Staten, die zich ten opzichte van allerlei eischen van schadevergoeding zeer toegeeflijk toonden, maar vasthielden aan hunne voorwaarde, dat de veroveringen moesten teruggegeven worden. Zelfs begonnen zij den oorlog niet, nadat in Februari 1665 een vloot van Straatvaarders door een Engelsche vloot bij Cadix was overvallen, zonder daarbij echter veel schade op te loopen. Toch

was deze nu niet meer te vermijden; spoedig daarna werd hij door Engeland openlijk verklaard.

De oorlog in 1665.

In dezen oorlog kwam de Nederlandsche vloot veel beter voor den dag, dank zij de versterking sedert 1654 en de zeer krachtige wijze, waarop de vlootuitrusting bevorderd werd, vooral door De Witt, die ook van zeezaken een groote kennis had; een aantal nieuwe schepen werden tijdens den oorlog aangebouwd. Toch was het begin niet gelukkig. De vloot onder Obdam, die ook nu niet veel beleid toonde, leed een vrij zware nederlaag bij Lowestoff op de Engelsche kust; Obdam zelf vloog met zijn schip in de lucht; Kortenaer, één der beste vice-admiraals, sneuvelde; Cornelis Tromp, Maarten's zoon, en Johan Evertsen brachten een groot deel der schepen behouden in de havens terug. Met spoed werd een nieuwe vloot uitgerust. Tromp, een dapper, maar heftig en niet zeer beleidvol man, werd bevelhebber, terwijl De Witt met twee anderen als gedeputeerden van de Staten-Generaal den tweeden tocht zou meemaken. Maar nog vóórdat de vloot uitzeilde, kwam De Ruyter uit Amerika terug. Hij, zonder twijfel verreweg de bekwaamste der vice-admiraals, werd nu luitenant-admiraal van Holland, opvolger dus van Obdam. Zijn optreden heeft voor de organisatie der vloot, voor de niet al te beste tucht onder de schepelingen en voor de taktiek de belangrijkste gevolgen gehad. Kort na zijne benoeming voer de vloot uit naar de kust van Noorwegen, om een in Bergen binnengevallen Indische retourvloot met een aantal andere schepen af te halen. Men slaagde hierin, maar op den terugweg werden de schepen door een hevigen storm overvallen, waardoor groote schade beloopen werd, terwijl enkele afgedwaalde schepen in Engelsche handen vielen. Tot een slag kwam het op dezen tocht niet en evenmin op een derden tocht, dien de vloot daarna, nog altijd met De Witt aan boord, naar de Engelsche kust ondernam.

Oorlog met Munster.

Ondertusschen was in het najaar van 1665 ook een oorlog uitgebroken met den bisschop van Munster, met wien reeds lang eenige moeilijkheden, o.a. over grensgeschillen, hangende waren. De zeer krijgshaftige bisschop, Bernhard van Galen, maakte nu van de ongelegenheid van de Republiek gebruik, om haar aan te vallen; hij had toezegging van Engelschen steun in geld. Hij deed een inval in Twente en drong tot in Drente en Groningen door. De slechte staat van het Nederlandsche leger kwam nu duidelijk aan het licht. Tot opperbevelhebber werd tijdelijk Johan Maurits, de Braziliaan, benoemd; Willem Frederik was in 1664 gestorven en zijn zoontje Hendrik Casimir II, voor wien zijne moeder Albertina

Agnes de stadhouderlijke waardigheid waarnam, was minderjarig. Johan Maurits kon eerst weinig doen; hij moest de troepen afwachten, die inderhaast in Duitschland geworven werden, terwijl Lodewijk XIV ook een hulpcorps zond. Met deze versterkingen werd de bisschop nog vóór het einde van 1665 over de grens teruggedreven, waarop hij in het begin van April 1666 vrede te Kleef sloot, ook omdat Engeland hem slecht steunde. Borculo, waarop hij aanspraken gemaakt had, stond hij aan de Republiek af.

Houding van Lodewijk XIV.

In den Munsterschen oorlog droeg de steun van Frankrijk tot het goede einde veel bij. In den oorlog met Engeland aarzelde Lodewijk XIV lang, of hij de verplichtingen der alliantie van 1662 zou nakomen; hij wilde zich, met het oog op zijne toekomstplannen, Engeland niet gaarne tot vijand maken en trachtte daarom eerst door bemiddeling den vrede te herstellen. Pas nadat de pogingen hiertoe mislukt waren, verklaarde hij in het begin van 1666 aan Engeland den oorlog; hij deed dit ook uit vrees, dat de opnieuw ontstane bewegingen ten gunste van den Prins van Oranje zouden slagen, wat hij liever niet wilde, omdat dan misschien de invloed van Karel II hier mettertijd grooter zou worden.

Staatsopvoeding van Willem III.

Deze Orangistische bewegingen hadden echter toch een belangrijk gevolg. De Staten van Holland hernieuwden in 1666 hun besluit van 1660 (blz. 174) aangaande de opvoeding van den Prins; dit deden ze, nadat de Prinses-Douairière er in toegestemd had, haren kleinzoon als „kind van staat" geheel aan hunne hoede toe te vertrouwen. De commissie van opvoeding toog nu aan het werk en begon met alle Engelschgezinden uit 's Prinsen omgeving te verwijderen, om hem zoo sterk mogelijk onder Hollandschen invloed te brengen; De Witt zelf wijdde hem voortaan in de staatszaken in.

De oorlog in 1666.

Ter zee ging het in 1666 veel beter, al kreeg men niet veel steun van Frankrijk, dat geen sterke vloot bezat, en evenmin van Denemarken, dat in 1666 ook den oorlog aan Engeland verklaarde en gedeeltelijk op kosten der Staten een vloot uitrustte, die echter in de Deensche wateren bleef. In Juni had de vierdaagsche zeeslag plaats op de hoogte van North-Foreland op de Engelsche kust. Dit was één der grootste zeeslagen uit de nieuwere geschiedenis. Vloten van een honderd schepen met een aantal branders streden hier tegen elkander. De Nederlandsche was de eerste dagen iets grooter, maar op den vierden dag kreeg de Engelsche een versterking. Toch moest zij op het einde van dien dag wijken, door een

mist voor vervolging behoed. Beslissend was deze eerste overwinning van De Ruyter als opperbevelhebber niet, al hadden de Engelschen zwaar geleden. In het begin van Augustus volgde een tweedaagsche slag op de hoogte van Nieuwpoort, die minder goed afliep. Een onvoorzichtigheid van Tromp, die bij de vervolging van eenige Engelsche schepen te ver uit de gevechtslinie ging, was de voornaamste reden hiervan. De Ruyter, door groote overmacht bestookt, week op den tweeden dag al vechtende naar de Zeeuwsche kust en bracht het er op bewonderenswaardige wijze zonder groote verliezen af. Als gevolg van Tromp's handelwijze onstond er tusschen De Ruyter en hem een heftige ruzie, waarop de Staten Tromp uit den dienst ontsloegen; zij deden dit te eerder, omdat de man als vurig Oranje-gezind bekend stond, terwijl De Ruyter persoonlijk met De Witt bevriend was, zonder overigens aanhanger van een der partijen te zijn. Ondertusschen had het gedwongen binnenvallen der vloot ten gevolge, dat de kust onbeschermd was; de Engelschen maakten hiervan gebruik, om in het Vlie een aantal koopvaarders te verbranden. In September voer de Nederlandsche vloot nog eens uit. Tijdens dien tocht begaf De Witt zich weer aan boord, omdat De Ruyter ziek werd; feitelijk leidde hij toen de bewegingen, vooral nadat De Ruyter aan land gebracht was. Tot een slag kwam het echter niet meer.

Vredesonderhandelingen.

Ondertusschen was er in 1666 ook veel sprake van vredesonderhandelingen. Engeland legde het er eerst op toe, de Staten tot een afzonderlijken vrede over te halen, maar dit werd hier beslist geweigerd. In de besprekingen hierover werd in den beginne gemengd een Fransch ritmeester in Nederlandschen dienst, Buat geheeten [1]; deze was door zijne betrekkingen met het Oranje-huis bekend aan het Engelsche hof. Met verlof van De Witt, aan wien hij vredesvoorstellen van Engelsche zijde gedaan had, correspondeerde hij hierover verder met de Engelsche regeering; maar hij maakte hiervan tevens gebruik, om in Engeland te ijveren voor het behartigen van de belangen van den Prins van Oranje bij den vrede. Noch de Prins noch zijne grootmoeder wisten hier iets van. Door een toeval kwam De Witt er achter; Buat werd gevangen genomen en door het Hof van Holland als hoogverrader ter dood veroordeeld. Zeer ten onrechte werd hij toen en later meermalen voorgesteld als een onschuldig slachtoffer van De Witt's vijandschap tegen-

---

[1]) Hij was gehuwd met Elisabeth Musch, de dochter van den griffier, om hare leefwijze zeer ongunstig bekend.

over Oranje. Ernstiger begonnen de onderhandelingen na het einde van de zeetochten van 1666. Engeland toonde toen zeer sterke neiging tot vrede, want het was uitgeput. De regeering van Karel II was op financieel gebied slecht en bovendien hadden groote rampen Engeland getroffen: een hevige pestziekte in 1665, een groote brand te Londen in 1666. In het voorjaar van 1667 stemde Engeland er in toe gezanten naar Breda te zenden, waar toen een vredescongres bijeenkwam. Hier vorderde men in den beginne weinig, omdat Engeland niet in de Nederlandsche voorwaarden wilde toestemmen.

Tocht op de Medway.

Toen had in Juni 1667 een belangrijke tocht van de Nederlandsche vloot plaats. De Engelsche regeering was zoo onvoorzichtig geweest geen vloot van beteekenis uit te rusten in de hoop, dat het vrede zou worden. De Staten daarentegen hadden ook nu een flinke vloot van een 80 schepen in zee gebracht. Op dezen tocht ging als gedeputeerde namens de Staten-Generaal Cornelis de Witt mede, die verschillende aanzienlijke waardigheden in en buiten Dordrecht bekleedde. De vloot voer de Theems op, zonder eenigen tegenstand te ondervinden. Een eskader lichte schepen onder bevel van Van Ghent, Tromp's opvolger, waarbij zich ook Cornelis de Witt bevond, begaf zich op de Medway, nadat aan den ingang het kasteel Sheerness genomen was. Een over de rivier gespannen ketting werd stuk gezeild, waarbij de kapitein Van Brakel zich onderscheidde. Zes groote Engelsche schepen werden in brand gestoken, eenige andere tot zinken gebracht; twee, o.a. de „Royal Charles", het admiraalschip, naar Nederland opgestuurd. In Engeland, vooral te Londen, ontstond groote verwarring, wat de maatregelen tot verdediging belemmerde. Vier dagen lang bleven de Nederlanders op de Medway, den laatsten dag ook De Ruyter zelf. Toen men tot bij het kasteel Upnor genaderd was, keerde men terug, omdat de rivier verderop te nauw werd en de Engelschen eindelijk betere maatregelen van tegenweer begonnen te nemen. De voornaamste bedoeling van den tocht, nl. om den Engelschen een flinke klap te geven, was bereikt. De vloot bleef op de Engelsche kust en trachtte nog op verschillende plaatsen verdere schade aan te richten, maar dit zonder goeden uitslag.

Dit was ook niet noodig, want Engeland werd na het gebeurde veel toegeeflijker, zoodat nu weldra de vrede van Breda tusschen de vier oorlogvoerenden tot stand kwam. De grondslag was, dat Nederland en Engeland hunne veroveringen zouden behouden; Engeland behield dus New-York en Cape-Coast-Castle; Nederland het door de Oost-Indische Compagnie veroverde

Vrede van Breda.

eiland Run en Suriname, dat door een Zeeuwsch eskader onder Abraham Krijnsen in 1667 aan Engeland ontnomen was. Alle eischen tot schadevergoeding, van weerszijden opgesteld, werden vernietigd, wat aan de Republiek bij de veelheid der Engelsche eischen groot voordeel gaf. Evenzoo kregen de Staten een voordeel door een verzachting der acte van navigatie: waren uit Duitschland, die gewoonlijk over Nederland kwamen, zouden voortaan door Nederlandsche schepen in Engeland mogen worden ingevoerd. De bepaling aangaande de vlag bleef als in 1654.

Fransch-Spaansche oorlog.

Het sluiten van den vrede was bevorderd, doordat tijdens de onderhandelingen een nieuwe oorlog tusschen Frankrijk en Spanje begonnen was; Lodewijk XIV deed een inval in België en maakte er in korten tijd belangrijke veroveringen, wat in de Republiek groote onrust veroorzaakte. Daarom hadden de Staten te Breda ten slotte ook een paar hunner eerste eischen laten vallen; maar met dat al bleef de Bredasche vrede voor hen en in het bijzonder voor De Witt een groote triumf.

---

§ 39. DE LAATSTE JAREN DER LOEVESTEINSCHE FACTIE.

De positie van De Witt en zijne partij werd door den luisterrijken vrede van Breda niet merkbaar versterkt; dit kwam, omdat het streven der Loevesteinsche factie, voorzoover tegen het Oranje-huis gericht, anti-nationaal was en bleef; hierom werd de partij zelf nooit populair Zij was nu trouwens tot de openlijke bekentenis gekomen, dat op den duur iets voor den Prins zou gedaan moeten worden; hij was immers tot kind van staat aangenomen. Maar toch wilde zij niet, dat één persoon in de toekomst een positie zou innemen, als Willem II gedaan had. Niet lang na den vrede van Breda namen de Staten van Holland daarom

Eeuwig Edict.

het zoogenaamde Eeuwig Edict aan (Aug. 1667), waarbij in Holland het stadhouderschap voorgoed afgeschaft en verder bepaald werd, dat de waardigheid van kapitein- en admiraal-generaal der Unie en die van stadhouder in eenig gewest onvereenigbaar zouden zijn; op dit besluit legden alle regeeringsleden en ambtenaren van Holland een eed af. Ofschoon de Prins met geen woord in het besluit genoemd werd, was het duidelijk de bedoeling, om er zijne toekomstige positie mede te regelen; het stelde hem als het ware voor de keuze, om òf de militaire waardigheid zijner voorouders te aanvaarden, als deze hem aangeboden werd, òf dier civiele waardigheid in één of meer gewesten

buiten Holland, als deze er toe overgingen hem hiertoe te roepen. Het voorstel tot het Eeuwig Edict ging niet van De Witt, maar van den Amsterdamschen burgemeester Gilles Valckenier en den Haarlemschen pensionaris Gaspar Fagel uit. Wel heeft De Witt er ijverig toe medegewerkt en ook om met de andere gewesten tot een regeling van 's Prinsen positie in de toekomst te geraken. Dit gelukte na lange moeilijkheden bij de acte van harmonie van 1670: hierbij namen alle gewesten de onvereenigbaarheid van de militaire en civiele waardigheden aan; maar Holland moest er in toestemmen, dat de Prins direct zitting zou krijgen in den Raad van State. Dit geschiedde dan ook en hiermede begon 's Prinsen voorloopig nog zeer gering aandeel aan de regeering. Tegelijkertijd hield de opvoeding namens Holland op. Twee jaar te voren was hij meerderjarig geworden; Zeeland had toen reeds voor hem de waardigheid van eersten edele hersteld.

Harmonie-acte.

Zwakheid der regeeringspartij.

Zoo scheen een zeer moeilijk vraagstuk geregeld, voor een deel ten minste naar het genoegen der Loevesteinsche factie. Maar ook hierdoor werd de positie dezer partij niet wezenlijk sterker; het volk wilde niet iets, maar alles voor den Prins. Ook was de partij niet meer zoo eensgezind, als in de eerste jaren na 1650. Wel werd De Witt in 1668 bij gelegenheid zijner derde herbenoeming met eerbewijzen overladen, maar zijne verhouding tot Amsterdam was toen niet meer zoo goed. De Graeff was in 1664 gestorven, waarna Valckenier grooten invloed kreeg, en op dezen kon De Witt lang niet altijd rekenen. Ook Van Beuningen, nu lid van de regeering in Amsterdam, en Van Beverningk, vooral als diplomaat zeer bekend, beiden vroeger medestanders van De Witt, steunden hem niet meer zóó, als in den beginne. Het gevolg daarvan was, dat, niettegenstaande nu alle aanzienlijke posten door voorstanders der „vrijheid" ingenomen werden, toch de macht der Loevesteinsche factie er niet op vooruitging; natuurlijk leed de kracht der regeering ook hieronder. Duidelijk bleek dit, toen na den vrede van Breda pogingen werden aangewend tot versterking der verdediging te land. Er werden twee veldmaarschalken aangesteld, nl. Johan Maurits en de Holsteiner Wirtz. Maar van verschillende voorstellen tot leger- en vesting-verbetering kwam door allerlei onderlinge geschillen niets terecht.

Moeilijkheden met Frankrijk.

Moeilijker dan de binnenlandsche waren van 1667 af de buitenlandsche verhoudingen. Men kwam nu voor het eerst tegenover Frankrijk te staan, omdat de vrees, dat deze mogendheid een al te groote macht zou krijgen, verwezenlijkt

scheen te zullen worden. Spanje bleek in den oorlog van 1667 weerloos. Hier te lande uitte zich toen een sterke anti-Fransche gezindheid en ook in Engeland toonde zich het volk levendig bezorgd over de Fransche uitbreiding. Zoo kwam men er van zelf toe aansluiting bij Engeland te zoeken, maar kreeg daar eerst niet veel gehoor. De Witt, die Karel II evenmin als het Engelsche volk veel vertrouwde, deed ondertusschen zijn uiterste best, om tot een schikking met Frankrijk te geraken, en vond daar wel eenige, maar geen voldoende tegemoetkoming. In die omstandigheden verkeerde men, toen Sir William Temple hier kwam met een opdracht namens Karel II tot het sluiten van een defensief verbond en tot het voorbereiden van een gezamenlijk optreden, desnoods met geweld, in den Fransch-Spaanschen oorlog. Temple, vurig tegenstander van Frankrijk, had deze politiek bij Karel II bepleit en deze gaf er ten slotte zijne toestemming toe, hopende zijne populariteit, die onder den slechten afloop van den oorlog van 1665—1667 sterk geleden had, te herwinnen; persoonlijk voelde hij er weinig voor. Temple overwon De Witt's tegenzin en in Januari 1668 kwamen tusschen Engeland en de Republiek een alliantie en een overeenkomst tot bemiddeling tot stand. Bij de laatste sloot zich eenige dagen later tegen toezegging van subsidiën ook Zweden aan, waar de Fransche uitbreiding eveneens onrust wekte. Zoo ontstond, wat men gewoonlijk de triple-alliantie noemt. Onder den indruk dezer aaneensluiting werd de vrede tusschen Frankrijk en Spanje vergemakkelijkt. Lodewijk XIV kreeg bij den vrede van Aken (1668) een vrij belangrijke uitbreiding in België, maar had niet zoo ver kunnen gaan, als anders wellicht het geval zou geweest zijn.

Triple-alliantie.

Engelsch-Fransche alliantie.

Natuurlijk was hiermede het Fransche gevaar niet voorgoed bezworen. Het was de vraag, of de triple-alliantie bij een hernieuwd optreden van Frankrijk krachtig genoeg zou zijn. Het bleek spoedig, dat dit volstrekt niet het geval was. Onderlinge geschillen ontstonden over de betaling van de subsidiën aan Zweden en ook aan Engeland, wat de eensgezindheid niet weinig kwaad deed. Reeds in 1669 wendde Karel II, tevens in verband met groote plannen, die hij in Engeland zelf had, zich tot Lodewijk XIV, om zich met dezen te verbinden. Lodewijk XIV, die natuurlijk niets liever wilde dan de triple-alliantie uiteen te zien vallen, nam de toegestoken hand gaarne aan. Tegelijkertijd werd tusschen de beide koningen het plan opgeworpen, om de Republiek aan te vallen. Lodewijk XIV was op haar zeer verontwaardigd, omdat zij zich tegen hem had durven verzetten; hij offerde hieraan zijne alliantie met haar

en bepaaldelijk zijne goede verstandhouding tot de partij van De Witt op. Karel II wilde gaarne een gelegenheid hebben, om zich over 1667 te wreken. In diep geheim sloten de beide vorsten in 1670 het verdrag van Dover, waarbij zij zich o.a. verbonden, om de Republiek den oorlog aan te doen, ten einde hare groote macht te breken; voor de belangen van den Prins van Oranje zou dan tevens gezorgd worden. De laatste bepaling, waarvan de Prins niets wist, was op aandrang van Karel II aangenomen. Voorloopig dreigde dus geen gevaar voor Fransche uitbreiding in België, maar wel voor uitbreiding ten koste van de Republiek zelf. Bijna overal spande Lodewijk XIV toen zijne krachten in, om de Staten van bondgenooten te berooven. Dit gelukte buitengewoon goed, ook door het Fransche geld, waarmede rijkelijk gewerkt werd. In Duitschland vond Frankrijk twee bondgenooten, den bisschop van Munster en den aartbisschop van Keulen (tevens bisschop van Luik), die aan den aanval wilden deelnemen. .Evenals met Van Galen, die zich over de nederlaag van 1666 hoopte te wreken, bestonden moeilijkheden van de Staten met den Keulschen aartsbisschop: nl. over Nederlandsche garnizoenen, die nog in eenige Keulsche steden lagen (blz. 146). Zweden beloofde spoedig, in geval van oorlog de Republiek niet te zullen steunen, en in 1672 verbond het zich nader met Frankrijk; op den in dit land toen regeerenden rijksraad had het geld grooten invloed gehad.

Munster, Keulen.

Zweden.

Voorspel van den oorlog.

Hier te lande was men van het dreigende gevaar slecht op de hoogte. Wel wist men sedert 1668, dat de gezindheid van Lodewijk XIV veel te wenschen liet; dit bleek o.a. hieruit, dat Frankrijk in dezen tijd de invoerrechten op Nederlandsche waren sterk verhoogde, wat na lange aarzeling door de Staten beantwoord werd met invoerrechten op Fransche wijnen. Echter kreeg men hier eerst in 1671 vrij groote zekerheid, dat het met Frankrijk tot een oorlog zou moeten komen. Op een oorlog met Engeland rekende toen nog niemand. Er waren met de Engelsche regeering enkele kwesties van geringe beteekenis, o.a. over Engelsche eigendommen in Suriname en over het zich beroemen van Nederlanders bij verschillende gelegenheden over den tocht op de Medway; van ernstigen aard schenen deze volstrekt niet. Wat ernstiger ging het er uitzien, toen Karel II veel ophef maakte van het feit, dat de Nederlandsche vloot in 1671 een Engelsch koningsjacht op de Schelde niet gegroet had: dit werd voorgesteld als een schending der zeeheerschappij, waarvan Karel II toen uitdrukkelijk de erkenning eischte. Voor hem was dit een voorwendsel,

om den aanstaanden oorlog mede te rechtvaardigen. De Staten, niet begrijpende, waarom het eigenlijk ging, verklaarden zich in het begin van 1672, onder den indruk der slechte verhouding tot Frankrijk, bereid den eisch onder zekere voorwaarden in te willigen. Terwijl hierover nog onderhandeld werd, overviel een Engelsche vloot in het Kanaal een aantal Nederlandsche koopvaarders, die er nu minder goed afkwamen dan de Straatvaarders in 1665. Kort daarop (April 1672) verscheen de oorlogsverklaring van Engeland en een paar dagen later die van Frankrijk; daarna die van Munster en Keulen. Ditmaal was de oorlog met Engeland dus geen zuivere handelsoorlog, al hoopten vele Engelschen ook nu weer den Nederlandschen handel gevoelige afbreuk te kunnen doen; maar vele anderen zagen met zorg de samenwerking met Frankrijk aan.

---

§ 40. DE OORLOG VAN 1672—1678.

Toestand in de Republiek.

Zoo kwam de Republiek in het voorjaar van 1672 voor heete vuren te staan en zij was hiertoe slecht voorbereid. Alleen Spanje kon ze als haar bongenoot beschouwen; er was in 1671 met dit land een verbond gesloten en Spanje, zonder nog met Frankrijk in oorlog te geraken, zond weldra een corps ruiterij tot steun. De weermiddelen te land waren in slechten staat. In het begin van 1672 was de Prins van Oranje tot kapitein-generaal voor één veldtocht benoemd; Holland hield het tegen, dat men hem toen reeds een vaste aanstelling gaf. Nieuwe troepen werden inderhaast geworven, maar waren niet alle onmiddellijk bij de hand. Alleen ter zee kwam men ook nu goed uit.

De aanval te land.

De aanval te land werd door Lodewijk XIV begonnen met een leger van 100.000 man. De koning zelf kwam mede; de voornaamste bevelhebbers waren Condé en Turenne, de bekwaamste veldheeren van dezen tijd. Het leger ging door het bisdom Luik, langs de Maas, trok het tamelijk goed versterkte Maastricht voorbij en bewoog zich toen in Oostelijke richting naar den Rijn; hier waren reeds vroeger, o.a. in Bonn, groote voorraden opgestapeld. De eerste slag viel buiten de Nederlandsche grenzen; begin Juni werden in zeer korten tijd de met Nederlandsch garnizoen bezette vestingen, als Rijnberk en Wezel, ingenomen. Het Nederlandsche leger van ongeveer 20.000 man was bij den IJsel opgesteld, terwijl een afdeeling

onder De Montbas, een Fransch edelman in Nederlandschen dienst, in de Betuwe tot bescherming van den Rijn geposteerd werd. Juist hierheen kwamen de Franschen en bij hunne nadering trok De Montbas, inziende, dat hij hen niet zou kunnen tegenhouden, terug. Toen de Prins dit hoorde, zond hij Wirtz, om den post nog te verdedigen. Maar dit bleek onmogelijk. Bij het Tolhuis tegenover Elten kwamen de Franschen zonder veel moeite de rivier over en zoo waren ze in de Betuwe. De Montbas, die zeer nalatig gehandeld had, werd ter dood veroordeeld, maar ontvluchtte.

De Franschen in de Betuwe.

De Prins naar de Waterlinie.

In allerijl ontruimde de Prins, die gevaar liep van Holland afgesneden te worden, de IJselstelling (midden Juni). In Utrecht hield hij zich even op, maar toen de verdediging dezer stad niet wel doenlijk bleek, begaf hij zich naar de Waterlinie, die ter bescherming van Holland diende. Reeds hadden de Staten van Holland op aandrang van De Witt bevel gegeven, om de dijken door te steken. Onmiddellijk begon de Prins met het aanleggen van versterkingen en het verdeelen zijner troepen over de vestingen in de linie, om haar meer weerbaar te maken. Hiertoe werd hem de gelegenheid te beter geboden, omdat de Franschen eerst in het Oosten bleven, om de daar liggende vestingen te veroveren; dit kostte hun, behalve bij Nijmegen, dat zich tot in het begin van Juli verdedigde, weinig moeite, maar hield hen toch eenigen tijd op. Nog in het einde van Juni kwam Lodewijk XIV met de hoofdmacht voor Utrecht, dat zich zonder slag of stoot overgaf; hier werd het Fransche hoofdkwartier gevestigd. Ondertusschen bezetten de Keulschen en Munsterschen, door een Fransch hulpcorps versterkt, Overijsel en Drente; eerst voor Groningen, door Rabenhaupt verdedigd, ondervonden zij tegenstand. Alleen de inval van een Fransch corps in Zeeuwsch-Vlaanderen mislukte ten gevolge van de krachtige verdediging der stad Aardenburg door hare burgerij.

Fransche veroveringen.

Oorlog ter zee in 1672.

In den tijd van een maand waren Gelderland, Utrecht, Overijsel en Drente geheel verloren! Alleen ter zee sloeg De Ruyter, aan wien Cornelis de Witt opnieuw als gedeputeerde toegevoegd was, in Juni de Engelsche vloot bij Solesbay op de Engelsche kust; er was een Fransche vloot bij, die zich echter buiten gevecht hield. De overwinning was van het grootste belang, omdat het gevaar voor een inval van de zeezijde er door werd afgewend.

Invloed in de Republiek.

De groote rampen, die de Republiek troffen, veroorzaakten eenerzijds groote ontmoediging, anderzijds veel opwinding. Ontmoediging vooral onder de regenten; reeds in het

midden van Juni besloten de Staten-Generaal tegen den zin van slechts enkelen (onder wie De Witt), om vredesonderhandelingen met Frankrijk en Engeland aan te knoopen. Opwinding bij de bevolking, wat leidde tot opstootjes ten gunste van de verheffing van den Prins; het begon in Veere en het volgde in bijna alle andere Zeeuwsche en Hollandsche steden. In Zeeland stemden de regenten er zonder veel bezwaar in toe, om den Prins stadhouder te maken. De Hollandsche regenten boden eerst tegenstand, maar waren ten slotte onmachtig. De éene stad voor, de andere na moest er in bewilligen, dat de Prins stadhouder zou worden. Toen werd einde Juni de intrekking van het Eeuwig Edict in de Staten van Holland voorgesteld en begin Juli hiertoe en tevens tot 's Prinsen verheffing tot de stadhouderlijke waardigheid besloten. De Staten-Generaal benoëmden hem nu tot kapitein- en admiraal-generaal der Unie. De Loevesteinsche factie had haar voornaamste doel niet kunnen handhaven.

Verheffing van den Prins.

De Witt zelf was hierbij niet aanwezig. Tegen hem, zijn broeder en hunne voornaamste aanhangers richtte zich de volksopwinding het meest. Openlijk werden zij van verraad beticht; voor Fransch geld zouden zij met opzet het land onverdedigbaar gemaakt hebben: een beschuldiging, die alleen begrijpelijk wordt uit de zenuwachtigheid, waarin men verkeerde, en de vijandschap, door zoovelen aan de De Witten toegedragen. Een uiting dezer stemming was een aanslag, door vier Haagsche heeren op De Witt gepleegd met het gevolg, dat hij vrij zwaar gewond werd (21 Juni) en buiten staat gesteld zich met staatszaken te bemoeien. Slechts één der daders, Jacob van der Graeff, zoon van een lid van het Hof van Holland, werd gevat en door het Hof ter dood veroordeeld; bij zijne terechtstelling bleek ondubbelzinnig, dat het volk op zijne hand was: evenals Buat werd hij als martelaar voorgesteld.

Verbittering tegen De Witt en de zijnen.

De verheffing van den Prins had een zeer gunstigen invloed op den algemeenen toestand. De onrust bedaarde eenigszins. De regenten werden door het krachtig voorgaan van den Prins bemoedigd. Dit bleek bij de vredesonderhandelingen. Frankrijk en Engeland stelden beide zeer hooge eischen; het eerste wilde o. a. afstand der Generaliteitslanden met nog eenig gebied in het Noorden, een groote oorlogsschatting, intrekking der invoerrechten op wijnen, vrijheid van godsdienstoefening voor de Katholieken; het andere o.a. erkenning der zeeheerschappij, afstand van Walcheren, Goeree en Voorne tot aan de voldoening eener groote oorlogsschatting; het overblijvende zou in souvereiniteit aan den Prins komen. Deze voor-

Vredesonderhandelingen.

waarden werden verworpen en hierop had de Prins veel invloed; hij verklaarde, dat men zich liever aan stukken moest laten houwen dan ze aan te nemen. Amsterdam, dat voortdurend weinig lust in de onderhandelingen getoond had, steunde hem daarbij flink; de meeste andere steden hadden, vooral in den beginne, zich groote opofferingen voor den vrede willen getroosten. Alleen met Engeland zette de Prins zelf de onderhandelingen nog eenigen tijd voort; hij verwachtte, dat zijn oom, nu hij in de waardigheden zijner voorouders hersteld was, tot een afzonderlijken vrede zou zijn over te halen, maar hierin vergiste hij zich.

Oorlogstoestand (zomer 1672).

Tot de verbetering van den algemeenen toestand droeg ook bij, dat de Waterlinie in Juli in vrij voldoenden staat kwam, zoodat een Fransche inval in Holland zeer moeilijk werd. Te Utrecht voerde nu de hertog van Luxemburg het bevel; Lodewijk XIV zelf was naar Frankrijk teruggekeerd. Luxemburg kon niet veel uitrichten, omdat hij over betrekkelijk weinig troepen beschikte. Voor de bezetting van verscheidene steden waren heel wat troepen noodig, terwijl een deel van het leger onder Turenne, na enkele steden in Brabant, o.a. Grave, genomen te hebben, naar Duitschland trok. Hier verzamelde de groote keurvorst tegen subsidie-betaling een leger voor de Staten en ook keizer Leopold I begon een dreigende houding tegen Frankrijk aan te nemen; de vrees voor een Fransche wereldmacht bracht hen in beweging.

De Witt en de zijnen.

Maar desniettegenstaande hielden de vijandige uitingen tegen de hoofden der Loevesteinsche factie aan. Een der voornaamste medestanders van De Witt, Pieter de Groot, een zoon van Hugo, die in de vredesonderhandelingen met Frankrijk een weinig eervolle rol gespeeld had, vluchtte het land uit, omdat hij zijn leven niet veilig achtte. Tegen Cornelis de Witt, die ziek van de vloot was thuis gekomen, werd in Juli een beschuldiging ingebracht door een zekeren Willem Tichelaar: nl. dat hij dezen had trachten over te halen een aanslag op den Prins te doen. De aanklager, ofschoon een weinig betrouwbaar mensch en door De Witt in diens functie van ruwaard (d. i. baljuw) van het land van Putten eens gestraft, vond geloof, naar het schijnt ook bij den Prins zelf. Het Hof van Holland ging tot inhechtenisneming van De Witt over, maar ontdekte, al werd de beschuldigde gepijnigd, niet het minste bewijs van schuld. Gedurende het proces herstelde Johan de Witt en legde daarop onmiddellijk zijn ambt van raadpensionaris neer; hij begreep, dat zijn tijd voorbij was. Zeer ijverde hij er toen voor, om de onschuld van zijn broeder te bewijzen. Maar het baatte niet. Om de volksstemming durfde het

Hof geen vrijspraak aan: op den 20sten Augustus werd Cornelis de Witt tot eeuwige verbanning veroordeeld zonder eenige opgave van redenen. Het vonnis gaf geen bevrediging. Er ontstond onder de Haagsche burgerij een geweldige opwinding, aangevuurd door Tichelaar en andere vijanden der De Witten. De schutterij posteerde zich voor de Gevangenpoort op het Buitenhof en verhinderde, dat Cornelis, die hier gevangen zat, en ook Johan, die zijn broeder was komen afhalen, de poort verlieten. Een paar compagnieën ruiters hielden gedurende eenige uren een uitbarsting tegen; maar, nadat zij verwijderd waren naar de toegangen tot Den Haag, omdat de boeren uit het Westland in aantocht heetten om te plunderen, drongen de schutters de gevangenis binnen en vermoordden beide broeders op een barbaarsche manier; daarna werden de lijken schandelijk mishandeld. De zilversmid Verhoeff en de schepen Van Banchem waren de hoofdschuldigen. Maar niemand werd gestraft; de Prins ried aan dit niet te doen, om verdere opstootjes te voorkomen. Hard was, evenals dat van Oldenbarnevelt, het einde van deze twee mannen, die voor hun land hunne beste krachten gegeven hadden.

Moord der De Witten.

De Witt's opvolger was Gasper Fagel, toen griffier der Staten-Generaal. De raadpensionaris werd nu niet, als in 1619, in zijn werkkring beperkt. Natuurlijk werd zijn invloed minder omdat er weer een stadhouder was; Fagel, een bekwaam man, werd een trouw medewerker van Willem III. Ook enkele bekende regenten uit den vorigen tijd, o.a. Van Beverningk en Van Beuningen, steunden dezen.

Fagel.

Maar ook werd een vrij groot aantal regenten afgezet; de Prins werd tot dit verzetten der wet door de Staten in September 1672 gemachtigd: hij bracht in hunne plaats Oranje-gezinden in de vroedschappen. Eerst toen kwam de opwinding tegen de Loevesteiners geheel tot bedaren.

Regeeringsverandering.

In het najaar van 1672 waagde de Prins het reeds aanvallend op te treden, maar hij was niet gelukkig. Aanslagen op Naarden en Woerden, beide in 's vijands bezit, gelukten niet. Toen ging hij in November met de ruiterij en 10,000 voetknechten door Brabant naar den Rijn, hopende zich te kunnen vereenigen met het leger, dat de keizer op de been gebracht had. Ook dit mislukte, evenals het beleg, dat daarna voor Charleroi geslagen werd. In het einde van het jaar keerde hij terug.

Aanvallen van den Prins.

Onderwijl had Holland in groot gevaar verkeerd. Luxemburg deed in December, toen het sterk gevroren had, een inval. Hij trok van Woerden over Zegveld

Fransche inval in Holland.

om Bodegraven heen, maar toen hij ten Westen hiervan op den Rijndijk kwam, werd het dooi en hierom durfde hij niet verder te gaan; had hij dit wel gedaan, het zou er zeer slecht hebben uitgezien, want er heerschte in Holland, vooral te Leiden, groote schrik. De terugtocht werd den Franschen gemakkelijk gemaakt, omdat Bodegraven door den kolonel Paynwin ontruimd was. Hier en te Zwammerdam hielden de Franschen op den terugtocht op gruwelijke wijze huis. Paynwin werd om zijne houding gefusilleerd.

Oorlog in 1673.

In 1673 bleef de toestand eerst vrijwel dezelfde. Alleen in het Noorden, waar in het einde van 1672 Koevorden van Groningen uit verrast was, begon de vijand eenig terrein te verliezen. Daarentegen werd Maastricht in den zomer door de Franschen na een dappere verdediging ingenomen. Het grootste gevaar dreigde in dit jaar van de zeezijde. De Engelschen en Franschen deden ernstige pogingen tot een landing. Maar tot driemaal toe werden hunne vereenigde vloten teruggeslagen door De Ruyter, onder wien nu ook Tromp weer diende; Willem III had hen verzoend. Tweemaal op de hoogte van Schoonevelt, daarna bij Kijkduin behield de Nederlandsche vloot tegen de overmacht de overhand. Dit was het roemrijkste jaar der marine. In het najaar begon het ook te land beter te gaan. Willem III slaagde er in na een kort beleg Naarden in te nemen en trok daarna opnieuw naar den Rijn. Hier wachtte hem nu werkelijk een keizerlijk leger. Er waren nl. alliantiën met Spanje en den keizer beiden gesloten; de laatste zou subsidiën voor het samenbrengen eener legermacht krijgen. Deze beide mogendheden geraakten dientengevolge met Frankrijk in oorlog. Vereenigd met het keizerlijk leger, verraste Willem III in November Bonn. Een paar weken vroeger reeds had Luxemburg bevel gekregen, Nederland te ontruimen; hij liep anders gevaar, met zijne legermacht van Frankrijk afgesneden te worden. Nog vóór het einde van het jaar waren de Franschen uit bijna alle vestingen ten Noorden van de Maas verdwenen, maar niet dan na van het reeds zoo zwaar geteisterde gebied nog een laatste, hooge schatting geëischt te hebben; het land, door hen ontruimd, bleef in ellendigen toestand achter. Ook de Munsterschen en Keulschen waren nu gedwongen te vertrekken.

Vrede met Engeland te Westminster.

Het jaar 1674 begon dus onder veel gunstiger omstandigheden. Beter werden deze nog, toen Engeland zich in het begin van dit jaar bereid verklaarde tot vrede. De volksstemming was er geheel ten nadeele van Frankrijk gekeerd en hierom zag Karel II zich gedwongen, zijn bondgenoot in den steek te laten. Bij den vrede van Westminster (Februari

1674) stelde Engeland zich tevreden met de volgende voorwaarden: een oorlogsschatting van 2 millioen; de erkenning der heerschappij in de zeeën tusschen kaap Finistère (= Landsend) in Engeland en Statenland (= Stadtland) in Noorwegen, maar onder belofte, dat Engeland geen belasting zou heffen van de Nederlandsche visscherij in deze zeeën; de teruggave van het wederzijds veroverde, waardoor New-York, door een Nederlandsch eskader genomen, aan Engeland terugkwam. Tegenover deze niet zeer groote nadeelen stond het voordeel, dat Engeland toestemde in het sluiten van een scheepvaartsverdrag (zooals het te Breda reeds voorloopig gedaan had), waarbij de Nederlandsche beginselen voor onzijdige schepen (blz. 172) aangenomen werden. Van de hooge eischen van 1672 had dit niet veel! Ook Munster en Keulen hadden van den oorlog genoeg. Met hen werd in het voorjaar van 1674 vrede gesloten te Keulen, waar gedurende eenigen tijd, maar vruchteloos, gehandeld werd over een algemeenen vrede. Munster stemde toe in de hernieuwing van den Kleefschen vrede; Keulen kreeg de voorwaarde ingewilligd, dat geen steden in het gebied van het aartsbisdom meer met Nederlandsch garnizoen bezet zouden worden.

Vrede met Munster en Keulen.

Macht van Willem III.

Een buitengewoon gunstige afloop dus na twee zorgvolle jaren! Geen wonder, dat men den Prins van Oranje hiervoor in de eerste plaats dank weet. Zijn aanzien werd in korten tijd zeer groot en geleek op dat van Frederik Hendrik. Na het wegtrekken der Franschen werd hij ook stadhouder van Utrecht, Gelderland en Overijsel. Hier werd zijne macht veel grooter dan die van vroegere stadhouders. De vraag was nl. opgeworpen, of deze drie gewesten, wier vertegenwoordigers uit de Staten-Generaal hadden moeten wegblijven, weer tot de Unie zouden toegelaten worden. In Holland was veel neiging, ze als veroverd gebied te beschouwen. De Prins verklaarde zich hiertegen, bewerkte, dat ze weer in de Unie kwamen, maar liet zich het recht toekennen, er de regeering nieuw te ordenen. Daarvan maakte hij gebruik, om er regeeringsreglementen in te voeren, die de Staten der drie gewesten geheel van hem afhankelijk maakten; in Utrecht geschiedde dit reeds in 1673, in de beide andere gewesten twee jaar later. In de verhoudingen in de Unie werd deze verandering gebracht, dat Groningen, in plaats van Gelderland, twee stemmen in den Raad van State kreeg. Ook in Holland en Zeeland ondervond Willem III de uitingen van dankbaarheid. In 1674 werd, het eerst in Holland, het stadhouderschap erfelijk verklaard in de mannelijke lijn; hetzelfde gebeurde in de andere gewesten en tevens met het kapitein- en admiraal-generaal-

schap. De stadhouder der Noordelijke gewesten, Hendrik Casimir II, die het met zijn neef niet heel goed kon vinden, werd ook erfstadhouder. Er ontstond zelfs een beweging, om Willem III souverein te maken; in 1675 besloot Gelderland hem de hertogelijke waardigheid aan te bieden. Willem III was er zeker niet afkeerig van, haar aan te nemen; hij bedankte echter om het vrij krasse verzet, dat er zich in Holland en vooral in Zeeland tegen openbaarde.

Verdere oorlog met Frankrijk.

Van 1674 af duurde nog alleen de oorlog met Frankrijk voort; maar hij werd hoofdzakelijk buiten de grenzen, vooral in België, gevoerd. Het was een Europeesche oorlog, waarin de tegenstelling van Habsburg en Frankrijk overheerschte; maar nu stond Nederland aan de zijde van de eerste partij. Deze was het minst machtig. Zij had als doel er naar te streven, dat niet éene mogendheid een niet al te groote heerschappij in Europa kreeg. Van dit streven naar de handhaving van een staatkundig evenwicht, dat sedert de 16e eeuw in de Europeesche politiek doordrong en eerst tegenover Habsburg, nu tegenover Frankrijk zich deed gelden, werd Willem III van dezen tijd af de grootste voorvechter. In den oorlog van 1674 af bleek het, dat de Republiek met het huis Habsburg tegen de groote Fransche macht niet opgewassen was; Spanje beteekende als bondgenoot bitter weinig. In enkele in België geleverde slagen (1674 bij Senef, 1677 bij Mont-Cassel) moest het bondgenootschappelijk leger het tegenover de Franschen afleggen; onder de bondgenooten heerschte meestal vrij wat verdeeldheid en Willem III was als veldheer niet de gelijke van Condé of Luxemburg, de opperbevelhebbers der Franschen. Wel slaagde hij er altijd in, door tijdig terug te trekken een zware nederlaag te voorkomen, maar de Franschen maakten in België belangrijke veroveringen.

Oorlog ter zee.

Van minder beteekenis was in deze jaren de oorlog ter zee. Frankrijk was geen groote zeemogendheid, al was de vloot tijdens Lodewijk XIV veel versterkt. Den meesten last had men van de kapers uit het nu Fransche Duinkerken; tegen dezen gingen, evenals in den 80-jarigen oorlog, voortdurend eskaders in zee, zonder hen in bedwang te kunnen houden. Naar de Oostzee voer een hulp-eskader, om op te treden tegen het met Frankrijk verbonden Zweden, dat met Denemarken en Brandenburg, beide aangesloten bij de Republiek, in oorlog geraakt was. Tromp trad gedurende een paar jaar in Deenschen dienst en hervormde de Deensche vloot. De verrichtingen ter zee in die streken hadden echter geen groot belang. De Ruyter werd in 1675, om aan een verzoek van Spanje om hulp te voldoen, met een

vloot van geringe sterkte, waarmede hij, alleen omdat de Staten het gelastten, in zee stak, naar de Middellandsche Zee gezonden. De Spaansche vloot hier was uiterst zwak en De Ruyter daarom tegen de vrij sterke Fransche vloot in de minderheid. Toch behaalde hij 1676 een overwinning bij het eiland Stromboli en daarna in de buurt van den Etna. Maar in dezen slag werd hij gewond en een week later stierf hij. Zijne vloot leed niet lang daarna een nederlaag bij Palermo en keerde in 1677 terug. De Ruyter's gebalsemd lijk, dat zoolang op de vloot gebleven was, werd te Amsterdam op zeer plechtige wijze in de Nieuwe Kerk bijgezet. Zoo was het einde van den grooten, in en buiten zijn land hooggeëerden, maar zeer eenvoudig gebleven admiraal.

Dood van De Ruyter.

Zoowel te land als ter zee was Frankrijk dus in deze jaren in het voordeel. Willem zag in, dat Engeland's steun voor de verbondenen noodig was, en hij spande er zich zelf voor, om dien te verwerven. Maar Karel II was ook nu niet genegen tegen Frankrijk krachtig op te treden; wel was dit de wensch van de groote meerderheid van het Engelsche volk. Nauwer trad de Prins met Engeland in verbinding, toen hij in 1677 huwde met zijne nicht Maria, een dochter van den hertog van York. In het volgende jaar stemde de Koning eindelijk in een defensieve alliantie met de Republiek toe, omdat de Franschen steeds verder in België opdrongen; hij kwam dus terug tot de politiek van William Temple. Of hij zich nu beter aan de verplichtingen, die hij op zich nam, zou gehouden hebben, valt niet te zeggen, omdat juist in 1678 de vrede tot stand kwam.

Willem III en Engeland.

Hierover werd reeds sedert 1676 te Nijmegen onderhandeld. In de Republiek was de vredeslust zeer groot, vooral in Holland; de handel leed zwaar en de staatsschuld, in plaats van verder afgelost te worden, groeide snel aan. Frankrijk trachtte de Republiek tot een afzonderlijken vrede over te halen op voordeelige voorwaarden en het kostte Willem III de grootste moeite, haar er van terug te houden, hare bondgenooten in den steek te laten. Dezen geheel voor verliezen te behoeden, gelukte hem niet. De Republiek sloot wel niet alleen vrede, maar verhinderde ook niet, dat Spanje Franche-Comté verloor. Dit was Frankrijk's voornaamste winst bij den vrede van Nijmegen, die in den zomer van 1678 gesloten werd. De Republiek kwam er zonder eenig verlies af en kreeg zelfs nog eenige handelsvoordeelen. Toen de vrede reeds geteekend was, leverde Willem III, hiervan nog niet officieel in kennis gesteld, den slag van St. Dénis, om het door Luxem-

Vrede van Nijmegen.

Slag van St. Denis.

burg geblokkeerde Bergen te ontzetten; de slag bleef onbeslist, maar had ten gevolge, dat Luxemburg bij Bergen wegtrok.

---

§ 41. DE REPUBLIEK IN DEN STRIJD OM HET POLITIEKE EVENWICHT (1678—1713).

Politiek van Willem III.

Met den vrede van Nijmegen was het streven van Lodewijk XIV naar gebiedsuitbreiding niet ten einde. Reeds in de eerste jaren na 1678 trachtte hij, zoowel ten koste van Duitschland als van Spanje, in vredestijd zijn land te vergrooten. Tegenover hem stond voortdurend Willem III, wiens doel de handhaving van het politieke evenwicht bleef. Standvastig en met groot inzicht in staatszaken bedeeld, heeft hij hieraan bijkans zijn geheele leven gewijd; voor de buitenlandsche politiek der Republiek moesten in zijn tijd alle andere zaken wijken, voorzoover het van hem afhing. Zijne taak was moeilijk om de groote kracht van Frankrijk en om de tegenwerking, die hij ondervond in enkele landen, die hij het meest noodig had. Op Karel II kon hij na 1678 in het geheel niet meer rekenen: dit was een gevolg van moeilijkheden tusschen koning en parlement, die den eersten er toe brachten geldelijken steun bij Lodewijk XIV te zoeken, waardoor hij van dezen afhankelijk werd. Zelfs op den steun der Staten viel slechts ten deele te bouwen.

Oppositie in de Republiek.

Een tegenstelling tusschen den Prins en de Staten, hier te lande reeds tijdens den oorlog merkbaar, werd na den vrede duidelijker. Men stond hierbij werkelijk voor een zeer belangrijke vraag: nl. of de Republiek als groote mogendheid een rol zou spelen in Europa, zooals volgens Willem III moest gebeuren, dan wel of zij zich zooveel mogelijk tot een vredespolitiek zou bepalen, evenals in De Witt's tijd, wat ook nu vele regenten in Holland en in het bijzonder te Amsterdam om den handel het meest wenschten. Er was eenige overeenkomst met de dagen van Karel V, toen de Nederlanden huns ondanks in de internationale verhoudingen gewicht in de schaal gelegd hadden (blz. 58); maar er was met die dagen ook groot verschil, in zooverre dat nu voor de Republiek wel degelijk nationale belangen op het spel stonden, bepaaldelijk wanneer België in Fransche handen viel, maar ook wanneer de Fransche macht elders grooter en dus meer te duchten werd. Willem III zag dit in; de Amsterdamsche regenten niet of slechts ten deele. Vandaar groote

geschillen tusschen hen, toen Lodewijk XIV in 1681 en 1682 al brutaler optrad, zich o.a. van Straatsburg meester maakte en de stad Luxemburg bedreigde. De Prins wilde Spanje, dat in 1683 aan Frankrijk den oorlog verklaarde, met kracht bijspringen, maar vond bij Amsterdam hevig verzet; Van Beuningen leidde daarbij de regeering en verbruide het bij den Prins voorgoed. Zelfs stonden Amsterdamsche regenten in geheime verbinding met den Franschen gezant in Den Haag. Ook enkele andere steden verzetten zich, evenals Friesland en Groningen, waar Hendrik Casimir II zijn neef, dien hij om zijne zooveel hoogere positie benijdde, openlijk tegenwerkte. De Prins kon in 1683 dan ook alleen gedaan krijgen, dat een klein legertje naar België gezonden werd, om aan het verbond met Spanje te voldoen. Gelukkig voor hem eindigde de oorlog in 1684 met een voor Frankrijk voordeeligen wapenstilstand van 20 jaren; Luxemburg was toen al Fransch.

Fransch-Spaansche oorlog van 1683.

Fransche godsdienstpolitiek en de gevolgen hiervan.

Reeds in het volgend jaar kwam er een verandering in de omstandigheden ten gunste van Willem III. Lodewijk XIV ontnam toen aan de Hugenooten de godsdienstvrijheid, die Hendrik IV hun bij het edict van Nantes in 1598 verleend had. Dit deed de vrees voor hem in de Protestantsche landen zeer toenemen; men voelde zich nu in den godsdienst bedreigd. In de Republiek was de uitwerking zeer groot en zij werd versterkt door een aanzienlijk aantal Hugenooten, die, uit Frankrijk uitgeweken (de „réfugiés"), hier een toevlucht kwamen zoeken en zeer gastvrij ontvangen werden. Velen hunner waren handwerkers of industrieelen, die zich meest vestigden in de industrie-steden als Leiden en Haarlem. Zij versterkten de Waalsche kerk (blz. 113). Eenige families begaven zich van hier uit als kolonisten naar de Kaap. Merkbaar was de invloed van de Fransche godsdienstpolitiek sedert het begin van 1685 in de versterking van 's Prinsen positie. Zijn neef Hendrik Casimir II verzoende zich met hem en steunde hem voortaan, ofschoon ook later de verhouding nog wel eens weer te wenschen liet. Ook in Amsterdam keerde de stemming om: de stad verklaarde zich bereid den Prins te volgen en deed dit van nu af zonder veel bezwaar; Van Beuningen's invloed hield op.

Vergrooting van de macht van Willem III.

Van 1685 af werd dus de Prins nog veel meer dan vroeger het eigenlijk hoofd der Republiek. Zonder groote moeite zou hij toen de staatsregeling hebben kunnen verbeteren door een afdoende versterking van het centraal gezag. Hij heeft dit niet gedaan: zóó geheel hield zijne buitenlandsche politiek hem bezig, hij was er mede tevreden, dat, evenals vroeger bij

Frederik Hendrik, het centraal gezag feitelijk bij hem berustte. Alleen zorgde hij er voor, dat zooveel mogelijk zijne aanhangers in de regeering kwamen en gehandhaafd bleven, al waren er onder hen mannen, die zich lang niet onberispelijk gedroegen. Berucht was de heer van Nassau-Odijk, die den Prins als eersten edele in Zeeland vertegenwoordigde en zijne positie gebruikte, om zooveel mogelijk geld binnen te halen; de Prins liet hem zijn gang gaan. In Rotterdam was door 's Prinsen partij de gewoonte ingevoerd, dat iemand, die lid van de vroedschap werd, een som gelds moest storten als waarborg, dat hij 's Prinsen politiek zonder ommezien zou steunen. Familieleden van Prinsgezinden konden er op rekenen, dat de Prins zeer veel zou doen, om hen te helpen. Regenten, die het waagden zich te verzetten, hadden niets meer van hem te hopen, want Willem III was allesbehalve vergevingsgezind; zulke regenten werden dan ook zeldzaam in het laatste deel van zijn stadhouderschap. Tot zijne bekwaamste medewerkers behoorden naast Fagel de Duitsche graaf Waldeck, veldmaarschalk in Nederlandschen dienst, en de Geldersche baron Bentinck, een zeer trouw vriend van den Prins.

's Prinsen aanhangers.

Negenjarige oorlog.

Hoe zeer 's Prinsen positie versterkt was, kwam naar buiten het eerst in 1688 duidelijk aan het licht. Twee belangrijke gebeurtenissen hadden toen plaats: er brak een nieuwe (de zgn. 9-jarige) oorlog uit tusschen Frankrijk, dat opnieuw uitbreiding in Duitschland zocht, en den keizer; er ontstond een sterke beweging in Engeland tegen de regeering van den Katholieken Jacobus II, schoonvader van den Prins, die in 1685 zijn broeder, Karel II, opgevolgd was. Aan de laatste zaak wijdde de Prins eerst de meeste aandacht; Engeland's houding was voor hem van het uiterste belang met het oog op zijne Europeesche politiek en hij wist reeds, dat hij van Jacobus II hiervoor even weinig steun te wachten had als vroeger van Karel II. Daarom aanvaardde hij zonder bezwaar de uitnoodiging, hem door eenige aanzienlijke Engelschen gedaan, om naar Engeland te komen, ten einde de beweging tegen den koning te leiden. Zijne gemalin, al gold het een onderneming tegen haren vader, koos geheel zijne zijde; zij was een edele vrouw, met groote liefde voor haren echtgenoot bezield en evenals hij overtuigd, dat het belang van het Protestantisme en dat van het politieke evenwicht het optreden wettigden. Voor dezen tocht had Willem III den steun der Republiek noodig en zonder eenig bezwaar stelden de Staten een aanzienlijke vloot en leger te zijner beschikking. Voortreffelijk voorbereid en geleid, slaagde de onderneming geheel naar

Willem III naar Engeland.

wensch. Niet lang na Willem's landing in Engeland (November 1688), vluchtte Jacobus II naar Frankrijk. In 1689 werden Willem III en Maria tot koning en koningin van Engeland uitgeroepen. Het voornaamste gevolg hiervan voor ons was, dat Engeland en de Republiek van nu af voor langen tijd samengingen; de grondslag hunner verhouding vormden de verdragen van 1674 en 1678. Beiden sloten zich, evenals reeds Spanje en enkele kleinere mogendheden, o.a. Brandenburg, gedaan hadden, bij den keizer aan tegen Frankrijk; vereenigd werden allen bij het groot verbond van Weenen (1689). Zoo kreeg de oorlog een groote uitbreiding.

Verbond van Weenen.

De oorlog van 1690—1697.

Met de macht der Republiek te zijner beschikking had Willem III dus een zeer belangrijk resultaat behaald. Die macht steunde hem ook, om den oorlog tot een goed einde te brengen. In plaats van den in 1688 gestorven Fagel was het diens opvolger Antonie Heinsius, die Willem III hier te lande ter zijde stond. De Republiek zelf gaf groote sommen voor oorlogstoebereidselen; bovendien verleende zij subsidiën aan andere mogendheden. Van haar werd grooter inspanning dan van Engeland gevergd. Het Staten-leger, nu niet minder dan 60.000 man sterk en weer, evenals ten tijde van Maurits, in besten toestand, trad met troepen der bondgenooten in België op, waar het belangrijkste deel van den krijg voorviel. Ook de vloot nam, vooral in de eerste jaren, een belangrijk aandeel aan den strijd; ook zij werd goed verzorgd. Ter zee waren Engeland en de Republiek Frankrijk de baas. Eerst leed de Nederlandsche vloot in 1690 onder den luitenant-admiraal Cornelis Evertsen een nederlaag bij Beachy-Head in het Kanaal, omdat de Engelschen haar in den steek lieten. Maar in 1692 werd de Fransche vloot bij La Hogue, eveneens in het Kanaal, door de Engelsch-Nederlandsche vloten deerlijk verslagen; na de nederlaag werd bijna de helft harer schepen vernietigd. Sedert hadden de beide zeemogendheden de heerschappij ter zee, wat van veel belang was, omdat nu een inval van Jacobus II in Ierland, zooals deze in 1690 gedaan had, onmogelijk werd. Te land ging het minder goed. Evenals van 1674—1678 was het Fransche leger onder Luxemburg zeer krachtig. In 1690 won het bij Fleurus op Waldeck, toen bij afwezigheid van Willem III, die nog in Engeland was, opperbeverhebber. In 1692 verloor Willem III zelf bij Steenkerken en in 1693 bij Neerwinden. Ondertusschen vielen belangrijke steden als Bergen en Namen in Fransche handen. De dood van Luxemburg in 1695 verzwakte echter den vijand aanmerkelijk. In dit jaar behaalde Willem III zijn eerste voordeel van beteekenis; het zeer versterkte Namen werd hernomen, waarbij de vesting-

bouwkundige Menno, baron van Coehoorn, zich grooten roem verwierf. Toen wogen de partijen elkander in macht zoo wat op. Er gebeurde, ten gevolge van de wederzijdsche uitputting, niet veel meer tot 1697, toen de vrede van Rijswijk (op het nu verdwenen huis te Nieuwburg) aan den strijd een einde maakte. Voor Willem III was deze vrede een overwinning: Lodewijk XIV, die ook Luxemburg aan Spanje teruggaf, erkende hem als koning van Engeland.

Vrede van Rijswijk.

Spaansche successie.

Maar nog was men niet aan het einde van den grooten strijd om het politieke evenwicht. Het sluiten van den Rijswijkschen vrede was bevorderd door het spoedig te verwachten overlijden van den laatsten Spaanschen koning uit het huis Habsburg; tot de pretendenten voor diens erfenis behoorden Leopold I en Lodewijk XIV en het stond te vreezen, dat tusschen hen hierover een nieuwe oorlog zou ontstaan. Vooral Willem III deed na 1697 pogingen, om dit door een schikking te voorkomen; maar, ofschoon Lodewijk XIV er zich ook toe bereid toonde, gelukte het niet dit doel te bereiken. Na den dood van den Spaanschen koning in 1700 brak de oorlog tusschen Frankrijk en den keizer zeer spoedig uit (Spaansche successie-oorlog), omdat Leopold I weigerde, Philips V, een kleinzoon van Lodewijk XIV, door den laatsten Habsburger als erfgenaam aangewezen, als koning te erkennen. Nog trachtte Willem III te bemiddelen; opnieuw zonder succes. Bij de beide zeemogendheden was de lust, om de wapens weer op te nemen, niet groot. Maar toen de Franschen van Philips V handelsvoorwaarden in Spanje verwierven, sloeg hare stemming om. Ook zij verklaarden zich tegen den Bourbon op den Spaanschen troon, dien zij eerst erkend hadden. Nu stonden Spanje en Frankrijk zij aan zij en tegenover hen de keizer met de zeemogendheden en enkele kleinere machten. Zij sloten zich aaneen bij het groot verbond van Den Haag (1701), welke stad in dezen tijd een centrum der Europeesche diplomatie was.

Verbond van Den Haag.

Dood van Willem III.

In 1702 werd de oorlog algemeen. Willem III heeft hem niet medegemaakt; hij stierf in 1702 ten gevolge van een val van zijn paard, waartegen zijne altijd zwakke gezondheid niet bestand was. In Engeland volgde zijne schoonzuster Anna hem op. In de Republiek had hij geen opvolger: zijne vrouw († 1695) had hem geen kinderen geschonken en zoo stierf met hem het huis Oranje-Nassau in de rechte mannelijke lijn uit. Zijne erfgenamen waren de toen nog pas 14-jarige Johan Willem Friso, na den dood van Hendrik Casimir II († 1696) stadhouder der Noordelijke gewes-

ten, en Frederik I, zoon en opvolger van den grooten keurvorst [1]). Willem III had zich vóór zijn dood moeite gegeven zijn Frieschen achterneef de survivance te bezorgen. De Staten waren hierop echter niet ingegaan. Zoo onstond nu het tweede stadhouderlooze tijdperk en in de regeering kwamen dezelfde veranderingen als in 1650 (blz. 163). In Zeeland werd Odijk uit de Staten verwijderd. In Utrecht, Gelderland en Overijsel vervielen de regeeringsreglementen, terwijl in Gelderland tegelijkertijd de regenten uit den stadhouderlijken tijd, de zgn. oude plooi, plaats moesten maken voor anderen, de zgn. nieuwe plooi, wat in dit gewest tot hevige twisten leidde, v.n. te Nijmegen; de nieuwe plooi, door de burgerij gesteund, won het en herstelde eerst de rechten, die de burgerij op de samenstelling der regeering in de Geldersche steden vroeger bezeten had; het duurde echter niet lang, of deze rechten werden weer afgeschaft. Een dergelijke reactie tegen de groote macht van Willem III, als vroeger tegen die van Willem II, trad dus in; echter was ze nu veel minder sterk, al gaven de regenten opnieuw duidelijk hun verlangen naar meerdere zelfstandigheid te kennen.

Gevolgen.

In de buitenlandsche politiek gingen ze op denzelfden weg voort onder leiding van Heinsius, die, evenals vroeger De Witt en Oldenbarnevelt, een rol van groote beteekenis te spelen kreeg; voor het beleid der binnenlandsche zaken, bepaaldelijk voor dat van de financiën, was hij echter weinig geschikt. Evenzoo bleef Engeland onder koningin Anna de politiek van Willem III volgen.

Heinsius.

Spaansche Successie-Oorlog.

Ook in den Spaanschen successie-oorlog werd van de krachten der Republiek zeer veel gevergd, al kwam er nu meer steun van Engeland. Haar leger bedroeg ten slotte meer dan 100.000 man; voor hare vloot werd minder gedaan, want de zeeoorlog was ditmaal niet van groot belang. De voornaamste verrichting ter zee was de inneming van Gibraltar in 1707 door een Engelsch-Nederlandsche vloot; in de stad werd een Engelsche bezetting gelegd. Te land was het Nederlandsche leger meest werkzaam in België. Het stond nu onder de bevelen van den Engelschen opperbevelhebber, den hertog van Marlborough, die tot waarnemend kapitein-generaal der Unie aangesteld was. Tegenover hem trachtten de gedeputeerden te velde zich meer te doen gelden dan tegenover Willem III, wat tot veel wrijving aanleiding gaf. De voornaamste bevelhebber bij het Nederlandsche leger was de heer van Nassau-Ouwerkerk,

[1]) Sedert 1701 zijn de keurvorsten van Brandenburg meer bekend onder den toen door hen aangenomen titel van koning van Pruisen.

een broeder van Odijk, die tot veldmaarschalk benoemd werd; onder hem leerde Johan Willem Friso het krijgsbedrijf. De oorlog verliep, zoowel in als buiten België, ten voordeele der bondgenooten, die het verzwakte Frankrijk in macht verre overtroffen. Groote stukken van België werden veroverd, vooral na de overwinning van Ramillies in 1706, den eersten grooten slag in dezen oorlog in België. Na een tweede overwinning bij Oudenaarden in 1708 deden de bondgenooten een inval in het Noorden van Frankrijk. In 1709 leden de Franschen een derde groote nederlaag bij Malplaquet.

Vredesonderhandelingen.

Frankrijk was toen zoo goed als geheel uitgeput; evenals reeds in de vorige jaren deed het voorstellen tot vrede. Maar de eischen der bondgenooten waren zóó hoog bij de onderhandelingen, o.a. in 1710 te Geertruidenberg gevoerd, dat Lodewijk XIV ten slotte weigerde ze aan te nemen. In de Republiek was het verlangen naar vrede zeer groot, maar eveneens de hoop op het verwerven van aanzienlijke voordeelen in België, toen als veroverd gebied door een Nederlandsch-Engelsche commissie bestuurd; o.a. eischte zij het recht om een aantal steden met garnizoen te bezetten als een barrière tegenover Frankrijk. Engeland verklaarde zich bereid, hiertoe mede te werken en ook tot het verkrijgen van andere voorrechten, die België geheel van de Republiek afhankelijk zouden maken. Zoo streden de Staten nu niet meer alleen voor het doel van Willem III; het was hun ook om winst voor zich zelf te doen. Maar hiermede hadden ze ten slotte geen succes. Dit was een gevolg van een verandering in Engeland. Marlborough, de leider van den oorlog, viel bij de koningin in ongenade en de vredespartij, die ook hier zeer sterk begon te worden, kreeg de overhand. De Engelsche regeering stelde zich weldra in geheime verstandhouding met Frankrijk en werd het hiermede in 1711 over de vredesvoorwaarden eens. Nu werden de omstandigheden veel ongunstiger voor de Republiek, die echter geen lust had, om met den keizer alleen den oorlog voort te zetten.

Ommekeer in Engeland.

Vrede van Utrecht.

Een vredescongres kwam in 1712 te Utrecht bijeen en bracht in 1713 den vrede tot stand: Philips V bleef koning van Spanje, maar een deel van de Spaansche landen, o.a. België, werd aan den keizer toebedeeld, die echter zelf eerst later vrede sloot; Spanje en Frankrijk zouden nooit vereenigd mogen worden. Het hoofddoel van de politiek van Willem III werd dus bereikt: Frankrijk werd niet grooter en was door zijne uitputting voorloopig minder te duchten. Voor zich zelf kreeg de Republiek lang niet zulke voordeelen als Engeland. Zij moest zich tevreden stellen met een

deel van Opper-Gelre, o. a. Venlo, terwijl een ander deel aan Pruisen kwam en de rest bij België bleef. Verder kreeg zij een barrière in België, die pas in 1715 bij een verdrag met den keizer definitief geregeld werd op lang niet zoo voordeelige wijze, als eerst toegezegd was. De steden, die zij met hare troepen mocht bezetten, lagen vrij ver van de grens; de voornaamste waren Namen, Doornik, Meenen en IJperen.

Dit resultaat was verkregen ten koste van zware offers; in plaats van aflossing der schuld was er een sterke vermeerdering gekomen. Holland alleen was met ruim 200 millioen belast.

---

§ 42. DE AFNEMING VAN DEN GROOTEN BLOEI.

Vergeleken met het midden der 17e, vertoonde de Republiek in het begin der 18e eeuw een veel minder glansrijk beeld. Hare gouden eeuw was voorbij. In de schilder- en bouwkunst brak sedert het einde der 17e eeuw een tijdperk van achteruitgang aan, waarin men zich vooral toelegde op navolging van vroegere meesters. In de letterkunde gebeurde hetzelfde. De laatste werd bovendien sterk beïnvloed door de Fransche schrijvers, die met de Fransche modes en gewoonten hier, evenals in andere landen, zeer veel opgang maakten. In deze opzichten veroverden de Franschen wel een deel van het Nederlandsche volk, natuurlijk het meest in de hoogere kringen, waar het spreken en schrijven van Fransch als een bewijs van goede opvoeding golden. Alleen Justus van Effen in zijne zedekundige vertoogen, Pieter Langendijk in zijne blijspelen en enkele dichters van kluchten staken wat boven de middelmaat uit. Ontbraken dus in de kunst na mannen als Rembrandt en Vondel werkelijk beteekenisvolle persoonlijkheden, op velerlei ander gebied was het niet beter; ook in de marine en in het leger waren het mindere grootheden, die den toon aangaven, even goed als in de staatkunde, de Indische zaken, den handel en de scheepvaart. Alleen in de wetenschap waren ook in dezen tijd enkele mannen van zeer groote bekwaamheid werkzaam, o. a. Herman Boerhaave, beroemd geneeskundig hoogleeraar te Leiden; de zeer veelzijdige, vooral als natuurkundige bekende Jacob van 's Gravesande; de uitvinder der microskoop Antonie van Leeuwenhoek; de rechtsgeleerde Cornelis van Bijnkershoek; de Hollandsche geschiedschrijver Jan Wagenaar. De hoogescholen werden nog druk door buitenlanders, vooral Duitschers, bezocht; maar in den loop der 18e eeuw

Kunst.

Wetenschap.

nam dit zeer af. Zin voor wetenschappelijke ontwikkeling verbreidde zich buiten de hoogescholen veel meer dan vroeger. Belangrijke bibliotheken en andere verzamelingen werden aangelegd en, al was hierbij veel mode, er was ook onmiskenbaar hoogere belangstelling voor het verwerven van nuttige kennis.

Kerkelijke zaken.

In de kerk was het nu betrekkelijk rustig. De hevige twisten van Voetianen en Coccejanen, van Cartesianen en hunne tegenstanders (blz. 151) waren bedaard. De eerste hadden in het einde der 17e eeuw nog een naspel in den strijd over een werk van den Amsterdamschen predikant Balthasar Bekker: „de Betooverde Wereld", waarin hij opkwam tegen het toen nog zeer veel verbreide geloof aan den duivel en aan geesten; Bekker werd er als predikant om afgezet. Tijdens Willem III hadden de rechtzinnige predikanten wat meer invloed dan in den vorigen tijd: de uitgave van de werken van Spinoza werd verboden; een hoogleeraar en een predikant, die tot de leer van Cartesius overhelden, werden afgezet. Maar toch bleven dit uitzonderingen. De politiek van gematigdheid behield de overhand en kreeg in de 18e eeuw ook buiten de regenten meer en meer voorstanders. Het dulden van andersdenkenden nam toe. De doopsgezinden kregen reeds in 1672 in Friesland vrijheid van godsdienstoefening op voorwaarde, dat ze een belangrijke som voor den krijg, waaraan ze zelf wegens hunne leer niet mochten mededoen, beschikbaar stelden. Voor de Katholieken maakten de vervolgingen in Frankrijk en de komst van vele réfugiés hier te lande den toestand gedurende eenigen tijd gevaarlijk, maar het kwam niet tot een uitbarsting. Onder hen zelf rezen hoogloopende twisten, die in het begin der 18e eeuw tot een scheiding in hunne kerk leidden. Dit waren twisten tusschen een minder en een meer gematigde richting, zooals men die ook in de Katholieke kerk in andere landen vond; de Jezuïten vertegenwoordigden de eerste en vonden om hunne heftigheid veel bestrijding, maar bij den paus steun. Hier te lande liep het zoo ver, dat te Utrecht een te Rome niet erkend aartsbisschop gekozen werd, die het hoofd werd van de Oud-Roomsche kerk, aldus genoemd, omdat de aanhangers zich beschouwden als de echte Katholieken. Deze waren niet zeer veel in aantal. Van de Katholieken, die hier te lande nog waren [1]), bleef verreweg de meerderheid, ook onder de priesters, den paus getrouw.

[1]) Met inbegrip van de overwegend Katholieke Generaliteitslanden waren zij iets minder dan één millioen sterk; de heele bevolking werd toen op een kleine 3 millioen begroot.

De Staten toonden zich den oud-Roomschen het gunstigst gezind, omdat zij van hen niets te duchten hadden.

De Regenten.

Sterker nog dan in het midden der 17e eeuw onderscheidde de regenten-stand zich nu van de overige bevolking. Het aantal nieuwe families in de regeering der steden werd veel kleiner. Zoowel tijdens De Witt als tijdens Willem III was het vormen van familie-regeeringen zeer toegenomen. Toen kwam het gebruik in verscheidene steden in zwang, dat de regenten eener stad of de leden van een of ander bestuur onderlinge overeenkomsten aangingen, ten einde de positie hunner familie te beter te handhaven en hun eigen belangen te bevorderen. „Contracten van correspondentie" of „conventiën" heetten deze overeenkomsten gewoonlijk. Het eerst kwamen ze in Friesland voor, waar van ouds veel „gekuipt" werd, zooals men het noemde, om de voor de Staten stemgerechtigde plattelanders voor een of andere benoeming te winnen; hier kregen de aanzienlijke geslachten op het platteland geheel de macht in handen en zij of enkelen hunner steunden toen elkander door hunne contracten. Spoedig ontstonden ze ook in verscheidene Zeeuwsche en Hollandsche steden en elders, om in het begin der 18e eeuw vrij algemeen te worden. Natuurlijk was het voldoende, dat iets meer dan de helft der leden van een of ander bestuur zich aaneensloten. Om de familie te handhaven, werd bepaald, dat bij overlijden van één der regenten zijn zoon als opvolger zou gekozen worden of bij gebreke van een zoon een ander familielid of gunsteling; een soort erfelijkheid dus in de vroedschapsplaatsen! Elkanders voordeel behartigde men door de wijze vast te stellen, waarop over de ter begeving staande ambten zou beschikt worden. Dit werd bereikt door het regelen der zoogenaamde tourbeurten, d.w.z. de beurten, die de deelnemers achtereenvolgens kregen, om een gegadigde voor een of ander ambt aan te wijzen. Voordeelig was dit, omdat men aldus onderlinge twisten, die over het benoemen tot ambten veelvuldig voorkwamen, vermeed; maar vooral, omdat het gewoonte werd, die ambten te verkoopen, wilde men ze niet aan familieleden of vrienden ten geschenke geven. Dit laatste gebeurde veel, zonder dat de benoemde het ambt waarnam; hij of zij liet dit door een ander doen en genoot zelf het grootste deel der inkomsten. Maar ook het verkoopen van ambten kwam heel veel voor en had eveneens ten gevolge, dat op geschiktheid minder gelet werd. In groote steden bracht deze verkoop den regenten heel wat op. De vier burgemeesters van Amsterdam hadden ruim 3000 ambten te hunner beschikking.

Contracten van Correspondentie.

Inkomsten der Regenten. Dat dit middel, om aan geld te komen, zoo veel toegepast werd, was vooral een gevolg van het feit, dat aan het bekleeden der regeeringsposten geen vaste bezoldiging verbonden was; zij werden alleen als eereposten beschouwd. Behalve den ambten-verkoop hadden de regenten nog andere winstgevende zaken. De opbrengst der posterijen, toen een stadsaangelegenheid, kwam aan hen; in Amsterdam vooral was dit voor de burgemeesters een rijke bron van inkomsten. Verder kregen verscheidene hunner wel eens een geschenk in geld van een buitenlandsche mogendheid, vooral van Frankrijk; dit had natuurlijk een bedenkelijken kant, al moet men bij hen, die het aannamen, niet altijd aan omkooping denken (blz. 133). Het bedenkelijke kwam vooral hierin uit, dat het voor geld niet moeilijk was, van sommige regenten de geheimste zaken te vernemen. Het gebrek aan geheimhouding, dat ook bevorderd werd door de veelhoofdigheid der regeering, was werkelijk heel erg; men trachtte het op allerlei wijzen, maar steeds tevergeefs, te bestrijden.

De „kerels." Tegenover de andere burgers, met elkander „kerels" genoemd, waren de meeste regenten hoog en ongenaakbaar. Zij beschouwden zich als geroepen en als alleen in staat, om stad en land te besturen, en duldden daarin niet de minste inmenging. Toch had de publieke opinie op hun doen en laten meermalen wel degelijk invloed. En deze opinie uitte zich toen vrijer dan in eenig ander land, vooral door middel van de pamfletten, meestal anoniem uitgegeven geschriftjes, die over allerlei onderwerpen van den dag verschenen. Er waren sedert de 17e eeuw ook kranten, maar deze bevatten gewoonlijk niets anders dan nieuwstijdingen; veroorloofden ze zich al te scherpe kritiek, dan liepen de uitgevers kans op straf door het verbod van verdere uitgave. Maar heel kras traden de meeste stadsregeeringen tegen hen niet op, evenmin als ze dit deden in andere zaken. Zij vermeden liefst herrie en twist. De regenten van dezen tijd, met hunne groote pruiken op, maken in tegenstelling tot die uit de 17e eeuw, vooral uit het begin daarvan, den indruk van bezadigde, welvarende en wat oudachtige mannen, die liefst in hun geregelden, niet afmattenden, dagelijkschen arbeid niet gestoord werden.

Handel. Dezelfde kalmte kenteekende ook de meeste handelslieden van dezen tijd. Zij deden nog wel groote zaken, maar ze sloegen geen nieuwe wegen meer in en enkele van de vroegere betraden ze niet zoo druk meer. Er was m.a.w. een begin van achteruitgang, al bleef de Nederlandsche handel nog de eerste in Europa. Niet alleen, zelfs niet in hoofdzaak de mindere ondernemingsgeest, maar

vooral de slagen, den handel in den langen oorlogstijd toegebracht, en nog meer de ontwikkeling van de krachten van andere landen waren hiervan de oorzaak. Engeland's handel en industrie kwamen in de tweede helft der 17e en 18e eeuw zeer krachtig op: de acte van navigatie, die den Nederlandschen handel op Engeland en zijne koloniën wel niet in eens, maar toch geleidelijk bijna geheel deed ophouden, de gunstige ligging van Engeland, de zeldzame energie van het Engelsche volk werkten alle deze opkomst in de hand. Londen werd een geduchte concurrent voor Amsterdam, dat bovendien nog met een andere Noordzee-stad, nl. Hamburg, te kampen kreeg. De laatste stad maakte vooral van den oorlogstijd gebruik, om een deel van den handel aan zich te trekken; het werd van dezen tijd af de groote handelsstad voor Noord-Duitschland. Dan was er de meerdere ontwikkeling van Frankrijk, van Denemarken en Zweden, die de voordeelen voor den Nederlandschen handelaar ook hier verminderden. Zelfs Rusland begon aan eigen scheepvaart en handel te denken onder de regeering van Peter den Grooten, die zelf Nederland bezocht (1697), om uit eigen oogen te zien, wat voor zijn land dienstig kon zijn; hij verbleef o. a. eenigen tijd te Zaandam, om den scheepstimmerbouw te leeren. Later hielpen hem Nederlandsche ingenieurs en werklieden bij den bouw eener Russische vloot en bij den aanleg van St. Petersburg (Petrograd). Toch bleef de handel op Rusland en ook op de Oostzee nog grootendeels in Nederlandsche handen. Meer deed zich de Engelsche concurrentie in den handel in de Middellandsche Zee, op Portugal en op Spanje gevoelen; den aanvoer van slaven in de Spaansche koloniën kreeg Engeland geheel voor zich, sedert het bij den vrede van Utrecht een zeer voordeelig assiënto-verdrag (blz. 154) had weten te bedingen.

Geldhandel. In één handelstak overtrof Nederland in dezen tijd ook Engeland nog verre, nl. in den geldhandel. Dit was een gevolg van het vele kapitaal, dat hier te lande was en waarvoor het soms moeite kostte een geschikte plaatsing te vinden. In de 17e eeuw was er reeds heel wat kapitaal in de leeningen hier te lande gestoken; in de 18e eeuw gebeurde dit heel veel in buitenlandsche leeningen, vooral van Engeland, Oostenrijk, Pruisen en van allerlei andere landen. Bemiddelaars waren de bankiers, waarvan er in de 18e eeuw te Amsterdam verscheidene woonden. In de schuldbewijzen van staten of andere geldleeners werd toen een drukke handel gedreven, zooals reeds in de 17e eeuw in de aandeelen der Oost- en West-Indische Compagnieën; ze stonden in koers hooger of lager, alnaarmate er meer of minder kans was, dat de er bij betrokken staat zijne verplichtingen niet zou nakomen.

Het middelpunt er van werd de Amsterdamsche beurs. Groote winsten leverde deze handel dikwijls op, ofschoon de risico niet minder was dan bij den goederenhandel. Meer dan bij dezen het geval was, kwam er speculatie bij voor. Zeer sterk werd dit omstreeks 1720. Toen werden, naar het voorbeeld van wat op dat oogenblik in Frankrijk en Engeland gebeurde, een groot aantal maatschappijen opgericht met allerlei doeleinden; de meeste waren zonder solieden grondslag en dienden alleen, om gelegenheid te geven tot handeldrijven in de aandeelen. De regeering trachtte dezen speculatiegeest tegen te gaan, maar slaagde niet geheel. De aandeelen van sommige maatschappijen liepen tot eenige honderden percenten op, om dan plotseling, als bleek, dat het met de maatschappij slecht ging, waardeloos te worden; windhandel noemt men dergelijke speculatiën eigenaardig.

Visscherij en Nijverheid.

Sterker dan in den handel was achteruitgang merkbaar in visscherij en nijverheid. Vreemde concurrentie deed zich ook hier gelden. Het aantal haringbuizen daalde in het begin der 18e eeuw op een vierde van vroeger; dat der walvischvaarders op de helft. De weefindustrie, door de réfugiés tijdelijk tot grooteren omvang gebracht, geraakte sterk in verval, het meest door Engelsche mededinging. Voor een deel verplaatste zij zich naar Brabant; vooral te Tilburg werd in de 18e eeuw veel gewerkt voor rekening van Leidsche drapeniers. In Twente kwam de linnen- en katoenindustrie tot vrij belangrijke ontwikkeling, het meest te Almelo en Hengelo; de katoen werd vooral uit den Levant aangevoerd. In deze industrie op het platteland waren geen gilden. Ook de réfugiés bleven buiten de gilden, zoodat er in dit bedrijf eenige meerdere vrijheid begon te heerschen.

Oost-Indische Compagnie.

Met den buiten-Europeeschen handel stond het ook niet zóó goed meer. De Oost-Indische Compagnie begon de concurrentie der Engelschen sterker te ondervinden, wel niet in den archipel, maar vooral in Voor-Indië. Haar handelsomvang verminderde nog niet, maar wel de behaalde winsten, waardoor de dividenden gingen dalen; weldra hielden de bewindhebbers deze alleen op een zekere hoogte door leeningen aan te gaan. Hierop was ook het zich uitbreidende gebied, waarover de Compagnie heerschte, van invloed, omdat het bestuur hierover en verscheidene oorlogen, er voor gevoerd, groote onkosten noodig maakten De uitbreiding was vrij belangrijk; zij bepaalde ook het meest de verdere ontwikkeling der Compagnie, die naast handelsvennootschap meer en meer besturend lichaam werd. Tijdens het lange gouverneurschap-generaal van Johan Maetsuycker (1653—1678)

hadden de Engelschen hun laatste bezit van eenig belang in den archipel, het eiland Run verloren (blz. 180). Toen had de Compagnie op Sumatra Palembang aan zich onderworpen (1659) en de belangrijke havenstad Makassar op Celebes veroverd (1667). Het laatste was het werk van Cornelis Speelman, met Rijklof van Goens één der krachtigste dienaren der Compagnie uit dien tijd: beiden waren na Maetsuycker eenige jaren gouverneur-generaal. Onder Van Goens stond de vorst van Mataram in 1680 een deel van zijn rijk op midden-Java aan de Compagnie af; onder Speelman nam ze Bantam in bezit en op Celebes nog de Minahassa. Op Java werd haar gezag sedert steeds uitgebreid, echter ten koste van lange oorlogen, die eerst in het midden der 18e eeuw eindigden met de onderwerping van geheel Java (1755); van het oude rijk van Mataram bleven alleen de leenstaten Soerakarta en Djokjokarta bestaan. Dit eiland, waar suiker, rijst en de er sedert het begin der 18e eeuw begonnen koffieteelt de Compagnie het meest opbrachten, werd nu haar belangrijkste bezit. Buiten den archipel ontwikkelde zich de Kaapkolonie verder, vooral tijdens Simon van der Stel, den stichter van Stellenbosch, in het laatste deel der 17e eeuw; Hollandsche en Duitsche kolonisten vestigden zich er met een aantal Fransche réfugiés.

Behalve de concurrentie en de meerdere bestuurskosten werkte ook het gehalte der ambtenaren tot vermindering van den bloei der Compagnie mede. Het aantal dienaren, dat zich zelf verrijkte, nam toe; de karige bezoldiging van velen hunner, vooral in de lagere rangen, was een der aanleidingen hiertoe. Evenals in Nederland zelf heerschte in de Compagnie in sterke mate de begunstiging van familieleden en kennissen, wat ook niet bevorderlijk was aan de geschiktheid van vele beambten voor hunne dikwijls moeilijke taak. In het begin der 18e eeuw moest zelfs de gouverneur-generaal Willem van Outhoorn, onder wien de misbruiken, tot in de hoogste kringen zeer veelvuldig waren, ontslagen worden. Maar toch werd zijn schoonzoon zijn opvolger! Er werden wel pogingen tot verbetering beproefd, waarvoor in het bijzonder de baron Van Imhoff zich veel moeite gaf. Hij was reeds als raad van Indië een man van invloed en toonde zich een groot tegenstander van den in 1737 opgetreden gouverneur-generaal Adriaan Valckenier. Tijdens diens bewind had in 1740 een groote moord op de Chineezen te Batavia plaats, een gevolg van een vanwege harde behandeling dreigenden opstand, die buiten Batavia hier en daar werkelijk begon. Van dien moord, die aan 10.000 Chineezen het leven kostte, kreeg Valckenier, naar het schijnt ten onrechte, de schuld. Er ontstonden tusschen hem en Van Imhoff hierover zóó hoogloopende twisten, dat de laatste ge-

vangen naar het vaderland gestuurd werd. Maar hier stelden de bewindhebbers Van Imhoff, aan wiens raadgevingen tot verbetering ze reeds veel aandacht geschonken hadden, in het gelijk en hij werd zelf gouverneur-generaal. Van zijne uitgebreide hervormingsplannen: bezuiniging, meer handelsvrijheid en verbetering der ambtenaren bedoelende, heeft hij door weinige medewerking echter niet veel kunnen verwezenlijken; zijne eigen voortvarendheid en goede bedoelingen konden de zaak niet redden († 1750).

West-Indische Compagnie.

De West-Indische Compagnie bleef voortdurend zwak. Zij bestond in haar ouden vorm niet meer, want de oorspronkelijke Compagnie was in 1674 bankroet gegaan en vervangen door een nieuwe met een klein kapitaal en beperkt monopolie. Zij kreeg de bezittingen der vroegere Compagnie, waaraan nu Nieuw-Nederland ontbrak. Suriname behoorde haar slechts voor een derde; het overige was van de stad Amsterdam en de familie Aerssen van Sommelsdijk, die ieder een derde gekocht hadden. In de 18e eeuw werd Suriname, niettegenstaande een aantal slavenoproeren, een belangrijke kolonie, waar zich verscheidene Nederlandsche landbouwers vestigden; hunne plantages, door slaven bewerkt, leverden toen dikwijls groote voordeelen op. Ook Essequebo en Berbice, waarbij in het midden der 18e eeuw nog Demerary kwam, namen in ontwikkeling eenigszins toe. Hierop had de energieke gouverneur Laurens Storm van 's Gravesande (gouverneur van 1743—1772) een gunstigen invloed; de Compagnie steunde hem echter in zijn loffelijk streven niet naar behooren.

---

§ 43. DE ACHTERUITGANG ALS GROOTE MOGENDHEID (1713—1747).

Verwikkelingen in West-Europa.

Na den vrede van Utrecht bleef in de staatkundige verhoudingen in West-Europa groote onrust bestaan, gevolg van velerlei verwikkelingen, die meermalen tot een nieuwen grooten oorlog schenen te zullen leiden, zonder dat het voorloopig hiertoe kwam. De Republiek bleef in hare buitenlandsche politiek getrouw aan het verbond met Engeland, niettegenstaande de houding van deze mogendheid in het laatste deel van den Spaanschen successie-oorlog. Maar in het bondgenootschap begon Engeland, waar de Staten in 1714 bij den dood van koningin Anna de opvolging van den reeds vroeger aangewezen George I, keurvorst van Hannover, krachtig begunstigden, de overhand te krijgen; het werd door zijne sterk toe-

nemende ontwikkeling een machtiger staat dan het zooveel kleinere Nederland. Dit laatste bleef echter nog als gelijke en dus als groote mogendheid beschouwd. Het deed mee aan de in Januari 1717 gesloten alliantie tusschen Engeland en Frankrijk, dat na den dood van Lodewijk XIV in 1715 tijdelijk een andere politiek volgde; het doel dezer triple-alliantie was de handhaving van den vrede van Utrecht, die toen door Spanje bedreigd werd. Het werd opgenomen in de in 1718 gesloten quadruple-alliantie van de beide genoemde mogendheden met den keizer, echter zonder dat de Staten zelf hiertoe hunne toestemming gaven. Toen de verbondenen tegen Spanje optraden en het zonder veel moeite tot rede brachten, hield de Republiek zich ter zijde. Evenzoo hield ze zich geheel buiten den grooten Noordschen oorlog (1700—1721), waarin Zweden door een verbond van Oostzee-machten van zijne groote positie beroofd werd; er was overigens na den vrede van Utrecht wel reden geweest, om tot bescherming van den handel op te treden, want deze had heel wat te lijden, vooral van Zweden. Van dezen tijd af hield de politieke invloed van Nederland in de Oostzee geheel op. In plaats van Zweden ontwikkelden zich hier Rusland en Pruisen, grootere machten, aan wie de Republiek de wet niet kon voorschrijven.

Noordsche Oorlog.

Financieele toestand.

De achteruitgang der Republiek als groote mogendheid was dus na den vrede van Utrecht feitelijk al spoedig merkbaar. De meerdere ontwikkeling van grootere landen verklaart dit ten deele, maar niet geheel. Een belangrijke oorzaak was ook de slechte financieele toestand: de hooge staatsschuld met hooge belastingen in de verschillende gewesten. Zoo slecht stond het na 1713 met de financiën, dat de Staten-Generaal in 1715 de betaling van de rente gedurende geruimen tijd moesten staken, terwijl zelfs Holland niet in staat was, al zijne verplichtingen tegenover de Unie na te komen; ook de admiraliteits-colleges zaten diep in de schuld. Er werden nu krasse maatregelen tot verbetering genomen, o.a. in Holland een vermindering van de rente van 4 op $2^1/_2$ %, doordat een rente-belasting geheven werd, en verder een afdanking van troepen op zeer groote schaal; maar men bereikte er niet meer mede dan een tijdelijke verlichting. Afdoende verbeteringen in de belastingen zelf kwamen niet tot stand, ofschoon hieraan groote behoefte was. De bestaande belastingen zouden bij betere inning meer hebben kunnen opbrengen: een groot deel er van werd voor een vast bedrag verpacht aan pachters, die bij de heffing lang niet altijd billijk te werk gingen en die zelf groote winsten maakten; de convooien en licenten (blz. 124)

plachten druk ontdoken te worden. De groote rijkdom, in de Republiek aanwezig, werd niet genoeg door den staat benut; er was een schrille tegenstelling tusschen den rijkdom der particulieren en de armoede van den staat, die in de 18e eeuw voortdurend bleef bestaan.

Zwakheid der regeering.

Dit stond in nauw verband met de regeering, die in dezen tijd zeer zwak werd en dit eigenlijk de geheele 18e eeuw door bleef. Ook deze zwakheid heeft de internationale positie van de Republiek sterk nadeel gedaan. Zij was het gevolg van het zeer sterk overheerschen van de regenten-, stedelijke en provinciale belangen, waarvan het centraal gezag nu meer dan ooit te lijden had. Daarom noemt men het tweede stadhouderlooze tijdvak, bepaaldelijk na 1713, den tijd der regenten-heerschappij of den pruikentijd. Geen leidend staatsman heeft toen zóóveel invloed kunnen krijgen, dat hij tegenover deze belangen het algemeen belang voldoende kon behartigen. Eerst hield Heinsius tot zijn dood in 1720 den meesten invloed, maar deze was na den vrede veel minder dan er voor. Naast hem was Simon van Slingelandt van beteekenis, toen secretaris van den Raad van State, een zeer bekwaam man van groote kennis en werkzaamheid, maar met een zeer ongemakkelijk humeur en daarom niet bemind.

Heinsius en Slingelandt.

Tweede Groote Vergadering.

Een korten tijd scheen het, alsof men ernstig de hand aan noodige verbeteringen zou slaan. De aanloop er toe ging ditmaal van Overijsel uit, dat in 1716 het voorstel deed een tweede Groote Vergadering bijeen te roepen; de bedoeling van den graaf van Rechteren, die het plan opperde, was vooral het beramen van middelen tot verbetering der financiën. De vergadering, hoewel minder groot dan in 1651, kwam bijeen en beraadslaagde haast een jaar lang. Het eenige resultaat van beteekenis was de vaststelling van de legersterkte op ± 34.000 man! Naar de merkwaardige voorstellen van den Raad van State, afkomstig van Van Slingelandt, die het liefst den Raad tot zijne oude macht wilde terugbrengen (blz. 123), om zoo het centraal gezag afdoende te versterken, werd wel geluisterd, maar ze werden niet aangenomen.

Het regentenbestuur.

Na deze mislukte poging tot verbetering liet men den toestand, zooals hij was. Leger en vloot werden op ergerlijke wijze verwaarloosd. De Friesche admiraliteit bouwde van 1713—1748 één schip, tevens het eenige, dat zij bezat! Nederland heeft nooit slechter regeering gehad dan toen. Al stond deze regeering werkelijk voor groote moeilijkheden, het ontbrak de meerderheid der regenten ook aan alle ernstig plichtsbesef, om deze moeilijkheden op te

lossen. Het was hun alleen om zelfbehoud te doen; het sterkste conservatisme beheerschte hun geheele doen. Groote gevaren liep hunne almacht in den eersten tijd na 1713 niet. Johan Willem Friso, die zich in den krijg zeer onderscheiden had en daardoor naam begon te maken, was in 1711 bij het overvaren van het Hollandsch Diep bij den Moerdijk verdronken. Kort na zijn dood werd hem een zoon geboren, Willem Karel Hendrik Friso, voor wien zijne moeder Maria Louise van Hessen-Kassel als voogdes in Friesland erkend werd; in Groningen geschiedde dit in 1718 en in Drente in 1722, terwijl in dit laatste jaar ook Gelderland den jongen Willem tot stadhouder koos. In dit gewest had vooral de adel het bewerkt; den stadhouder werd hier het bijleggen van geschillen tusschen de kwartieren opgedragen; overigens kreeg hij slechts een zeer beperkte macht. De vier andere gewesten beloofden nu elkander, op aandrang van Holland, dat zij den bestaanden regeeringsvorm niet zouden wijzigen. Gezamenlijk weerden zij den jongen stadhouder uit den Raad van State. En toen in 1727 Slingelandt raadpensionaris van Holland werd als opvolger van Isaac van Hoornbeek (1720—1727), werd ook van hem onderhands de belofte gevergd, dat hij den bestaanden regeeringsvorm zou handhaven. Slingelandt was zelf volstrekt niet tegen de benoeming van een stadhouder, evenmin als Heinsius dit geweest was of een ander invloedrijk man, de griffier François Fagel, het was. Een eigenaardig verschil vormde dit met het eerste stadhouderlooze tijdvak, toen juist alle hoofdambtenaren tot de Loevesteinsche factie behoord hadden. Dit bewijst duidelijk, dat de regenten in dezen tijd zelf den toon aangaven en dat zij zich nu niet, als in de 17e eeuw meestal, door één persoon min of meer lieten leiden; maar dit was tevens een reden van inwendige zwakheid. Inderdaad was de sterkte van de heerschappij der regenten niet te vergelijken met die uit De Witt's tijd; wel waren de kracht hunner overtuiging, dat hunne vrijheidsbeginselen de eenig juiste waren, en hunne aanmatiging veel grooter.

Moeilijkheden met Karel VI.

Singelandt's benoeming tot raadpensionaris stond in nauw verband met de buitenlandsche verhoudingen; deze waren juist vol gevaren en dit maakte het noodig, dat een man van groote ervaring de leiding der buitenlandsche zaken hier in handen kreeg. Beheerscht werden deze toen door moeilijkheden met keizer Karel VI. Als heer der Zuidelijke Nederlanden had deze gehoor gegeven aan den sedert lang geuiten wensch van vele Belgische kooplieden, om te streven naar een verheffing van België's handel. In 1722 was hiertoe te Oostende een handelscompagnie gesticht, die handel zou drijven buiten Europa, vooral op Indië; er was groote belangstelling voor de zaak in België

en de eerste ondernemingen beloofden veel. Maar van den beginne af verzetten de Staten-Generaal, die België in handelsopzicht afhankelijk van de Republiek wilden houden, zich tegen de Compagnie op grond van den vrede van Munster, die te Utrecht bevestigd was; dit was een aangelegenheid, waarvoor de regenten zich ten minste eenigszins warm maakten. Bij den bondgenoot Engeland, dat dergelijke belangen had als de Republiek, vonden zij krachtigen steun. Eerst gaf de keizer niet veel om de protesten en de zaak kreeg een gevaarlijk aanzien, toen in 1725 de keizer en Spanje, waar in dien tijd de vroegere Nederlandsche gezant in dit land Johan Willem Ripperda, een Groningsch edelman van zeer avontuurlijken aanleg, een invloedrijk raadsman was, zich verbonden. Daartegenover sloten zich Engeland, Frankrijk en Pruisen aaneen bij het verbond van Herrenhausen en hierbij voegde zich, echter niet dan na lange aarzeling, ook de Republiek. Haar was het alleen om de opheffing der Compagnie van Oostende te doen, terwijl bij de andere mogendheden verschillende andere redenen aanwezig waren, die tijdelijk de nieuwe groepeering der mogendheden bewerkten. Het oorlogsgevaar werd toen zeer dreigend. Ook de Republiek vermeerderde tijdelijk haar leger; zelfs werd er een kleine vloot uitgerust. Maar tegelijkertijd werden er zeer langdurige onderhandelingen gevoerd. Van Nederlandsche zijde had hierop Slingelandt, die, als ijverig voorstander van de politiek van Willem III, in zeer goede verstandhouding tot de Engelsche staatslieden stond, veel invloed. Men was hier zeer tot vrede geneigd, als de keizer de Compagnie maar wilde opheffen, en inderdaad ging deze, overtuigd van de weinige kracht van zijn Spaanschen bondgenoot, hiertoe ten slotte over. Definitief werd de vrede pas in 1731 te Weenen gesloten. De Republiek en Engeland hunnerzijds verplichtten zich de opvolging van 's keizers dochter Maria Theresia in de Oostenrijksche erflanden te erkennen, waarvoor Karel VI zich in deze jaren veel moeite gaf. Hierdoor werd het bondgenootschap der zeemogendheden met het huis Habsburg hersteld. Frankrijk verbond zich opnieuw met Spanje en ook hier keerde dus de verhouding uit den laatsten tijd van Lodewijk XIV terug.

Poolsche successie-oorlog.

Deze verhoudingen bleven bestaan in een in 1733 beginnenden strijd om de troonsopvolging in Polen, die vooral Oostenrijk en Frankrijk tegenover elkander bracht. Bij de zeemogendheden, in Engeland zoowel als in de Republiek, overheerschte echter de lust naar vrede in zóó sterke mate, dat zij zich buiten den strijd hielden op belofte van Frankrijk, dat het de vijandelijkheden niet in België zou beginnen. Samen met Engeland

werkte Slingelandt in het belang van het herstel van den vrede. Maar nog vóórdat het zoover kwam (nl. in 1738), stierf hij (1736).

Oostenrijksche successie-oorlog.

Onder dezelfde verhoudingen begon na den dood van Karel VI (1740) de Oostenrijksche successie-oorlog: verscheidene mogendheden, Frankrijk vooraan, bestreden de opvolging van Maria Theresia. Ook nu zegevierde eerst de lust tot vredesbehoud bij de zeemogendheden; zij trachtten hare verplichtingen met geldelijken steun af te doen. Maar, toen Maria Theresia zware verliezen leed en de Fransche macht zich weer dreigend vertoonde, ontstond er in Engeland en in de Republiek onder het volk een krachtige beweging ten gunste van oorlog. In 1742 besloot Engeland Maria Theresia met de wapenen te steunen en in 1743 volgden de Staten-Generaal, bij meerderheid van stemmen, dit voorbeeld. Het werd, zooals te verwachten was, voor de Republiek een allerongelukkigste strijd. Evenals in de vorige oorlogen traden hare troepen, door werving belangrijk vermeerderd, het meest in België op, waarheen Frankrijk nu ook den oorlog overbracht. In 1744 gingen de barrière-vestingen, die in zeer slechten staat waren, verloren; in 1745 overwonnen de Franschen in den slag van Fontenoy en daarop veroverden zij bijna geheel België.

Anti-regenten-beweging.

De zwakheid van het Nederlandsche leger, terwijl met de vloot haast niets viel aan te vangen, deed de zorgeloosheid der regeering sedert 1713 sterk uitkomen. Reeds sedert jaren hadden de regenten met hun trots en met hunne behartiging van eigen belangen grooten haat tegen zich opgewekt. Men voelde het, vooral onder de burgerij en in de steden, dat de toestand zeer veel te wenschen liet; de achteruitgang van handel en nijverheid deed de ontevredenheid bovendien sterk toenemen. Redding werd verwacht van een krachtiger gezag en dit hoopten velen te verkrijgen door de verheffing van den sedert 1729 meerderjarigen Frieschen stadhouder. Tot nu toe hadden de regenten in de vier stadhouderlooze gewesten den aandrang, om dezen in de waardigheden van Willem III te herstellen, weerstaan. Holland had bij de benoeming van Antonie van der Heim, een weinig krachtig man, tot opvolger van Slingelandt de vroeger van dezen gevergde belofte (blz. 210) als een plicht van den raadpensionaris in diens instructie doen opnemen. En toen Van der Heim in 1746 stierf, werd Jacob Gilles, ook een man zonder groote bekwaamheid, maar groot tegenstander van het stadhouderschap, zijn opvolger. Juist in deze jaren nam echter de anti-regenten-beweging om het ongelukkig beloop van den oorlog sterk toe. Toen gingen de regenten, vooral in Holland,

het oor leenen aan voortdurend door Frankrijk gedane aanbiedingen, om den strijd op te geven; hunne kracht en durf waren echter niet groot genoeg, om dit door te zetten. Er werd te Breda onderhandeld, maar zonder succes. In het voorjaar van 1747 viel daarop het Fransche leger in Zeeuwsch-Vlaanderen en nam Sluis en Axel zonder veel tegenstand.

Fransche inval.

Nu begon onmiddellijk, als in 1672, een oproerige beweging, eerst in Veere en andere Zeeuwsche, toen in de Hollandsche steden. Anders dan in 1672 gaven de regenten zich nu zonder veel tegenstand gewonnen. Einde April werd Willem IV reeds stadhouder van Zeeland, begin Mei eveneens van Holland, spoedig daarna ook van Utrecht en Overijsel; tevens benoemden de Staten-Generaal hem tot kapitein-generaal en admiraal der Unie. De regenten hadden het ten tweeden male afgelegd, heel wat minder eervol dan vroeger.

Verheffing van Willem IV.

§ 44. DE VOLKSBEWEGINGEN VAN 1747 EN 1748.

Willem IV.

Willem IV, die in korten tijd tot zulk een belangrijke positie verheven werd, had niet de kracht der vroegere Oranjes, als wier afstammeling men hem gaarne beschouwde, al was hij dit niet rechtstreeks. Wel was het huis Nassau-Dietz gerechtigd tot het dragen van den zoo bekenden Oranje-naam. Toen, na lange moeilijkheden, in 1732 een overeenkomst gesloten werd over de verdeeling der erfenis van Willem III tusschen de huizen Hohenzollern en Nassau-Dietz (blz. 163), hadden beide zich het recht voorbehouden den titel van prins van Oranje te mogen dragen; het prinsdom zelf kwam aan Pruisen, maar was reeds sedert jaren in Fransch bezit en bleef dit sedert[1]). Prins van Oranje-Nassau mocht dus ook Willem IV zich noemen en als zoodanig werd hij het meest bekend. Dank zij zijne moeder, de eenvoudige en verstandige Maria Louise, die in de Noordelijke gewesten zeer populair was, was hem een voortreffelijke opvoeding gegeven; hij bezocht de hoogescholen van Franeker en Utrecht en werd een man van veel kennis. In 1733 huwde hij met de Engelsche prinses Anna, de dochter van koning George II. Dit huwelijk deed zijn aanzien zeer stijgen en bewees, dat ook Engeland hem als den plaatsvervanger der

[1]) Wel had Willem IV bezittingen in de Nassausche landen in Duitschland, waar enkele zijtakken van het huis Nassau in de 18e eeuw uitstierven, waardoor het huis Nassau-Dietz daar meer land kreeg.

Oranjes beschouwde; maar de regenten wijzigden er hunne houding niet om. Tot 1747 moest Willem IV met [zijne bescheiden positie in de Noordelijke gewesten, waar hij meestal te Leeuwarden resideerde, tevreden zijn. Hij had dit met ongeduld verdragen, want hij was zeer eerzuchtig. Overigens was hij een man van een zacht karakter, zeer werkzaam en gewoon tot in de kleinste bijzonderheden alles na te speuren. Zijne omgeving in het Noorden, waarin mannen van groote beteekenis ontbraken en die van bekrompenheid niet vrij was, had deze laatste eigenschap eer bevorderd dan doen afnemen; een groote langzaamheid in het nemen van besluiten was er het gevolg van. Na de verheffing in 1747 verplaatste Willem IV zich naar Den Haag, waar hij voor heel andere zaken kwam te staan dan hij tot nu toe behandeld had. Hier kwam in zijne omgeving Willem Bentinck, heer van Rhoon,

's Prinsen raadgevers.

de zoon van den vriend van Willem III (blz. 195), lid van de ridderschap van Holland, die zeer veel tot het slagen der volksbeweging in het voorjaar van 1747 bijgedragen had; dit was een man van veel beter inzicht dan één van 's Prinsen Friesche raadgevers, onder wie vooral de beide gebroeders Willem en Onno Zwier van Haren op den voorgrond traden. Maar deze laatsten behielden veel invloed en tusschen hen en Bentinck openbaarde zich weldra groot verschil van gevoelen, wat aan den gang van zaken veel kwaad deed. De Friesche heeren vonden een machtigen steun in prinses Anna, een trotsche vrouw van goed verstand, maar weinig op de hoogte van de toestanden in de Republiek, die door den Prins zeer veel geraadpleegd werd en den wat heerschzuchtig optredenden Bentinck slecht kon uitstaan.

Uiterst moeilijk was de taak, voor den jongen stadhouder weggelegd: maatregelen moesten genomen tegen den Franschen inval, rekening moest gehouden worden met de volksbewegingen, die na de verheffing van

Oorlog in 1747 en 1748.

Willem IV voortduurden. Eerst eischten de gebeurtenissen op het oorlogstooneel de meeste aandacht. Een Engelsch-Nederlandsch leger werd bij Laffelt in den zomer van 1747 verslagen; daarna sloegen de Franschen het beleg voor Bergen-op-Zoom, dat na een aanvankelijk dappere verdediging bij verassing genomen werd. Verwonderlijk was dit niet: van Willem IV, zelf weinig militair, kon niet in een ommezien verbetering verwacht worden, al spande hij zich voor het krachtiger voeren van den oorlog zeer in. Maatregelen daartoe werden met Engeland beraamd en de zeer slechte financieele toestand werd althans iets verbeterd, doordat de Staten van Holland en later ook die der andere gewesten een zoogenaamde „milde

gift" uitschreven, d. w. z. een vrijwillig op te brengen belasting op het bezit. Maar ook dit was niet voldoende, om in 1748 met veel meer kracht op te treden. De Franschen sloegen toen het beleg voor Maastricht, dat flink verdedigd werd. Tegelijkertijd waren echter onderhandelingen aangeknoopt, die in hetzelfde jaar tot den vrede van Aken leidden. Hiervan was de hoofdbepaling, dat de toestand van vóór den oorlog hersteld werd: de Republiek kreeg dus haar verloren gebied en ook de barrière-steden terug, maar haar aanzien naar buiten had ten gevolge van haar zwakke houding zeer geleden en dit werd niet hersteld.

Volksbewegingen in 1747.

Het optreden naar buiten was eenigermate belemmerd door de volksbewegingen, die nu van veel ernstigeren aard bleken dan in 1672. Ook nu werd het leven van enkele regenten bedreigd en de afzetting van verscheidene hunner geëischt; maar bovendien werd heftig aangedrongen op het aanbrengen van verbeteringen en op de blijvende vermindering van de macht der regenten-aristocratie. In het najaar van 1747 begon het er ernstig uit te zien, het ernstigst te Amsterdam en te Rotterdam. Het was toen vooral te doen om de erfelijkheidsverklaring van 's Prinsen waardigheden in beide liniën, waardoor een nieuw stadhouderloos tijdvak voorkomen scheen te kunnen worden. Maar ook werd geëischt afschaffing van den ambten-verkoop en het ontnemen van de opbrengst der posterijen aan de regenten. De oproeren hadden vrij veel succes. In het najaar verklaarde Holland, op voorstel van de ridderschap, het stadhouderschap erfelijk in beide liniën; een vrouwelijke stadhouder zou gouvernante heeten. De andere gewesten deden hetzelfde, terwijl in Gelderland, Overijsel en Utrecht de regeeringsreglementen (blz. 190) opnieuw ingevoerd werden. De Staten-Generaal maakten de waardigheid van kapitein-generaal en admiraal eveneens erfelijk. De meeste steden stemden er in toe de posterijen-opbrengst aan den Prins op te dragen, die ze aan de provincie gaf; alleen de Amsterdamsche regeering weigerde. De ambten-verkoop werd bij resolutie der Staten van Holland verboden; voortaan zouden de benoemden zelf hunne ambten moeten waarnemen. De houding van den Prins zelf gedurende deze moeilijkheden was aarzelend geweest. Hij greep niet flink in, al toonde hij van de oproerige bewegingen zelf afkeer; van een verzetten van de wet wilde hij eerst in het geheel niet weten.

Volksbewegingen in 1748.

Niet flinker werd zijne houding in 1748, toen de bewegingen zich herhaalden. Nu ging het om de afschaffing van het verpachten der belastingen. In Friesland ontstond hierom een oproer, dat tevens gericht was tegen de oligarchie, die het platteland beheerschte; de Staten van het gewest konden het

oproer niet bedwingen, dat eerst bedaarde, toen aan Willem IV de opdracht gegeven werd, om de verbeteringen aan te brengen, die hij noodig achtte. Ook in Groningen werd het oproerig en ook hier kreeg de Prins een dergelijke opdracht. In de andere gewesten bleef het rustiger, behalve in Holland, waar het in den zomer zeer heftig toeging. Haarlem gaf het voorbeeld: Leiden, Amsterdam en andere steden volgden en na korten tijd liep het in Holland uit op een Staten-besluit tot afschaffing der pachten. Maar in Amsterdam was men hiermede niet voldaan. De beweging nam er een zeer merkwaardige wending. Er werd niet alleen nader op den afstand der posterijen aan Willem IV en op de afzetting van een aantal regenten aangedrongen, maar tevens op het geven van invloed aan de burgers bij de samenstelling der stedelijke regeering: bepaaldelijk bij de verkiezing van burgemeesters en schepenen en verder bij het benoemen van de hooge officieren der schutterij. Werd deze laatste eisch verhoord, dan zou er inderdaad een begin gemaakt zijn met de afbreking van de bestaande regeeringsinrichting. Daarom was het de allerbelangrijkste, die gesteld werd. Niet alle burgers, die aan de beweging deelnamen, gingen met dezen eisch mede. Alleen de minst gematigden der Doelisten (zoo noemt men de deelhebbers naar den Kloveniersdoelen, waar ze hunne vergaderingen hielden) namen hem in hun programma van eischen op; de chirurgijn Boekelman, de patroonteekenaar Gimnig en de advocaat Feitama voerden onder dezen den hoofdtoon. De meer gematigden, onder leiding van Daniël Raap, een porseleinkoopman, wilden tevreden zijn met de inwilliging der eerstgenoemde eischen; met hen onderhield het hof, vooral de Prinses, betrekkingen door middel van Laurens van der Meer, een koekbakker uit Rotterdam, die in deze stad in 1747 een rol gespeeld had. De Amsterdamsche regeering, ofschoon den toestand volstrekt niet meester, bood een lijdelijken tegenstand, alleen op het punt der posterijen zich tot toegeven bereid toonende. Willem IV, op wien de Doelisten zich voortdurend beriepen, aarzelde lang, wat te doen. Eerst toen geen andere uitweg mogelijk scheen, begaf hij zich, na machtiging van de Staten van Holland verkregen te hebben, naar Amsterdam. Ook hier was zijne houding allesbehalve krachtig. Het liefst zou hij den bestaanden toestand niet gewijzigd hebben, afkeerig als hij was van volksdwang. Maar hij zag weldra in, dat dit niet ging. De wet werd verzet; de andere eischen werden echter ook door den Prins afgewezen. Toen werd de houding der Doelisten zóó dreigend, dat hij ten slotte zijne medewerking verleende, om in de officieren der schutterij eenige verandering te laten brengen, die alleen de personen betrof.

Met deze weinig afdoende maatregelen gelukte het hem de rust te herstellen, zonder echter bevrediging te geven. Ook in andere steden werd hierna, op verlangen der burgerijen, de wet althans ten deele verzet, terwijl in 1749 de raadpensionaris Gilles ontslagen werd; zijn opvolger was Pieter Stein, die alleen als financier eenige bekwaamheid toonde. In Friesland en Groningen maakte de Prins eerst in 1749 van de hem gegeven machtiging gebruik tot het invoeren van regeeringsreglementen, die inderdaad eenige grieven der bevolking wegnamen en tevens zijne eigen macht uitbreidden.

Resultaat.

De volksbewegingen van 1747 en 1748 bleven dus niet geheel vruchteloos. De posterijen werden voortaan in plaats van een stedelijke een provinciale aangelegenheid; hare opbrengst kwam ten bate van het land. In vier gewesten (ook nog in Utrecht) werden de verpachtingen afgeschaft en geschiedde de belasting-inning voortaan van staatswege. Aan den ambten-verkoop had men beproefd een einde te maken. De macht van den Prins was grooter en scheen beter bevestigd dan ooit te voren: erfelijk stadhouder van alle gewesten, terwijl vijf hiervan door regeeringsreglementen van hem afhingen, erfelijk kapitein-generaal en admiraal; bovendien nog opperdirecteur van de beide Compagnieën, die hem deze waardigheid in 1749 aanboden, wat hem grooten invloed in hare zaken gaf. Meer en meer monarchaal werd zoo de positie van het Oranje-huis in de Republiek. Maar de staatsregeling bleef in wezen onveranderd en veel zou Willem IV zich hebben in te spannen, wilde hij het zwaar geschokte aanzien van den staat naar binnen en naar buiten verheffen; zijne houding in 1747 en 1748, vooral in de binnenlandsche zaken, die velen, het meest onder de burgerij, zeer had teleurgesteld, wettigde de vraag, of hij hiertoe wel in staat zou zijn.

's Prinsen macht.

---

§ 45. DE VORMING DER PATRIOTTEN-PARTIJ.

Werkzaamheid van Willem IV.

In de jaren 1747 en 1748 had Willem IV rusteloos en ingespannen gewerkt. In de volgende jaren bleef hij dit doen bij het voorbereiden van allerlei maatregelen tot verbetering, voor het tot stand brengen waarvan hij een goeden wil bezat. Vooral Bentinck stond hem krachtig ter zijde, maar ondervond van de Friesche „kabaal”, zooals men de Van Harens en de

hunnen noemde, veel tegenwerking. Het belangrijkste voorstel, van Bentinck uitgegaan, betrof de instelling van vaste raden voor verschillende staatsaangelegenheden, om den stadhouder van advies te dienen, wat diens werk zelf zou vergemakkelijken. Een begin van uitvoering kreeg dit voorstel, maar daarbij bleef het; de Prinses was er tegen en de Prins zelf voelde er niet heel veel voor, omdat hij er verkorting van het eigen gezag van vreesde. Tot verbetering der legertoestanden werd in 1750 Lodewijk Ernst, hertog van Brunswijk-Wolfenbuttel, die zich in Oostenrijkschen dienst onderscheiden had, als veldmaarschalk aan het Nederlandsche leger toegevoegd. Voor de vloot werden allerlei verbeteringen ontworpen; te Amsterdam werd een opleidingsschool voor zeeofficieren opgericht. Vele besprekingen werden, ook door Willem IV zelf, gehouden over maatregelen tot verheffing van den handel en een uitgebreid plan tot invoering van een beperkt porto-franco, d.w.z. het maken van de Republiek tot een vrijhaven voor een groot aantal goederen, werd opgemaakt. Ook de nijverheid werd niet vergeten, al werd er voorloopig voor haar niets gedaan dan dat de Prins aanspoorde tot het dragen van Nederlandsche kleeren. Plannen en voorstellen genoeg! Maar er was nog weinig van uitgevoerd, toen Willem IV, die altijd zwak van gezondheid geweest was, in het najaar van 1751 ten gevolge van overspanning overleed.

Prinses Anna.

Zijn dood verzwakte de toch al niet sterke regeering zeer. Prinses Anna trad als gouvernante voor haren driejarigen zoon Willem V op; Brunswijk werd waarnemend kapitein-generaal, wat zijne positie veel verhoogde. De gouvernante, onder wie de Friesche heeren meer invloed kregen, was nog minder dan haar gemaal in staat de zaken te beheerschen. De hervormingsplannen raakten op den achtergrond en evenzoo Bentinck, die door de Prinses veel minder geraadpleegd werd; ook Brunswijk kon voor het leger niets gedaan krijgen. Ondertusschen maakten de regenten van de zwakheid der stadhouderlijke macht gebruik, om zich en hunne belangen meer te doen gelden. Contracten van correspondentie, door

De regenten.

den ommekeer van 1747 en 1748 verbroken, werden opnieuw gesloten; ambten-verkoop herleefde als vroeger. Tegenover de gouvernante sloegen de regenten spoedig een hoogen toon aan; die van Amsterdam onttrokken zich aan het in 1748 voor den stadhouder ingevoerde recht tot recommandatie van de overheidspersonen en andere steden wilden niets liever dan dit voorbeeld volgen. Zoo kwam de regenten-partij opnieuw tegenover de partij van den stadhouder te staan, maar aan beide partijen ontbrak een krachtige leiding.

Zevenjarige oorlog. In de buitenlandsche politiek openbaarde de tegenstelling der partijen zich weldra duidelijk. In 1756 begonnen er twee groote oorlogen, die beide zeven jaar duurden: Engeland en Frankrijk beoorloogden elkander, vooral om koloniale belangen; Pruisen werd door Oostenrijk met een aantal bondgenooten aangevallen. De beide oorlogen vielen eenigermate samen, in zooverre Engeland nu met Pruisen en Frankrijk met Oostenrijk samenging; er was dus een geheele ommekeer in de politieke verhoudingen gekomen. De Republiek stond hier buiten; voor het eerst sedert langen tijd deed zij aan een grooten oorlog in West-Europa niet mede. Engeland vroeg wel steun krachtens het bestaande verbond; maar de Staten weigerden dezen op grond hiervan, dat de oorlog om de koloniën begonnen was, en hiervoor gold het verbond niet. Gedeeltelijk had de machteloosheid der Republiek op de weigering invloed; alle invloedrijke staatslieden, hoe zeer de meesten de handhaving van het verbond met Engeland wenschten, waren het er over eens, dat een oorlog zoo mogelijk vermeden moest worden. Maar ook werd de gezindheid van vele regenten grooter, om met Engeland, dat men om zijne welvaart begon te benijden, te breken, en daarmede de lust, om zich bij Frankrijk aan te sluiten, wat dit land handig aanwakkerde.

Vloot- of legeruitrusting? Hoewel de Republiek dus buiten den oorlog bleef, werden toch de omstandigheden voor haar zeer moeilijk. Aan de Oostgrens dreigde het gevaar van schending der onzijdigheid door den landoorlog; Pruisen was hier buurman: het had in 1745 Oost-Friesland in bezit gekregen bij het uitsterven van het daar regeerend huis en toen meteen de Nederlandsche garnizoenen (blz. 111) naar huis gezonden. Ter zee werden de koopvaarders lastig gevallen. Engeland, ontevreden over de weigering van steun, stoorde zich weinig aan de bepalingen van het verdrag van 1674. Verscheidene schepen, naar Frankrijk bestemd, werden opgebracht en verbeurd verklaard, als ze contrabande bleken te vervoeren. Hevige klachten van de kooplieden hierover kwamen in en werden door de Staten in Engeland overgebracht; maar dit stoorde er zich weinig aan en beklaagde zich zijnerzijds over de levering van oorlogsmateriaal aan de Franschen in hunne koloniën, wat Nederlandsche kooplieden inderdaad druk deden; getwist werd vooral over de vraag, of scheepstimmerhout ook als contrabande beschouwd moest worden. Zoo rezen voor het eerst sedert langen tijd ernstige moeilijkheden met Engeland. Noodig was nu uitrusting van een oorlogsvloot tot bescherming der koopvaarders, waarop de kooplieden krachtig aandrongen. Inderdaad werd op voorstel van Holland

tot het gereedmaken van veertien schepen besloten en met moeite kreeg men die in 1757 in zee; voor het beoogde doel was dit geheel onvoldoende. Maar ook om legeruitrusting werd gevraagd; vooral de Oostelijke provinciën, het eerst aan een inval blootgesteld, riepen hierom. De gouvernante, door Brunswijk gesteund, deed toen in 1758 voorstellen, om zoowel het leger als de vloot te vermeerderen; maar zóó weinig kracht had de regeering, dat er van deze voorstellen niets terecht kwam: Holland en Friesland vonden legerversterking noodeloos; de landprovinciën wilden zonder deze niet toestemmen in meerdere vlootuitrusting. Er was nog niets beslist, toen de gouvernante, over wie de kooplieden zich luide beklaagden, in het begin van 1759 aan de tering stierf.

Brunswijk voogd.

Nog was haar zoon minderjarig. Krachtens een vóór den dood van prinses Anna getroffen regeling werd de hertog van Brunswijk onder toezicht van Maria Louise en van koning George II besturend voogd van Willem V; als zoodanig trad hij dus feitelijk in de plaats van dezen op. Maar de magistraatsbestelling in de steden kwam tijdelijk aan de Staten der gewesten en werd geregeld als in een stadhouderloozen tijd (blz. 163), wat natuurlijk den regenten ten goede kwam; alleen in Friesland werd de oude Maria Louise er mede belast. Deze regeling was onder invloed van Brunswijk en Bentinck door de Prinses aangenomen tegen den zin van de Friesche heeren; dezen hadden prinses Carolina, de toen 16-jarige dochter van Willem IV en juist in dezen tijd gehuwd met den graaf van Nassau-Weilburg, haren neef, de voogdij willen opdragen. Tusschen hen en Brunswijk ontstond daardoor een gespannen verhouding; de hertog behield gemakkelijk de overhand, vooral nadat Onno Zwier van Haren zelf zich een paar jaren later onmogelijk maakte wegens een particuliere zaak, waarom hij Den Haag moest verlaten.

Brunswijk en de regenten.

De dikke hertog, zooals Brunswijk vaak genoemd werd, was een niet bijzonder bekwaam, maar handig man en lang niet zonder baatzucht. Hij streefde er naar, om tegelijk met de handhaving van de rechten van zijn pupil zijne eigen positie zoo goed mogelijk te maken. Daarom toonde hij tegenover de regenten groote meegaandheid, waardoor de scherpe partij-tegenstelling uit den tijd der gouvernante tijdelijk verdween. Ook in de buitenlandsche zaken ontstond wat meer eendracht. Brunswijk bewerkte, dat men Engeland eenigszins tegemoet kwam in het beperken van den smokkelhandel. Tevens werden van 1759 af een 20-tal schepen tot konvooi uitgerust, wat de koopvaart althans eenigszins ten goede kwam. Voor het leger werd ook nu

niets gedaan; dit hinderde minder, omdat de landoorlog in de laatste jaren grootendeels in Oost-Duitschland gevoerd werd. De moeilijkheden raakten geheel voorbij, toen in 1763 vrede gesloten werd. Engeland kwam zeer versterkt uit den strijd; zijn koloniaal bezit nam in Amerika en Voor-Indië zeer toe. Het was van dezen tijd af op koloniaal gebied Nederland reeds ver de baas en ook zijn handel begon dien van Nederland te overtreffen. De slechte staat van de marine was den laatsten op zware verliezen te staan gekomen, al hadden enkele kooplieden met den smokkelhandel schatten verdiend.

Vrede van 1763.

Willem V.

In 1766 werd Willem V meerderjarig en aanvaardde nu zelf de waardigheden, die Willem IV had bezeten, in vollen omvang. De nieuwe stadhouder geleek in veel op zijn vader; alleen miste hij diens groote werklust, want hij was traag. Brunswijk had hem een goede opvoeding gegeven, maar misschien niet genoeg gedaan, om de den Prins van nature eigen onzelfstandigheid te bestrijden. Evenals zijn vader was Willem V een man van veel kennis, van goeden wil en van groote belangstelling voor kleinigheden; ook was hij eigenzinnig en zeer gesteld op het behoud zijner macht. Brunswijk, bij zijn aftreden als voogd door de Staten rijkelijk begiftigd, bleef de eerste raadsman; hiervan werd zelfs een schriftelijke acte opgemaakt, de acte van consulentschap, waarbij Brunswijk beloofde den Prins met raad en daad te zullen ter zijde staan, zoo dikwijls deze dien raad wenschte; maar de hertog zou hiervoor niet verantwoordelijk zijn. Dit stuk werd in den eersten tijd slechts aan weinigen bekend. Brunswijk werd er door beschermd voor de wraakneming van zijne vijanden, wanneer de Prins mocht komen te sterven; dan zou prinses Carolina vermoedelijk de opvolgster zijn, die reeds van 1765, toen Maria Louise gestorven was, tot 1766 het stadhouderschap in Friesland had waargenomen. Het jaar na zijne meerderjarigheidsverklaring huwde Willem V met de Pruisische prinses Wilhelmina, een dochter van August Wilhelm, den broeder van den beroemden Pruisischen koning Frederik II; dit huwelijk bracht een nieuwen band tusschen de huizen van Oranje-Nassau en Hohenzollern. Prinses Wilhelmina bezat aan energie volop, wat haar man te kort kwam; zij voelde zich in hare nieuwe omgeving eerst wat vreemd, maar zij begon spoedig grooten invloed op haren gemaal te krijgen.

Acte van Consulentschap.

Prinses Wilhelmina.

Met het optreden van Willem V veranderde er in de regeering niets. Hij was niet de man voor hervormingen en Brunswijk stuurde hem evenmin krachtig in de richting hiervan. Alles werd bij het oude ge-

laten; een voorstel van den Prins tot leger- en vlootversterking werd niet uitgevoerd. Van ernstige geschillen met de regenten was voorloopig geen sprake. Toen in 1772 Stein, die veel voor de verbetering der financiën van Holland gedaan had, stierf, werd de Delftsche pensionaris Pieter van Bleiswijk zijn opvolger. Dit was een vertrouwde van Brunswijk en den Prins, voor wie hij de acte van consulentschap opgesteld had; overigens een weinig krachtig man, zonder karakter, van wien ook niet veel voor de toekomst te verwachten was.

Bleiswijk.

Nieuwe denkbeelden.

Terwijl in de regeeringszaken groote rust heerschte, kwamen er vooral sedert ± 1760 in andere opzichten vele teekenen van een nieuwen tijd. Veel oorspronkelijks was daarbij niet. Grooten invloed hadden, behalve Engelsche en Duitsche schrijvers der 18e eeuw, vooral Fransche als Voltaire en Rousseau, wier geschriften nieuwe denkbeelden op bijna elk gebied van geestelijk leven verbreidden of in ruimeren kring bekend maakten. Maar, al werd er veel ontleend, de uitingen er van hier te lande waren toch merkwaardig, ook omdat ze tot veel strijd aanleiding gaven: de voorstanders van het nieuwe tegenover degenen, die bij het oude bleven. Rationalisten noemt men de eersten, omdat zij aan de rede of het verstand (ratio) in al hunne opvattingen een overheerschende kracht toekenden; dit maakte hen tot min of meer groote tegenstanders van het kerkelijk geloof, vooral voor zoover dit streng aan het eenmaal aangenomene vasthield. De rechtzinnigen, de oude Gomaristen en Voetianen, kwamen dan ook in de eerste plaats tegen de nieuwlichters in verzet. De Rotterdamsche predikant, later Groningsche hoogleeraar Hofstede roerde zich hierbij vooral. In Groningen bewerkte hij de afzetting van den hoogleeraar Van der Marck, die zich een sterk voorstander van het nieuwe betoonde. Maar in het algemeen was de verdraagzaamheid op kerkelijk gebied in de 18e eeuw zeer toegenomen en zij werd onder den invloed van het rationalisme nog grooter, zoodat er van een onderdrukking der nieuwe denkbeelden geen sprake kon zijn; eerder begon een streven naar godsdienstvrijheid voor allen, met afschaffing van de staatskerk, ingang te krijgen. Aanhang vond het rationalisme, evenals vroeger het humanisme (blz. 65), vooral in de ontwikkelde kringen, bij een deel der regenten en een deel der burgerij.

De kerk.

Santhorst.

De duidelijkste uitingen er van gaf de kring van Santhorst (een buiten tusschen Leiden en Den Haag), waar de gastheer Pieter Burman, hoogleeraar te Leiden, met eenige gelijkgezinden placht samen te komen. Tot de aanhangers behoorde ook de zeer bekende

schrijfster Betje Wolf-Bekker, een predikantsvrouw, die in een gedicht, de „Santhorstsche geloofsbelijdenis", de nieuwe beginselen op scherpe wijze tegen heftige aanvallers verdedigde. Hare voornaamste verdienste lag echter elders: met hare vriendin Aagje Deken schreef zij in boeiend

Letterkunde.

proza verschillende romans, naar Engelsche voorbeelden van dien tijd vooral zedenschildering behelzende. Daarmede brachten zij op letterkundig gebied nieuw leven. Evenzoo deden dit de begaafde dichters Jacobus Bellamy en Willem Bilderdijk: de eerste een voorstander van het nieuwe, de andere een aanhanger van het oudere en tevens een krachtige, zelfbewuste persoonlijkheid. In hunne poëzie onttrokken zij zich, wat de gebroeders Van Haren, beiden ook talentvolle dichters, reeds vóór hen begonnen waren te doen, aan de verouderde dichtwijze van het einde der 17e en het begin der 18e eeuw; in hunne gedichten kwam, ook onder den invloed van den tijdgeest, meer gevoel

Wetenschap.

tot uiting. Ook in de wetenschap was het nieuwe merkbaar, vooral in een streven naar meer kritiek; de studie der geschiedenis en die der taalkunde gaven er de meeste bewijzen van. Verscheidene genootschappen werden in de 2e helft der 18e eeuw gesticht ter bevordering van wetenschappelijke en kunstlievende doeleinden; de meeste hiervan, als de Hollandsche Maatschappij van Wetenschappen en de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde, bestaan nu nog. De allermerkwaardigste van deze vereenigingen was de nu ook

Het „Nut".

nog bestaande Maatschappij tot Nut van het Algemeen, waarvan de Doopsgezinde predikant Martinus Nieuwenhuizen de stichter was (1784). De bedoeling hiervan was de bevordering van de volksontwikkeling, zoowel door het verspreiden van goedkoope en nuttige lectuur, als door verbetering van het onderwijs en uitbreiding hiervan tot het heele volk. Hier werd voor het eerst voor het niet-bezittende deel van het volk meer ontwikkeling gevraagd; voor de toekomst was het werk dezer maatschappij van zeer groote beteekenis.

Holland's invloed.

Opmerkelijk is, dat in de geestesuitingen van dezen tijd Holland niet meer een zóó groot overwicht had als in het geestelijk leven der 17e eeuw. In de andere gewesten was de geestesontwikkeling nu ook grooter geworden, stellig onder den invloed van Holland. Het Hollandsch werd de algemeene schrijftaal en de zoogenoemde beschaafde spreektaal van heel Nederland; naar buiten was Nederland veelal onder den naam Holland bekend. Naast de gemeenschappelijke staatskerk werd de gemeenschappelijke taal als voertuig van het geestelijk leven een band voor alle gewesten.

Democraten. Deze verspreiding der nieuwe denkbeelden over de heele Republiek kwam ook zeer duidelijk uit op het gebied der staatkunde. Zooals reeds in 1748 in nog vrij zwakken vorm, zoo werd nu veel duidelijker de wensch geuit naar invloed van de gegoede burgerij op de regeeringssamenstelling. Meestal werd hierbij gesproken van het herstel van oude rechten, hetzij van de gilden, hetzij van anderen aard. Maar ook grondde men de aanspraken op algemeene volksrechten, zooals o. a. Rousseau ze verkondigde; volgens dezen waren de gezamenlijke burgers de dragers van de souvereiniteit en met deze opvatting, die met een beroep op den oudsten toestand, den zoogenoemden natuurtoestand, verdedigd werd, was de handhaving van den bestaanden regeeringsvorm niet te rijmen. Tot de voornaamste aanhangers der denkbeelden over het vestigen van volksinvloed op de regeering, democraten dus, behoorde Johan Derk van der Capellen tot de Poll, een Geldersch edelman, die met hulp van Willem V zitting gekregen had in de Staten van Overijsel; hij stond vooral met Engelsche gelijkgezinden in drukke correspondentie, vertaalde enkele hunner werken en streefde op de hem eigen heftige wijze naar de toepassing der nieuwe denkbeelden hier te lande. Naam maakte hij o.a. door zijn pleidooi voor de afschaffing der drostendiensten (blz. 153) in Overijsel. Onder zijne vrienden deed de wat jongere Coert Lambertus van Beyma uit Friesland vooral van zich hooren. In Utrecht kwam onder de studenten een levendige belangstelling voor de denkbeelden der democraten op; Quint Ondaatje was hier een der eersten. En verder traden o.a. de doopsgezinde predikanten Van der Kemp en Wybo Fijnje op den voorgrond. Heel groot was het aantal dezer democraten echter niet en buitengewone bekwaamheid had ook geen hunner. Al gebruikten ze veel groote woorden naar den aard van dien tijd, zonder steun van anderen zou hun invloed zeer beperkt gebleven zijn; maar ze kregen steun en wel van de regenten!

Patriotten. Deze vonden in hen zeer begeerenswaardige bondgenooten tegen de groote stadhouderlijke macht, waar ze beiden tegenover stonden; de democraten sedert den in 1773 begonnen strijd der Amerikaansche koloniën met Engeland, die tevens de tegenstelling van de regenten, vooral in Holland, en den stadhouder opnieuw duidelijk aan het licht bracht. De bondgenooten noemden zich patriotten, een naam, die uit zijne algemeene beteekenis van vaderlandslievenden nu verengd werd tot een partijnaam. Het bondgenootschap was om de zeer verschillende bedoelingen van de aristocratische regenten en de democratische heeren van den beginne af niet zeer hecht; alleen trok men samen ijverig tegen Willem V op. Deze zelf stond met zijn heele

De Prinsgezinden. omgeving buiten de nieuwe denkbeelden; daarom werd de strijd van Prinsgezinden en patriotten in den volgenden tijd tot op zekere hoogte tevens een strijd tusschen het oude en het nieuwe. Eerst liep die strijd vooral over de houding, door de Republiek aan te nemen in den oorlog tusschen Engeland en zijne koloniën. Opnieuw werd het de vraag, als tijdens den 7-jarigen oorlog (blz. 219), of men het bondgenootschap met Engeland zou gestand doen dan wel zich tot Frankrijk wenden. De heftige strijd hiervoor in de Republiek werd de voornaamste oorzaak van den vierden Engelschen zeeoorlog.

---

§ 46. DE VIERDE OORLOG MET ENGELAND.

De Noord-Amerikaansche opstand en de Republiek. De opstand der voornaamste Engelsche koloniën in Noord-Amerika stond in nauw verband met haar verlangen naar meerdere onafhankelijkheid in handel en regeering ten opzichte van het moederland; de nieuwe denkbeelden van volkssouvereiniteit en volksvrijheid hadden aan de overzijde van den Oceaan grooten opgang gemaakt. Geen wonder, dat de voorstanders der nieuwe denkbeelden in Europa groote sympathie voor dien opstand hadden; zoo ook de democratische patriotten hier te lande, waar men in het algemeen voor den vrijheidsstrijd der Amerikanen veel voelde. Er kwam bij, dat men het zoo machtig wordende Engeland wel eenige klappen gunde; vooral deden dit de kooplieden. En voor de patriottische regenten was de gelegenheid schoon, om van Engeland's moeilijkheden gebruik te maken, ten einde het verbond met Engeland te verbreken; daardoor zou tevens den stadhouder, die aan het oude systeem in de buitenlandsche politiek vasthield, afbreuk gedaan kunnen worden.

Moeilijkheden met Engeland. De moeilijkheden begonnen in 1775. Toen vroeg koning George III als gunstbewijs aan zijn bondgenoot de Schotsche brigade te leen; dit was een corps, dateerende uit den tijd van den opstand tegen Spanje, dat nog altijd in Schotland gerecruteerd werd [1]). Willem V was het verzoek gunstig gezind. Maar in de Staten-Generaal vond het bij Holland, Zeeland en Utrecht verzet,

---

[1]) De Engelsche troepen in Nederlandschen dienst (blz. 111) waren in 1665 bij het uitbreken van den tweeden oorlog met Engeland ontbonden.

terwijl in Overijsel Van der Cappellen er een felle redevoering tegen hield. De zaak werd op de lange baan geschoven en Engeland herhaalde het verzoek niet. Grooter moeilijkheden ontstonden, toen Engeland zich, evenals in den zevenjarigen oorlog, te beklagen had over den smokkelhandel van Nederlandsche kooplieden met de opstandelingen, vooral van St. Eustatius uit. Van Nederlandsche zijde werd er zeer weinig gedaan, om Engeland's grieven hierover weg te nemen. Toen brak in 1778 een oorlog uit tusschen Engeland en Frankrijk, waar de sympathie voor de Amerikanen zeer groot was en dat zich met hen had verbonden. Opnieuw rees de kwestie van het schepen-onderzoek en de contrabande; opnieuw vroegen de kooplieden om convooi. Werkelijk kwam het in 1778 tot een besluit ter Staten-Generaal, om convooi te verleenen, maar niet aan schepen, bevracht met scheepstimmerhout, dat Engeland immers als contrabande beschouwde. Dit besluit, in overleg met Engeland door den Prins en zijne voornaamste raadslieden bewerkt, was niet naar den zin van verscheidene regenten van Holland, vooral niet van Amsterdam, dat aan het hoofd van de oppositie tegen den Prins stond; hier was de pensionaris Van Berckel de leider. In nauwe betrekking stonden de Amsterdamsche regenten met Frankrijk, dat natuurlijk de gunstige gezindheid voor zich aanwakkerde; het deed al zijn best, om de Republiek aan den Fransch-Amerikaanschen kant te brengen. Buitengewoon handig profiteerde het daarbij van de verdeeldheid hier te lande. Niet lang na het besluit tot het verleenen van beperkt convooi werd de invoer van alle goederen uit de Republiek in Frankrijk zwaar belast; maar goederen uit Amsterdam en uit Haarlem, dat de zijde van de eerste stad gekozen had, werden hiervan vrijgesteld! Onmiddellijk werd nu de beweging ten gunste van onbeperkt convooi sterker; Holland verklaarde er zich uitdrukkelijk voor.

Toenadering tot Frankrijk.

In dezen strijd voor of tegen Engeland werkten democratische en aristocratische patriotten samen; beiden, Van der Capellen even goed als Amsterdam, stonden aan Fransche zijde en tegenover den Prins, die, hoewel hij zeer weifelde, meer ten gunste van Engeland gezind bleef. Het bleek opnieuw, toen in 1779 de Amerikaansche kaperkapitein Paul Jones, een Schot van geboorte, met een paar Engelsche prijzen op de reede van Tessel kwam. Engeland eischte uitlevering, maar Jones bleef geruimen tijd kalm liggen en werd in Amsterdam met geestdrift onthaald. Frankrijk en de patriotten beschermden hem en de Staten-Generaal besloten eerst na lange aarzeling hem te gelasten te vertrekken. Sterk rezen Frankrijk's kansen, toen in

het einde van 1779 een aantal koopvaarders, geconvoyeerd door eenige oorlogsschepen onder bevel van den schout-bij-nacht Van Bylandt, in het Kanaal werden aangehouden en opgebracht na een kort gevecht, dat Van Bylandt om de overmacht der Engelschen weldra staakte. Dit geval wekte in de Republiek groote verontwaardiging en deze nam toe, toen Engeland in 1780 dreigde met geheele opheffing van het scheepvaartsverdrag van 1674, omdat de Staten aan een in 1779 gedaan verzoek om hulp krachtens het verdrag van 1678 niet voldeden. Door de Staten-Generaal werd toen besloten onbeperkt convooi te verleenen en een vijftigtal schepen uit te rusten. Een groote overwinning voor de Fransche staatkunde! De verhouding tot Engeland werd gespannen. Er kwam groote kans op oorlog, al bedoelden de patriotten dit met hunne anti-Engelsche politiek niet en al wilde ook Engeland, dat reeds in zoo groote moeilijkheden verkeerde, het liever niet.

Gewapende Neutraliteit.

De uitbarsting geschiedde in het einde van 1780. De Staten-Generaal besloten toen na lange beraadslagingen toe te treden tot het door Rusland met eenige andere mogendheden gesloten verdrag van gewapende neutraliteit ter bescherming van de scheepvaart der onzijdigen. Dit verdrag was van niet veel beteekenis, maar zou voor Engeland gevaarlijker worden, als Nederland met zijne vele koopvaarders er zich bij aansloot; Engeland liep dan, in geval van oorlog met Nederland om de scheepvaartkwesties, kans op oorlog ook met die andere mogendheden. Het besluit tot toetreding was hier te lande door de patriotten het sterkst voorgestaan; de Prins, de gevolgen niet berekenende, had er zich niet tegen verzet. In Engeland deed deze daad tot den oorlog besluiten, hoewel in de oorlogsverklaring een andere reden opgegeven werd. Het toeval had Engeland ter zee een ontwerp-verdrag in handen gespeeld, dat in 1778 tusschen een Amsterdamsch bankier, met medeweten van de Amsterdamsche regeering, en een Amerikaansch afgevaardigde te Aken opgesteld was; het was een verdrag, dat aan Nederland, indien Amerika onafhankelijk werd, daar handelsvoordeelen in uitzicht stelde. Voor deze aangelegenheid nu vroeg Engeland genoegdoening, o.a. de bestraffing van Van Berckel en zijne medeplichtigen, en toen aan dezen eisch niet onmiddellijk voldaan werd, ofschoon de Staten-Generaal Amsterdam's houding afkeurden, verklaarde Engeland in December 1780 den oorlog.

De oorlog.

In dezen vierden Engelschen zeeoorlog kwam de Republiek bitter ongelukkig voor den dag; een vergelijking met de zeeoorlogen uit de 17e eeuw leerde, hoe zeer zij in sterkte achteruit-

gegaan was. Niettegenstaande alle moeilijkheden, die Engeland elders had, was er geen denken aan, dat de Republiek iets van beteekenis kon ondernemen. Zij bezat nog wel een kleine honderd oorlogsschepen, maar grootendeels voor den strijd niet bruikbaar; de Staten hadden in 1779 besloten tot den aanbouw van een aantal nieuwe schepen, maar het gereedmaken hiervan ging uiterst langzaam. Het ontbrak ook aan oorlogsbenoodigdheden en bovendien aan krachtige leiding, die Willem V geheel buiten machte was te geven. In de eerste maanden van 1781 maakten de Engelschen honderden onbeschermde koopvaarders buit. Het duurde niet lang, of de koopvaart lag haast geheel stil; slechts elf koopvaarders voeren in 1781 door de Sont! Eerst in den zomer kwam een vloot van zeven schepen onder den schout-bij-nacht Zoutman in zee tot convooi naar de Oostzee. Een wat sterkere Engelsche convooivloot viel haar aan bij Doggersbank, waar een onbeslist gebleven gevecht plaats had. De Nederlandsche zeelieden hadden zich met hunne gewone dapperheid gedragen, maar de zaak, waarvan schrikkelijk veel ophef gemaakt werd, was inderdaad van heel weinig belang. Zoutman moest na het gevecht naar de havens terug; de koopvaarders gingen mee. En daarna voeren nog wel eens eskaders uit, maar altijd keerden ze voor een Engelsche overmacht spoedig in Tessel terug. In 1782 werd er veel gesproken over de vereeniging met een Fransche vloot te Brest; er kwam niet van. Buiten Europa was men even weerloos: St. Eustatius, Guyana in Amerika, Negapatnam en enkele andere factorijen op de kust van Voor-Indië werden door Engeland veroverd; de Kaapkolonie bleef alleen met Fransche hulp behouden en Frankrijk heroverde ook St. Eustatius. Gelukkig voor de Republiek, die zelf onderhandsche vredesaanbiedingen afsloeg en in 1782 Amerika als onafhankelijken staat erkende, eindigde in 1783 de strijd tusschen Engeland en zijne koloniën met de vrijverklaring van dezen, terwijl tegelijkertijd Engeland en Frankrijk vrede sloten te Parijs. Hier werd ook over den vrede met de Republiek onderhandeld, maar het duurde tot 1784, voordat de Staten in de overigens zeer gematigde eischen van Engeland toestemden; Engeland behield Negapatnam en kreeg de vrije vaart door de Molukken. De Republiek kwam er dus betrekkelijk nog goed af, wat ze dankte aan het verlangen van Engeland, om haar niet geheel van zich te vervreemden.

Vrede van Parijs.

Gevolgen.

Maar ernstig genoeg waren toch de gevolgen van dezen oorlog: de zeer groote schade, door den handel geleden, waarvan deze zich niet dan ten deele herstelde; de achteruitgang van het aanzien der Republiek in Europa; de tijdens den oorlog heviger

geworden twisten van patriotten en prinsgezinden, die voor de buitenlandsche politiek en voor het beleid van den oorlog reeds hoogst nadeelig geweest waren en na den oorlog tot een uitbarsting kwamen.

---

§ 47. Overwinningen der patriotten.

Aanvallen op Willem V en Brunswijk.

Het ongelukkige beloop van den Engelschen oorlog kwam den patriotten ten goede. Reeds vóór den aanvang er van begonnen hunne aanvallen op den Prins en Brunswijk; tijdens den oorlog werden ze al heftiger. Alle ongelukken, alle vertragingen bij het uitzeilen der vloot werden den stadhouder en zijnen raadslieden, die men van Engelsch-gezindheid en van opzettelijke verwaarloozing hunner plichten beschuldigde, verweten. De aanklachten waren even ongegrond als dergelijke beschuldigingen tegen De Witt en de zijnen in 1672; Willem V, hoewel niet opgewassen tegen de tijdsmoeilijkheden, had zich ingespannen, om den toestand der vloot te verbeteren: maar het was onmogelijk een eeuw van verwaarloozing der verdediging ter zee, waaraan de regenten de meeste schuld hadden, in een paar jaar goed te maken. Tegenover de aanvallen in pamfletten en in dezen tijd voor het eerst verschijnende politieke kranten gedroeg Willem V zich slap. De patriotten wendden zich het meest tegen Brunswijk, nog altijd als 's Prinsen voornaamsten raadsman aangezien, ofschoon zijn invloed tegenover dien der Prinses begon te dalen. In 1781 reeds beklaagde Amsterdam zich bij den Prins zelf over den hertog en drong op diens verwijdering aan, omdat men geen vertrouwen meer in hem had. De Prins weigerde, maar de storm tegen Brunswijk werd zóó hevig, dat de hertog, met instemming van Willem V, het geraden achtte Den Haag tijdelijk te verlaten voor Den Bosch, waarvan hij gouverneur was (1782).

Patriotten en Prinsgezinden.

Dit was een eerste overwinning van de patriotten in de binnenlandsche zaken. In hun optreden brachten ze in dezen tijd meer eenheid door het houden van bijeenkomsten, waar „vaderlandsche regenten" uit haast alle gewesten verschenen. En hoewel hunne eensgezindheid vrij wat te wenschen liet, waren ze door hunne samenwerking sterker dan hunne tegenstanders, onder wie het aan alle leiding ontbrak. Toch waren de laatsten in aantal verreweg de sterksten: het lagere volk bleef overal den Prins

trouw, die verder ook op het leger, de meeste predikanten en een deel der regeeringsleden, vooral in Gelderland, Zeeland, Friesland en Groningen, kon rekenen. Slechts een deel der stedelijke burgerijen, sedert 1748 van Oranje vervreemd, en een aantal edelen stonden aan de zijde der patriotten. Deze begonnen zich sedert 1783 te wapenen, ten einde zich desnoods tegen geweld te verdedigen; er werden in een aantal steden vrijcorpsen opgericht, die geregeld exercitiën en ook onderlinge vergaderingen hielden.

Moeilijkheden met Jozef II.

Nieuwe stof voor de patriotten brachten de moeilijkheden met keizer Jozef II, die, de zwakheid der Republiek kennende, niet het minste ontzag voor haar toonde. Reeds in 1781 had hij te kennen gegeven, dat de vestingwerken in de barrièresteden gesloopt zouden worden en dat de Staten hunne troepen hadden terug te roepen. De Staten voldeden in 1782 onwillig aan dezen last en de barrière, feitelijk reeds lang zonder eenige waarde, verdween op weinig eervolle wijze. Toen kwam in 1784 de keizer met nieuwe eischen, o.a. tot opening der Schelde. Nieuwe oorlogskans ontstond daardoor, want het vasthouden aan de Scheldesluiting werd in de Republiek als een levensbelang beschouwd. Maar ook met de weermiddelen te land stond het slecht. Hierover werd Brunswijk opnieuw aangevallen en tegelijkertijd werd de acte van consulentschap van patriottische zijde openbaar gemaakt, die een zeer slechten indruk verwekte. De prins verdedigde wel 's hertogen houding in dezen, maar bereikte hiermede zijn doel niet en liet den hertog verder aan zijn lot over. Toen besloot Brunswijk in den herfst van 1784 het land te verlaten, na zijne ambten neergelegd te hebben († 1788).

Brunswijk's vertrek.

Tegelijkertijd waren de Staten, hopende op Franschen steun, bezig, om zich, zoo goed en zoo kwaad als het ging, tot den oorlog voor te bereiden; er werd zelfs een begin gemaakt met het te wapen roepen der mannen van 18—60 jaar, waarbij heel weinig geestdrift voor de landsverdediging bleek te bestaan. Gelukkig voor de Republiek werd de oorlog nog afgewend. Onder bemiddeling van Frankrijk stemde Jozef II, die andere groote plannen in zijn hoofd had en daarom ook liever den oorlog vermeed, in een overeenkomst toe, die in 1785 te Fontainebleau tot stand kwam: de Schelde zou gesloten blijven, maar Jozef II zou $9^1/_2$ millioen krijgen, waarvan Frankrijk er $4^1/_2$ voor zijn rekening nam; de forten Lilloo en Liefkenshoek werden aan den keizer afgestaan en de grenzen werden op enkele punten beter geregeld. Kort daarna sloot de Republiek een defensieve alliantie met Frankrijk, waarover reeds lang onderhandeld was; Frankrijk had het verschoven tot na het einde

Verdrag van Fontainebleau.

Verbond met Frankrijk.

van de moeilijkheden met den keizer,om desnoods buiten een oorlog te kunnen blijven.

Hiermede hadden de patriotten hun doel in de buitenlandsche politiek geheel bereikt, maar ten koste van welke opofferingen! Binnenlands hadden ze de positie van Brunswijk ondermijnd en tevens den Prins reeds veel afbreuk gedaan. Hunne macht deed zich veel meer gelden dan die der Prinsgezinden. In Holland waren naast Van Berckel v.n.

Het driemanschap.

Zeeberg, de pensionaris van Haarlem, en Cornelis de Gyselaar, eerst pensionaris van Gorkum, daarna van Dordrecht, de leiders der „keezen", zooals de tegenstanders de patriotten noemden; dit driemanschap beheerschte met zijn aanhang de Staten van Holland, al was het naar den zin van verscheidene regenten soms wat al te democratisch. De raadpensionaris Van Bleiswijk, die spoedig 's Prinsen partij verlaten had, was, om zich te handhaven, genoodzaakt den wil der pensionarissen te doen. Aan den democratischen vleugel der patriotten was in 1784 een groot verlies geleden door den dood van Van der Cappellen; diens neef Robert Jasper van der Cappellen tot de Marsch, ook een Geldersch edelman, die zitting in de Staten van Gelderland had, werd toen de voornaamste onder de democraten, maar hij had niet zulk een groot aanzien.

Optreden van Holland.

Binnenslands gold het na de verwijdering van den dikken hertog de macht van Willem V zelf aan te tasten. Men wilde den stadhouder, wien enkele steden zijn recht van recommandatie reeds ontnomen hadden, maken tot den uitvoerder van de bevelen der gewestelijke Staten, een dienaar dus van dezen; men wilde ook de bevoegdheid van den kapitein-generaal en admiraal verminderen of liefst het ambt afschaffen. In Holland geraakten de patriotten van 1784 af een heel eind op weg tot het bereiken van dit doel. Aanleiding tot optreden vonden de Staten hier in de opstootjes, die in verschillende steden als gevolg van de gespannen verhouding tusschen patriotten en prinsgezinden ontstonden. Een oproertje te Leiden deed hen in 1784 besluiten het dragen van Oranje en het roepen van Oranje-boven te verbieden. En met kracht hielden ze de hand aan dit besluit: tegen een keurvrouw van de mosselen te Rotterdam, als Kaat Mossel bekend, werd in 1785, omdat ze het gebod overtreden had, geen mindere straf geëischt dan openbare geeseling, gevangenschap van tien jaar en daarna eeuwige ballingschap: de zaak maakte groot gerucht, vooral toen Bilderdijk, in dezen tijd advocaat in Den Haag, zich tot haar verdediger voor het Hof van Holland opwierp. In hetzelfde jaar 1785 betwistten de Staten naar aanleiding van een standje in Den Haag

aan den Prins het bevel over het garnizoen in de residentie. Willem V trok zich deze schending van zijn gezag zeer aan, protesteerde er tegen en verliet Den Haag. Voorloopig ging hij met zijn hof buiten Holland verblijf houden; hij vestigde zich na eenig rondtrekken eerst op het Loo, daarna te Nijmegen. 's Prinsen houding was ook nu zwak. Lijdelijk verdroeg hij het hem aangedane onrecht, alleen vastbesloten zijnerzijds niet van den wettigen weg af te wijken. Weinig moeite zou het hem gekost hebben zijn gezag in Den Haag te handhaven met hulp van de bevolking. Hoe de stemming hiervan was, bleek, toen de Staten de Stadhouderspoort op het Binnenhof, tot nu toe alleen voor den Prins en zijn hof dienende, voor de regenten open stelden; toen De Gyselaar en een paar anderen voor het eerst door de poort wilden gaan, ontstond er een groote opschudding, die alleen door de hulp van de wacht in de buurt zonder kwade gevolgen voor de heeren afliep.

Willem V uit Holland.

Na 's Prinsen vertrek uit Holland hield men hier met zijne macht zoo goed als geen rekening meer. De magistraatsbestelling zelfs ging buiten den stadhouder om. Weldra werd diens macht nog verder bestookt naar aanleiding van een gebeurtenis in Gelderland. Hier waren, evenals in Groningen en Zeeland, niet veel patriotten. Eenige edelen en een niet groot aantal burgers behoorden er toe; zij stelden zich vooral ten doel, om de afschaffing der regeeringsreglementen te verkrijgen, wat begrijpelijkerwijze de patriotten in Utrecht, Overijsel en Friesland ook wenschten. Het roerigst waren de Geldersche patriotten in de kleine steden Elburg en Hattem, waar de advocaat Willem Daendels den toon onder hen aangaf. Deze steden weigerden in 1786 een besluit der Staten van hun gewest, waarbij het toen zeer in zwang zijnde aanbieden van verzoekschriften met politieke bedoelingen verboden werd, uit te voeren. Toen verzochten de Staten den Prins er troepen heen te sturen, die zonder veel moeite in Elburg en Hattem binnenkwamen, ofschoon de patriotten gedreigd hadden hen te zullen keeren; de meeste patriotten van hier namen de vlucht naar Holland. Het gevolg nu van deze daad van den Prins was, dat de Staten van Holland de door hen betaalde troepen ontsloegen van den eed van gehoorzaamheid aan den kapitein-generaal; een besluit, waarvan de wettigheid zeer betwistbaar was (blz. 160). Maar de patriotten in Holland namen hunne maatregelen om zich desnoods met de wapenen te verdedigen. Troepen werden langs de Hollandsche grens gelegerd, om geweld van den Prins te keeren; de generaal-

Gebeurtenissen in Gelderland.

Hollandsche wapening.

majoor Van Rijssel, bijgestaan door een commissie van defensie uit de Staten van Holland, werd er bevelhebber over.

Gebeurtenissen in Utrecht.

Het ging op burgeroorlog lijken. In 1787 kwam het werkelijk tot vechten in Utrecht. In de stad Utrecht hadden de democratische patriotten, Ondaatje vooraan, veel te zeggen; hier hadden zij in 1786 na langen tegenstand van de regenten bewerkt, dat aan de burgers invloed op de samenstelling der stadsregeering toegekend werd, en in Wijk-bij-Duurstede geschiedde hetzelfde. Een eenig voorbeeld van de vervulling der democratische wenschen van dien tijd! In verscheidene andere steden, het eerst in Overijsel, waren wel vertegenwoordigers der burgerij gekozen, maar dezen stonden alleen naast de regeering. In de Staten van Utrecht kwam het nu tot een scheuring. Het meerendeel der Staten moest van de democraten niets hebben en verplaatste zich uit Utrecht naar Amersfoort, terwijl de minderheid te Utrecht hare bijeenkomsten bleef houden. De Staten te Amersfoort besloten nu in overleg met den Prins Utrecht met troepen te omringen; de bedoeling was de verbinding met Holland te verbreken. Maar dit mislukte: Utrechtsche burgers joegen de troepen bij Vreeswijk op de vlucht. Hunnerzijds besloten nu de Staten van Holland de stad te helpen verdedigen; zij zonden een regiment te hulp. Utrecht werd dus een voorpost der Hollandsche linie.

Versterking der Prinsgezinden.

Toch werd juist in dezen tijd de positie der patriotten zwakker, wat een gevolg was van meerdere organisatie aan de zijde der tegenpartij; dit was niet het werk van den Prins, maar van Bentinck van Rhoon, een kleinzoon van den raadsman van Willem IV, en van den jongen Gijsbert Karel van Hogendorp, een regentenzoon uit Rotterdam, die sterk Oranje-gezind was; hen steunde de Engelsche gezant James Harris, wien er veel aan gelegen was, om de buitenlandsche politiek der Staten op den ouden weg terug te leiden. Zij bewerkten, in Holland vooral, de oprichting van Oranje-societeiten en van Oranje-vrijcorpsen; zij zochten ook samenwerking met de Prinsgezinden elders, het meest in Zeeland, onder wie Laurens Pieter van de Spiegel, raadpensionaris in dit gewest, zich onderscheidde. Duidelijk bleek toen de minderheid in getalsterkte der patriotten zelfs in Holland, waar bovendien juist in dezen tijd het geschil van democraten en aristocraten ernstiger werd. In Rotterdam en Amsterdam verzetten de eersten met geweld de wet, omdat zij verscheidene regenten niet langer vertrouwden. Toen begonnen de aristocraten op verschillende plaatsen toenadering tot den Prins te toonen. Het lagere

volk bleef overal sterke Oranje-gezindheid aan den dag leggen, terwijl de troepen, ook de door Holland betaalde, duidelijk de voorkeur aan den Prins gaven en de meerderheid van de Staten-Generaal op zijne hand was. Maar Willem V deed weinig dan protesteeren en wees alle aanbiedingen tot bemiddeling, zooals van verschillende zijden inkwamen, af. Hij wilde van geen enkele ingrijpende verandering hooren, hoewel er ook onder de Oranje-gezinden waren, die op hervormingen aandrongen.

De aanhouding der Prinses.

Zoo bleef de toestand tot den zomer van 1787. Toen besloot prinses Wilhelmina te handelen. Na raadpleging van enkele aanzienlijke Oranje-mannen en van Harris volvoerde zij haar plan, om naar Den Haag te gaan, ten einde daar zelf als bemiddelaarster op te treden. Van Nijmegen uit ging ze op weg, maar werd bij Haastrecht, dicht bij de Goejanverwellesluis, aangehouden door de commissie van defensie, die weigerde haar verder te laten gaan. De Staten van Holland keurden deze handelwijze goed en de Prinses was dus genoodzaakt den volgenden dag terug te keeren. Zij was diep beleedigd en beklaagde zich onmiddellijk bij haren broeder Frederik Willem II, sedert 1786 koning van Pruisen

Gevolgen.

als opvolger van zijn oom Frederik II. Reeds meermalen had de Prinses zich tot Pruisen om raad gewend; haar oom, die in het laatste deel zijner regeering met Frankrijk samenging, had niet geraden tot krasse maatregelen tegen de patriotten, maar haar broeder toonde zich van den beginne af minder terughoudend. Na de aanhouding zijner zuster eischte hij onmiddellijk voldoening voor de haar aangedane beleediging van de Staten van Holland; deze antwoordden beleefd, maar weigerden iemand te straffen. Ondertusschen spoorden Engeland en ook de Prinses Pruisen aan krachtig op te treden; het eerste beloofde Pruisen te hulp te zullen komen, indien Frankrijk iets voor de patriotten, die hierop vast rekenden, zou willen doen. Hiervan verzekerd, stelde Frederik Willem II, na ontvangst van het antwoord van Holland, in September den eisch, dat binnen vier dagen de schuldigen aan de aanhouding moesten ontslagen worden en de Prinses in Den Haag toegelaten; reeds had hij troepen op de Oostgrens samengetrokken onder bevel van hertog Ferdinand van Brunswijk. De eisch werd door Holland afgewezen.

Pruisische tusschenkomst.

Toen trokken de Pruisen, ongeveer 20.000 man sterk, de Republiek binnen. De patriotten, door Frankrijk, waar de binnenlandsche toestand vol moeilijkheden was, in den steek gelaten, leden een smadelijke nederlaag. Hunne weinige kracht in aanmerking genomen, was dit geen wonder; maar de nederlaag

maakte een droevigen indruk na de hoogdravende uitingen over verzet tot het uiterste van hunne zijde. Utrecht werd bij de nadering der Pruisen ontruimd door de troepen, met den Rijngraaf van Salm aan het hoofd. Aan de Hollandsche grens bood alleen Gorkum eenigen tegenstand. In Holland scheen eerst Amsterdam zich krachtig te zullen verdedigen. Hier trok het beste deel der patriotten zich samen; hierheen verplaatste zich een deel der Staten van Holland, terwijl het andere deel der vergadering in Den Haag achterbleef. Maatregelen tot verdediging werden er getroffen; een begin werd gemaakt met inundatie. Maar de stemming van het volk was voor de verdediging volstrekt ongunstig en toen enkele gevechten in de buurt slecht voor de patriotten afliepen, terwijl Frankrijk eindelijk openlijk verklaarde niet te hulp te kunnen komen, gaf de stad zich begin October over. De overwinningen der patriotten waren toen uit.

---

§ 48. Herstel van het stadhouderlijk gezag.

Reeds vóór de overgave van Amsterdam keerde Willem V in Den Haag terug. De staten van Holland, voorzoover in Den Haag vergaderd, hadden alle besluiten tegen hem ingetrokken en hem verzocht te komen. Hier en evenzoo in de andere gewesten, waar er kleinere of grootere inbreuk op gemaakt was, werd zijne macht in zeer korten tijd in haren geheelen omvang hersteld en het volk toonde hierover groote vreugde. Weldra kwam nu de door de Prinses geëischte voldoening. Afgezet uit hunne ambten werden op haar verlangen de leden der commissie van defensie, het driemanschap der pensionarissen en nog eenige andere der meest bekende patriotten. In Rotterdam en Amsterdam werden de onder den invloed der democraten aangestelde vroedschapsleden onmiddellijk door de afgezette vervangen; maar bovendien werd de Prins door de Staten gemachtigd overal de wet te verzetten, zooals dan ook gebeurde. Niet alleen de democratische, maar ook verscheidene aristocratische patriotten raakten van het tooneel. Van Bleiswijk werd als raadpensionaris van Holland ontslagen en vervangen door Van de Spiegel, die zich in hooge mate het vertrouwen van den Prins verworven had. Van Hogendorp werd pensionaris van Rotterdam. Vele patriotten, om onwettige handelingen bedreigd met een rechterlijke vervolging, waarop vooral Harris aandrong, of zich niet veilig voelende bij de hier en daar

Patriotten-vervolging.

baldadig optredende volksmenigte, verlieten het land; de meesten, o.a. Daendels en Van Beyma, gingen naar Frankrijk, waar de regeering den behoeftigen onder hen eenigen steun verleende, of naar België; enkelen, als Van der Kemp, naar Amerika. Hun aantal bedroeg ongeveer 4 à 5.000. Inderdaad toonde de Oranje-partij zich zeer wraakzuchtig. In Gelderland werd Van der Capellen zelfs ter dood veroordeeld. En ofschoon in 1788 in Holland een amnestie met vele uitzonderingen afgekondigd werd, was het nog langen tijd niet veilig zich zonder Oranje-teekenen op straat te vertoonen. Ten einde nieuwe aanvallen op 's Prinsen macht te voorkomen, werd in Holland in 1788 van alle regenten, ambtenaren en schutters een eed geëischt op den bestaanden regeeringsvorm, waarvan het erfstadhouderschap door de Staten tot een onafscheidbaar deel verklaard was. In de andere gewesten werd dit voorbeeld gevolgd en tegenover elkander legden de gewesten verklaringen in denzelfden zin af bij de zoogenoemde acte van garantie, een tegenhanger van de acte van harmonie van 1670 (blz. 181).

Eed op het stadhouderschap.

Garantie.

Natuurlijk veranderde ook de buitenlandsche politiek. De alliantie met Frankrijk verviel van zelf. Engeland en Pruisen, door de gebeurtenissen in de Republiek nader tot elkander gebracht, waarborgden beiden de handhaving der acte van garantie, waardoor de Republiek in hare binnenlandsche zaken eenigermate van hen afhankelijk werd; dit was het allerergste gevolg van den binnenlandschen strijd. Met beide landen werden verder defensieve alliantiën gesloten; door die met Engeland werd het oude systeem der buitenlandsche politiek hersteld, maar met welk een verschil in de onderlinge verhouding bij honderd jaar geleden!

Verhouding tot Engeland en Pruisen.

Willem V had van de doorstane beproevingen weinig geleerd. Van hem ging na het herstel van zijn gezag even weinig kracht uit tot het aanbrengen van hervormingen als vroeger. En toch waren hervormingen dringend noodig. Anderen gaven er zich dan ook wel moeite voor. Vooral deed dit Van de Spiegel, een bekwaam, voorzichtig man, die geleidelijk allerlei plannen tot verbetering wilde verwezenlijken, maar bij gebrek aan medewerking van den Prins en door de altijd langzaam werkende staatsmachine heel weinig kon tot stand brengen. Aan de weermiddelen te land en ter zee en een nieuwe regeling der quoten (blz. 124) werd de meeste aandacht besteed. Op de laatste was sedert lang aangedrongen, vooral door Friesland en Zeeland, die volhielden te hoog aangeslagen te zijn bij de in den loop der tijden veranderde omstandig-

Plannen tot hervormingen. Van de Spiegel.

heden. In 1792, na lang loven en bieden, werd men het over een nieuwe quotisatie eens, waarbij Holland's quote tot ruim 62 % verhoogd werd. Over de hervorming van leger en marine — de laatste was na den oorlog met Engeland iets versterkt — kon geen geheele eensgezindheid verkregen worden. Een belangrijke verandering trad in ten opzichte van de zaken buiten Europa; de regeering werd hiertoe door de omstandigheden gedwongen. De toestand van de Oost- en West-Indische Compagnieën was in den oorlog met Engeland veel slechter geworden; beide zaten diep in de schuld. De eerste kon door geldelijken steun van de Staten van Holland de zaken na den oorlog zoo wat gaande houden. Met de tweede was dit niet meer mogelijk; dividenden betaalde ze al jaren lang niet meer. Toen nu in 1791 de tijd van haar octrooi voorbij was, besloten de Staten-Generaal hare bezittingen en schulden over te nemen; in 1792 werd een raad voor het bestuur der koloniale zaken opgericht. Zoo werd de oude Republiek nog koloniale staat.

Oost- en West-Indische Compagnieën.

Groote inspanning vorderde het beleid der buitenlandsche zaken in deze jaren. Van de Spiegel, die hierop veel meer invloed kreeg dan zijne voorgangers sedert Slingelandt, hield aan de alliantie met Engeland als richtsnoer vast, zonder het belang der Republiek uit het oog te verliezen.

Buitenlandsche Zaken.

Eerst waren het de Belgische zaken, waarmede veel te doen was. Ingrijpende staatkundige en kerkelijke hervormingen van Jozef II hadden de Belgen tot opstand gebracht (1788), ofschoon ze zich overigens onder het Oostenrijksche bestuur heel wel bevonden en hunne welvaart tijdens den langdurigen vrede sedert 1748 sterk toegenomen was. De opstandelingen, vooral de conservatieven onder hen, kwamen in Den Haag hulp vragen, tevens hopende op steun van Engeland en Pruisen. Hier bestond weinig lust zich ten behoeve der Belgen in moeilijkheden te steken. Toch wilde men hen uit vrees voor Frankrijk, dat ze misschien anders te hulp zouden roepen, niet zonder meer afwijzen. Allerlei besprekingen werden dan ook gehouden en van Belgische zijde werd hierbij het plan geopperd, om één der twee zoons van Willem V een aanzienlijke positie te verschaffen in een te stichten en met Nederland nauw te verbinden Belgische Republiek; aan het stadhouderlijke hof had men hier wel ooren naar. Maar er was nog niets bereikt, toen de opstand na den dood van Jozef II, wiens opvolger de hervormingen ongedaan maakte, in 1790 eindigde. Het plan van de aaneensluiting van Nederland en België raakte echter niet voorgoed van de baan; in den tijd van groote

Bemoeiingen met België.

beroeringen in Europa, die nu aanbrak, kwam het meerdere malen opnieuw ter sprake.

Oorlog met Frankrijk.

De oorzaak van die beroeringen was de in 1789 in Frankrijk begonnen revolutie, die in dit land in korten tijd zeer groote veranderingen aanbracht. Toen geraakte Frankrijk in 1792 ten gevolge van de revolutie, die naar buiten dreigde over te slaan, in oorlog met Pruisen en Oostenrijk. De Fransche legers behaalden weldra groote overwinningen. O.a. veroverde Frankrijk, ondertusschen een democratische republiek geworden, in het einde van 1792 geheel België. Dit bracht ook Engeland en Nederland, die beide de revolutie overigens minder vijandig gezind waren, terwijl vooral het laatste allerliefst vrede behouden had, in gespannen verhouding tot Frankrijk. In Februari 1793 verklaarde dit land aan koning George III en stadhouder Willem V den oorlog; niet aan het Engelsche en Nederlandsche volk, want dezen wilde Frankrijk tegelijkertijd de vrijheid en gelijkheid voor allen bezorgen, die het zelf na de afschaffing van het koningschap heette te bezitten.

De Bataven.

Bij een deel van het Nederlandsche volk vonden de Fransche voorspiegelingen gereedelijk geloof, nl. bij de patriotten, in de eerste plaats bij de uitgewekenen in Frankrijk. Voor hen was de revolutie, die ze met eigen oogen gezien hadden, een leerschool van de grootste beteekenis geweest. Hunne eigen hervormingsdenkbeelden waren er veel ruimer door geworden: de voornaamsten onder hen, als Daendels, als de vroegere hoogleeraar te Franeker Valckenaer, als de Amsterdamsche regent Bicker dachten nu aan een heele omvorming van de oude Republiek, waartoe ze reeds in hunne ballingschap plannen ontwierpen. De naam patriotten raakte met de nu zeer bescheiden lijkende hervormingswenschen van vroeger in onbruik; Bataven noemden ze zich voortaan met een vage herinnering aan het oude volk van dien naam, dat immers voor zijne vrijheid tegen de Romeinen gestreden had. Steun hoopten ze, evenals vroeger, van de Fransche regeering te krijgen, bij wie ze, hoe dikwijls die regeering in den revolutie-tijd ook van aard veranderde, steeds hierop bleven aandringen. Bij het Fransche leger in België bevond zich dan ook een Bataafsch legioen, althans gedeeltelijk uit uitgeweken Nederlanders samengesteld, waarbij o.a. Daendels als luitenant-kolonel diende. De opperbevelhebber Dumouriez was den Bataven heel goed gezind en gaarne zou hij hunne wenschen, om reeds in den winter van 1792 op 1793 in de Republiek door te dringen, verhoord hebben; maar de machthebbers in Frankrijk wilden dit niet, omdat zij toen nog het behoud van vrede wenschelijk achtten.

Inval in 1793. Eerst na de oorlogsverklaring rukten Fransche troepen de Republiek binnen; Breda werd genomen; de Bataven plantten er al een vrijheidsboom op de markt! Maar kort daarop leed Dumouriez in België een groote nederlaag tegen de Oostenrijkers bij Neerwinden; hij zelf pleegde daarna verraad. België ging verloren en het gevaar voor Nederland werd nog afgewend. In den zomer van 1794 keerde echter de krijgskans opnieuw ten gunste van Frankrijk, dat ondertusschen den tijd van de geweldheerschappij (schrikbewind) van de Jacobijnen had doorgemaakt. Juist toen België opnieuw veroverd werd, kreeg een gematigder regeering dan die van Robespierre de macht in handen.

Verdediging. Hier te lande was men op een aanval slecht voorbereid. Er was wel een en ander voor de verdediging gedaan en Nederlandsche troepen streden in 1794 naast de Oostenrijksche in België. Maar zonder krachtigen steun van de bondgenooten was er niet veel kans, dat men den vijand kon keeren, en op dien steun viel niet te rekenen. De vijanden van Frankrijk waren onderling om uiteenloopende belangen hopeloos verdeeld. Pruisen had zich eigenlijk al uit den strijd teruggetrokken en dacht er niet aan de alliantie van 1788 gestand te doen; Engeland's leger was van weinig waarde. Bovendien dreigden er in de Republiek oproerige bewegingen tegen de regeering. De patriotten hier te lande waren ondanks de vervolgingen van 1787 nooit geheel verdwenen; eer waren zij onder den indruk van de zwakke regeering na 1787 in sterkte toegenomen. Maar ook zij, van wie sommigen drukke correspondentie onderhielden met de uitgewekenen, **Bataven te Amsterdam.** waren Bataven geworden. Amsterdam was hun middelpunt; de advocaat Rutger Jan Schimmelpenninck, die ook als gematigd democraat onder de patriotten een rol gespeeld had, en vooral enkele jongere mannen als Wiselius en Gogel hadden de leiding. In 1794 werd er een geheim comité opgericht; verbindingen werden aangeknoopt met gelijkgezinden in andere steden; een plan tot opstand werd zelfs voorbereid. Dit laatste werd door de regeering verijdeld, maar de samenspanning hield aan.

Inval in 1794—1795 In het najaar van 1794 kwamen toen de Franschen onder Pichegru uit België Brabant binnen. Ook bij hen waren Bataven, maar niet meer in één legioen; Daendels was nu generaal in Franschen dienst; de samenwerking der uitgewekenen, die vele onderlinge geschillen hadden, was tijdens de geweldheerschappij in Frankrijk geheel verbroken. Tegenstand werd den vijand weinig geboden. In December gebruikten de Franschen den strengen vorst, om de rivieren over te gaan; in Januari 1795 drongen ze over de Lek

in Utrecht door en bedreigden vandaar onmiddellijk Holland. Toen verliet Willem V Nederland (18 Januari): hij stak in een visscherspink naar Engeland over, waar hij met zijne familie gastvrijheid vond. Spoedig daarna waren de Franschen in de heele Republiek de baas en hier traden nu de Bataven op, om de leiding der zaken in handen te nemen. Aldus eindigde weinig eervol de Republiek der Vereenigde Nederlanden, die geen kracht bezat tot de eigen vernieuwing, die ze noodig had.

VII. De Fransche tijd.

§ 49. DE REVOLUTIE VAN 1795.

Bezadigdheid der Bataven. De Republiek der Vereenigde Nederlanden maakte ten gevolge van de revolutie van 1795 plaats voor de Bataafsche Republiek. Bezadigdheid was het kenmerk van deze revolutie, die zonder bloedstorting verliep. De Bataven, die haar bewerkten, waren — op enkele uitzonderingen na — kalm gestemd en geneigd de Prinsgezinden met rust te laten; slecht twee van dezen, Van de Spiegel en Bentinck, werden in hechtenis genomen. De Franschen, die de revolutie op gang hielpen, bevorderden het, dat geen buitensporigheden bedreven werden; na den val van het Schrikbewind was ook in hun land een rustiger stemming ingetreden. Toch is de invloed, dien de revolutie van 1795 had, zeer groot, zooals uit ons verhaal der gebeurtenissen duidelijk zal worden.

De ommekeer in Holland. De revolutie begon in Amsterdam op 19 Januari, den dag nadat Daendels er met eenige Fransche troepen aangekomen was. Het geheime comité, nu comité-révolutionnair, nam er de leiding op zich: het noodzaakte de bestaande stadsregeering af te treden, wat zonder eenigen tegenstand geschiedde; het wees een aantal Bataven aan, om als „provisioneele vertegenwoordigers van het volk van Amsterdam" te regeeren; hun voorzitter werd Schimmelpenninck. Zoo ging het denzelfden dag te Leiden en te Haarlem en spoedig daarna in de andere steden. Reeds den 26en Januari kwamen afgevaardigden van de meeste steden in Den Haag bijeen, waar ze zich vormden tot de „provisioneele vertegenwoordigers van het volk van Holland": deze namen de plaats der provinciale Staten van dit gewest in. Hun voorzitter werd de advocaat Pieter Paulus, vroeger een invloedrijk Rotterdamsch patriot, die in de nieuwe regeering om zijne bekwaamheid van den beginne af een zeer aanzienlijke positie had (echter reeds 1796 †). Zij schaften o.a. de ridderschap af, evenals het

stadhouder- en raadpensionarisschap, lieten afgevaardigden van het platteland bij zich toe en namen naar Amerikaansch en Fransch voorbeeld de verklaring van de rechten van den mensch en den burger aan, d.w.z. een verklaring, waarin de algemeen menschelijke rechten van vrijheid en gelijkheid (nl. voor de wet) en tevens de volkssouvereiniteit gehuldigd werden.

Ommekeer elders.

Zooals in Holland geschiedde de ommekeer in de andere gewesten; ook hier namen de provisioneele representanten dergelijke besluiten als de Hollandsche. De Staten-Generaal bleven voorloopig bestaan, maar hierin kwamen nu natuurlijk andere afgevaardigden, nl. die van de provisioneele representanten der zeven gewesten. De admiraliteitscolleges en de Raad van State werden opgeheven: voor de eerste kwam in de plaats een comité tot de zaken der marine, voor den tweeden een comité tot de algemeene zaken van het bondgenootschap te lande. Begin Maart reeds had dit alles, hoewel „provisioneel", zijn beslag gekregen; van den ouden regeeringsvorm was heel wat verdwenen, maar het fundament, de Unie van Utrecht met de provinciale souvereiniteit, stond nog overeind.

Vrede en Verbond met Frankrijk.

De belangrijkste zaak, die de nieuwe regeerders te behandelen kregen, was het maken van de afrekening met Frankrijk. Het bleek spoedig, dat de Fransche eischen heel hoog waren. De machthebbers te Parijs wilden wel geen inlijving, maar eischten o.a. afstand van alle land ten Zuiden van de Waal met Staats-Vlaanderen en een deel van Zeeland benevens een oorlogsschatting van minstens 100 millioen; evenals het uit de andere veroverde landen deed, zoo wilde Frankrijk vooral uit het rijke Nederland steun verwerven. Alleen omdat het zelf nog in groote moeilijkheden verkeerde door den met verschillende mogendheden voortdurenden oorlog, kregen de Staten-Generaal deze eischen althans eenigszins verzacht. In Mei 1795 werd het vredesverdrag gesloten in Den Haag, waarheen twee aanzienlijke Fransche regeeringsmannen afgevaardigd waren, om de zaak ten einde te brengen; dezerzijds had Paulus den meesten invloed op de onderhandelingen. Van de 100 millioen ging niets af; maar de afstand van gebied werd beperkt tot Staats-Vlaanderen, Staats-Limburg en Staats-Gelre, terwijl de haven van Vlissingen in gemeenschappelijk gebruik zou komen en in deze stad alleen Fransch garnizoen zou zijn. Andere bepalingen, waartegen de Staten minder bezwaar gemaakt hadden, ofschoon er nog zeer drukkende toe behoorden, waren: de beide republieken sloten een of- en defensief verbond; Nederland zou tot aan den algemeenen vrede 25.000 man Fransche troepen onderhouden en herbergen; de beide landen waarborgden

elkander hun koloniaal bezit. Op die voorwaarden erkende Frankrijk de Bataafsche Republiek. Ondertusschen moest deze zich nog laten welgevallen, dat de Schelde geopend werd (feitelijk al van 1794 af) en dat de Fransche assignaten [1]), papiergeld zonder veel waarde, hier als wettig Fransch betaalmiddel zouden gelden, wat groote schade berokkende.

Oorlog met Engeland.

Maar het allernadeeligste gevolg had de of- en defensieve alliantie, die spoedig tot oorlog met Engeland leidde. Evenmin als in 1780 was de Republiek tot het krachtig voeren van den zeeoorlog in staat. De nieuwe regeering legde zich met ijver op de vloot-uitrusting toe. Maar het marine-comité moest van meet af beginnen, want de geheele vloot-bemanning was ontslagen, omdat ze sterk Oranje-gezind voelde; het werk van het comité werd bovendien zeer bemoeilijkt door den slechten toestand der financiën, waaraan door de Fransche voorwaarden nu bovendien zoo hooge eischen gesteld werden. De handel kon dan ook niet beschermd worden, zoodat een aantal koopvaarders in Engelsche handen vielen. Met de koloniën ging het niet beter. De Kaapkolonie, Guyana, Ceylon, Malakka werden reeds in 1795 en 1796 door de Engelschen bezet. Dezen maakten hierbij gebruik van een door Willem V in Engeland uitgevaardigde verklaring, waarbij de bevelhebbers der koloniën gelast werden zich onder Engelsche bescherming te stellen; de Engelsche regeering had den Prins bij een mogelijken ommekeer in de Republiek de teruggave ervan schriftelijk beloofd.

Toestand aan de Oostgrens.

Het begin der Bataafsche republiek was dus niet gelukkig. Zij trof het in zóó verre, dat Pruisen in 1795 vrede met Frankrijk sloot, waardoor haar ten minste te land geen gevaar dreigde. Een poging van prins Frederik, den tweeden zoon van Willem V, een bekwaam militair [2]), om in West-Duitschland een leger te verzamelen voor een inval in de Republiek, mislukte, vooral ten gevolge van de weigering van Pruisen om hem te steunen. De Oranje-gezinden in de Republiek hielden zich rustig; bij gebrek aan steun van buiten was van hen niets te duchten. Toch deed de nieuwe regeering haar best, om ook het leger te reorganiseeren. Daendels, nu luitenant-generaal in Nederlandschen dienst, werd opperbevelhebber en slaagde er althans in eenige verbeteringen in te voeren.

---

[1]) Eigenlijk aanwijzingen, nl. op de Fransche nationale goederen, waarvan veel te veel uitgegeven was.

[2]) In 1799 in Oostenrijkschen dienst gesneuveld in een veldtocht in Italië.

§ 50. DE VESTIGING VAN DEN EENHEIDSSTAAT.

Unitarissen en federalisten.

De revolutie van 1795 had dus voor Nederland tot resultaat: een geheele verandering in de buitenlandsche verhoudingen, een al te nauwe alliantie met Frankrijk; de heerschappij der Bataven naar binnen, die echter slechts een hunner wenschen op staatkundig gebied hadden kunnen verwezenlijken. De hoofdzaak: de vestiging van een nieuwen, definitieven regeeringsvorm, was aan het einde van 1795 nog onafgedaan. Het heeft nog ruim twee jaar geduurd, voordat dit bereikt was. Dit was een gevolg van groote verschillen, die zich voordeden. Verscheidene der uitgeweken Bataven van vóór 1795 hadden in Frankrijk gezien, hoe de revolutie daar de er reeds bestaande eenheid versterkt had; de één en ondeelbaarheid van het heele rijk was er in 1792 afgekondigd. Dit bekoorde velen hunner ook voor het eigen land, dat met een krachtige centrale regeering veel machtiger zou kunnen worden. Het denkbeeld vond in Nederland, bepaaldelijk onder de Bataven, vrij veel bijval, het meest in Holland, dat vroeger juist zoo sterk op zelfstandigheid gesteld geweest was. De zware staatsschuld van het gewest, dat veel dieper in de schulden zat dan eenig ander gewest, is hierop van veel invloed geweest. Deze zou, werden de gewesten één, natuurlijk mede door de andere gewesten gedragen moeten worden. De unitarissen, zooals men de voorstanders der staatseenheid noemt, ontmoetten hevigen tegenstand, het meest in Zeeland en Friesland. Hier deden de federalisten (die het verbond willen handhaven) zich het sterkst gelden. Reeds in 1795 stonden de beide partijen tegenover elkander. Het bleek duidelijk, toen het bijeenroepen van een nationale vergadering, die de nieuwe staatsregeling zou moeten maken, aan de orde kwam. Holland had hiertoe reeds in Maart 1795 het voorstel gedaan. Het voorstel zelf stuitte niet zoo zeer op bezwaren als wel de oplossing der vraag, welke bevoegdheid aan de vergadering zou worden toegekend en welke hare verhouding tot de provinciale besturen zou wezen. Daarom duurde het tot 1796, vóórdat de vergadering bijeen kon komen. Frankrijk, dat op de hand der unitarissen was, maar zich in den beginne met de binnenlandsche zaken der Bataafsche Republiek niet veel bemoeide, had op de beëindiging dezer geschillen ten slotte een zekeren invloed geoefend.

De nationale vergadering.

Er was echter geen sprake van, dat de unitarissen geheel hun zin kregen. De nationale vergadering werd door het vóór hare samenkomst door de Staten-Generaal gemaakte reglement in hare bevoegdheid zeer beperkt. Wel kreeg zij

het beleid der buitenlandsche zaken en het bestuur van vloot, leger en koloniën in handen, maar op financiëel gebied bleef de provinciale souvereiniteit voorloopig nog gehandhaafd. Het hoofddoel der vergadering was het maken eener grondwet, die aan volksstemming zou onderworpen worden. Voor hare verkiezing werd het land verdeeld in 126 kiesdistricten; Brabant en Drente hielden op Generaliteitslanden te zijn. Ieder district zond één afgevaardigde, die gekozen werd door de kiezers, aangewezen door de grondvergaderingen, onderdeelen van de districten. De verkiezingen geschiedden dus met 2 trappen (vandaar: getrapte verkiezingen). In de grondvergaderingen was ieder Nederlander van zijn 20-jarigen leeftijd af stemgerechtigd. Het behooren tot een of andere kerk was niet vereischt, zoodat bevoorrechting der Calvinisten in de regeering ophield. Alleen Israëlieten bleven uitgesloten. Evenzoo de bedeelden en feitelijk ook de Oranje-gezinden, omdat van de stemmers een verklaring geëischt werd, dat ze tegen erfelijke waardigheden waren.

Geschillen over de grondwet.

1 Maart 1796 kwam de nationale vergadering bijeen; de oude Staten-Generaal hielden toen op te bestaan. Weldra werd voor het ontwerpen eener grondwet een commissie van 21 leden benoemd. Noch de unitarissen noch de federalisten hadden in de vergadering een besliste meerderheid. Onder de eersten openbaarden zich nu twee richtingen; die der gematigden, moderaten genoemd, die naar verzoening der uitersten streefden, en de voorstanders der één- en ondeelbaarheid, zoo ver mogelijk doorgetrokken; tot dezen behoorden de heftigste Bataven, naar Fransch voorbeeld soms Jacobijnen geheeten. De voornaamste der moderaten was Schimmelpenninck; de echte unitarissen waren o.a. vertegenwoordigd door Van de Kasteele, vroeger pensionaris van Haarlem, Vreede, een lakenfabrikant uit Tilburg, en Valckenaer, nu hoogleeraar te Leiden. Onder de federalisten vindt men Bicker, een Amsterdamsch oud-regent, Vitringa uit Gelderland en Van Beyma uit Friesland. De moderaten gaven bij belangrijke geschilpunten vaak den doorslag.

Het grondwetsontwerp, zooals het pas in November 1796 door de commissie werd ingediend, was in hoofdzaak in den geest der federalisten, maar werd in de nationale vergadering in meer moderaten zin gewijzigd; o.a. wat betreft het „amalgama" (d.i. samensmelting) der provinciale schulden, waartoe inderdaad besloten werd. De Fransche gezant had zijn invloed aangewend, om de federalisten tot toegeven op enkele punten te bewegen. Het duurde tot Mei 1797, voordat de vergadering het „dikke boek", zooals het ontwerp genoemd werd, afgehandeld had. In Augustus had daarop de volksstemming plaats en de grondwet werd

verworpen. Zoowel unitarissen als federalisten, beide ontevreden over het werk der vergadering, werkten hiertoe mede. Een tweede nationale vergadering, die volgens het reglement reeds vóór de volksstemming gekozen was, kwam nu bijeen; zij was niet veel anders samengesteld dan hare voorgangster en men bleef dus op het doode punt.

Kamperduin. Inmiddels deed de behoefte aan een krachtige regeering zich sterk gelden. In den oorlog tegen Engeland bleef het niet bij het verlies van verscheidene koloniën. In den herfst van 1797 leed een naar Suriname bestemde vloot onder den admiraal De Winter tegenover een Engelsche overmacht bij Kamperduin een ernstige nederlaag. De ongeoefendheid der bemanning en officieren, die overigens allen heel dapper streden, maakte de nederlaag haast onvermijdelijk; De Winter zelf, een oud-patriot, door de revolutie van luitenant ter zee tot bevelhebber opgeklommen, werd gevangen genomen. Ook in Frankrijk wekte deze gebeurtenis een zeer slechten indruk, vooral omdat de machthebbers daar gewenscht hadden, dat de vloot tot het volgend voorjaar in de havens zou blijven. Men begon daar nu meer bereid te worden zich desnoods met de binnenlandsche zaken der Bataafsche Republiek te bemoeien. Van Nederland uit werden tevens pogingen aangewend te Parijs, waar tijdelijk een wat minder gematigde richting de overhand had, om de Fransche regeering hiertoe te bewegen. Dit geschiedde van wege de heftige unitarissen, die door hunne politieke clubs, onder wie vooral de Amsterdamsche zich weerde, ook meermalen op de beslissingen der nationale vergadering invloed hadden trachten te oefenen en, nu dit niet gelukte, op geweldpleging gingen aansturen.

Staatsgreep van Januari 1798. De voorbereiding van den staatsgreep, dien onze Jacobijnen beoogden, duurde tot Januari 1798. Toen kwam in Den Haag een nieuwe Fransche gezant, Delacroix, die met een nieuwen bevelhebber der Fransche troepen, Joubert, de leiding op zich zou nemen. Ook Daendels, ofschoon geen vriend der Jacobijnen, verleende zijne medewerking. Op 22 Januari, terwijl uitgebreide militaire maatregelen genomen waren tot handhaving der rust, werden 22 der voornaamste federalisten en enkele moderaten, toen ze ter vergadering wilden gaan, gevangen genomen. Nu konden de unitarissen hun zin doorzetten. De nationale vergadering legde een verklaring af van onveranderlijken afkeer van stadhouderschap en aristocratie, federalisme en regeeringloosheid. Zij vernietigde de provinciale souvereiniteit. Zij proclameerde zich zelf tot Constitueerende Vergadering, representeerende het Bataafsche volk, en stelde een voorloopig uitvoerend bewind van vijf leden in. Langs dezen weg werd dus de Nederlandsche

staatseenheid doorgezet. Van eenig verzet tegen den staatsgreep was, ook buiten Den Haag, geen sprake. Alleen bedankten den volgenden dag, bij wijze van protest, nog 29 leden der nationale vergadering voor hun lidmaatschap.

Grondwet van 1798.

Nu was de grondwet spoedig gereed. De unitarissen namen in hoofdzaak een ontwerp aan, door den Franschen gezant te hunner beschikking gesteld; dit was gemaakt naar het voorbeeld der toen geldende Fransche grondwet, eenigermate naar Nederlandsche behoeften omgewerkt. In Maart reeds vereenigde de constitueerende Vergadering zich met het ontwerp en het Bataafsche volk hechtte er in April met groote meerderheid zijne goedkeuring aan; dit laatste was geen wonder, want alle stemmers moesten de op 22 Januari vastgestelde verklaring afleggen en bovendien had vóór de stemming door regeeringsagenten een zuivering der grondvergaderingen plaats gehad. Zoo kreeg Nederland ruim drie jaren na de revolutie zijne eerste grondwet op onwettige wijze door het werk van ééne partij, gesteund door een vreemde mogendheid.

Inhoud.

De grondwet van 1798 was unitaristisch-democratisch van aard. Om de vernietiging der provinciale souvereiniteit te beter te doen uitkomen, werden zelfs de grenzen der oude provinciën uitgewischt; het land werd in acht departementen verdeeld, de meeste naar rivieren genoemd. De besturen dezer departementen hadden alleen administratieve bevoegdheid, evenals die der gemeenten, die de nieuwe onderverdeeling der departementen vormden. Het volk was souverein. De uitoefening der wetgevende macht kwam aan een Vertegenwoordigend lichaam van 94 leden, dat zich zelf verdeelde in een Eerste Kamer van 64 en een Tweede van 30 leden; de leden werden gekozen op dezelfde wijze als die der nationale vergadering: alleen waren er nu niet 126, maar 94 districten; van de stemmers werd de bekende verklaring geëischt. Een Uitvoerend Bewind van 5 leden, door de beide Kamers gekozen, kreeg de uitvoerende macht. In plaats van comité's kwamen er acht ministers, „agenten" genoemd, voor buitenlandsche zaken, oorlog, marine enz.; voor de koloniën bleven de twee comité's, nu raden geheeten. Er had amalgama van schulden plaats; algemeene belastingen zouden ingevoerd worden. Vrijheid van godsdienst en drukpers werd gewaarborgd; de Israëlieten kregen geheel dezelfde rechten als de anderen. De bezittingen der vroegere staatskerk werden geseculariseerd; hare predikanten zouden voor nog drie jaren door den staat bezoldigd worden (wat later bestendigd is). Alle adellijke titels werden afgeschaft. Allen waren voor de wet gelijk; er zou één recht komen voor het heele

land. Van de invoering van deze grondwet af was Nederland dus een eenheidsstaat. Dit alleen bewijst voldoende de zeer groote verandering op staatkundig gebied, die intrad.

Heerschappij der Jacobijnen.

De partij, die door hare geweldpleging deze grondwet tot stand gebracht had, wilde na de aanneming liefst aan het bewind blijven. Hare hoofden waren Vreede, Fijnje en Van Langen, een Leidsch fabrikant; dit waren de drie voornaamste leden van het voorloopig Uitvoerend Bewind, dat zich reeds in Maart door de Constitueerende Vergadering liet omzetten in een definitief Uitvoerend Bewind. En in Mei werd deze Vergadering zelf veranderd in het Vertegenwoordigend Lichaam! Zoo stelden dus de heerschers van het oogenblik, om de macht te behouden, de grondwet feitelijk ter zijde; ook hierbij volgden ze een Fransch voorbeeld. Maar de zaak wekte hier te lande veel ongenoegen en dit te meer, omdat de Jacobijnen zich volstrekt niet tot goed regeeren in staat toonden, terwijl verscheidene lieden van verdacht allooi heel wat hadden in te brengen. De ontevredenheid over de onbeholpen regeerders sloeg weldra naar Frankrijk over, waar in Mei 1798 een wat gematigder richting in de regeering opnieuw de bovenhand kreeg. Tot haar wendde zich Daendels, die openlijk met Vreede en de zijnen in onmin raakte en daarom naar Parijs vluchtte. Hij overtuigde zich daar van de geneigdheid der Fransche regeering, om onderhands mede te werken aan de omwerping van het Jacobijnen-bewind, mits de één- en ondeelbaarheid bleef bestaan. In Juni 1798 in Den Haag teruggekeerd, ging hij hier met steun van Joubert, die geheel op zijne hand was, tot een tweeden staatsgreep over: ook een paar der ministers, o.a. Gogel, steunden hem. De regeering, zeer impopulair, was veel te zwak, om zich te verdedigen, al stond aan hare zijde Delacroix. Op den 12en Juni werden Uitvoerend Bewind en Vertegenwoordigend Lichaam door de militaire macht gedwongen uiteen te gaan; eenige regeeringsleden, o.a. Van Langen en later ook Fijnje, werden gevangen genomen. Een intermediair Uitvoerend Bewind trad op, de constitutie bleef onveranderd gehandhaafd en werd nu stipt uitgevoerd. Wettig werd een Vertegenwoordigend Lichaam gekozen, dat een Uitvoerend Bewind benoemde. Het geregelde bestuur, dat de Bataafsche Republiek nu kreeg, bleef voorloopig door ééne partij gevormd.

Staatsgreep van Juni 1798.

§ 51. TOENEMENDE FRANSCHE INVLOED (1798—1806).

Algemeene toestand. Uiterst moeilijk was de taak van het Uitvoerend Bewind om de bedroevende omstandigheden naar buiten en van binnen, waarin Nederland verkeerde. De Nederlandsche wereldhandel met de internationale vrachtvaart verliep in den oorlog met Engeland geheel; enkelen verdienden wat met smokkelhandel of vaart onder vreemde vlag. Alleen de kustvaart, naar Hamburg vooral, en de binnenlandsche vaart bleven van belang. Ook de handel op België, waar Frankrijk hooge beschermende rechten hief, verminderde zeer in omvang. Natuurlijk verloor nu Amsterdam veel van zijne beteekenis als wereldhandelsstad. De zeevisscherij en de met de vaart nauw verbonden nijverheidstakken, als de scheepsbouw, de touwslagerijen e.d., gingen hollend achteruit. Door de overal moeilijke tijdsomstandigheden leden de geldhandelaars en de bezitters van buitenlandsche schuldbewijzen groote schade. Er was een algemeene verarming, vooral in de groote steden, merkbaar. Men moest op den bijeengebrachten rijkdom teren; velen leden armoede. De verarming werd bevorderd door de steeds hoogere belastingheffingen, noodig door de zware eischen, aan de schatkist gesteld; de heele staatsschuld bedroeg na het amalgama bijna 760 millioen en nam in de volgende jaren sterk toe. De groote winsten uit Oost en West bleven uit; de meeste koloniën (in 1799 ook Suriname en in 1800 Curaçao) waren in Engelsche handen en met de overblijvende was de geregelde verbinding onmogelijk. Het koloniaal bezit, voor zoover behouden, behoorde aan den staat, want de met schulden beladen Oost-Indische Compagnie was in 1796 opgeheven.

Oranje-partij. Het is begrijpelijk, dat er een gedrukte stemming in het land heerschte. Het meerendeel van het volk berustte in wat ééne partij verrichtte. Die in het hart Oranje-gezind bleven, begrepen, dat zij tot verzet onmachtig waren: wel kwamen velen hunner tot het inzicht, dat geheel herstel van den ouden toestand bij een mogelijken ommekeer niet wenschelijk zou zijn; zij wilden een en ander van het nieuwe, de één wat meer, de ander wat minder, overnemen. Maar in het Oranjehuis zelf was de hoofdpersoon, Willem V, tot verandering volstrekt ongenegen; hij bleef onder al de beroeringen der revolutie dezelfde. Anders dacht zijn zoon Willem, de erfprins, er over; deze talentvolle, arbeidzame man met groote eerzucht zag in, dat gedeeltelijke aanpassing aan het nieuwe onvermijdelijk was geworden, wilde Oranje in Nederland nog een toekomst hebben: van hem veel meer dan van zijn vader ging voortaan de kracht

Willem V en de erfprins.

van het Oranje-huis uit. De minderheid van het Nederlandsche volk, ofschoon regeerpartij, was ook zonder groote geestdrift. De idealen van 1795 begonnen ras te verbleeken. De liefde voor den Franschen bondgenoot, die zoo veel eischte, bekoelde sterk. De onderlinge verdeeldheid onder de unitarissen verzwakte bovendien hunne nooit zeer sterke krachten. Was er op staatkundig gebied althans eenige belangstelling, in andere opzichten ontbrak alle opgewekt leven. Noch in de kunst noch in de wetenschap bracht de nieuwe tijd iets opmerkelijks. Op godsdienstig gebied was er veel onverschilligheid. Ook in het onderwijs kwam voorloopig weinig verbetering, al had de grondwet den staat tot plicht gesteld de zorg hiervoor op zich te nemen.

Regeerpartij.

Zwakheid der regeering.

De nieuwe regeering, die in deze moeilijke omstandigheden optrad, was van den beginne af heel zwak en bracht heel weinig tot stand. De gematigde unitarissen hadden in haar de overhand; de meesten hunner waren van niet meer dan zeer middelmatige bekwaamheid. Alleen Gogel, minister van financiën, stak ver boven de middelmaat uit; zijne ontwerpen tot invoering van algemeene belastingen werden echter niet aangenomen. Schimmelpenninck liet zich overhalen als gezant naar Parijs te gaan; men had aan hem een voortreffelijk vertegenwoordiger, die zijne zware taak met waardigheid vervulde. Het voornaamste, wat de regeering binnenslands bereikte, was het tegengaan van nieuwe woelingen der Jacobijnen. Hare gematigdheid toonde ze door bij het begin van haar optreden alle politieke gevangenen, zoowel die van 22 Januari en 12 Juni 1798 als die van 1795, in vrijheid te stellen.

Engelsch-Russische inval.

Een groot gevaar bedreigde de Bataafsche Republiek in 1799. Frankrijk was sedert het vorige jaar ten tweeden male in oorlog met een groote coalitie van mogendheden, waaraan naast Engeland o.a. Oostenrijk en Rusland deelnamen: het leed eerst zware nederlagen, vooral in Italië. Engeland vatte toen het plan op tot een inval in Nederland en verkreeg tegen geldelijken steun Russische hulp. De bedoeling was de Franschen van hier te verdrijven en den vroegeren toestand te herstellen; ook de bevrijding van België en de vereeniging hiervan met Nederland stonden op het program. Het Oranje-huis deed aan de onderneming mede; de erfprins, die met enkele Oranje-gezinden, vooral in het Noorden, in betrekking stond, verzamelde een legertje bij Lingen en wist ook met enkele officieren op de vloot in verstandhouding te komen. De Engelsch-Russische onderneming had eerst eenig succes. Een Engelsche legerafdeeling landde bij

Callantsoog, wat Daendels met eenige duizenden Bataafsche troepen niet kon verhinderen. De Engelschen bezetten daarna Den Helder en legerden zich in de Zijpe. De Nederlandsche vloot onder bevel van Story gaf zich zonder tegenstand in de Vlieter over; bij de nadering der Engelsche schepen, met de Oranje-vlag in top, brak een oproer onder de bemanning uit en de Oranje-gezinde officieren dwongen Story van elke poging tot tegenstand af te zien. Maar van een opstand der Oranje-gezinden in de Republiek kwam niets; een proclamatie van Willem V, waarin gesproken werd van terugkeer tot het oude, maakte een slechten indruk. De beraamde inval van den erfprins mislukte; hij zelf begaf zich naar Den Helder, waar de Engelsche opperbevelhebber, de hertog van York, hem buiten alles hield. Deze had hier na de aankomst van Engelsche versterkingen en van het Russische hulpcorps een macht van ± 50.000 man bijeen. Hiertegenover stond een minder sterk Fransch-Bataafsch leger onder den Franschen generaal Brune, die inderhaast met alle beschikbare soldaten naar Noord-Holland was opgerukt. Een eerste aanval van hem op de vijandelijke positie in de Zijpe werd afgeslagen, maar evenzoo een aanval der Engelschen en Russen op zijne positie bij Bergen, ofschoon het Fransch-Bataafsche leger zeer veel kleiner in getalsterkte was. Na een tweeden aanval der overmacht trok Brune op Castricum terug en behaalde hier iets later een voordeel, ten gevolge waarvan York naar de Zijpe terugging. Kort daarna capituleerde hij op voorwaarde, dat hij met zijne geheele macht ongehinderd mocht aftrekken. Brune stemde in deze voorwaarde toe, omdat hij de vijanden met hunne overmacht liefst zoo spoedig mogelijk uit het land wilde hebben. Aan hem kwam de eer der overwinning geheel toe; Daendels had hem flink gesteund. De houding van de regeering in Den Haag was zwak en aarzelend geweest; in het geheim had zij druk overlegd, hoe het best een overeenkomst voor zich te maken, indien Engeland won.

Napoleon. Kort na deze gebeurtenis kwam er een groote ommekeer in Frankrijk. De daar bestaande regeering werd in November 1799 omvergeworpen door Napoleon Bonaparte, die zich als geniaal veldheer onderscheiden had; hij vestigde in Frankrijk zijne eigen heerschappij, met den titel van consul, steunende op het leger en op de hem welgezinde publieke opinie. Van republikeinsch begon Frankrijk nu weer monarchaal te worden; in 1804 reeds werd Napoleon keizer.

Napoleon en de regeering. Veel sterker dan die der vorige Fransche regeeringen deed Napoleon's invloed zich hier weldra gelden. Nederland heette nog rijk; Napoleon wilde voor zijn doel,

± 1800, Loots' Tocht n. Chattam – maakte veel in druk; men troostte zich bij alle nederlagen met overwinningen in verzen –

het krachtiger voeren van den oorlog tegen de verbonden mogendheden, van dien rijkdom onmiddellijk profiteeren. O.a. trachtte hij een leening te Amsterdam te plaatsen, maar men sloeg daar zijn verzoek af, wat een zeer ongunstigen indruk maakte. Het duurde niet lang, of hij begon zich niet zonder recht te beklagen over de zwakheid der Bataafsche regeering, die alle schuld wilde werpen op den slechten financieelen toestand. Voorgelicht door den Franschen gezant, besloot Napoleon reeds in 1800, om een nieuwen regeeringsvorm in te voeren; hij hield zich daarbij zelf op den achtergrond, maar niets gebeurde zonder zijne toestemming. De voorbereiding geschiedde in overleg met verscheidene partijgenooten der regeerders, wier zwakheid ook hier te lande veel ontevredenheid had veroorzaakt. Zelfs de meerderheid van het Uitvoerend Bewind deed er aan mede. Aan het bezwaar, dat volgens de grondwet vóór 1803 geen herziening mocht plaats hebben, stoorde men zich in het geheel niet. Een nieuw ontwerp-grondwet, door Napoleon eerst goedgekeurd, werd bij het Vertegenwoordigend Lichaam ingediend maar door de Eerste Kamer verworpen. Toen ging het Uitvoerend Bewind zelf, onder protest van twee leden, tot een nieuwen staatsgreep over: het onderwierp het ontwerp der nieuwe grondwet aan een volksstemming (14 September 1801). Dit kon het doen, omdat het verzekerd was van den steun van Augereau, toen Fransch bevelhebber hier te lande. Maar militair optreden was geheel overbodig. De Eerste Kamer alleen protesteerde, waarop het Vertegenwoordigend Lichaam ontbonden werd. De volksstemming verwierp de grondwet met ruim 52.000 stemmen tegen ruim 16.500; maar men rekende de thuisblijvers (± 350.000!) als voorstemmers en verklaarde dus de grondwet voor aangenomen.

Staatsgreep van 1801.

Grondwet van 1801.

Aan de één- en ondeelbaarheid van den staat werd bij deze tweede grondwet niet getornd. Wel werden de oude grenzen van de provinciën hersteld en tevens werd de al te sterke centralisatie van 1798, die een opeenhooping van allerlei kleine zaken in Den Haag veroorzaakt had, iets verminderd door een uitbreiding van de bevoegdheid der departementale besturen. Het democratische karakter der eerste grondwet echter verdween: stemrecht hadden nu alleen zij, die een zekere som in de belastingen betaalden. De regeeringsvorm werd geheel gewijzigd. Aan het hoofd kwam een staatsbewind van twaalf leden met uitgebreid gezag, bestaande in de uitvoerende macht en een groot deel van de wetgevende macht, zooals Napoleon als consul dit alleen bezat. Een Wetgevend Lichaam van 35 leden had eenig aandeel aan de wetgevende macht. De verklaring van

22 Januari 1798 werd afgeschaft en dus aan alle partijen het meedoen aan de regeering mogelijk gemaakt. Dit kwam voort uit hetzelfde streven naar verzoening van het oude met het nieuwe, dat Napoleon in Frankrijk toepaste en dat nu ook hier beproefd zou worden. De samenstelling van de nieuwe regeering ging volgens de grondwet voor den eersten keer bij aanwijzing van de leden door de voornaamste bewerkers van den staatsgreep, zoodat zij geheel ingericht werd, zooals dezen wilden. Onder de benoemden waren ook verscheidene Oranje-gezinden en oud-regenten; de meesten hiervan lieten zich vinden om mede te doen: de partij-regeering eindigde dus. Alleen Gijsbert Karel van Hogendorp, sedert 1795 ambteloos, zond een verklaring in, dat hij elke nieuwe staatsregeling, zonder medewerking van het huis van Oranje tot stand gekomen, als onwettig beschouwde.

Verzoening.

Het Staatsbewind.

De nieuwe regeering werd niet krachtiger dan de oude. De eensgezindheid der twaalf leden van het Staatsbewind liet van den beginne veel te wenschen en evenzoo de samenwerking met het Wetgevend Lichaam. De benarde financieele omstandigheden bleven ook nu. Voor korten tijd kwam hierin kans op verbetering, omdat het vrede werd. Napoleon volgde in zijne eerste jaren een vredespolitiek, omdat Frankrijk zelf dringend behoefte aan rust had; hij had den oorlog van zijn optreden als consul af krachtiger gevoerd, om een eervollen vrede te bewerken. En het gelukte hem, het laatst met Engeland, waar toen ook een meer vredelievende stemming heerschte. Reeds in 1801 werd de voorloopige vrede gesloten, die in 1802 gevolgd werd door een definitieven vrede te Amiëns, waaraan Frankrijk's bondgenooten medededen; Nederland kreeg zijne koloniën terug met uitzondering van Ceylon. Voor de teruggave ook van dit laatste had Schimmelpenninck, die Nederland te Amiëns vertegenwoordigde, zich tevergeefs veel moeite gegeven.

Vrede van Amiëns.

Napoleon en Oranje.

Ook het Oranje-huis maakte nu zijn vrede met Napoleon en Nederland; de erfprins, die daartoe zelf naar Parijs ging, zorgde hiervoor. Zijnerzijds deed Willem V afstand van zijne rechten op het stadhouderschap en op zijne goederen in Nederland; door bemiddeling van Napoleon en Pruisen kreeg hij daarvoor een gebied in Duitschland, bestaande o.a. uit het bisdom Fulda en de abdijen Corvey en Weingarten, die gesecujariseerd werden (1802). Als vorst van Fulda aanvaardde de erfprins de regeering over dit gebied. Willem V zelf wilde het niet hebben; hij vertoefde toen in zijne Nassausche bezittingen, vanwaar hij reeds in 1801 zijne aanhangers

in Nederland van den vroeger aan hem gedanen eed ontslagen had. Op dit oogenblik scheen het, alsof de band van Nederland en Oranje voorgoed verbroken zou worden.

Herleving in 1802.

Met groote vreugde werd het bericht van den vrede van Amiëns hier ontvangen. Onmiddellijk kwam er eenige opleving in handel en nijverheid. Geregelde betrekkingen met de koloniën werden hervat; de staat handhaafde voor zich een gedeelte van het monopolie der Oost-Indische Compagnie, maar liet overigens vrijen handel toe. Nu er algemeene vrede was, moesten de Fransche troepen, die reeds in 1801 bij overeenkomst met Napoleon tegen een geldelijke uitkeering op 10.000 man verminderd waren, vertrekken. De regeering gaf zich veel moeite dit van Napoleon gedaan te krijgen, zonder echter haar doel te bereiken.

Hervatting van den oorlog met Engeland.

Het bleek heel spoedig, dat de vrede van 1802 slechts van zeer korten duur zou zijn. Engeland en Napoleon, met diens zich steeds uitbreidende macht op het vasteland (in Italië, Duitschland, Zwitserland, Spanje, Nederland), konden elkander niet verdragen. Reeds in 1803 begon de oorlog opnieuw, wat voor Nederland een ware ramp was. Het Bewind spande zich ten uiterste in, om Napoleon te bewegen de Bataafsche Republiek onzijdig te doen blijven; het gaf niets. In 1803 werd Nederland gedwongen tot het sluiten van een zeer bezwarend tractaat: het moest 18.000 man Fransche en 16.000 Bataafsche troepen onderhouden en eenige oorlogsschepen met een groot aantal transportschepen beschikbaar stellen voor een inval, dien Napoleon in Engeland wilde ondernemen; Napoleon zou den opperbevelhebber der troepen aanwijzen; de bevelhebber der vloot zou onder zijne bevelen staan. Het bleek heel duidelijk, dat de Republiek geheel afhankelijk van Napoleon was.

Verdrag met Frankrijk.

Weer verliep de handel en Napoleon begon nu bovendien scherpe maatregelen te nemen tegen alle betrekkingen met Engelschen: hij wilde liefst Engeland geheel van het vasteland afsluiten. Weer nam Engeland de Nederlandsche koloniën, de éène voor en de andere na, in bezit. Weer werden zware eischen aan de financiën gesteld. De toestand was zóó bedroevend, dat de regeering bij de uitrusting der schepen op de grootste moeilijkheden stuitte. In 1804 was de staatsschuld gestegen tot 1126 millioen, waarvoor 34 millioen rente te betalen viel: de inkomsten bedroegen ongeveer 33 millioen, de uitgaven waren geschat op 71 millioen. Een onmogelijk huishouden dus! En toen het met de uitrusting traag ging

Financieele toestand.

kreeg het Bewind de volle schuld van Napoleon. Inderdaad toonde het niet veel ijver, al gelukte het den opperbevelhebber der vloot Verhuell, vroeger een Oranje-man, maar nu geworden tot een vurig bewonderaar van Napoleon, in 1804 en 1805 een aantal schepen uit Vlissingen naar de Fransche kust te brengen. De regeering zelf verkorf het geheel, toen ze Napoleon's bevelen in enkele opzichten niet stipt opvolgde.

Nieuwe regeeringsverandering.

In 1804 besloot Napoleon het Staatsbewind te vervangen door een krachtiger regeering; hij bood Schimmelpenninck, die als flinke persoonlijkheid bij hem in de gunst stond, het eenhoofdig gezag aan, over het invoeren waarvan ook in 1801 reeds gedacht was. Schimmelpenninck, ofschoon zich bewust van de zeer moeilijke taak, die hem wachtte, aanvaardde het aanbod, om het bestaan van zijn vaderland te redden, als 't kon; niet uit persoonlijke eerzucht handelde hij. Zelf ontwierp hij, na zich van de instemming van invloedrijke Nederlanders overtuigd te hebben, een nieuwe grondwet, die Napoleon goedkeurde. Staatsbewind en Wetgevend Lichaam vereenigden er zich mede; de volksstemming, waarbij de belangstelling uitermate gering bleek (14000 stemmers!), besliste ook ten gunste der verandering. Bij deze derde grondwet, die in 1805 haar beslag kreeg, werd het eenhoofdig gezag opgedragen aan een raadpensionaris en Schimmelpenninck werd als zoodanig aangewezen. Deze raadpensionaris, die alleen den naam met den vroegeren ambtenaar van Holland gemeen had, kreeg een zeer uitgebreid gezag; Nederland ging met de instelling hiervan feitelijk den monarchalen weg op. Hem stonden een Raad van State en ministers ter zijde; een Wetgevend Lichaam, nu door de departementale besturen benoemd, deelde met hem de wetgevende macht. Van volksinvloed was haast geen sprake meer. De centralisatie werd weêr grooter dan in 1801.

Grondwet van 1805.

Schimmelpenninck raadpensionaris.

Het werd een heel andere toestand dan in 1798! Maar in elk geval waren nu enkele van de bekwaamste mannen van Nederland aan het roer en allen toonden zij een grooten ijver, om te redden, wat te redden viel; Schimmelpenninck zelf voorop en verder o.a. Gogel (die na 1801 ambteloos geweest was) als minister van financiën. In korten tijd bracht de nieuwe regeering meer belangrijks tot stand dan hare beide voorgangsters samen. Een stelsel van algemeene belastingen werd nu eindelijk, naar Gogel's wenschen, ingevoerd; hiervan en van groote bezuiniging in het binnenlandsch bestuur hoopte men verbetering der financiën. Een belangrijke verbetering van het lager onderwijs, waarvoor in de vorige jaren

F Van den Ende –

door den Leidschen hoogleeraar Van der Palm reeds vrij wat gedaan was, bracht de wet van 1806; het van staatswege gegeven onderwijs zou buiten kerkelijk terrein blijven en dus onzijdig zijn, luidde het hoofdbeginsel; de opleiding voor en het toezicht op het onderwijs werden verbeterd. De regeling der koloniale toestanden werd ernstig overwogen; hiertoe deed vooral Dirk van Hogendorp, de broeder van Gijsbert Karel, een buitengewoon talentvol, niet zeer ingetogen man, belangrijke voorstellen. Het was een groote tegenslag, dat de Kaapkolonie, waar in de vorige jaren veel verbeterd was, in 1806 opnieuw verloren ging (Suriname reeds in 1804). Er bleef toen niet veel meer dan Java over!

Niettegenstaande alle werkzaamheid in 's lands belang was Schimmelpenninck's bestuur verre van populair. Zijne deftige hofhouding op het huis ten Bosch werd veel bespot; men duldde noode de heerschappij van den vroegeren Amsterdamschen advocaat. Lang heeft het niet geduurd, want in 1806 reeds kwam Napoleon met een nieuw voorstel tot verandering. Na groote overwinningen, in het einde van 1805 in een nieuwen oorlog met Oostenrijk en Rusland behaald, kon hij gemakkelijk overgaan tot de uitvoering van een plan, dat sedert eenigen tijd bij hem bestond: hij wilde in de van Frankrijk afhankelijke landen zijne familieleden tot vorsten maken; de roem van zijn huis en zijn invloed zouden er door worden vergroot. Zoo werd zijn oudste broeder koning van Napels; zoo bestemde hij Lodewijk, op een na den jongsten (geb. 1778), voor Nederland. Een geschikt voorwendsel, om de verandering te rechtvaardigen, werd gevonden in Schimmelpenninck's werkelijk slechte oogen, die hem den arbeid zeer bemoeilijkten. Voor den raadpensionaris zelf was het een grievende teleurstelling; hij begreep wel, dat verzet niet zou baten, maar gaf toch niet blindelings toe. Toen Verhuell, toen minister van marine, op Napoleon's verzoek naar Parijs gezonden, in Maart 1806 's keizers wensch in Den Haag berichtte, riep Schimmelpenninck een zoogenaamd groot-besogne (d.i. ministers, Raad van State en Wetgevend Lichaam) op het huis ten Bosch bijeen en stelde hier voor een volksstemming uit te schrijven. De meerderheid durfde dit echter niet aan. Wel besloot men een gezantschap naar Parijs te zenden, om Napoleon te bewegen zijn plan op te geven. Maar Napoleon weigerde zelfs de gezanten te ontvangen, alvorens aan zijn verlangen voldaan was! Toen besloot een tweede groot-besogne toe te geven. In Mei reeds was een nieuwe grondwet, te Parijs ontworpen, gereed; bij een overeenkomst met Napoleon werd zij aangenomen. Schimmelpenninck

Napoleon's voorstel tot een koningschap.

Overeenkomst hiertoe.

zelf weigerde deze overeenkomst te bekrachtigen en verliet na de aanneming er van door het groot-besogne Den Haag, zijn post neerleggende.

Den 5[en] Juni, nadat dus alles gereed gemaakt was, hadden de Nederlandsche gezanten audiëntie bij Napoleon; ootmoedig verzochten zij hem zijn broeder Lodewijk als koning aan Nederland te willen afstaan, waarop de keizer goedgunstig toestemde. Zóó werd de Bataafsche Republiek omgezet in een koninkrijk met den naam Holland. 's Konings gezag was nog wat uitgebreider dan dat van den raadpensionaris en erfelijk in de mannelijke linie. Overigens veranderde er door deze vierde grondwet van 1806 niet veel.

---

§ 52. HET KONINKRIJK HOLLAND (1806—1810).

Lodewijk Napoleon.

Nederland's eerste koning Lodewijk Napoleon, die met zijne gemalin Hortense de Beauharnais, een stiefdochter van den keizer, half Juni 1806 in Den Haag aankwam, was een goedhartig en welwillend, maar zwak, en tevens ijdel mensch; niet van groote bekwaamheden. Hij aanvaardde de taak, hem door den keizer als hoofd der familie opgedragen, zonder idealen; tegenover zijn broeder had hij zich moeten verplichten, nooit het belang van Frankrijk uit het oog te zullen verliezen. Van meet af streefde hij er naar, het zijnen onderdanen naar den zin te maken en tot op zekere hoogte gelukte hem dit ook. De aanzienlijken trachtte hij aan zijn hof te doen komen, de edelen zoowel als de oud-regenten; den eersten kwam hij tegemoet door hunne titels opnieuw te erkennen. In navolging van een door den keizer gegeven voorbeeld stelde hij ridderordes in, om verdiensten te beloonen; hij benoemde maarschalken als de hoogste officieren in het leger. In 1808 werd, ook naar Fransch voorbeeld, een Koninklijk Nederlandsch Instituut voor kunst en wetenschap ingesteld, waarvan de voornaamste geleerden, o.a. de taalkundige hoogleeraar Siegenbeek (de ontwerper van een in dien tijd gevolgde spelling), en de voornaamste dichters lid werden. Tot de laatsten behoorde ook nu nog Bilderdijk, die, in 1795 als Oranje-man uitgeweken, in 1806 teruggekeerd was en zeer in de gunst stond bij den koning, die van hem Nederlandsch trachtte te leeren. Bij de bevolking in het algemeen wekte de koning genegenheid door zijne hartelijke deelneming bij de twee groote rampen, die tijdens zijne regeering plaats hadden: het springen van een kruitschip te Leiden,

De koning en de Nederlanders.

wat een groote verwoesting aanrichtte (1807); een overstrooming in de Betuwe (1809).

Lodewijk's regeering. In de belangrijker staatsaangelegenheden ging van Lodewijk's regeering niet zóó veel kracht uit als van die van Schimmelpenninck. Van de meeste beteekenis was de invoering van een burgerlijk wetboek en een strafwetboek; hierdoor kreeg Nederland één algemeen geldend recht in plaats van het plaatselijk zeer verschillend recht, dat tot nu toe gegolden had. Deze wetboeken waren samengesteld naar het voorbeeld der Fransche, door Napoleon ingevoerd. Belangrijk was ook de opheffing der nijverheidsgilden, reeds bij de grondwet van 1798 voorgeschreven, maar pas nu werkelijk doorgezet. Voor de financiën, al brachten de nieuwe belastingen (nu vermeerderd met een grondbelasting) meer op dan de vroegere en al beheerde Gogel ze tot 1809, brak opnieuw een zware tijd aan. De koning had van zuinigheid geen begrip; voor zich en zijn hof had hij heel veel noodig. De residentie werd verschillende malen verlegd: van Den Haag naar Utrecht en vandaar naar Amsterdam, waar het stadhuis toen tot koninklijk paleis ingericht werd, terwijl de koning ten slotte meestal op het paviljoen te Haarlem verblijf hield. De oorlog vroeg

De oorlog. voortdurend veel geld. Napoleon eischte aanhoudend uitbreiding en versterking der vloot, vooral om het gevaar van een Engelschen inval; dank zij de gedwongen inspanning van deze jaren kwam de marine beter op orde dan ze in lang geweest was. Nederlandsche troepen met een deel der hier gelegerde Franschen trokken in 1806 naar West-Duitschland, toen Napoleon met Pruisen in oorlog geraakte[1]. Van het in dien oorlog aan het overwonnen Pruisen afgenomen gebied kreeg Nederland Oost-Friesland, maar alleen tegen afstand van Vlissingen aan Frankrijk. Het gevolg van de vele uitgaven was, dat de staatsschuld nog met eenige millioenen vermeerderde.

Koning en Keizer. Niet langer dan vier jaar heeft de regeering van koning Lodewijk geduurd. Dit kwam vanwege het geschil, dat al van den beginne af tusschen den keizer en zijn broeder heerschte. Volgens den eersten lette de koning te veel op de belangen zijner onderdanen en gaf hij veel te weinig gehoor aan 's keizers raadgevingen. Het kon haast niet anders. Zoodra Lodewijk het nationaal-Nederlandsche belang wilde beschermen of ontzien, moest hij het met

[1]) In dezen oorlog diende de Prins van Oranje in het Pruisische leger; Napoleon ontnam hem toen zijn vorstendom Fulda. Willem V stierf in ditzelfde jaar 1806 te Brunswijk; daarna heette de vroegere erfprins Prins van Oranje.

den keizer te kwaad krijgen, omdat dit geheel tegen 's keizers belangen indruischte. Napoleon wilde, dat hier de conscriptie (d.i. het jaarlijksch aanwijzen van een zeker aantal jongelieden voor den krijgsdienst), als in Frankrijk, zou ingevoerd worden; de koning weigerde, omdat men er hier van gruwde. De keizer gebood, dat alle Engelsche invoer strikt geweerd zou worden: sedert 1806 streefde hij uit alle macht naar de handhaving van het zoogenoemde continentaal-stelsel (d.i de afsluiting van Engeland van het vasteland) voor geheel Europa. Tot zijne groote ergernis werd dit in Holland niet zóó streng toegepast, als hij voorschreef. Om het handelsbelang zag de regeering in den beginne wel een en ander door de vingers; onder Napoleon's pressie spande zij zich op den duur meer in, om allen smokkelhandel tegen te gaan. Ook luisterde de koning niet naar de raadgeving van zijn broeder, om de betaling van de rente der staatsschuld voor twee derden te staken, m. a. w. de rente te tierceeren: het eenige middel, meende de keizer, om uit den nood te komen. Om deze en allerlei moeilijkheden werd de verstandhouding der broeders weldra heel slecht; in zijne brieven overlaadde de keizer den koning met hoon en verwijten.

Engelsche inval op Walcheren.

In 1809 kwam het tusschen hen beiden tot een uitbarsting. Napoleon had opnieuw oorlog met Oostenrijk. Terwijl hij ver weg was, landden de Engelschen op Walcheren. Onder de bescherming van een groote vloot kwam daar een aanzienlijk leger, dat na een kort beleg Vlissingen nam. Het doel der expeditie was de vernietiging van het Fransche vlootstation te Antwerpen. Maar de slechte leiding van lord Chatham, den Engelschen opperbevelhebber, en de ziekten, die onder de troepen uitbraken, hadden ten gevolge, dat de onderneming, ondanks het voorspoedig begin, geheel mislukte; de troepen werden weldra weer ingescheept en de vloot keerde naar Engeland terug. Napoleon viel er den koning heftig over aan, dat deze zijn land niet beter had verdedigd; zelfs dreigde hij met inlijving van het geheele land bij Frankrijk. De koning werd naar Parijs ontboden, dacht er een oogenblik over, zich met geweld te verzetten, maar vond bij zijne ministers hiertoe weinig steun.

Verdrag van 1810.

Te Parijs werd hij na een zeer smadelijke bejegening tot een uiterst bezwarend verdrag gedwongen (Maart 1810): het land ten Zuiden van de Waal en Zeeland moesten aan Frankrijk worden afgestaan; het continentaal-stelsel moest streng worden toegepast met behulp van Fransche douane-beambten en Fransche soldaten.

Na dit verdrag werd de toestand van het overblijvende deel van

Nederland onhoudbaar: de uitgang naar de zee haast geheel belemmerd; die naar het Zuiden door hooge Fransche invoerrechten eveneens; de enorme staatsschuld drukkend op het kleinere gebied; de Fransche troepen en douaniers zich als heer en meester gedragend. Nieuwe moeilijkheden over kleine zaken kwamen tusschen keizer en koning spoedig weer voor, naar aanleiding waarvan de Fransche gezant het land verliet. Toen besloot Napoleon tot inlijving. Maar nog vóórdat dit bekend was gemaakt, deed koning Lodewijk, onder den indruk van de nadering van Fransche troepen naar Amsterdam, 1 Juli 1810 afstand van de regeering ten behoeve van zijn tweeden zoon (de oudste was gestorven) en verliet zijn rijk; hij leefde voortaan in Bohemen, zonder zich meer met staatszaken in te laten. Napoleon hield met den afstand ten behoeve van den zoon geen rekening: 9 Juli werd de inlijving van Nederland bij Frankrijk geproclameerd. Amsterdam werd tot de derde stad van het keizerrijk verklaard. Daarmede hield het onafhankelijk bestaan van den Nederlandschen staat voor eenige jaren geheel op.

's Konings afstand.

Inlijving.

---

§ 53. NEDERLAND ALS DEEL VAN FRANKRIJK.

Napoleon's wereldrijk.

Napoleon's keizerrijk was in dezen tijd een wereldmacht: het omvatte Frankrijk, een groot deel van Italië (Rome was de tweede stad), Nederland, waarbij weldra nog kwamen Hamburg, Bremen, Lübeck en Oldenburg; het was omringd door een reeks van afhankelijke staten, in eenige waarvan 's keizers familieleden regeerden; het was verbonden met Rusland, terwijl Pruisen en Oostenrijk tot onmacht gebracht waren; de keizer van het laatste gaf in 1810 zijne dochter aan Napoleon ten huwelijk. Alleen Engeland hield onverdroten den strijd vol en in Spanje woedde een volksopstand tegen de Napoleontische heerschappij, hier door 's keizers oudsten broeder vertegenwoordigd. Elders was veel wrok onder de volkeren over de zware verdrukking, die Napoleon's regeering veroorzaakte.

Nederland als deel van dit rijk.

In Nederland werd de inlijving met berusting gedragen. Voor velen, vooral in de regeeringskringen, was het een opluchting, dat nu aan de overgroote financieele moeilijkheden ten minste een einde zou komen. Napoleon behandelde zijne nieuwe onderdanen met een zekere voorkomendheid. Een commissie

van 22 mannen uit de regeering werd naar Parijs opontboden, om van advies te dienen bij de ten opzichte van het Nederlandsche deel van het rijk te nemen maatregelen. Bij de organisatie er van kwam Lebrun, hertog van Plaisance, als gouverneur-generaal aan het hoofd te staan; hij vestigde zich te Amsterdam en ging met eene groote gematigdheid te werk. De meeste ambtenaren bleven Nederlanders. Ook tot prefecten, aan het hoofd geplaatst der nieuwe departementen, waarin Nederland verdeeld werd, werden Nederlanders benoemd; met twee uitzonderingen: de prefecten van het departement der Zuiderzee en van dat der monden van de Maas waren Belgen en deze gedroegen zich minder gematigd. Het hoofd der politie was een Franschman en evenzoo de intendant voor binnenlandsche zaken, baron d'Alphonse. Verder waren er vele Fransche douane-beambten.

Tierceering, conscriptie enz.

Eén der belangrijkste maatregelen, die de inlijving bracht, was de tierceering van de rente der staatsschuld; de noodzakelijkheid hiervan werd door de meeste Nederlandsche staatslieden ingezien, ook door Gogel, die als intendant het beheer der financiën opnieuw op zich nam. Men hoopte de nadeelen der tierceering eenigszins te vergoeden door vermindering van belastingen, maar voorloopig kon daarvan niet komen; het financieel beheer van Nederland bleef vooreerst onafhankelijk van het Fransche. In de tierceering schikten de belanghebbenden zich gemakkelijker dan in de conscriptie, die nu ingevoerd werd en zeer veel ongenoegen wekte. Evenzoo deed dit de uiterst strenge handhaving van het continentaal stelsel; de douaniers werden de meest gehate ambtenaren. Evenzoo de mannen van de politie, die, evenals elders in het keizerrijk, zeer streng toezicht hield; later werd ook een censuur op kranten, tijdschriften en boeken ingesteld, wat geheel met de Nederlandsche gewoonten streed. Voor de rechtspraak werden de Fransche wetboeken ingevoerd; aan het hoofd van het rechtswezen stond de president van het keizerlijk gerechtshof in Den Haag, de bekwame Nederlander Van Maanen. Het Nederlandsch bleef bij de rechtspraak in gebruik; overigens werd het Fransch de officiëele taal en in alle scholen moest het een vak van onderwijs zijn. In het hooger onderwijs kwam een groote verandering door de opheffing van de hoogescholen van Franeker en Harderwijk; die te Leiden werd keizerlijke universiteit en op nieuwe wijze ingericht.

Op de werkwijze der Nederlandsche ambtenaren in het algemeen had het Fransche bestuur, dat vlugge afdoening van zaken eischte, een gunstigen invloed. Natuurlijk werden leger en vloot geheel Fransch, al bleven bij beide verscheidene Nederlandsche hoofdofficieren dienen.

Nederlandsche corpsen deden mede aan de bestrijding van den Spaanschen opstand en eveneens aan Napoleon's tocht naar Rusland in 1812, toen de keizer met dit land in oorlog geraakte.

Verlies van Java.

Van Nederland's koloniaal bezit viel in 1811 ook het laatst overgebleven deel: Java met eenige kleinere eilanden in den archipel, in handen van Engeland. Voor de verbetering der koloniale toestanden was van Nederland uit toen nog heel weinig gedaan. Koning Lodewijk had in 1808 Daendels gouverneur-generaal gemaakt, die wel eenige misbruiken in het bestuur opgeruimd had, maar zich in de eerste plaats had beziggehouden met de versterking van Java tegen een mogelijken Engelschen aanval; zijn optreden was zeer hardvochtig en wekte onder de inlanders groote ontevredenheid. Napoleon riep hem in 1810 terug, omdat hij Daendels niet vertrouwde; zijn opvolger was de generaal Janssens, die zich vroeger aan de Kaap onderscheiden had. Niet lang na diens aankomst in 1811 geschiedde de lang verwachte Engelsche aanval onder leiding van lord Minto, den gouverneur van het Engelsche Voor-Indië. Janssen's krachten waren lang niet voldoende, om den vijand te weren; hij werd verslagen bij Weltevreden en capituleerde daarna bij Salatiga. Engelsch bestuurder van Java werd Stamford Raffles, een krachtige persoonlijkheid, die zeer ingrijpende veranderingen tot stand bracht. Na het verlies van Java woei de Nederlandsche vlag nog alleen van de factorij op Decima, die de bestuurder Doeff niet aan de Engelschen had willen overgeven.

Algemeene toestand.

Nederland zonder koloniën en zonder overzeeschen handel van eenige beteekenis! Wat een verschil bij onze gouden eeuw! Niet veel beter dan met den handel was het met de nijverheid; alleen in Twente ging de weefindustrie, vooral die van katoen, van 1806 af eenigszins vooruit en in Tilburg die van laken; deze werd nu geheel voor rekening van Tilburgsche fabrikanten gedreven. Bij het gemis van Indische producten begon men met het maken van beetwortelsuiker in plaats van rietsuiker, een nieuwe tak van industrie, die voor de toekomst van belang werd; daarmede ging in den landbouw toenemende aanplanting van beetwortels gepaard. Minder succes had men met den tabaksbouw, die vooral in Utrecht beproefd werd. In het algemeen waren deze en andere dergelijke nieuwigheden op verre na niet in staat de reusachtige verliezen, die geleden waren en werden, goed te maken. De verarming was nu van dien aard, dat in Amsterdam ongeveer de helft der bevolking bedeeld moest worden. Maar de financieele toestand werd dan toch iets beter. Met den aanvang van 1812 werden de Fransche belastingen ingevoerd, die

1811 Hulde overgt
1812 Febr. de prijs v. 't koren stijgt

veel minder drukten dan de Nederlandsche, al vielen lang niet alle in den smaak. Napoleon zelf had deze tijding aangekondigd, toen hij met zijne gemalin Marie Louise in 1811 Nederland bezocht, waar hij met groote onderdanigheid ontvangen werd. Eenige verbetering beloofde verder de opheffing der eerst gehandhaafde douane-linie voor den invoer in het overige Frankrijk (October 1812); zij opende althans een ruimer afzetgebied voor landbouw- en industrieproducten.

Napoleon's bezoek.

Napoleon's val.

De Fransche overheersching duurde tot het einde van 1813. De val van Napoleon's macht begon met den tocht naar Rusland, die de vernietiging van een groot deel van zijn leger veroorzaakte. Met groote krachtsinspanning bracht hij in 1813 een nieuw leger op de been. Nieuwe lichtingen werden opgeroepen; een garde d'honneur uit aanzienlijke jongelieden werd opgericht, waarvan de bedoeling was ze als onderpand te gebruiken voor de trouw der ouders. Deze maatregelen wekten hier te lande, waar in het voorjaar van 1813 enkele kleine opstootjes, o.a. te Leiden, voorvielen, groote verontwaardiging; enkele der voor de garde opgeroepen jongelieden, wier krijgsdienst vroeger afgekocht was, weigerden op te komen, o.a. een zoon van Van Hogendorp; ze werden toen met geweld gedwongen. Maar Napoleon was in 1813 niet sterk genoeg meer, om het zich nu opnieuw tegen hem vormende verbond van mogendheden (o.a. Pruisen, Rusland, Engeland, Oostenrijk) te overwinnen. Midden-October werd hij door de bondgenooten verslagen bij Leipzig, waarna zijne macht buiten het eigenlijke Frankrijk overal ineenviel; in dit land zelf hield hij zich nog tot het begin van April 1814 staande. In Nederland begon spoedig na de nederlaag van Leipzig een beweging, die op de losmaking van Frankrijk uitliep.

Blijvende gevolgen van den Franschen tijd.

Hiermede eindigde voor Nederland een tijd van zware beproeving. Maar ook had de Fransche tijd in belangrijke mate gunstige gevolgen, die blijvend zijn geweest: de één- en ondeelbaarheid van den staat; de invoering van een éénhoofdig gezag. De staatsregeling, voorzoover gebouwd op deze beginselen, bleef na 1813 onaangetast. Verder waren vrijheid van godsdienst en van drukpers, vroeger tot op zekere hoogte wel bestaande, maar niet wettig erkend, meer bevestigd. En eindelijk: de oude partijverdeeling voor en tegen Oranje was, zooals spoedig zou blijken, verdwenen en iets meer dan vroeger was het Nederlandsche volk in het gemeenschappelijk lijden één geheel geworden.

1812 Maart – Cuvier brengt rapport uit over het Openb. Onderwijs in Holland – Zeer gunstig wat betreft het L.O. (georganiseerd v. 1801–1806); de Latijnsche scholen zijn verouderd – De universiteiten zijn niet t. d. graad v. ontwikkeling gebracht, die mogelijk was geweest, want ... er waren er te veel geweest. Cuvier wilde er twee handhaven Leiden – Groningen en de Illustre school te Amsterdam kan een wetenschappelijke instelling worden, waar 3 les werd gegeven

VIII. Het Koninkrijk der Nederlanden.

§ 54. HET HERSTEL DER ONAFHANKELIJKHEID. DE VEREENIGING MET BELGIË.

In het begin van November 1813 werd Napoleon's nederlaag bij Leipzig in Nederland bekend. Reeds na den tocht naar Rusland had Gijsbert Karel van Hogendorp, die zich voortdurend buiten de regeering gehouden had, geheime verbindingen aangeknoopt met enkele vrienden, om een opstand tegen Frankrijk voor te bereiden. Hij, die in de nu komende dagen schitterende blijken van beleid en durf gaf, werd de leider, zoodra de gunstige gelegenheid, om te beginnen, kwam. Dit was het geval, toen de bevelhebber van de troepen in Nederland, de generaal Molitor, op 14 November met zijne hoofdmacht van Amsterdam naar Utrecht ging; hij deed dit om de nadering van Pruisische en Russische legerafdeelingen, die toen reeds in het Oosten over de grens trokken. Dienzelfden avond ontstond er een hevige volksbeweging te Amsterdam, op gang gebracht door den oud-kapitein-ter-zee May, die in betrekking stond tot Van Hogendorp; de douanehuisjes werden in brand gestoken. Den volgenden morgen verliet Lebrun, evenals de meeste Fransche ambtenaren, Amsterdam; zij begaven zich naar Frankrijk. Te Amsterdam vormde zich nu een voorloopig bestuur, dat zich de handhaving der rust ten doel stelde, zonder bepaald tegen Frankrijk partij te kiezen; enkelen, als de kapitein der schutterij Anton Reinhard Falck, wilden wel verder gaan, maar de meerderheid durfde dit niet aan. Anders verliep de beweging in Den Haag, waartoe Van Hogendorp 17 November het sein gaf; hier openbaarde zich onmiddellijk een sterke Oranje-gezindheid. Velen, onder wie Van Hogendorp's zoons en de graaf Van Limburg-Stirum, vertoonden zich, met Oranje getooid, op straat; een proclamatie werd verspreid, waarin van den terugkeer van Oranje als een vaststaand feit gesproken werd. Eenige oud-regenten, onder wie Van Hogendorp en Van der Duyn van Maasdam, benoemden Van Stirum tot voorloopig gouverneur van Den Haag in naam van den Prins van Oranje; hier werd dus wel kleur

Van Hogendorp.

Oproer te Amsterdam.

In Den Haag.

bekend. De troepen in den Haag waren niet talrijk genoeg, om de beweging te bedwingen; zij verlieten nog op denzelfden dag de stad.

Voorloopig bestuur.

Het gold nu verder de vorming van een voorloopig landsbestuur. Van Hogendorp begreep hiervan al de beteekenis: was er geen bestuur, wanneer de Pruisen en Russen verder kwamen, dan bestond er alle kans, dat Nederland als veroverd gebied beschouwd zou worden. Zijne bedoeling was nu de oude regeering van vóór 1795 voorloopig te herstellen; van deze zouden dan de noodige verbeteringen kunnen uitgaan. Hij riep daartoe te zijnen huize tegen 18 November een vergadering van oud-regenten bijeen; verscheidene verschenen, maar de meerderheid aarzelde, toen het op het nemen van belangrijke besluiten aankwam. Zonder iets besloten te hebben, ging de vergadering uiteen. Niet beter ging het in een tweede bijeenkomst op 19 November, waartoe ook regeeringsleden van nà 1795 opgeroepen waren. In het algemeen was er bij de aanzienlijken weinig lust om iets te wagen; onder het volk was de stemming beter. Onder deze niet zeer bemoedigende omstandigheden besloten toen Van Hogendorp en Van der Duyn, vooral op aandrang van de officieren der Haagsche schutterij en van Van Stirum, samen het voorloopig landsbestuur in naam van Oranje op zich te nemen; dit deden ze bij proclamatie van 21 November. Het was een moedige daad, zoowel om de terughoudendheid der meeste oud-regenten als om het van de Franschen uit Utrecht dreigende gevaar.

Verdere bevrijding.

Eenige moeilijke dagen volgden voor dit nieuwe bestuur. De Franschen, die ook Gorkum en Naarden nog bezet hadden, namen gedurende eenigen tijd Woerden opnieuw in bezit en bedreigden dus Den Haag op korten afstand. De lust, om het landsbestuur te erkennen, dat zelf over haast geen troepen beschikte, was op verschillende plaatsen niet groot; Amsterdam, waarheen de Leidsche hoogleeraar Melchior Kemper met Fannius Scholten als afgevaardigden van het bestuur gingen, weigerde eerst. Beter werd de toestand, toen de troepen der Russen en Pruisen verder optrokken; 24 November verschenen de Kozakken in Amsterdam en toen verklaarde ook deze stad zich voor Oranje. De Pruisen onder Von Bülow drongen in Gelderland door, waar Arnhem na een bestorming genomen werd. Toen trok Molitor met zijne zwakke hoofdmacht naar het Zuiden en daarmede was in het einde van November het grootste gevaar geweken. Enkele plaatsen bleven echter nog bezet, o.a. Gorkum, Naarden, Deventer, Delfzijl en Den Helder, waar Verhuell commandeerde, die zijne trouw aan Napoleon tot het uiterste dreef.

Komst van den Prins van Oranje. Zoo was de toestand, toen de Prins van Oranje in het land kwam. Deze had na 1806 (blz. 258, noot 1) meest vertoefd op zijne bezittingen in Silezië. In het begin van 1813 ging hij naar Engeland, waar hij den meesten steun voor zijne plannen hoopte te vinden: hij wilde Nederland bevrijden en hij had de hoop, om België ook voor zijn huis te winnen (blz. 237), volstrekt niet opgegeven. Toen de opstand in Nederland begon, was hij nog in Engeland. Hier vonden hem twee afgevaardigden, die met brieven van Van Hogendorp tot hem kwamen. Onmiddellijk was hij bereid naar Nederland te gaan. 30 November landde hij te Scheveningen en werd hier, evenals in Den Haag, met uitbundige geestdrift ontvangen. De groote vraag was toen, welke staatkundige positie hij zou innemen. De volksstemming uitte zich zeer bepaald ten gunste van een hem op te dragen souverein gezag; zoowel oud-Oranje-gezinden als oud-patriotten waren het hierover eens. De Prins liet zich reeds in den avond van 30 November onder den indruk der van alle kanten, ook door Van Hogendorp, geuite wenschen overhalen het souverein gezag aan te nemen. Toen hij een paar dagen later in Amsterdam kwam, werd een door Kemper opgestelde proclamatie uitgevaardigd, waarin te kennen werd gegeven, dat de Prins de regeering als Willem I met den titel van souverein vorst zou aanvaarden; den koningstitel wilde hij toen niet. Tegelijkertijd werd de samenstelling van een grondwet in het vooruitzicht gesteld; daarmede was dus beslist, dat Nederland een constitutioneele monarchie zou worden.

De souvereine vorst.

Grondwets-commissie. Reeds in December werd een commissie benoemd tot het ontwerpen eener grondwet. Deze commissie bestond uit vijftien leden; Van Hogendorp was voorzitter. Tot leiddraad voor de beraadslagingen diende een door den laatstgenoemden in 1812 ontworpen schets, waarin echter nu belangrijke wijzigingen gebracht werden. Van Hogendorp nl. wilde in vele opzichten naar het oude terug en het monarchaal gezag niet al te sterk maken. Tegenover zijne opvatting stond een andere, die meer van het nieuwe wilde behouden en aan het monarchaal gezag groote kracht geven; deze opvatting werd in de commissie het sterkst vertegenwoordigd door Van Maanen, die in den Napoleontischen tijd zeer monarchaal gezind geworden was. Het ontwerp, zooals de commissie het samenstelde, was een compromis der beide opvattingen; bij enkele artikelen, wanneer de commissie tot geen beslissing kon komen, besliste Willem I, die in het algemeen meer op de hand van Van Maanen dan op die van Van Hogendorp was.

Grondwet van 1814.

Volgens deze grondwet kreeg de souvereine vorst, wiens waardigheid in de mannelijke en vrouwelijke linie erfelijk werd, de uitvoerende macht, waarin hij door een Raad van State en ministers werd ter zijde gestaan; hij deelde de wetgevende macht met de Staten-Generaal, uit 55 leden bestaande. De bevoegdheid van dit lichaam was niet groot: het had het recht van initiatief (het recht om wetsvoorstellen te doen); het moest beslissen over door den souvereinen vorst gedane wetsvoorstellen en de staatsbegrooting mede vaststellen. Deze werd gesplitst in een begrooting voor gewone, die voor altijd zou gelden, en een voor buitengewone uitgaven, die jaarlijks zou worden behandeld. Grootendeels was dus de macht der Staten-Generaal van vóór 1795 op den souvereinen vorst overgegaan; diens bevoegdheden waren zeer omvangrijk: verklaren van oorlog en vrede, opperbestuur der koloniën, opperbevel van leger en vloot. De samenstelling der Staten-Generaal was in zóó verre gelijk aan vroeger, dat de leden benoemd werden door de provinciale Staten; echter waren er nu uit iedere provincie, berekend naar het aantal inwoners, een bepaald aantal leden (uit Holland b.v. 22); er werd hoofdelijk en zonder ruggespraak gestemd en bij meerderheid van stemmen beslist. De Staten der provinciën, waarvan de oude grenzen hersteld werden, bestonden als vroeger uit de standen: afgevaardigden van edelen en stedelijke regeeringen, waarbij nu ook het platteland vertegenwoordigd bleef; zij hielden alleen administratieve bevoegdheid: van het herstel hunner souvereiniteit was dus geen sprake, evenmin als van het herstel der Generaliteitslanden. Aan het hoofd der provinciën stond een gouverneur of commissaris namens den vorst; dit was de schakel tusschen provincie en het nu zooveel versterkte centraal gezag. De leden van vroedschappen of gemeenteraden der steden zouden door een kiescollege voor hun leven benoemd worden; stemgerechtigd waren alleen diegenen, die een vrij hooge som in de belastingen betaalden; hierdoor werd de directe volksinvloed zeer gering, maar toch ook de overheersching van een regentenoligarchie voorkomen.

Blijkt in de samenstelling der regeering duidelijk de vrij groote invloed van het nieuwe, evenzoo kwam dit in andere deelen der grondwet tot zijn recht. Vrijheid voor alle bestaande kerken tot godsdienstoefening en dus geen herstel van een staatskerk: alleen de souvereine vorst moest tot de hervormde kerk behooren; het in 1798 bepaalde over de tractementen van predikanten bleef gehandhaafd; de betaling werd tot dienaren van andere kerken uitgebreid. De conscriptie bleef bestaan, wat niet anders kon, omdat het huurlingen-stelsel tijdens de revolutie bijna overal afge-

schaft was. Eén rechtswezen werd behouden; eveneens in hoofdzaak de Fransche wetboeken.

Aanneming der grondwet.

Nadat Willem I het ontwerp goedgekeurd had, werd het onderworpen aan de goedkeuring van 600 van regeeringswege aangewezen notabelen. In Maart 1814 had een vergadering ven dezen plaats in de Nieuwe Kerk te Amsterdam; de groote meerderheid verklaarde zich voor. Daarna werd de grondwet door den souvereinen vorst bezworen. Betrekkelijk vlug was dit alles in zijn werk gegaan, zonder dat vanwege het volk veel belangstelling aan den dag gelegd was; verreweg de meesten waren er mede tevreden, dat een Oranje hen zou regeeren, hopende op de verbetering van den algemeenen toestand. Het wekte ook geen aanstoot, dat de souvereine vorst voor den eersten keer de leden der Staten-Generaal zelf aanwees.

Legervorming.

Ondertusschen had Willem I zich druk beziggehouden met de organisatie van het leger, wat met veel moeite gepaard ging. Evenzoo kostte het groote inspanning het noodige geld bijeen te krijgen; eenige der Fransche belastingen werden voorloopig behouden, eenige andere uit vroegeren tijd hersteld. Groote kracht tegen de Franschen kon ten gevolge van deze moeilijkheden niet ontwikkeld worden. Vooral met Pruisische hulp werden de Franschen in het begin van 1814 uit Gorkum en daarna uit Brabant verdreven; maar het duurde tot na Napoleon's val, voordat de andere, in het Noorden nog door hen bezette steden zich overgaven; eerst in Mei 1814 deden dit Den Helder, Naarden en het allerlaatst Delfzijl.

Vereeniging met België.

Behalve aan de Nederlandsche wijdde Willem I groote aandacht aan de Belgische zaken. België werd in het begin van 1814 bevrijd door de bondgenooten en voorloopig in hun naam bestuurd als veroverd gebied. Vooral de Engelsche regeering ijverde er voor, om het met Nederland te vereenigen; hare bedoeling was om een sterken staat te vormen tegenover Frankrijk. De andere mogendheden maakten geen overwegende bezwaren en dus werd in beginsel tot de vereeniging besloten bij den vrede van Parijs (Mei 1814), dien de bondgenooten met Frankrijk sloten. De voorwaarden voor de vereeniging werden opgesteld bij het in hoofdzaak door Willem I in overeenstemming met Engeland's wenschen ontworpen en door de mogendheden aangenomen protocol van Londen (Juni 1814): de vereeniging der beide landen zou geheel zijn, d.w.z. ze zouden in alles één staat vormen; vrijheid van godsdienst zou er bestaan; België zou op behoorlijke wijze in de Staten-Generaal vertegenwoordigd zijn; de Nederlandsche grondwet moest naar de nieuwe omstandigheden ge-

wijzigd worden. Definitief zou de zaak pas beslist worden op het congres van Weenen, waar gezanten van bijkans heel Europa samenkwamen, om den nieuwen toestand in Europa na Napoleon's val te regelen. In afwachting hiervan mocht Willem I de regeering over België, voorloopig alleen in naam der mogendheden, aanvaarden.

Koloniën-teruggave.

Spoedig na deze voorloopige regeling van de vereeniging met België kreeg een andere belangrijke zaak hare beslissing, nl. die der koloniën. Willem I had ook hierover in 1813 reeds met Engeland onderhandeld. Het bleek, dat Engeland geneigd was de meeste terug te geven, ofschoon het hiertoe niet verplicht was. Maar de Kaapkolonie, Guyana en het in 1802 door Nederland reeds afgestane Ceylon wenschte het te behouden. In Augustus 1814 werd een verdrag hiertoe tusschen Engeland en Nederland gesloten. Engeland wilde den nieuwen staat door koloniaal bezit te sterker maken. Ook gaf het een belangrijke geldsom voor den aanleg van vestingen op de Fransche grens.

Weener congres.

Het congres van Weenen kwam eerst in Juni 1815 tot een einde. Daar werden Nederland en België definitief vereenigd en wel tot een koninkrijk. Willem I kreeg zelf als schadeloosstelling voor zijne vroegere bezittingen in Duitschland [1]) het hertogdom Luxemburg, dat deel uitmaakte van den te Weenen opgerichten Duitschen bond (d.w.z. een statenbond van alle Duitsche vorstendommen, die in de plaats kwam van het in 1806 opgeheven Duitsche keizerrijk).

Luxemburg

Waterloo.

Op het oogenblik, dat deze eindbeslissing viel, bedreigde een groot gevaar het nieuwe koninkrijk. Napoleon was in Maart 1815 in Frankrijk teruggekeerd en hier opnieuw als keizer erkend. Onmiddellijk vatten de bondgenooten van 1813 en 1814 de wapenen weer tegen hem op; ook Nederland deed nu met hen mede. De beslissing viel in Juni 1815 in België, waar Napoleon vrij onverwachts een inval deed. Pruisische, Engelsche en ook eenige Nederlandsch-Belgische troepen waren hier reeds heengetrokken, maar niet op een aanval voorbereid. Napoleon versloeg de Pruisen bij Ligny (16 Juni). Op denzelfden dag trachtten de Franschen de belangrijke positie van Quatre-Bras te bezetten. Hier sloegen de Nederlanders, later door Engelsche troepen versterkt, onder het bevel van den prins van Oranje, oudsten zoon van Willem I, den aanval af. Twee dagen later volgde

---

[1]) Zoowel de Nassausche landen, die aan een anderen tak (Nassau-Weilburg) van het huis Nassau kwamen, als het vorstendom Fulda.

de beslissende slag van Waterloo, waar de Engelschen en Nederlanders onder Wellington, bij wie tijdens den slag Pruisische troepen kwamen, Napoleon overwonnen. Toen eindigde Napoleon's heerschappij ten tweeden male en nu voorgoed.

Grondwet van 1815.

Reeds in Maart 1815 had Willem I, met het oog op het toen dreigende gevaar, de regeering over België zelf in handen genomen, wat de mogendheden goedkeurden. Noodig was nu grondwetsherziening, waartoe een commissie van 24 leden benoemd werd: 12 Belgen en 12 Nederlanders; weer was Van Hogendorp voorzitter. Eerst na Waterloo en dus ook nadat het congres van Weenen de vereeniging bezegeld had, kwam de commissie met haar werk gereed. De voornaamste wijzigingen in de grondwet van 1814 waren: de souvereine vorst werd koning; de Staten-Generaal zouden uit twee Kamers bestaan; de leden (40 à 60) der Eerste Kamer werden voor hun leven door den Koning benoemd, terwijl de Tweede Kamer, die het recht van initiatief kreeg, uit 110 leden bestond, waarvan de helft Belgen; de bepaling over den godsdienst van den Koning verviel; er kwam vrijheid van drukpers; de regeering zou beurtelings een jaar in Brussel en in Den Haag zijn; de begrooting voor gewone uitgaven werd voor 10 jaar vastgesteld; het geheele rijk werd in zeventien provinciën verdeeld[1]). Luxemburg kreeg dezelfde grondwet als het koninkrijk der Nederlanden.

Aanneming der Grondwet.

In Nederland werd de gewijzigde grondwet voorgelegd aan een dubbeltallige vergadering der Staten-Generaal, zooals dit volgens de grondwet van 1814 noodig was; zij keurden de nieuwe grondwet eenstemmig goed. In België werd de grondwet aan de goedkeuring van 1604 notabelen onderworpen. Hierbij kwam het tot groote moeilijkheden. De vereeniging nl. was in België, waar het meerendeel der bevolking liefst onder Oostenrijksch gezag teruggekeerd zou zijn, lang niet populair. De grootste bezwaren tegen de vereeniging kwamen van de zijde der geestelijkheid, die in het bijna geheel Katholieke België geen vrijheid van godsdienst wilde dulden; haar voornaamste woordvoerder was Maurice de Broglie, bisschop van Gent, die op dien grond in een openbaar gemaakt geschrift de aanneming der grondwet verbood. De invloed der geestelijkheid bleek

---

[1]) Nl. in het Noorden: Holland, Zeeland, Utrecht, Gelderland, Overijsel, Drente, Groningen, Friesland en Noord-Brabant; in het Zuiden: Zuid-Brabant, Antwerpen, Oost- en West-Vlaanderen, Luik, Henegouwen, Namen, Limburg (hiertoe behoorde nu het vroegere Opper-Gelre).

duidelijk bij de stemming der notabelen: slechts ongeveer een derde deel stemde voor; 250 onthielden zich en de rest, ongeveer 800 stemde, tegen, waarbij 126 met de uitdrukkelijke verklaring, dat ze dit deden om het punt van den godsdienst. De regeering verklaarde de grondwet echter toch aangenomen: zij rekende de wegblijvers als voorstemmers en evenzoo de 126 genoemden op grond hiervan, dat de mogenheden vrijheid van godsdienst voorgeschreven hadden en dus tegenstemming hierom ongeoorloofd was.

In September 1815 werd koning Willem I te Brussel ingehuldigd; daarmede werd de vereeniging een voldongen feit.

---

§ 55. DE ZEVENTIEN NEDERLANDEN VAN 1815—1830.

Belgen en Nederlanders. Een dergelijk rijk als ten tijde van Karel V vormden de Nederlanden nu, maar met dit groote onderscheid, dat het centraal gezag beter bevestigd was en dat de vorst geen andere landen te besturen had; tegenover deze voordeelen stond het groote bezwaar, dat de volken van Noord en Zuid zich gedurende twee eeuwen haast geheel onafhankelijk van elkander ontwikkeld (blz. 112) en daardoor in vele opzichten tegengestelde belangen gekregen hadden. De wijze, waarop de Belgen in de 17e en 18e eeuw door de Nederlanders behandeld waren, was bovendien niet geschikt, om hun de vereeniging aangenaam te maken; evenmin de wijze, waarop de mogendheden in 1815 over hun lot hadden beslist. Tegenover de twee millioen Nederlanders telden de Belgen drie millioen; zij moesten het als een vernedering gevoelen, dat zij niet meer dan 55 vertegenwoordigers in de Tweede Kamer hadden, maar aan den anderen kant kon van de Nederlanders moeilijk geëischt worden, dat zij den Belgen vrijwillig een meerderheid zouden geven. De beide volken bleven, hoewel vereenigd, eigenlijk naast elkander staan; hunne samenwoning was dan ook niet hun werk, maar dat der mogendheden en dat van Willem I, voor wien het succes zijner bemoeiïngen een groote voldoening was.

Koning Willem I. Met alle toewijding gaf de nieuwe koning er zich aan, om de vereeniging duurzaam en zijn rijk welvarend te maken. Daarbij kwamen hem zijne groote werkkracht en zijn goed verstand uitnemend van pas. In wilskracht overtrof hij zijn vader en zijn grootvader beiden verre; maar ook hij miste den genialen blik der

eerste Oranjes. Eenvoudig was hij in hooge mate, evenals zijne nicht en gemalin, koningin Wilhelmina, een dochter van den Pruisischen koning Frederik Willem II; hunne hofhouding droeg er de duidelijke blijken van. Maar tevens was de koning eigenzinnig en zeer gesteld op zijn gezag: hij verdroeg moeilijk een andere meening naast de zijne; dit had het bedenkelijke gevolg, dat hij bekwame mannen, vooral den ook zeer op invloed gestelden Van Hogendorp, niet best naast zich kon dulden.

Buitenlandsche verhoudingen.

In zijne waardigheid van vorst over de zeventien Nederlanden beschouwde Willem I zich als de man, die een opdracht der mogendheden moest uitvoeren, maar op zelfstandige wijze. Een rol van eenige beteekenis in de Europeesche politiek trachtte hij niet te spelen. De Nederlanden werden in het geheel niet meer een groote mogendheid. Van 1815 af waren dit Engeland, Oostenrijk, Pruisen, Rusland, die zich in het genoemde jaar onderling tot handhaving van den op het congres te Weenen geschapen toestand verbonden, en Frankrijk, dat drie jaar later ook tot dit verbond toegelaten werd; zoolang hunne onderlinge eensgezindheid duurde, was er geen belangrijke verandering in den Europeeschen toestand te vreezen. Bij deze vijf grooten hadden de kleineren niet veel in te brengen; zij mochten zich wel aansluiten (ook Willem I deed dit) bij de zoogenoemde heilige alliantie, die bijkans heel Europa omvatte en zich het in toepassing brengen van christelijke beginselen in de regeeringswijze ten doel stelde, maar wezenlijken invloed hadden zij noch de schoonklinkende alliantie zelf. Het vijfvoudig verbond der groote mogendheden deed het werk af en werd voorloopig door den Oostenrijkschen minister Von Metternich in zeer behoudenden, streng monarchalen zin geleid; alle volksvrijheid en volksinvloed werden zooveel mogelijk geweerd. Eigenlijk was Willem I naar den maatstaf van de overheerschende opvattingen uit dezen tijd nog al vrijzinnig; hoe gezaglievend ook, de koning ontzag de grondwet tot op zekere hoogte en eerbiedigde de daarin verleende rechten. Von Metternich en zijne naaste aanhangers waren hem dan ook niet bijster goedgezind, vooral niet toen hij weigerde maatregelen te nemen tegen naar België uitgeweken Franschen, die het met de nieuwe regeering in hun land niet konden vinden; eerst, toen in 1820 een samenzwering onder hen te Brussel ontdekt werd, verbande de koning verscheidene hunner.

De binnenlandsche aangelegenheden van het nieuwe koninkrijk waren veel belangrijker dan de buitenlandsche zaken. Er viel zeer veel te regelen en bijna voortdurend was hierbij te kampen met uiteenloopende

belangen van Noord en Zuid. De allermeeste moeite gaf in de eerste jaren de onverzoenlijke houding, door een groot deel der Katholieke geestelijken in het Zuiden aangenomen. Zij verboden den Katholieken den eed op de grondwet af te leggen, wat dan ook door een aantal ambtenaren geweigerd werd. De Broglie verklaarde zich in 1816 zelfs tegen gebeden in de kerk bij de aanstaande geboorte van een kind van den Prins van Oranje. Om zijne houding liet de regeering hem in 1817 vervolgen, waarna hij het land verliet; hij werd veroordeeld tot deportatie en een priester, die het in een Belgisch blad voor hem opnam, tot twee jaar gevangenisstraf. Dit hielp niet veel. De Broglie bleef van Frankrijk uit op verzet aandringen tot zijn dood in 1821. Eerst daarna kwam er onder de Katholieken wat meer berusting, althans voorloopig. Het bleef voortdurend zeer hinderlijk, dat er geen overeenkomst met den paus bestond, waarbij de verhouding van Katholieke kerk en regeering afdoende geregeld was. De houding van den paus was weinig toeschietelijk: hij moedigde eerder het verzet van De Broglie en de zijnen aan.

Katholieken in België.

Regeling der Financiën.

Zeer moeilijk was ook de regeling der financiën. Aangaande de staatsschuld was reeds in 1814 bepaald, dat ze verdeeld zou worden in één derde „werkelijke" en twee derde „uitgestelde" schuld; van de eerste alleen zou rente betaald worden, zoodat eigenlijk de tierceering gehandhaafd bleef; maar doordat jaarlijks een deel van de uitgestelde schuld in de werkelijke opgenomen zou worden, zou langzamerhand de geheele schuld weer erkend zijn; de rente werd geconverteerd in $2^1/_2$ %. Hierdoor was het mogelijk, vooral nu ook België de staatsschuld meedroeg, geregeld de rente te voldoen; men trachtte tevens jaarlijks een deel der schuld te delgen. Noodig was bovendien een regeling der belastingen en hierbij kwamen zeer groote bezwaren. België had een belangrijke industrie en wilde daarvoor gaarne beschermende rechten; Nederland had deze voor zijn handel liefst niet. Daarom leverde vooral de vaststelling van het tarief van in- en uitvoerrechten moeilijkheden op. De koning, hierin voorgelicht door Appelius als minister van financiën, was bij de eerste regeling van 1816 den Belgen in dit opzicht het meest ter wille, maar wekte daardoor in het Noorden verzet, vooral van de zijde van Van Hogendorp, die sedert 1814 de hooge waardigheid van vice-president van den Raad van State bekleedde. Dit verzet deed tusschen den koning en zijn eersten dienaar, wier onderlinge sympathie nooit groot geweest was, een breuk ontstaan: Van Hogendorp kreeg, naar het heette op verzoek, ontslag, maar als lid van de Tweede Kamer bleef hij tegen

het financieel beleid der regeering zijn verzet volhouden, zoodat Willem I hem in 1819 zelfs zijn titel van minister van staat ontnam. Eerst in 1821 gaf de regeering aan de bezwaren van het Noorden iets toe: een nieuw tarief, waarbij wat meer met de handelsbelangen rekening gehouden was, kwam toen tot stand. Maar dit lokte heftig verzet van België uit, waar vooral de gelijktijdige invoering eener belasting op het gemaal en het geslacht (brood en vleesch) groote verbittering wekte. Overigens golden in het koninkrijk in hoofdzaak de algemeene belastingen, vroeger door Gogel ontworpen.

Drukpers-vervolging.

In de Staten-Generaal, vooral in de Tweede Kamer, gaven vooral deze financieele regelingen tot strijd aanleiding. Daarnaast werd van Belgische zijde het optreden van de regeering tegen voor haar ongunstige uitingen in de pers krachtig aangevallen als strijdig met de grondwet. De regeering, hier vooral door Van Maanen als minister van justitie geleid, grondde hare inderdaad vrij strenge vervolgingen op een wet, in 1815 tijdens Napoleon's terugkeer inderhaast gemaakt, die in de toen buitengewone omstandigheden de persvrijheid beperkt had. Overigens waren de Staten-Generaal zeer volgzaam in de eerste jaren; in het algemeen namen beide Kamers zonder veel tegenstand aan, wat hun voorgelegd werd. En in de financieele zaken kreeg de regeering de handen meer vrij, toen het in 1822

Amortisatie-syndicaat.

gelukte de bevoegdheid van het voor de delging van staatsschuld in 1816 ingestelde college (amortisatie-syndicaat) belangrijk uit te breiden: dit kreeg toen de beschikking over een groot deel van de staatsinkomsten en werd behalve met het algemeene beheer der staatsschuld belast met het doen van een deel der uitgaven; hierdoor werd het financie-wezen aan het toezicht der Staten-Generaal zoo goed als geheel onttrokken. Van dezen tijd af vermeerderde de schuld in plaats van af te nemen!

Rijks-verdediging.

Begrijpelijkerwijze gaf Willem I zich veel moeite de weerbaarheid van zijn rijk te verbeteren; hij was dit tegenover de mogendheden verplicht. Zijn voornaamste raadsman in dezen was eerst zijn oudste zoon, die onder Wellington in den strijd tegen Napoleon in Spanje reeds vóór 1813 den krijg had leeren kennen en in den veldtocht van 1815 blijken van groot militair talent gegeven had. Maar evenmin als Van Hogendorp kon de Prins van Oranje het met den koning goed vinden: 's konings eigenzinnigheid had ten gevolge, dat Prins Willem, naar zijn zin niet genoeg vrij gelaten in de legerorganisatie, zich in 1817 aan de militaire opperleiding onttrok. In plaats van den kroonprins trad 's konings tweede zoon, prins Frederik,

die veel minder ervaring had, nu in de krijgszaken meer naar voren. Dit deed aan de militaire zaken geen goed. De vorming van een leger uit Noord en Zuid door de conscriptie kreeg zeer langzaam haar beslag. Veel werd gedaan voor de versterking der vestingen aan de Fransche grens.

Welvaartsbevordering.

Groote bedrijvigheid ontwikkelde de koning, om de stoffelijke welvaart en de geestelijke ontwikkeling in zijn rijk te bevorderen; hierin toonde hij zich een geestverwant van verscheidene vorsten uit de 18e eeuw, de zoogenaamde verlichte despoten, die meer dan vroegere vorsten hunne aandacht aan deze zaken gewijd hadden. Vele maatregelen in het belang van nijverheid en landbouw, van handel en visscherij werden genomen; geldelijk steunde de regeering zelf industrieele ondernemingen, waartoe een afzonderlijk fonds ingesteld werd. Vooral aan verbetering van het verkeer werd zorg besteed; een groot aantal kanalen werden aangelegd, als b.v. de Zuid-Willemsvaart, het Apeldoornsche, het Voornsche en het Noord-Hollandsche kanaal, het laatste om den over de Zuiderzee moeilijk wordenden toegang naar Amsterdam te verbeteren. Ook aanleg van nieuwe wegen en onderhoud van de in Napoleon's tijd voor militaire doeleinden aangelegde straatwegen hadden plaats, evenals verbetering van havenwerken in verschillende steden.

Onderwijs.

Tot bevordering der volksontwikkeling werd het lager onderwijs volgens de wet van 1806 vooral in België, dat hierin zeer achterlijk was, uitgebreid; dit was tegen den zin der Katholieke geestelijkheid, die het onderwijs liever geheel onder haar toezicht wilde houden. Ook het hooger onderwijs werd in België belangrijk uitgebreid; evenals het Noorden, waar Willem I drie universiteiten te Leiden, Utrecht en Groningen liet bestaan, kreeg ook België er drie: naast de oude van Leuven kwamen die te Gent en Luik. Met groote ernst streefde

Taal.

de regeering er naar de Nederlandsche taal in België meer tot haar recht te doen komen; maar hare pogingen stuitten hier op grooten tegenstand niet alleen bij de Walen, maar ook bij de verfranschte Vlamingen in de hoogere standen. Toch ging de regeering er in 1823 toe over in de Vlaamsche deelen van België, waar de lagere standen uitsluitend Vlaamsch spraken, het Nederlandsch tot de eenige van staatswege te gebruiken taal voor te schrijven; elders in België hadden Fransch en Nederlandsch gelijke rechten. Evenals de wetenschap, in het bijzonder de studie van Nederlandsche taal- en letterkunde en geschiedenis, zoo werd ook de kunst van regeeringswege aangemoedigd, o. a. door het ondersteunen van talentvolle kunstenaars en het inrichten van musea.

Algemeene toestand. Niettegenstaande de drukke bedrijvigheid van de regeering waren er onder het Nederlandsche volk in den eersten tijd na 1815 weinig teekenen van een krachtige herleving. Vooral in het Noorden was het een stille, zelfgenoegzame tijd. Een kunst van groote beteekenis ontstond nu evenmin als in den Franschen tijd. **Kunst.** Aan de over het algemeen heerschende stemming gaf de kalme, gemoedelijke Tollens uit Rotterdam onder de dichters het sterkst uiting; het „Wien Neerlandsch Bloed" is van hem. Onder de prozaschrijvers nam de, evenals Tollens, zeer populaire hoogleeraar Van der Palm, ook als redenaar beroemd, de eerste plaats in; hij schreef in zeer hoogdravenden stijl o.a. een gedenkschrift van de vrijheids-herstelling van 1813. Gaarne vermeiden de Nederlanders van dien tijd zich in hunne vroegere grootheid, waarop ze niet weinig trotsch waren, maar ze spanden zich weinig in, om hunne voorouders der 17e eeuw te evenaren. De groote stroomingen op letterkundig en godsdienstig gebied, die in Europa in het eerste deel der 19e eeuw ontstonden, hadden op de meeste Nederlanders van dien tijd geen vat. Een uitzondering maakte Bilderdijk, die op de hem eigen hartstochtelijke wijze zijn afkeer van de beginselen der revolutie te kennen gaf, vooral in zooverre deze tegen den godsdienst ingingen; zoodoende werd hij de **Bilderdijk en het Réveil.** eerste vertegenwoordiger in Nederland van het „réveil", dat ontstond in Zwitserland en streefde naar een dieper godsdienstleven in het Protestantisme; hierdoor kwam het in scherpe tegenstelling met de toen in de Nederlandsche Hervormde Kerk (zoo heette de vroegere staatskerk officiëel sedert 1816) overheerschende lauwheid en onverschilligheid. Maar Bilderdijk vond zeer weinig waardeering, ook bij den koning; alleen op een kleinen kring van leerlingen, die een privaatcollege van hem te Leiden volgden, had hij veel invloed, het allermeest op den tot Christen bekeerden Jood Da Costa, die zelf een vermaard dichter werd en een vurig bestrijder van den tijdgeest tevens.

Staatkundige verhoudingen. Kalm als in de letterkunde en den godsdienst bleef het in het Noorden ook op staatkundig gebied. Alleen Van Hogendorp, de Leidsche hoogleeraar Kemper en enkele anderen mochten zich soms kritiek veroorlooven op de regeering, van een eenigszins krachtige oppositie was geen sprake. Men liet „vader Willem", zooals de koning wel genoemd werd, naar zijne inzichten regeeren; men liet in de stedelijke en provinciale besturen de leiding aan de aanzienlijksten: edelen en gegoede burgers, die door het zeer beperkte kiesrecht alleen gekozen konden worden. In dit opzicht was het in België, waar zich de kunst ook weinig krachtig uitte,

anders. Niet alleen van de zijde der geestelijkheid ging hier verzet uit, maar ook van de zijde van een aantal mannen, vooral jongeren, die de regeering te weinig vrijzinnig vonden. Deze liberalen, zooals men ze naar Spaansch en Fransch voorbeeld toen begon te noemen, waren voorstanders van meerderen volksinvloed op de regeering en van grootere volksvrijheden; zij eischten in nieuwen vorm de toepassing op staatkundig gebied van de denkbeelden, die in de 18e eeuw zooveel invloed gehad hadden, maar in Napoleon's tijd onderdrukt waren. In den beginne waren deze liberalen koning Willem's regeering niet slecht gezind geweest; zij juichten de vrijheid van godsdienst toe; uit hunne rijen kwamen de meeste voorstemmers van de grondwet van 1815. Maar in de praktijk viel de regeering niet mee. Meermalen werden belangrijke zaken bij koninklijk besluit afgedaan, waarvoor naar de opvatting der liberalen de medewerking der Staten-Generaal noodig was geweest; de financieele politiek en de drukpersvervolgingen griefden hen en vervreemdden hen van de regeering, die hen niet genoeg ontzag. Het meest vond men ze onder de Walen, vooral in Luik; zij stonden in betrekking met Fransche liberalen, die tegen de toenmalige Fransche regeering dergelijke bezwaren, hoewel sterker, hadden als zij tegen de hunne.

Liberalen.

Handel en Nijverheid.

Meer bloei dan op geestelijk gebied was er in de voornaamste bronnen van bestaan. Na den Franschen tijd was er een belangrijke herleving hierin merkbaar, zoowel in België als in Nederland; hierop had de regeering door hare maatregelen eenigen invloed ten goede. Voor het Noorden waren ook nu handel en scheepvaart van de meeste beteekenis, al overtrof Engeland Nederland hierin verre; het gelukte ook volstrekt niet alle in den Franschen tijd verloren handelsbetrekkingen te herwinnen. Zoo was de Levant-handel haast geheel vervallen; daarentegen was die op Duitschland, Frankrijk en de Oostzee weer vrij belangrijk. Amsterdam werd hiervan opnieuw het middelpunt, evenals het dit bleef van den belangrijken geldhandel; het werd ook de zetel van de in 1814 gestichte Nederlandsche Bank, die de plaats innam van de vroegere stadsbank (blz. 115). Naast Amsterdam was Rotterdam voor den handel op Engeland en Duitschland, evenals vroeger, van belang; enkele andere steden als Dordrecht (nu zonder stapelrechten, die met alle andere bijzondere voorrechten in 1795 waren afgeschaft), Groningen, Harlingen en Hoorn hadden ook een vrij aanzienlijken handel. Maar de vroeger belangrijke steden aan de Zuiderzee waren bijna alle voorgoed in verval; evenzoo Veere. Dit hing voor een deel samen met de mindere beteekenis van

de zeevisscherij, die wel weer opkwam, maar door de vele concurrentie weinig winst gaf; met de walvischvangst was het zoo goed als gedaan. In het Zuiden trok Antwerpen de voordeelen van zijne gunstige ligging, sedert de toegang tot de Schelde vrij was; het had een voor Amsterdam niet onderdoend handelsverkeer. Maar in het algemeen was België meer een land van industrie. Vooral de mijnontginning, die er reeds vroeger een groote plaats innam, breidde zich zeer uit. Henegouwen, Namen en Luik waren er de centra van. In nauw verband er mede stond de metaalbewerking, waarvoor op verschillende plaatsen groote fabrieken bestonden; vooral de werktuigfabrieken van Seraing, waarin de koning zelf kapitaal stak, waren bekend: er werkten hierin een 2500 arbeiders. In deze industrie werd reeds druk gebruik gemaakt van de in de 18e eeuw in Engeland uitgevonden stoommachine, die van dezen tijd af meer invloed begon te krijgen. Zij vond ook reeds eenige toepassing in de weef-industrie, die nu in het Zuiden meer omvang kreeg dan in het Noorden; Gent werd de zetel van een zeer belangrijke katoen- en linnennijverheid en op verschillende andere plaatsen in het Zuiden bloeide deze ook. De stoommachine bevorderde het werken in fabrieken, die tot nu toe weinig voorkwamen; daardoor werd de huisindistrie in enkele bedrijven onmogelijk.

Platteland. Op het platteland was de toestand slechter dan in de steden. In het Noorden kwamen in 1820 en 1825 overstroomingen voor, die veel schade aanbrachten. De landbouw leverde door de zeer lage graanprijzen weinig op; de regeering trachtte hierin te voorzien door verhooging van invoerrecht op buitenlandsch graan, wat den handel benadeelde. Toch werd er een begin gemaakt met het ontginnen van nieuwe landen, vooral in Drente. Dit ging uit van de in 1818 opgerichte Maatschappij van Weldadigheid, die door het stichten van landbouwkoloniën de armoede wilde bestrijden; hare voornaamste stichtingen waren Willemsoord en Frederiksoord, het laatste genoemd naar Prins Frederik, die in de Maatschappij groot belang stelde. Van regeeringswege werd dit werk gesteund. De Maatschappij richtte ten dienste der regeering de bedelaarskoloniën Veenhuizen en Ommerschans op, die later door de regeering voor eigen rekening overgenomen werden. Plannen werden ook ontworpen tot droogmaking van de Haarlemmermeer; met dit groote werk is in 1840 begonnen: het was in 1852 voltooid.

Koloniën. Veel minder voordeel dan vroeger leverden de betrekkingen met de koloniën nu op. Na de teruggave er van door Engeland, die in 1816 plaats had, werd veel van de door Raffles ingevoerde hervormingen gehandhaafd: zoo de door hem georganiseerde bestuurs-

inrichting; de landrente, door de inlanders op te brengen in plaats van de vroegere gedwongen leverantie van producten; de vrije handel voor Nederlanders en vreemdelingen, maar de eersten werden nu door een gunstiger tarief (de zgn. differentieele rechten) beschermd; op de Molukken bleef een staatsmonopolie voor specerijen bestaan. Toch konden de Nederlandsche kooplieden tegen de concurrentie der Engelsche, die in den buiten-Europeeschen handel een zeer grooten voorsprong hadden, niet op; Engeland voerde in Indië veel meer katoen-fabrikaat in dan Nederland zelf en kon daardoor ook meer Indische waren koopen en op de Europeesche markt brengen. Verscheidene moeilijkheden, waarmede de regeering in den eersten tijd na 1816 in Indië te kampen had, hielden ook de ontwikkeling der handelsbetrekkingen tegen. Engeland zelf was aan die moeilijkheden niet zonder schuld. Vele Engelschen, die den rijkdom van Indië hadden leeren kennen, betreurden de teruggave. Raffles zelf, die tot hen behoorde, stookte als bestuurder van het sedert de 17e eeuw Engelsche Benkoelen voortdurend tegen het Nederlandsche gezag op Sumatra. Zoo brak in 1821 in Palembang een gevaarlijke opstand uit, die eerst na twee jaar bedwongen werd. Raffles stichtte tevens Singapore op een eilandje bij Malakka, welke stad een mededingster voor Batavia moest worden. Aan de gevaren van Engelsche zijde kwam pas een einde door het belangrijke verdrag met Engeland van 1824, waarbij dit beloofde geen kantoren in den archipel ten Zuiden van Singapore te zullen vestigen, terwijl het geheel Sumatra (dus ook Benkoelen) aan Nederland overliet, echter op voorwaarde, dat de onafhankelijkheid van Atjeh, dat een verdrag met Engeland gesloten had, zou erkend worden; Nederland stond Malakka af met enkele factorijen, die het nog in Voor-Indië had; beide volkeren zouden in elkanders koloniën mogen handeldrijven; zij mochten daar alleen de helft hooger dan eigen onderdanen belast worden.

Verdrag met Engeland van 1824.

Nederlandsche Handelmaatschappij.

Na dit verdrag deed de regeering een ernstige poging, om het verkeer van Indië met Nederland te verlevendigen door het begunstigen van de oprichting der Nederlandsche Handelmaatschappij (1824), die zich alleen op handeldrijven toelegde. De deelname in deze maatschappij was zeer groot, zoodat zij met een kapitaal van $37^{1}/_{2}$ millioen kon beginnen; de koning zelf had voor 20 jaar $4^{1}/_{2}\,^{0}/_{0}$ rente aan de aandeelhouders gewaarborgd. De regeering begunstigde haar ook door hare eigen vrachten van en naar Indië door haar te laten verschepen. Voorloopig echter werkte zij met groot verlies, al werd het verkeer met Indië inderdaad drukker en

al werd nu het Engelsche overwicht op handelsgebied in Indië gebroken. Ook de weefindustrie, eerst vooral de Belgische, profiteerde er van, omdat de Handelmaatschapp belangrijke bestellingen bij haar deed.

Opstand op Java.

De ontwikkeling der Handelmaatschappij werd in de eerste jaren belemmerd door een opstand in midden-Java. Deze opstand, die in 1825 in Djokjakarta begon onder leiding van Dipo Negoro, een voogd van den minderjarigen sultan, was een gevolg van het zeer dure en voor Java zeer drukkende bestuur van baron Van der Capellen, den eersten gouverneur-generaal na 1816. Het zag er eenige jaren gevaarlijk uit, omdat Dipo Negoro een bekwaam en dapper man bleek en omdat zich de beweging over heel midden-Java uitbreidde. Eerst in 1830 kon generaal de Kock er na zeer veel inspanning een einde aan maken.

Belgische klachten.

De welvaartstoeneming, die handel en nijverheid aanbrachten, was, in het algemeen beschouwd, in het Zuiden grooter dan in het Noorden. Toch verzoende dit de Belgen niet met de vereeniging. Hoe kon het ook? Al deed de koning nog zooveel, om België tot bloei te brengen, hij kon de tegenstellingen van dit land en Nederland daarmede niet wegnemen en evenmin de Belgen doen vergeten, dat zij in de regeering de minderen waren. De tegengestelde belangen kwamen in de kerk, in de financien, in de taal voortdurend, dan wat meer, dan wat minder duidelijk, uit; de klachten over achterstelling van de Belgen bij de Nederlanders, niet alleen in zooverre de grondwet dit vereischte, maar ook bij benoemingen tot ambten, waren, hoewel zeer overdreven, niet van de lucht. Omstreeks 1820 werd er van enkele zijden reeds aangedrongen op een administratieve scheiding van de beiden landen, d.w.z. dat ze onder denzelfden koning zouden blijven, maar met verschillende regeeringen; Willem I echter wilde hiervan niets weten: hij meende, dat de bezwaren op den duur wel zouden verdwijnen. Eenige jaren, vooral toen het van 1821 af op kerkelijk gebied wat rustiger werd, scheen hij gelijk te zullen krijgen; maar van 1825 af werd de toestand veel ernstiger, omdat toen de moeilijkheden met de Katholieke kerk opnieuw begonnen.

Nieuwe moeilijkheden met de Katholieken.

In het genoemde jaar nl. bepaalde de regeering, dat er aan de hoogeschool van Leuven een „philosofisch college" zou opgericht worden, waar de Katholieke geestelijken voor de Nederlanden van staatswege opgeleid zouden worden; verder, dat de voorbereidende opleiding dier geestelijken van staatswege zou geschieden. De bedoeling hiervan was de geestelijkheid en daarmede de kerk meer onder invloed van

den staat te brengen en vooral den invloed der Jezuïten te verminderen; de regeering ging hiertoe over, omdat zij met den paus niet tot een overeenkomst (concordaat) kon geraken. Hevige verbittering lokten deze besluiten uit; zelfs de zeer gematigde aartsbisschop van Mechelen, De Méan, een der weinige geestelijken, die tegenover de regeering tot nu toe tegemoetkomend geweest waren, verzette zich. De uitvoering der besluiten stuitte dan ook op groote moeilijkheden, die de regeering trachtte weg te nemen door nieuwe onderhandelingen te Rome over een concordaat. In 1827 kwam dit nu eindelijk tot stand: de koning stemde toe in het facultatief stellen van het bezoeken van het Leuvensche college door aanstaande geestelijken; de paus zijnerzijds stemde er in toe, dat de koning op het benoemen van bisschoppen, die nu ook, ten getale van drie, in het Noorden zouden komen, invloed kreeg. Dit gaf een kans op een betere verstandhouding met de Katholieken. Maar ongelukkigerwijze kwam het niet tot de uitvoering van het concordaat, dat bij de Protestanten levendig afkeuring verwekte: zij wilden geen bisschoppen in het Noorden. De ontstemming aan Katholieke zijde werd er nu niet minder op. Zij werd ook levendig gehouden door scherpe vervolgingen van schrijvers, die zich tegen de regeering durfden uiten.

Concordaat met den Paus.

Liberale oppositie.

In denzelfden tijd werd de liberale oppositie in België, evenals in Frankrijk, scherper. Ofschoon tusschen de Katholieken en liberalen het verschil groot was, kwamen zij door beider tegenstand tegen de regeering toch tot elkander; zij hadden overeenkomstige meeningen over de drukpersvervolgingen, terwijl de liberalen ook opkwamen tegen de schending der onderwijsvrijheid van de Katholieke geestelijken. In 1828 kwam het tusschen hen tot een Unie, die geen opstand, maar verbetering langs wettigen weg wilde. Vooral in enkele liberale Belgische kranten werd de aandrang tot verbetering toen sterk geuit; het gevolg was, dat een der bekwaamste liberalen, De Potter, tot een zeer strenge straf veroordeeld werd. In 1829 gaf de regeering iets toe door bij een nieuwe perswet eenige meerdere vrijheid aan de drukpers te verleenen. Hierdoor verbeterde de toestand niets, want van andere hervormingen was de koning niet gediend. Tevergeefs trachtte hij, door de uitgave van een regeeringsblad in België te bevorderen, op de stemming daar in te werken; de redacteur van dit blad, de te slechter faam bekende Italiaan Libry Bagnano, werd op gruwelijke wijze bespot. Persoonlijk werd de koning

Unie.

Houding der regeering.

op een reis in België in 1829 door de bevolking heel goed ontvangen, wat niet wegnam, dat de gisting hand over hand toenam. Toch verklaarde de koning in het einde van 1829 in een boodschap aan de Staten-Generaal op duidelijke wijze, dat hij in de algemeene, tot dusver gevolgde politiek niets wenschte te veranderen. In het begin van 1830 werden De Potter en zijn vriend Tielemans, een hooggeplaatst ambtenaar, met nog eenige anderen om hunne voortdurende heftige aanvallen op de regeering opnieuw vervolgd en streng gestraft; De Potter tot een ballingschap van acht jaar. Zelfs werd nu de wet op de drukpers weer gewijzigd in minder vrijzinnigen geest. Daarentegen toonde de regeering terzelfder tijd eenige tegemoetkoming op onderwijsgebied.

Juli-revolutie in Frankrijk. Toen had in het einde van Juli 1830 een opstand te Parijs plaats, die het werk was van de liberalen: de regeering van den zeer conservatieven koning Karel X werd omvergeworpen; een wat meer liberale regeering van koning Louis Philippe trad op. Eerst scheen dit in België geen invloed te zullen hebben. Er waren in het geheel geen teekenen van een naderenden opstand, toen Willem I op 21 Augustus Brussel, waar hij twee weken vertoefd had, verliet. Maar toch brak vier dagen later de opstand uit.

---

§ 56. DE OPHEFFING VAN DE VEREENIGING MET BELGIË.

Katholieken en liberalen. Katholieken en liberalen samen hadden de oppositie tegen de regeering gevoerd. Aan den opstand namen beiden een aandeel, echter niet in gelijke mate. De eersten toonden zich in hunne wenschen gematigder dan de anderen; zij wilden, ook toen de opstand al begonnen was, alleen voldoening van hunne grieven, zonder daarom den koning de gehoorzaamheid op te zeggen; de liberalen daarentegen legden het al spoedig toe op het stichten van een onafhankelijk België en zij, ofschoon de minderheid vormende, kregen ten slotte hun zin.

De opstand te Brussel. Een opstand was in de maand Augustus door enkele liberalen voorbereid; zij hoopten op steun van Frankrijk, maar dit toonde zich daartoe vooreerst niet bereid en daarom besloten zij tot uitstel. Toch begon het oproer onverwachts in den avond van 25 Augustus te Brussel; hier was een opera, de

„Muette di Portici", opgevoerd, waarvan de Napolitaansche opstand van 1648 het onderwerp was. Tijdens en vooral na afloop der voorstelling ontstond een groote opwinding, die in baldadigheden oversloeg; het huis van Libry-Bagnano en dat van Van Maanen werden geplunderd en allerlei andere moedwil werd bedreven. De bevelhebber van het garnizoen en de stedelijke regeering traden hiertegen niet met kracht op. Toen vormde zich den volgenden dag onder leiding van eenige invloedrijke Brusselaars een gewapende burgerwacht, die zich de handhaving der rust ten doel stelde en dit ook bereikte; zij nam de Brabantsche kleuren aan. Een deputatie werd uit Brussel, waar de gematigden eerst den toon aangaven, naar Den Haag gezonden, om bij den koning op belangrijke hervormingen aan te dringen. Willem I gaf een ontwijkend antwoord; hij had echter onmiddellijk besloten de Staten-Generaal tegen midden September bijeen te roepen en tevens troepen onder zijne beide zoons naar Brussel te zenden, om er verder de orde te handhaven. De troepen-nadering deed, evenals 's konings antwoord, de ontstemming in Brussel zeer toenemen. Toen besloot de Prins van Oranje, die tegenover de Belgen altijd meer tegemoetkomend geweest was dan zijn vader en die onder hen ook meer gezien was, de troepen voorloopig te Vilvoorden te laten en zelf met een klein gevolg naar Brussel te gaan; hij had als voorwaarde gesteld, dat de Brabantsche kleuren door de burgerwacht zouden afgelegd worden, waaraan echter bij zijne komst niet voldaan was. Zijn verblijf, waarbij hij blijken van persoonlijke dapperheid gaf, werkte niets uit dan dat hij op zich nam naar den Den Haag te gaan, om den koning een voorstel tot administratieve scheiding der beide landen te doen (3 September); hiermede wilden de gematigden in Brussel genoegen nemen. De koning wilde echter vóór de bijeenkomst der Staten-Generaal op dit voorstel niet ingaan.

Houding van Willem I.

De Prins van Oranje te Brussel.

Ondertusschen begonnen de liberalen zich meer te roeren, geleid o. a. door den Luikenaar Charles Rogier en den Brusselaar Gendebien; zij drongen aan op de instelling van een voorloopig revolutionair bestuur, maar konden eerst de gematigden, onder wie de graaf van Merode een der voornaamsten was, hiertoe niet bewegen. Grooten invloed had in deze omstandigheden het optreden van Prins Frederik, die met zijne 10.000 man troepen Brussel op 23 September binnentrok, waar hij echter op heftig verzet stuitte; barrikades werden opgeworpen, vooral door een aantal vrijwilligers, die met groote onverschrokkenheid vochten. En ofschoon de meerderheid der

Aanval op Brussel.

Brusselsche bevolking eerst weinig meedeed en enkele der leiders zelfs de vlucht namen, werd de aanval van prins Frederik afgeslagen; op 26 September ontruimde hij de stad. Onder den indruk van de gevechten hadden de liberalen toen reeds hun zin gekregen; het voorloopig bestuur was gevormd; Rogier, Gendebien, De Potter en Merode hadden er o. a. zitting in. Maar het gevolg van de nederlaag van prins Frederik was bovendien, dat de opstand zich nu over geheel België, waar buiten Brussel tot nu toe slechts enkele kleinere oproeren geweest waren, uitbreidde. Prins Frederik, wiens leger geheel gedesorganiseerd was, ook door het deserteeren van vele Belgische soldaten, kon daartegen niets uitrichten; hij trok tot in Noord-Brabant terug. In het Zuiden bleven alleen Antwerpen, van uit de citadel door generaal Chassé beheerscht, en Maastricht, door generaal Dibbets krachtig verdedigd, behouden; behalve de laatstgenoemde stad viel ook geheel Limburg af.

Voorloopig bestuur.

Uitbreiding van den opstand.

Juist in deze zelfde dagen kwamen de in Den Haag bijeengekomen Staten-Generaal tot het besluit, dat administratieve scheiding wenschelijk was; Willem I was nu hiertoe bereid. Maar in België namen de machthebbers hiermede geen genoegen meer; de zaken waren te ver gegaan. Op 4 October besloot het voorloopig bestuur tot het vestigen van een onafhankelijk België en het samenroepen van een nationaal congres. Dit beantwoordde de koning den volgenden dag met een oproep aan de Noord-Nederlanders, om de wapenen op te nemen. Met groote geestdrift werd hieraan van verschillende kanten gevolg gegeven: Nederland toonde zich met zijn koning eens van zin, om België niet geheel los te laten. Ondertusschen was de Prins van Oranje opnieuw door den koning naar het Zuiden gezonden, om daar het bestuur tijdelijk op zich te nemen. De Prins vestigde zich te Antwerpen en vaardigde daar, om het voorloopig bestuur te zijnen gunste te stemmen, een proclamatie uit, waarbij hij België als onafhankelijk erkende en zich zelf aan het hoofd der Belgische beweging stelde; hij deed dit onder invloed van enkele gematigde leiders van den opstand, die hem voorhielden, dat hij zelf koning van België zou kunnen worden, wat hij stellig hoopte; zijn doel was, om België zoo althans voor zijn huis te behouden. Maar zijne handelwijze had niet het gewenschte gevolg; het bestuur te Brussel kwam hem niet tegemoet

De Staten-Generaal in Den Haag.

Onafhankelijkheid van België.

Wapening van Nederland.

De Prins van Oranje te Antwerpen.

en in het Noorden wekte zijne daad groote verontwaardiging, ook bij den koning. Daardoor werd zijne positie zóó onhoudbaar, dat hij Antwerpen verliet; zijn invloed was voorloopig uit. Spoedig na zijn vertrek geraakte Antwerpen in opstand, waarop Chassé de stad van uit de citadel liet bombardeeren (25 October); hij herstelde hiermede het Nederlandsch gezag in de stad niet, maar bewerkte wel, dat de stemming in het Zuiden veel slechter werd. Onder deze omstandigheden kwam het nationaal congres te Brussel in November bijeen. Het verklaarde zich voor de geheele onafhankelijkheid van België, dat een constitutioneele monarchie zou worden; tevens sloot het met overgroote meerderheid het huis van Oranje van de regeering in België voor eeuwig uit.

Bombardement van Antwerpen.

Nationaal Congres.

Houding der mogendheden.

Het was nu de vraag, wat de groote mogendheden tot deze dingen zouden zeggen, v.n. Engeland, Rusland, Oostenrijk en Pruisen, de bewerkers der vereeniging. Er was sedert 1815 in de Europeesche verhoudingen vrij wat veranderd; het verbond der groote mogendheden (blz. 272), ofschoon het nog wel in naam bestond, was niet zoo hecht meer. Engeland was sedert eenige jaren begonnen zich er van los te maken; het voelde, al heerschte de behoudende partij er nog evenals in 1815, ook niet zoo veel meer voor de vereeniging van België en Nederland: de zeer innige verstandhouding met de Nederlanden, waarop de Engelsche regeering indertijd gerekend had, was niet tot stand gekomen, ook onder invloed der koloniale moeilijkheden, en tevens was de vrees voor Frankrijk nu veel minder groot. De nieuwe Fransche regeering gaf van het begin van haar optreden af duidelijk te verstaan, dat zij niet van plan was naar gebiedsuitbreiding te streven. Toch moest het haar natuurlijk aangenaam zijn, indien het tegen Frankrijk opgerichte bolwerk: Nederland-België, gesloopt werd. Zij wendde zich dan ook reeds spoedig tot Engeland en werd het met de Engelsche regeering er over eens, dat zij beiden er naar zouden streven, om, zoo mogelijk zonder gewapende tusschenkomst, de Belgische zaken te regelen. Hiertoe stelde Frankrijk het samenroepen eener conferentie van de vijf groote mogendheden te Londen voor. De drie andere bij de zaak betrokken mogendheden verzetten zich niet. Dreigende moeilijkheden in Polen en vrees voor het verbreken van den Europeeschen vrede deden hierbij haren invloed gelden. Bovendien waren noch Von Metternich noch Pruisen's koning Frederik Willem III, een zwager van Willem I, aan dezen bijzonder gunstig gezind; zij waren wel niet vóór de afscheiding van België,

maar deden toch niets om haar te voorkomen. De Russische keizer Nicolaas I nam tegenover den Belgischen opstand eerst een dreigende houding aan, maar verder ging ook hij niet. Onder deze omstandigheden was er op daadwerkelijken steun van de mogendheden niet te rekenen. Willem I, die zich in October tot de vier mogendheden, bewerkers der vereeniging, gewend had, ontving de mededeeling ten antwoord, dat er een conferentie te Londen gehouden zou worden; hij vereenigde zich toen met dit besluit.

Conferentie van Londen.

De conferentie kwam in het begin van November te Londen bijeen. Een harer eerste daden was het bewerken van een wapenstilstand tusschen Noord en Zuid. Niet lang na hare samenkomst had er in Engeland een belangrijke verandering plaats: de behoudende partij moest de regeering aan de liberalen overdragen en dezen voelden nog minder dan de eerste voor het behoud der vereeniging, die niet hun werk was geweest; bovendien zochten zij meer toenadering tot Frankrijk, dat immers ook een liberale regeering had. De nieuwe minister van buitenlandsche zaken was Palmerston en deze heeft met Talleyrand, Frankrijk's vertegenwoordiger op de conferentie, de politiek der mogendheden geleid in de richting van de opheffing der vereeniging. In December sprak de conferentie zich ten gunste van België's onafhankelijkheid uit. In Januari 1831 stelde

Voorwaarden voor de scheiding.

zij daarna de voorwaarden voor de scheiding vast: de zuidgrens van Nederland zou die der oude Republiek zijn; België zou als onzijdige staat erkend worden; het zou $^{16}/_{31}$ van de gezamenlijke staatsschuld te zijnen laste krijgen; Luxemburg bleef aan Willem I. Deze nam de voorwaarden aan. Het Belgische congres vewierp ze echter als te bezwarend en was ook niet geneigd den Prins van Oranje tot koning uit te roepen, waarvoor eerst Engeland het meest ijverde; de Prins vertoefde toen zelf te Londen, om er zijne belangen te bepleiten.

Na de weigering van de voorwaarden door het congres gingen de mogendheden niet tot dwang tegen België over, zooals eigenlijk verwacht had mogen worden. Integendeel! De Belgen, die hun uiterste

Het Belgische koningschap.

best deden, om de voorwaarden in hun voordeel te wijzigen, slaagden hierin. Het congres riep tot koning van België eerst den hertog de Nemours, een zoon van Louis Philippe, uit, maar de Fransche koning, wetende, dat Engeland dit ongaarne zag, weigerde voor zijn zoon. Toen koos het congres in Juni prins Leopold van Saksen-Coburg, die nauw verwant was aan het Engelsche koningshuis. Hierdoor werd Engeland gunstig voor een

wijziging der voorwaarden gestemd, zonder welke prins Leopold weigerde de kroon aan te nemen. De andere mogendheden maakten geen bezwaar en zoo kwam de conferentie nog in Juni tot een nieuw besluit, vervat in 18 artikelen; het voornaamste verschil met de vorige bestond hierin, dat over het bezit van Luxemburg en Maastricht, waarop België aanspraken deed gelden, nader zou onderhandeld worden en dat België's aandeel aan de schuld zeer verminderd zou worden. Deze voorwaarden, die dus nog nadere onderhandelingen zouden noodig maken, nam het congres aan en daarop aanvaardde de gekozen koning als Leopold I de regeering over België. Maar Willem I, die inderdaad redenen tot ontevredenheid had, weigerde nu en besloot een beroep op de wapenen te doen; dit geheel in overeenstemming met de gezindheid der Noord-Nederlanders, onder wie groote verbittering tegen de Belgen bestond. De daad van Van Speyck, den commandant van een kanonneerboot, die, te Antwerpen in het gedrang geraakt, de lont in het kruit gestoken had (Februari 1831), was met groote geestdrift begroet en had den oorlogslust aangewakkerd.

De 18 artikelen.

De Tiendaagsche Veldtocht.

In het Nederlandsche leger was sedert den herfst van 1830 veel verbeterd, al liet de eenheid door de verscheidene bestanddeelen: geregelde troepen, vrijwilligers (onder wie vele studenten) en schutters, nog veel te wenschen. Met het opperbevel werd de Prins van Oranje, nu met zijn vader verzoend, belast; prins Frederik en hertog Bernhard van Saksen-Weimar, die sedert 1815 in Nederlandschen dienst was, stonden hem o.a. ter zijde. Het Belgische leger was nog verre van goed georganiseerd. Het was, toen de aanval uit het Noorden begon, in twee deelen gesplitst: het eene onder den generaal De Tiecken de Terhove, bestaande uit ± 17.000 man, lag bij Antwerpen en vormde het Scheldeleger; het andere, het Maasleger, ± 14.500 man groot, onder den generaal Daine, stond bij Maastricht. De macht, waarover de Prins van Oranje beschikte, telde ± 36.000 man. Het plan van den Prins was de beide Belgische legers afzonderlijk aan te vallen, wat in den tiendaagschen veldtocht (2—12 Augustus 1831) uitstekend gelukte. Het Maasleger werd, na een gevecht bij Beringen, verslagen en uit elkander gedreven bij Hasselt. Het Scheldeleger, waarbij ook koning Leopold, werd bij Leuven aangevallen en begon reeds op de vlucht te slaan, toen de tijding van de nadering van een Fransch leger den Prins bewoog een hem aangeboden wapenstilstand aan te nemen; hij bedong daarbij, dat hij Leuven mocht bezetten. De Fransche troepen, die ter bescherming van België reeds eenigen tijd aan de grens stonden, kwamen op verzoek van koning

Leopold te hulp. De Prins, die in opdracht had geen vijandelijkheden tegen Frankrijk te plegen, trok een paar dagen later naar Noord-Brabant terug. Maar dit nam niet weg, dat het lafste volk, waarvoor de Belgen de Nederlanders na den strijd in Brussel gescholden hadden, het meest bespraakte volk, zoools men de Belgen hier noemde, verslagen had en dit bleef niet zonder uitwerking.

De 24 artikelen.

Na den tiendaagschen veldtocht nl. herzag de conferentie van Londen nogmaals de voorwaarden der scheiding. Zij stelde in October 1831 een eindbesluit in 24 artikelen vast, dat voor Nederland in enkele opzichten weer iets gunstiger was: België zou jaarlijks *f* 8.400.000 hebben te betalen als aandeel in de rente der staatsschuld; Luxemburg zou voor een deel aan België komen, dat echter daarvoor een deel van Limburg zou moeten afstaan, terwijl Maastricht Nederlandsch bleef. België nam, hoewel met grooten tegenzin, deze voorwaarden aan. Maar Willem I weigerde, vooral om de verdeeling van Luxemburg en het te geringe Belgische aandeel aan de staatsschuld, en vond voor deze houding bij de groote meerderheid der Nederlanders bijval. De mogendheden hielden echter voet bij stuk en na het einde der conferentie in October 1832 gingen Frankrijk en Engeland zelfs tot dwangmaatregelen tegen Nederland over. Een Fransch leger rukte in November 1832 opnieuw België binnen en dwong Chassé na een zeer dappere verdediging de in puin geschoten citadel over te geven. Tegelijkertijd werden de Nederlandsche schepen in Fransche en Engelsche havens in beslag genomen, terwijl met een blokkade van de Nederlandsche kust gedreigd werd. Toch gaf de koning niet toe, maar evenmin beantwoordde hij de vijandelijkheden, want hij wilde geen oorlog met twee groote mogendheden, ten minste zoolang de andere hem geen steun verleenden. Wel stemde hij in Mei 1833 toe in het sluiten eener overeenkomst met Frankrijk en Engeland, waarbij een wapenstilstand tusschen Nederland en België werd aangegaan, terwijl het beslag op de schepen werd opgeheven en de verdedigers der citadel, die als krijgsgevangenen naar Frankrijk gevoerd waren, werden vrijgelaten.

Dwangmaatregelen tegen Nederland.

„Status quo".

Nog vijf jaar daarna heeft Willem I zijne weigering volgehouden, altijd hopende, dat verandering in de onderlinge verhouding der mogendheden, die meermalen op til scheen, hem gelegenheid zou geven gunstiger voorwaarden te bedingen, misschien zelfs België te herwinnen. Maar de stemming van de Nederlanders werd voor deze politiek van volharding al spoedig minder gunstig

en zij uitte zich weldra sterker, omdat het onderhoud van een legermacht op de Zuidgrens in de jaren van den zoogenaamden „status quo" groote kosten medebracht. Onder indruk hiervan heeft de Koning in 1838, toen de door hem verwachte verandering steeds uitbleef, eindelijk zijn tegenstand laten varen. Daarop werd in April 1839, opnieuw onder bemiddeling der mogendheden, het eindverdrag gesloten. De grondslag waren de 24 artikelen; maar het Belgische aandeel in de rente der staatsschuld werd met 3 millioen verminderd als schadeloosstelling voor de onkosten, die België gedurende den tijd van den status quo had moeten maken. Het deel van Limburg, dat bij Nederland gevoegd werd (de Nederlandsche provincie van dien naam), werd verheven tot een hertogdom en maakte als zoodanig [1]) deel uit van den Duitschen bond, die dit begeerd had als schadeloosstelling voor het deel van Luxemburg, dat aan het door de mogendheden onzijdig verklaarde België kwam; het overige deel van Luxemburg bleef als groothertogdom aan Willem I behooren en bleef natuurlijk ook lid van den Duitschen bond. Bij een nader verdrag van 1842 tusschen Nederland en België tot regeling van enkele punten werd België's aandeel in de rente nog met één millioen verminderd [2]).

Eindverdrag met België.

Gevolgen der vereeniging.

Zoo was dus van 1839 af de vereeniging van België en Nederland voorgoed opgeheven. Hoe anti-nationaal, vooral voor België, zij ook geweest was, toch had zij voor beide landen groot nut in hare gevolgen. In Zuid zoowel als in Noord was tijdens de gedwongen samenleving en tijdens den opstand het nationaliteitsgevoel versterkt; het meest in België, waar bovendien de welvaart zeer was toegenomen en waar tevens na 1830 de opleving van het Vlaamsche deel der bevolking begon; deze Vlaamsche beweging, eerst geleid door Jan Frans Willems, was voor een groot deel een gevolg van wat het Nederlandsche bestuur tot opwekking van den Vlaamschen geest had gedaan. In Nederland bleek de versterking van het nationaal gevoel van 1830 af ook zeer duidelijk.

---

1) Echter met uitzondering van Maastricht en Venlo, die immers reeds vroeger (blz. 140 en 200) aan Nederland behoorden.

2) In 1873 heeft België de rente-betaling afgedaan door de betaling van een kapitaal in eens.

§ 57. NEDERLAND ONDER INVLOED VAN DE AFSCHEIDING VAN BELGIË.

De behagelijke rust, die na 1815 in Nederland heerschte, maakte van 1830 af plaats voor meer beroering, waarvan op velerlei gebied nieuw, krachtiger leven het gevolg was. Den stoot daartoe gaf de Belgische opstand, die het nationaliteitsgevoel in het Noorden veel meer in beweging bracht dan de eigen opstand van 1813 had gedaan; veel wat vóór 1830 nog slechts in kiem aanwezig was, kwam nu tot uiting.

Kunst. Op het gebied der kunst was het vooral de letterkunde, die tot nieuwen bloei geraakte. De strijd tegen de Belgen gaf aanleiding tot het ontstaan van veel hoogdravende poëzie — „citadelpoëzie", zooals ze wel genoemd is — waarin weinig moois te bewonderen viel. Maar, wat merkwaardiger was, tevens begon na 1830 de groote strooming in de Europeesche letterkunde van de eerste helft der 19e eeuw, de romantiek, die daarvóór slechts heel flauw bemerkbaar was, hier te lande door te dringen; zij ontsproot uit een streven naar meer gevoelsleven en uit verzet tegen bestaande opvattingen, vooral tegen te groote aanbidding der klassieken. Haar voornaamste vertegenwoordiger hier te lande werd de te Zwolle geboren en te Amsterdam als koopman wonende Potgieter, die aan de Nederlandsche romantiek tevens een nationaal kenmerk gaf; hij had een groote vereering voor de „gouden eeuw" en wilde dit groot verleden tot voorbeeld aan zijn tijd stellen: de „Jan Salie" van na 1815 moest de plaats ruimen aan „Jan Compagnie". In het door Potgieter opgerichte tijdschrift, de „Gids", werd ernstig naar een verheffing der nationale letterkunde gestreefd. Eén der bekwaamste medewerkers van Potgieter was de vooral als geschiedschrijver bekend geworden Bakhuizen van den Brink. Hun invloed heeft inderdaad zeer ten goede gewerkt. Naast hem stonden verdienstelijke romanschrijvers als Van Lennep, Oltmans en Drost. Een zeer belangrijke plaats in de letterkunde nam verder de predikant Nicolaas Beets in, die ook eenigermate den invloed der romantiek onderging; zijn hoofdwerk werd de Camera Obscura, een verzameling schetsen uit het dagelijksch leven, die hem, als vroeger Cats, tot één der populairste schrijvers van Nederland maakte. Genoeg om te doen zien, dat de letterkunde van nà 1830 de onmiddellijk voorafgaande sterk in de schaduw liet.

Kerk. Iets dergelijks als in de letterkunde gebeurde er ook op kerkelijk gebied. Het réveil (blz. 276) drong nu verder door onder invloed van Da Costa en andere leerlingen van Bilderdijk. Het inniger godsdienstleven, bij velen opgewekt, uitte zich o.a. in verschillende

philantropische stichtingen. Vooral in de aanzienlijke kringen waren de aanhangers van deze nieuwe richting te vinden. Onder de predikanten behoorden o.a. Beets, Hasebroek en Van Oosterzee er toe. Tevens ontstond er in de vroegere staatskerk een streven naar terugkeer tot het oude, nl. tot de beginselen van de synode van Dordrecht van 1619, waaraan, naar velen beweerden, niet genoeg de hand gehouden was. Toen de meerderheid onder de predikanten niet tot verandering gezind bleek, leidde dit streven in 1834 tot de afscheiding van een aantal geloovigen uit de Nederlandsche Hervormde Kerk. De leiders hiervan waren De Cock, predikant te Ulrum, en Scholte, predikant te Doeveren (in Brabant). Zij werden de stichters van een nieuw kerkgenootschap, dat der „Christelijk-Gereformeerde Kerk", ook wel de „Afgescheidenen" genoemd, dat weldra over bijna het heele land aanhangers kreeg, vooral in de lagere kringen. Maar noch de regeering noch de moederkerk wilden hen erkennen; het recht tot prediken werd den afgescheiden predikanten ontzegd, hunne godsdienstoefeningen werden belet met een beroep op de grondwet, die immers alleen aan bestaande kerken vrijheid verleende. Dit standpunt werd echter niet lang volgehouden. De koning, ofschoon zeer tegen de afscheiding, stond de nieuwe kerk weldra vrije godsdienstoefening toe, mits ze geen aanspraak maakte op de rechten der moederkerk. Aan deze voorwaarde onderwierpen de meeste afgescheidenen zich, hoewel niet zonder tegenzin. Een zeker aantal hunner (o.a. Scholte zelf), niet tevreden met deze schikking, weken naar Amerika uit, waar ze zich in Michigan bij Grand-Rapids en in Jowa vestigden (1847).

De „afscheiding".

Modernen.

De afscheiding was bevorderd, doordat in de Nederlandsche Hervormde Kerk zich in dezen tijd ook een meer vrijzinnige richting openbaarde, die streefde naar wetenschappelijke bestudeering van den godsdienst en den bijbel; dit was een voortgaan op den weg, reeds in de 18e eeuw ingeslagen, hoewel nu met meer zin voor ware godsdienstigheid; een dergelijke beweging in Duitschland had op die in Nederland invloed. De Groningsche hoogleeraar Hofstede de Groot en de Leidsche hoogleeraar Scholten waren hier de voormannen en vele predikanten huldigden hunne opvattingen. Het bestuur der Nederlandsche Hervormde kerk (sedert 1816 was dit de jaarlijks samenkomende synode) trad tegen deze vrijzinnige of moderne richting niet op, ofschoon dit den rechtzinnigen of orthodoxen, zooals de bij het oude blijvenden genoemd werden, volstrekt niet naar den zin was. Beide richtingen bleven, ook na de uittreding der „afgescheidenen", in de kerk vertegenwoordigd.

Liberalen. Evenals op kerkelijk braken zich ook op staatkundig gebied vrijzinniger denkbeelden baan. Het liberalisme deed zich van 1830 af in Nederland gelden. De eerste, die de wenschelijkheid van een regeeringsverandering in liberalen zin uitsprak, was Van Hogendorp, die zich sedert 1825 uit de Tweede Kamer had teruggetrokken, maar voortdurend de staatszaken met groote belangstelling volgde; hij bepleitte in 1830 de invoering van rechtstreeksche verkiezingen voor de Tweede Kamer en van verantwoordelijkheid der ministers voor de regeeringsdaden; dit kwam neer op verhooging van den volksinvloed en beperking der koninklijke macht. Maar ingang vonden deze denkbeelden toen nog in heel geringe mate. Meer verbreiding vond het liberalisme eerst in de volgende jaren, waarop de Leidsche hoogleeraar Thorbecke grooten invloed had. Thorbecke, die in de toekomst een groote rol in de staatkundige geschiedenis zou spelen, was, evenals Potgieter, uit Zwolle geboortig; vóór den opstand was hij hoogleeraar te Gent geweest, daarna werd hij het in het staatsrecht te Leiden en toen pas betoonde hij zich een voorstander van het liberalisme, eerst langzamerhand echter zóó ver gaande, als Van Hogendorp reeds in 1830. Van zijne colleges verbreidden zijne leerlingen de vrijzinnige denkbeelden over het land; verder brachten hier Thorbecke's geschriften en die van den Arnhemschen journalist Donker Curtius veel toe bij. Maar, evenals in de kerk, vond het liberalisme op staatkundig gebied levendige bestrijding:

Conservatieven. niet alleen van de zijde van diegenen, die den bestaanden toestand wilden bestendigen, de conservatieven, maar ook van de zijde van hen, die, op dit gebied de beginselen der revolutie bestrijdende, aanknooping wilden zoeken bij het oude. De voornaamste voorvechter dezer laatste beginselen werd de

Anti-Revolutionnairen. onder Bilderdijk's invloed gevormde Groen van Prinsterer, die ook als geschiedschrijver groote vermaardheid verwierf; hij wilde ontwikkeling van het staatswezen in wat hij als de „historische lijn" beschouwde, n.l. in de richting van het Christelijk-Calvinistisch karakter van het volk, wel met behoud van een grondwet, maar met een niet te veel beperkt gezag van het Oranje-huis. Op kerkelijk gebied stond hij het dichtst bij de mannen van het réveil, waarvan de meesten zich echter met staatszaken minder inlieten; zijne denkbeelden op staatkundig gebied vonden voorloopig niet veel weerklank.

Grondwetsherziening van 1840. In de regeering behielden de conservatieven vooreerst de overhand, zoowel in de Staten-Generaal als bij den koning: de laatste, wiens voornaamste raadsman in dezen tijd Van Maanen was, wilde van een toepassing der

1823 Da Costa – Bezwaren tegen den geest der eeuw – "welke een storm van verontwaardiging, omdat men in dien kalmen tijd van een dergelijke opvatting niet wilde weten" (de J.R.) van geen enkele van Da Costa's bezwaren heeft zijne partij een bruikbare staatkundige beginselen kunnen maken, die een blijvende waarde behield. Da Costa's staatkundige verdienste heeft daarin be-

vrijzinnige denkbeelden niets weten. Dit bleek duidelijk bij de herziening der grondwet, die door de afscheiding van België noodig werd en in September 1840 haar beslag kreeg. De wijzigingen, waarbij niet dan in zeer geringe mate aan liberale wenschen was tegemoetgekomen, werden in hoofdzaak tot het volgende beperkt: het aantal leden der Eerste Kamer werd op 20 à 30, dat der Tweede op 58 gebracht; de provincie Holland werd in Noord- en Zuid-Holland verdeeld, zoodat er nu met Limburg mede elf provinciën waren; er zouden tweejaarlijksche begrootingen komen met opheffing van het verschil tusschen de gewone en buitengewone begrootingen; de ministers zouden strafrechtelijk, nl. ter beoordeeling van den Hoogen Raad, maar niet van de Staten-Generaal (zooals de liberalen wilden), verantwoordelijk zijn. Sterk was de oppositie tegen de regeeringsvoorstellen in de Staten-Generaal nog niet geweest. Wel had in de dubbeltallige vergadering der Tweede Kamer, die voor de herziening gekozen moest worden, Thorbecke, toen voor het eerst lid, krachtig op ruimere wijziging aangedrongen; maar tevergeefs.

Nijverheid en handel.

Directen invloed van de verbreking van den band met België onderging ook de nijverheid in Nederland. De regeering maakte in 1832 door een zeer hoog invoerrecht den afzet der Vlaamsche weefproducten in Indië onmogelijk. Het gevolg was, dat enkele Belgische fabrikanten hun bedrijf naar Nederland verplaatsten (o.a. naar Leiden), om de bestellingen der Handelmaatschappij niet te verliezen. Deze laatste wendde zich voortaan vooral naar Twente, waar op haar initiatief en onder voorlichting van den Engelschman Thomas Ainsworth, die vóór 1830 in België gevestigd en daarna naar Nederland gekomen was, van 1833 af veel tot verbetering van werktuigen en werkkrachten gedaan werd; toen begon Twente een belangrijk industrieel centrum te worden. De volle ontwikkeling werd echter vooreerst belemmerd door het gebrek aan goede verkeerswegen voor de verbinding met Holland, terwijl dit ook den aanvoer van steenkolen uit Duitschland bemoeilijkte; er werden voorloopig dan ook nog slechts weinig stoommachines in Twente gebruikt. De verbetering der verkeersmiddelen was alleen te bereiken door den aanleg van spoorwegen. Hiermede was in 1830 in Engeland een begin gemaakt; maar hier te lande was, ofschoon de koning er voor ijverde, toen nog geen kapitaal genoeg voor ruimen spoorwegaanleg te krijgen. Alleen Amsterdam en Haarlem werden in 1839 door een spoorweg verbonden, die aangelegd werd door de Hollandsche IJzeren-Spoorweg-Maatschappij.

De weefindustrie, die in Twente zelf verhoogde welvaart bracht,

daan, dat hij het uit de bol heeft geleend aan de Colonis-
ten [illegible] maken van den aanstaanden strijd.'
Die op de [illegible] bij de [illegible] Colonisten, zooals
de [illegible] en van het [illegible], van de
„kleine luiden" van [illegible]. de Beaufort - Gesch 1917 III p 258.

werkte in den beginne haast uitsluitend voor de Handelmaatschappij. Deze was zelf tegen mogelijke verliezen op den invoer van weefproducten in Indië gewaarborgd door de schadeloosstelling van de regeering en zij leed deze verliezen geregeld, omdat de concurrentie tegen de Engelsche producten, al werden deze de helft meer belast, zwaar was. Deze industrie ontwikkelde zich dus voorloopig door bescherming van de regeering, die ook in andere opzichten haar beschermende handelspolitiek van vóór 1830 voortzette. Zij luisterde niet naar de vertoogen der kooplieden, die, nu de bescherming om België niet meer noodig was, op geheel herstel der vroegere handelsvrijheid aandrongen. Inderdaad had de handel reden tot klagen; hij nam in dezen tijd in omvang niet toe. Wel werden de aanvoeren uit Indië grooter, maar alleen voor rekening van de regeering zelf.

Cultuurstelsel. In 1830 nl. was op Java het zoogenoemde cultuurstelsel ingevoerd, dat een gedeeltelijken terugkeer beoogde tot de gedwongen levering van producten door de inlanders, als in den tijd der Compagnie. De landrente bracht, ook door de ongunstige omstandigheden tengevolge van den opstand van 1825 (blz. 280), weinig op en het stond er met de Indische financiën slecht voor. Met het cultuurstelsel, ontworpen door den generaal Van den Bosch, die als bestuurder van Suriname met den dwangarbeid van slaven en de voordeelen hiervan had kennis gemaakt, hoopte men op verbetering er van. Het stelsel hield in, dat de Javaan een vijfde van zijn grond beschikbaar moest stellen voor door de regeering aan te wijzen producten (als koffie, thee, tabak, kaneel, indigo, peper enz.); deze producten vormden zijne belasting, die in plaats van de landrente zou komen. Van den Bosch ging zelf als commissaris-generaal naar Indië, om het door Willem I goedgekeurde stelsel [1]) in praktijk te brengen, wat hij tusschen 1830 en 1834 deed. De Handelmaatschappij werd door de regeering belast met de verscheping en den verkoop der producten; zij trad dus als agent voor de regeering op en behaalde hiermede voor zich ruime winsten. Ook de regeering zelf trok uit het nieuwe stelsel zeer groote voordeelen. Het zou eerst later aan het licht komen, dat dit geschiedde ten koste van zware verdrukking van de inlanders, een gevolg niet zoo zeer van het stelsel zelf, als van de wijze van toepassing; er werd meermalen bebouwing van veel meer dan één vijfde van den grond geëischt, wat in verband stond met aan de

---

[1]) Meer vrijzinnige voorstellen van den Belg Du Bus de Ghisignies, die van 1825—1830 Indië bestuurd had (na Van der Capellen), werden door den koning niet aangenomen.

Nederlandsche ambtenaren en aan de Inlandsche regenten toegekende persoonlijke voordeelen bij zoo hoog mogelijke opbrengst; de inlanders hadden van de baatzucht dezer dus persoonlijk bij de zaak betrokkenen heel veel te lijden, terwijl nog bovendien de landrente gehandhaafd bleef. Maar in Nederland hoorde men hiervan niet veel, al werden er bezwaren geuit tegen de gedwongen cultuur als zoodanig.

Financiën. Wel had de regeering veel kritiek te verduren over haar financieel beleid, dat, in verband met het amortisatie-syndicaat en de betrekkingen tot de Handelmaatschappij, zoo goed als geheel aan de contrôle der Staten-Generaal onttrokken was. Vooral in den tijd van de behandeling der grondwetswijziging werd in de Tweede Kamer aan een sterke ontevredenheid over deze aangelegenheid uiting gegeven; daarom beloofde de regeering dan ook in het begin van 1840, in het volgende jaar opening van den financieelen toestand te zullen geven.

Afstand van Willem I. Maar, voordat het zóó ver kwam, deed Willem I op het Loo afstand van de regeering, nl. kort ná de aanneming der grondwetsherziening in October 1840. De voornaamste redenen hiervan waren zijne groote teleurstelling over het mislukken van de vereeniging der Zeventien Nederlanden en zijn afkeer van de nieuwe opvattingen, die op allerlei gebied om toepassing vroegen. Bovendien was zijne eenmaal zoo groote populariteit vooral in den tijd van den status quo sterk gedaald; sedert 1839 had hiertoe ook veel bijgedragen zijn plan, om een tweede huwelijk aan te gaan (de koningin was in 1837 gestorven) met ééne der hofdames, Henriette d' Oultremont, een Belgische, Katholieke gravin, wat hier zeer veel opspraak verwekte: de koning stelde dan ook dit huwelijk tot na zijn troonsafstand uit. Hij vertoefde sedert meestal in het buitenland († 1843 te Berlijn). Door zijn afstand werd de Prins van Oranje koning onder den naam van Willem II.

---

§ 58. CONSERVATIEVEN en LIBERALEN (1840—1848).

De tegenstelling van conservatieven en liberalen, zooals ze tusschen 1830 en 1840 in Nederland ontstaan was, deed zich van 1840 af sterker gelden; het overwicht begon zich toen langzamerhand te verplaatsen naar de zijde der liberalen, die, vooral onder den min of meer gegoeden middenstand, aanhangers vonden.

Koning Willem II.

Maar de regeering bleef vooralsnog conservatief. Koning Willem II, reeds over de vijftig, toen zijne regeering begon, was een goedhartig, beminnelijk man, wiens aanleg en voorliefde de militaire zaken golden; als staatsman was hij weifelend en weinig energiek. Zijne hofhouding was minder eenvoudig dan die zijner ouders. Koningin Anna Paulowna, een Russische prinses, was gesteld op een deftige, schitterende omgeving; de koning zelf, mild van aard als hij was, miste geheel zijns vaders zuinigheid. De populariteit, die de oude koning verloren had, kwam voor Willem II in ruime mate opnieuw op. In de regeerwijze veranderde met zijn optreden niet veel. De liberalen, wetende, dat de nieuwe koning, o.a. in de Belgische zaken, een andere politiek dan zijn vader voorgestaan had, hoopten met hem aan de vervulling hunner wenschen te geraken; zij kwamen echter bedrogen uit. Het persoonlijk regeerstelsel bleef behouden, al verving Willem II de meeste ministers uit den tijd van zijn vader door andere; het laatst, maar pas in 1842, ook Van Maanen, die als de belichaming van den bestaanden toestand geworden was en door zijn uiterst conservatief optreden veel ongenoegen gewekt had. Zijn opvolger was de bekwame en handige Floris Adriaanszoon van Hall, advocaat te Amsterdam, die van nu af als staatsman een zeer belangrijke rol zou spelen; hij was een middenman, noch conservatief als Van Maanen noch liberaal als Thorbecke, hoewel geneigd tot een wat vrijzinniger regeeringsbeleid. Behalve minister van justitie werd hij in 1843 ook minister van financiën en als zoodanig heeft hij spoedig een uiterst nuttig en tevens noodzakelijk werk verricht: de verbetering van den financieelen toestand.

Ministers-verandering.

Van Hall's financiehervormingen.

Het zag er met de financiën uiterst droevig uit. Toen de toestand er van in het einde van 1840 werd openbaar gemaakt, bleek, dat er een staatsschuld was van ± 2200 millioen, waarvan ± $35^1/_2$ millioen rente betaald moest worden; de status quo alleen had de schuld met 250 millioen doen toenemen. Er werden voor de eerstvolgende jaren bovendien nog belangrijke tekorten verwacht. De regeering begon reeds in 1841 met de opheffing van het amortisatie-syndicaat en deed ook spoedig voorstellen tot afdoende verbetering van den benarden toestand, maar deze kregen in de Tweede Kamer geen meerderheid. Toen trad Van Hall als minister van financiën op en stelde nog vóór het einde van 1843 verscheidene maatregelen voor, waarvan de twee belangrijkste waren een conversie van alle rente van hooger dan 4 % in 4 % en het aangaan

van een vrijwillige leening van 150 millioen à 3 %. Vooraf had hij zich verzekerd van den steun van eenige Amsterdamsche bankiers en ook van dien van den vroegeren koning, die zich niet lang vóór zijn dood bereid verklaarde voor 10 millioen aan de leening deel te nemen. Het gelukte Van Hall, ofschoon onder veel tegenstand in de Tweede Kamer, zijne voorstellen door de Staten-Generaal te doen aannemen. De leening, ten slotte op 127 millioen verminderd, werd hoofdzakelijk te Amsterdam en Rotterdam, hoewel met moeite, volteekend; hierdoor en door de conversie werd het dreigende gevaar van een staatsbankroet afgewend. Tegelijkertijd werden omvangrijke bezuinigingen ingevoerd, terwijl de nu ruimer vloeiende batige saldo's uit Indië het na eenige jaren mogelijk maakten met delging van schuld te beginnen. Een gezondere toestand op financieel gebied was dus van Van Hall's krachtig ingrijpen het gevolg.

Het voorstel der negen mannen.

De behandeling der financieele zaken had aan de liberalen in de Tweede Kamer gelegenheid gegeven er op aan te dringen, dat tegelijkertijd een grondwetsherziening in liberalen geest zou plaats hebben. In het einde van 1844 deden negen leden der Kamer, onder wie Thorbecke, Luzac en De Kempenaer de meest bekenden waren, een bepaald voorstel hiertoe, dat door Thorbecke ontworpen was. Maar zij hadden heel weinig succes: met groote meerderheid weigerde de Kamer het voorstel in behandeling te nemen, omdat het niet van de regeering uitging.

Houding der regeering.

De regeering harerzijds gaf duidelijk te kennen, dat van haar voorloopig geen grondwetsherziening te verwachten was. Eerst in 1847 werd zij de zaak iets gunstiger gezind. In de naburige landen, vooral in Duitschland en Frankrijk, was het toen zeer onrustig; de wensch naar ruime liberale hervormingen werd er al luider verkondigd, evenals ook in Nederland zelf. Hier te lande werd bovendien door slechte oogsten, met hooge graan- en broodprijzen als gevolg, groote ontevredenheid gewekt, vooral in de Noordelijke provinciën, waar in 1847 oploopen in verschillende steden plaats hadden. De regeering kwam hier te hulp door een verlaging van het invoerrecht op graan. Tegelijkertijd besloot de koning onder den invloed der tijdsomstandigheden tot grondwetsherziening; hij vroeg daarover het advies zijner ministers. Maar hiermede liep het niet heel vlug van stapel. Van Hall, die nu bereid was vrij ver te gaan, vond hiermede niet veel bijval bij den koning en vroeg daarom in het einde van 1847 zijn ontslag, waardoor de toch al niet sterke regeering een belangrijke kracht verloor. Eerst in het einde van Februari 1848 was de regeering met een voorstel gereed, dat echter nooit in behandeling kwam.

Revolutiën van 1848.

Juist in denzelfden tijd nl. had een revolutie plaats te Parijs, die de stichting van een democratische republiek in Frankrijk ten gevolge had, en weldra dreigden in verscheidene andere landen, o.a. in Duitschland, oproeren uit te breken; ook hier te lande werd het, vooral te Amsterdam, onrustig. Dit had op den voor indrukken zeer vatbaren Willem II een groote uitwerking. Eenerzijds wendde hij zich tot koning Leopold I van België, dezen hulp biedende voor het geval de Franschen, evenals in de groote revolutie, weer veroveringslusten toonden; het was de eerste toenadering der Nederlandsche en Belgische vorsten, die geen verdere gevolgen had, omdat het gevaar van Fransche zijde denkbeeldig bleek. Anderzijds verklaarde Willem II zich nu bereid tot ruimere grondwetswijziging dan de regeering in haar Februari-voorstel bedoeld had. Op 13 Maart deelde hij den president der Tweede Kamer mede, dat hij de meening der Kamer omtrent een herziening der grondwet wenschte te vernemen. Aan de gezanten der mogendheden in Den Haag verklaarde hij, dat hij in 24 uren van zeer conservatief zeer liberaal geworden was. Ondertusschen nam de spanning hier te lande toe; in Den Haag hadden gedurende een paar avonden oploopen plaats met betoogingen ten gunste der liberalen. De koning geraakte zoo zeer onder den indruk hiervan, dat hij, zonder de mededeeling van de wenschen der Kamer af te wachten, op 17 Maart een grondwetscommissie van 5 leden benoemde, waarin alleen liberalen, nl. Thorbecke, Donker Curtius, Luzac, De Kempenaer en Storm, zitting hadden. Ondertusschen hadden de ministers, buiten wie om de koning zijn stap van 13 Maart gedaan had, hun ontslag aangeboden. In hunne plaats kwam nu een grootendeels liberaal ministerie, dat gevormd werd door den inderhaast opontboden graaf Schimmelpenninck, den zoon van Rutger Jan, op dat oogenblik gezant in Engeland. Luzac en Donker Curtius hadden er zitting in, maar Thorbecke, verreweg de bekwaamste, niet: men vreesde hem om zijne hooghartigheid, terwijl Schimmelpenninck een persoonlijke grief tegen hem had. Deze wilde ook geen grondwet in den geest der liberalen hier te lande, maar een grondwet, die in groote trekken de Engelsche staatsinstellingen zou navolgen. Er was dus geen overeenstemming tusschen de commissie voor de grondwet, waarin Thorbecke's denkbeelden overheerschten, en het hoofd van het ministerie! Bovendien was er een groot verschil van meening tusschen de nog in meerderheid conservatieve Tweede Kamer en de liberale commissie. Het was een zonderlinge toestand, vol gevaar bij de in het land heer-

Invloed op Willem II.

Voorbereiding der grondwetsherziening.

schende onrust, die te Amsterdam een oogenblik zelfs tot een oproerige beweging scheen te zullen leiden.

De grondwet van 1848.

Maar de afwikkeling der grondwetsherziening ging vrij vlot en dit deed veel goed; verdere oproeren bleven uit. Reeds in het begin van April was de commissie met haar ontwerp gereed: het was in hoofdzaak samengesteld naar Thorbecke's denkbeelden. De meerderheid van het ministerie keurde het ontwerp goed niettegenstaande het verzet van Schimmelpenninck, die daarop zijn ontslag vroeg. Donker Curtius werd nu in zijne plaats de leider van het ministerie en verdedigde dus het ontwerp voor de Staten-Generaal, bij wie het werd ingediend, na door Willem II te zijn goedgekeurd. De behandeling in de Staten-Generaal, waar vrij wat bezwaren opgeworpen werden, kostte geruimen tijd. In October echter werd het ontwerp, in hoofdzaak ongewijzigd, aangenomen; in het begin van November 1848 werd de nieuwe grondwet afgekondigd. Zij bracht zeer ingrijpende wijzigingen, waarvan de belangrijkste waren: geheele ministerieele verantwoordelijkheid met onschendbaarheid van den koning; rechtstreeksche verkiezingen voor de Tweede Kamer (op iedere 45.000 inwoners één lid), voor de Provinciale Staten en de Gemeenteraden; keuze van de 39 leden der Eerste Kamer door de Provinciale Staten uit de hoogstaangeslagenen in de directe belastingen; uitbreiding van het kiesrecht door verlaging van het vereischte belastingbedrag (census); afstand van standsvertegenwoordiging in de Provinciale Staten; het recht van amendement en enquête aan de Tweede Kamer; begrootingen voor één jaar; aandeel van de Staten-Generaal aan het koloniaal bestuur; recht van den koning om één of beide kamers te ontbinden; geheele godsdienstvrijheid; vrijheid van drukpers; verplichting voor de regeering om overal in het rijk voor onderwijs van staatswege zorg te dragen.

Beteekenis der herziening.

De liberalen kregen dus in zeer ruime mate hun zin: voortaan zou door de ministerieele verantwoordelijkheid het persoonlijk gezag van den koning beperkt en tevens door de rechtstreeksche verkiezing van het belangrijkste staatslichaam het aandeel van het volk aan de regeering uitgebreid worden. Dit waren de twee zaken, waarop het het allermeest aan kwam. Hierin, bepaaldelijk in de rechtstreeksche verkiezingen, hadden de conservatieven dan ook alleen toegestemd onder den indruk der ernstige tijdsomstandigheden, die ook den koning zoo sterk beinvloed hadden. De laatste had door zijn toegeven de populariteit, die hij bezat, niet alleen behouden, maar vergroot.

§ 59. LIBERALEN EN CONSERVATIEVEN (VERVOLG: 1848—1870).

Liberale meerderheid. Na het tot stand komen der nieuwe grondwet gold het vooral de vraag, of de liberalen krachtig genoeg zouden zijn, om haar verder ook in hun geest te doen uitvoeren. Nog zoo vele in de grondwet slechts in beginsel vastgestelde zaken wachtten op verdere uitwerking. De eerste verkiezingen voor de Tweede Kamer, gehouden volgens een voorloopig kiesreglement, brachten een liberale meerderheid, waaronder verscheidene der naaste geestverwanten van Thorbecke; het bleek, dat er toen bij de kiezers een sterke strooming ten gunste van den grootsten staatsman onder de liberalen bestond.

Dood van Willem II. Voordat het tot ernstige werkzaamheid in de nieuwe Staten-Generaal kwam, stierf koning Willem II in Maart 1849 aan een hartkwaal te Tilburg, waar hij meermalen placht te vertoeven. Zijn oudste zoon [1]) volgde hem als Willem III op;

Koning Willem III. deze, toen ruim 30 jaar jaar en gehuwd met prinses Sophie van Württemberg, had zich als Prins van Oranje weinig met de staatszaken ingelaten; wel had hij zich aan de beperking van de koningsmacht in 1848 ongunstig gezind betoond. Maar als koning hield hij zich aan den bestaanden toestand; onder zijne lange regeering kreeg dan ook het grondwettig bestuur meer en meer zijn beslag. Reeds in het eerste jaar kwam hij voor een groote moeilijkheid te staan. Het ministerie Donker Curtius, dat zich niet zeer krachtig betoonde, bleek niet het vertrouwen van de meerderheid der Tweede Kamer te bezitten. Het ééne wetsvoorstel na het andere werd in den zomer van 1849 verworpen, omdat men het niet liberaal genoeg achtte. Het gevolg was, dat eerst Donker Curtius zelf, daarna zijne collega's hun ontslag vroegen. Toen besloot Willem III, hoewel niet zonder aarzeling, aan den duidelijken wensch der meerderheid in de Tweede Kamer te voldoen: Thorbecke werd met de vorming van een nieuw ministerie belast [2]); hij zelf werd minister van binnenlandsche zaken. Dit was een uiterst belangrijke daad van den jongen koning, die daarmede een overwinning op zich zelf behaalde: Thorbecke, ten onrechte soms als republikein voorgesteld,

---

[1]) 's Konings tweede zoon, prins Alexander, was in 1848 gestorven; zijn derde zoon was prins Hendrik.

[2]) Er waren toen 9 ministerie's: buitenlandsche zaken, binnenlandsche zaken, justitie, financiën, oorlog, marine, kolonën, Protestantsche eeredienst, Roomsch-Katholieke eeredienst; voor de beide laatste werden in 1849 geen afzonderlijke ministers benoemd, in 1871 werden ze afgeschaft.

en diens denkbeelden waren hem niet sympathiek. De uitvoering der nieuwe grondwet scheen nu echter gewaarborgd.

Eerste ministerie Thorbecke.

Met Thorbecke's optreden als minister begon de heerschappij van het liberalisme in de Nederlandsche staatkunde. Het hoofdbeginsel, waarvan het liberalisme bij het regeeringsbeleid uitging, was de vrije ontwikkeling der volkskracht, terwijl de staatszorg zich in hoofdzaak beperkte tot de handhaving van orde en rust als eerste voorwaarden dier ontwikkeling. Vastbesloten om in deze richting te sturen, met verdere uitwerking van de in de grondwet van 1848 aangegeven beginselen, aanvaardde Thorbecke zijne ministerieele loopbaan. „Wacht op onze daden", was het bekende gezegde, dat hij ten antwoord gaf op een vraag van Groen van Prinsterer naar de plannen der regeering. Groen, lid der Tweede Kamer, was de voornaamste tegenstander der liberale staatkunde. Zijne denkbeelden, gewoonlijk anti-revolutionnair of christelijk-historisch genoemd (blz. 292), gingen tegen die van Thorbecke in vele opzichten lijnrecht in. Maar noch hij noch de conservatieven konden tegen de sterke liberale meerderheid in de Staten-Generaal op. De oppositie hadden echter hare hoop, om op 1848 nog eens terug te komen, niet opgegeven.

Tegenstanders.

Kieswet enz.

Thorbecke rechtvaardigde in zijn eerste ministerie ten volle de hooge verwachtingen, die van hem gekoesterd werden. Zeer belangrijke wetten kwamen in betrekkelijk korten tijd tot stand. De kieswet van 1850 bracht binnen de perken der grondwet een ruime uitbreiding van het kiesrecht; het aantal kiezers werd toen ongeveer 100.000. De provinciale wet van 1850 en de gemeentewet van 1851 regelden de samenstelling van provincie- en gemeente-besturen, die autonoom (zelfregeerend) werden in de zaken van provincie en gemeente; met de vrij sterke centralisatie van vóór 1848 werd aldus gebroken, zonder dat de band van de regeering en deze besturen al te los werd. Het verschil in samenstelling van stedelijk en plattelandsbestuur verdween geheel. Ook kwamen er onder meer wetten tot regeling van het brievenvervoer en tot invoering der rijkstelegraaf. De scheepvaartwetten (van 1850) huldigden het vrijhandelsbeginsel, waardoor een einde gemaakt werd aan de beschermende maatregelen uit den tijd van Willem I; o.a. door tariefverlaging voor verschillende waren. Voorbereid werd ook de afschaffing van de bescherming der Nederlandsche Handelmaatschappij, die echter eerst na het aftreden van het ministerie haar beslag kreeg. Dit aftreden kwam op vrij onverwachte wijze ten gevolge van de zoogenaamde April-beweging van 1853, waartoe de organisatie der Katholieke kerk in Nederland aanleiding gaf.

Herstel der Katholieke hiërarchie. Nu de grondwet van 1848 de godsdienstvrijheid in ruimeren zin had vastgesteld, begonnen de Katholieken hier te lande aan te dringen op het herstel der sedert den opstand tegen Spanje afgeschafte hiërarchie of bisschoppelijke instelling (blz. 113); reeds had het concordaat van 1827 (blz. 281) hierop uitzicht gegeven, maar dit was onuitgevoerd gebleven. De Katholieken, die den paus voor hunne zaak wonnen, hoopten verder op den steun van het ministerie, aan welks zijde zij in de Staten-Generaal stonden. Zooals te verwachten was, toonde het ministerie zich gunstig gezind, wat bleek, toen de pauselijke regeering zich tot de Nederlandsche wendde, om haar over het herstel der hiërarchie te polsen. In Maart 1853, nadat een onderhandsche mededeeling aan Thorbecke en twee andere ministers had plaats gehad, werd de te Rome vastgestelde organisatie bekend gemaakt: Utrecht werd de zetel van een aartsbisschop, het hoofd der Nederlandsche Katholieke geestelijkheid; Haarlem, Den Bosch en Breda werden bisschopszetels. Bij de bekendmaking te Rome uitte de paus, toen Pius IX, zich op een voor de Protestanten zeer aanstootelijke wijze.

April-beweging. Hier te lande ontstond bij het ontvangen der tijdingen uit Rome, die onverwachts kwamen, ook zonder eenige voorafgaande mededeeling vanwege de Nederlandsche regeering, een sterke Protestantsche beweging, waarvan Utrecht het middelpunt werd. En nu begonnen ook de conservatieven zich te weren, in de hoop Thorbecke te treffen; de beweging kreeg dus tevens een staatkundigen kant. Hare voornaamste uiting vond zij in een betooging te Amsterdam: hier werd in April aan Willem III een met duizenden handteekeningen voorzien adres aangeboden, waarin de koning verzocht werd de invoering der hiërarchie niet goed te keuren; de predikant Ter Haar overhandigde het adres met een toespraak in sterk Protestantschen geest. De koning antwoordde welwillend, maar zonder iets te beloven; uit zijne verzekering, dat „deze dag" de banden van het Oranje-huis en het vaderland hechter gemaakt had, mocht men opmaken, dat zijne sympathie aan de zijde der betoogers was. Het ministerie, van verschillende kanten aangevallen, had eenige dagen te voren in de Tweede Kamer zijne houding verdedigd en deze door de Kamer zien goedkeuren; ook Groen stond in deze zaak, althans wat het recht der Katholieken betrof, aan Thorbecke's zijde. Maar voor het antwoord van den koning te Amsterdam wilden de ministers zich niet verantwoordelijk stellen; zij vroegen ontslag, dat de koning onmiddellijk verleende. Zoo kregen de conservatieven althans gedeeltelijk hun zin. Veel meer bereikten zij echter

2e Ministerie-Van Hall. niet. Van Hall, nu met de vorming van een ministerie belast, nam dit aan, maar op voorwaarde, dat de grondwet van 1848 gehandhaafd zou blijven. De Tweede Kamer werd ontbonden en de invloed der April-beweging werkte in zoo verre na, dat de liberalen in de nieuwe Kamer belangrijk verzwakt terugkwamen. Maar daarmede was het uit. Het ministerie van „apaisement" (= bevrediging), zooals Van Hall's ministerie genoemd werd, deed tegen de hiërarchie niets; het bracht wel een wet op de kerkgenootschappen tot stand, die echter alleen bepalingen omtrent het dragen van geestelijke gewaden, het bouwen van kerken e. d. bevatte.

De partijen na 1853. Eenerzijds kwam in de April-beweging de oude haat van de Calvinisten tegen de Katholieken tot uiting; anderzijds de nieuwe tegenstelling van conservatief en liberaal. Maar, al bleken de oudere opvattingen nog tot een krachtige betooging in staat, zij konden het nieuwe niet ongedaan maken, hoogstens het in zijne uitwerking remmen. Evenals Van Hall aanvaardden ook de conservatieven van dezen tijd af de grondwet van 1848; maar de verdere uitvoering er van in liberalen zin was van hen niet te verwachten. Hierover liep na 1853 vooral de strijd tusschen hen en de liberalen, die deze uitvoering wel wenschten. Van Hall, ofschoon evenmin als vóór 1848 streng conservatief, werd gewoonlijk als het hoofd der conservatieven beschouwd. Daarnaast duurde de strijd tusschen liberalen en anti-revolutionnairen voort, de laatsten nog altijd zonder grooten aanhang, maar door Groen zeer krachtig geleid. Deze strijd betrof nu vooral het onderwijs, waarbij de kerkelijke verhoudingen een groote rol speelden. Conservatieven en anti-revolutionnairen, die in verschillende zaken samenwerkten, konden dit in de onderwijs-kwestie niet doen. Hier steunden de conservatieven de liberalen, die in dit opzicht de handhaving van den bestaanden toestand, althans in hoofdzaak, beoogden. Het was deze onderwijs-kwestie, die na 1853 het eerst de meeste aandacht vroeg.

De onderwijs-kwestie. Van ongeveer 1840 af werden er van orthodox-kerkelijke zijde tegen de onderwijs-wet van 1806 (blz. 256) bezwaren ingebracht. Deze wet, onder de werking waarvan het van staatswege gegeven, gewoonlijk openbaar genoemde onderwijs zeer verbeterd was, werd aangevochten om zijn onzijdigheidsbeginsel op kerkelijk gebied. Van orthodoxe zijde werd geëischt, dat, evenals vroeger, de kerkelijke beginselen bij dit onderwijs zouden gehuldigd worden. Het was duidelijk, dat men hiermede voor een groote moeilijkheid stond. Wilde men de staatsschool toegankelijk laten voor allen, dan was het inrichten van het onderwijs naar de kerkelijke beginselen, zooals de

orthodoxen ze verstonden, onmogelijk: Katholieken, Israëlieten, modernen konden hiermede voor hunne kinderen geen genoegen nemen. Tegenover den wensch der orthodoxen, vooral door Groen geuit, stelden dan ook de meeste anderen, ook de liberalen, den eisch tot handhaving der zoogenaamde gemengde school in neutralen geest; echter met vrijheid aan degenen, die met deze school niet tevreden waren, om aan hunne kinderen bijzonder, zoogenaamd vrij onderwijs te laten geven. Volgens de grondwet van 1848 was dan ook naast het van staatswege te geven onderwijs het vrije onderwijs uitdrukkelijk geoorloofd. Maar Groen en de zijnen gaven hunne pogingen, om de openbare school van aard te veranderen, niet op; liever wilden zij splitsing er van in de scholen voor de verschillende gezindten dan bestendiging der volgens hen godsdienstlooze school. In 1856 trachtten zij door een verzoekschrift aan Willem III, waarop een 8 à 9000 handteekeningen voorkwamen, hunne meening bij den koning ingang te doen vinden; het gevolg was, dat de regeering meer aandacht aan de onderwijs-zaak ging wijden.

De koloniale kwestie.

Veel besproken werden in dezen tijd, behalve het onderwijs, ook de koloniale aangelegenheden en hierin openbaarde zich het sterkst het verschil tusschen liberalen en conservatieven. Met het liberalisme begon een nieuwe richting in de koloniale zaken zich baan te breken, die verzet aanteekende tegen het bestuur der koloniën alleen ten bate van het moederland. Tevens werd de wensch naar afschaffing der slavernij, in de West-Indiën vooral bestaande, levendiger geuit; dit stond in verband met de anti-slavenbeweging, die in de eerste helft der 19e eeuw in geheel Europa aanhang kreeg: in 1815 was op het Weener-congres de slavenhandel reeds verboden; in 1833 schafte Engeland, in 1848 Frankrijk de slavernij in zijne koloniën af. In het bijzonder werd hier te lande het cultuurstelsel aangevallen, waarvan de misbruiken meer en meer bekend werden. Een der voornaamste woordvoerders van een liberale koloniale politiek werd de Bataviasche predikant Van Hoëvell, die om een geschil met de Indische regeering in 1849 naar het vaderland terugkeerde en hier spoedig tot lid der Tweede Kamer werd gekozen. Maar veel gehoor vond hij voorloopig niet; ook verscheidene liberalen waren niet zóó hervormingsgezind voor Indië als voor Nederland. De batige saldo's brachten voor de financiën zóó veel voordeel mede, dat men er niet gemakkelijk toe kwam, om het stelsel door vrijen arbeid voor de inlanders te vervangen, al werden sedert 1851 enkele cultures afgeschaft of beperkt [1]). De krachtigste

[1]) Tijdens de gouverneurs-generaal Duymaer van Twist (1851—1856) en Pahud (1856—1861).

verdediger van den bestaanden toestand was Baud (gouverneur-generaal 1833—1836), die het stelsel van Van den Bosch mede had helpen invoeren. Grooten indruk maakte de in 1860 verschenen roman Max Havelaar, waarin de Indische ambtenaar Douwes Dekker (Multatuli) de nadeelige gevolgen van het cultuurstelsel voor de inlanders op aangrijpende wijze aanwees; maar de koers der regeering veranderde er niet om. Vooral het financieel belang, begunstigd door conservatieve opvattingen, hield de hervormingen tegen; ook de afschaffing der slavernij werd hierdoor belemmerd, omdat de slavenhouders geldelijk schadeloos gesteld zouden moeten worden.

Onder vele andere aangelegenheden waren de beide genoemde zaken: onderwijs en koloniën, de belangrijkste onderwerpen, die regeering en Staten-Generaal langen tijd bezighielden. Het verzoekschrift van Groen en de zijnen over het onderwijs bewerkte, dat Willem III aan het nog in functie zijnde ministerie-Van Hall opdroeg, de zaak van het onderwijs nader te overwegen. En toen dit ministerie nog in 1856, zonder de opdracht te hebben kunnen uitvoeren, aftrad, droeg Willem III aan Van der Brugghen, een geestverwant van Groen, de vorming van een ministerie op bepaaldelijk met de bedoeling, om de onderwijs-kwestie te regelen. In 1857 kwam dan ook een nieuwe wet op het lager onderwijs tot stand, die echter volstrekt niet naar den zin van Groen was. Van der Brugghen deed, in overeenstemming met 's konings wensch naar verzoening, in zijne wet een poging om de gemengde school te behouden door opnieuw (evenals reeds in 1806) uitdrukkelijk te doen vaststellen, dat het onderwijs behalve aan het bijbrengen van kennis aan de opleiding tot christelijke en maatschappelijke deugden dienstbaar gemaakt zou worden. De anti-revolutionnairen, 's ministers naaste aanhangers, waren hiermede volstrekt niet tevreden en Groen bestreed de wet zeer heftig; zij werd echter aangenomen met steun van liberalen en conservatieven. Een voorstel van den minister, om het bijzonder onderwijs van staatswege te subsidieeren, werd met haast algemeene stemmen verworpen. In werkelijkheid veranderde de nieuwe wet aan de hoofdzaak niets en de schoolstrijd was er dan ook lang niet mede uit, al kwam hij in de Staten-Generaal voorloopig niet zoo veel meer aan de orde.

Ministerie-Van der Brugghen.

Onderwijs-wet.

Indisch regeerings-reglement.

Meermalen leverden de koloniale zaken stof tot bespreking op, nu de Staten-Generaal sedert de grondwet van 1848 hierin medezeggenschap hadden. De eerste belangrijke wet in deze aangelegenheid was die van 1854, bevattende het reglement op het beleid der regeering in Oost-Indië; hoewel

van vrijzinniger opvattingen uitgaande dan de tot nu toe gehuldigde, handhaafde deze wet toch in hoofdzaak het cultuurstelsel, waarom zij dan ook door Van Hoëvell bestreden was. In overeenstemming met een bepaling uit het reglement werd de slavernij in Oost-Indië op 1 Januari 1860 opgeheven. Dit geschiedde tijdens het ministerie Rochussen, dat in 1858 op dat van Van der Brugghen gevolgd was. Hetzelfde ministerie bereidde ook de afschaffing der slavernij in West-Indië voor, maar zag zijne pogingen hiertoe nog niet met goeden uitslag bekroond.

Aanleg van spoorwegen.

Veel invloed op den gang der zaken had in deze jaren de druk besproken kwestie van den spoorwegaanleg, die ook eenigszins met de koloniale zaken samenhing. Nederland was omstreeks 1860 nog vrij slecht met het moderne vervoermiddel bedeeld. De lijn van Amsterdam naar Haarlem (blz. 293) was doorgetrokken naar Rotterdam en een lijn was door de Rijnspoorwegmaatschappij aangelegd van Amsterdam en van Rotterdam over Utrecht naar Arnhem. In de Staten-Generaal waren, toen de aandrang, om Nederland van een goed spoorwegnet te voorzien, toenam, de meeningen verdeeld over de vraag, of de verdere aanleg geheel aan particulier initiatief zou worden overgelaten dan wel of de aanleg geheel of gedeeltelijk van staatswege zou geschieden. Eerst aan Van Hall, in 1860 voor de derde maal minister geworden, nadat het ministerie-Rochussen afgetreden was wegens verwerping van zijne voorstellen tot spoorwegaanleg, gelukte het met veel beleid de zaak tot een goed einde te brengen; het kostte moeite, ook omdat vele plaatselijke belangen in overeenstemming met elkander gebracht moesten worden. Bij de wet van 1860 werd een net van spoorwegen ontworpen: de aanleg der wegen geschiedde van staatswege, de exploitatie werd aan particulieren overgelaten. De toen opgerichte Maatschappij tot exploitatie van staatsspoorwegen nam deze op zich en later (1890) ook die van de door den staat overgenomen lijnen der Rijnspoorwegmaatschappij. De wegenaanleg, die in 1870 voltooid was en sedert nog vrij wat uitgebreid is, werd voor een groot deel uit de Indische opbrengsten bekostigd: een reden te meer, beweerden de conservatieven, om het cultuurstelsel niet af te breken.

3e Ministerie-Van Hall.

Toch begon na 1860 de aanhang van een meer liberale staatkunde voor Indië toe te nemen. Dit bleek vooral tijdens het tweede ministerie-Thorbecke, dat in 1862 optrad. De herinnering aan 1853 was toen verbleekt, het aantal liberalen in de Tweede Kamer weer vergroot. Maar Willem III had niet veel lust Thorbecke opnieuw minister te maken. Na het aftreden van Van

2e Ministerie-Thorbecke.

der Brugghen had hij de vorming van ministeries begunstigd, die noch al te liberaal waren, als dat van Rochussen in 1858, noch al te conservatief, als dat van Van Hall in 1860. Maar geen van deze ministeries had een krachtige meerderheid in de Tweede Kamer achter zich en geen had meer dan een kortstondigen levensduur. Toen Van Hall in 1861 reeds weer aftrad, trachtte Willem III het nog eens te probeeren met een gematigd liberaal ministerie-Van Zuylen, dat het geen jaar hield. Daarna kwam eindelijk opnieuw Thorbecke, tijdens wiens tweede ministerie ook eenige belangrijke wetten tot stand gebracht werden.

Wetten op het middelbaar onderwijs enz.

Vooreerst die op het Middelbaar Onderwijs tot verdere algemeene ontwikkeling der burgerij (1863); de stichting van tal van hoogere burgerscholen en van een polytechnische school tot opleiding van ingenieurs te Delft was hiervan het gevolg. Verder o.a. wetten tot verbetering van den Waterweg naar Rotterdam en tot aanleg van het kanaal van IJmuiden. Het tarief van in- en uitvoerrechten werd opnieuw in den geest der vrijhandelspolitiek herzien.

Koloniale hervormingen.

Maar het allermeest waren de koloniale zaken aan de orde. In 1862 werd eindelijk de slavernij in West-Indië afgeschaft bij een wet, die van den minister van koloniën Loudon uit het vorige ministerie door zijn opvolger was overgenomen; ± 33.000 slaven werden vrijgemaakt, wat den staat op ruim elf millioen kwam te staan. In 1863 trad als minister van koloniën Fransen van de Putte op, een krachtige persoonlijkheid, met wien voor het eerst een naar zeer ingrijpende hervormingen strevende staatkunde voor Indië haar intocht deed. Binnen korten tijd bracht hij de comptabiliteitswet voor Indië, d.w.z. de wet op het beheer en de verantwoording der Indische geldmiddelen, tot stand, volgens welke de Indische begrooting aan de goedkeuring der Staten-Generaal moest onderworpen worden. Verder wetten tot vaststelling van regeeringsreglementen voor de West-Indische bezittingen, waardoor aan deze een beperkt zelfbestuur verleend werd. In 1863 werd in de Molukken het staatsmonopolie van specerijen opgeheven. In 1865 werden de differentieele rechten in Indië verlaagd, waarmede het vrijhandelstelsel ook voor Indië een begin van toepassing vond (geheele afschaffing dier rechten volgde in 1872). Het allerduidelijkst kwam Van de Putte's zeer vrijzinnige opvatting uit in zijn cultuurwet-ontwerp, dat het beginsel van vrijen arbeid huldigde en aan den Javaan persoonlijken eigendom van den grond zou bezorgen in plaats van het gemeenschappelijk bezit in de dessa's. Dit ging echter Thorbecke te ver, die hierom in het

begin van 1866 met één zijner collega's het ministerie verliet. Toen Fransen van de Putte daarna zijn ontwerp in de Tweede Kamer bracht, werd het verworpen door de conservatieven en eenige liberalen, wier bezwaar vooral hierin lag, dat de Javaan niet voor privaat-grondbezit geschikt was en als zoodanig licht de prooi van Europeesche speculanten zou kunnen worden. Van de Putte en de andere ministers traden af (1866).

De Noord-Duitsche bond.

Men beleefde juist toen zeer belangrijke gebeurtenissen bij de buren in het Oosten. In den zomer van 1866 brak een lang verwachte oorlog tusschen Pruisen en Oostenrijk, gesteund door de meeste staten van den Duitschen bond, uit. De strijd was in zeer korten tijd ten voordeele van Pruisen met zijn voortreffelijk georganiseerd leger beslist. De Duitsche bond werd opgelost, een Noord-Duitsche bond onder Pruisische leiding kwam er voor in de plaats: de Pruisische koning Wilhelm I werd het hoofd van den bond, de Pruisische eerste minister Bismarck werd bondskanselier. Voor Nederland had dit ten gevolge, dat het hertogdom Limburg feitelijk van Duitschland los werd, ofschoon Pruisen dit niet direct als wettig erkende; hetzelfde was het geval met het hertogdom Luxemburg. Voor Europa was het gevolg, dat Pruisen van nu af een machtiger staat werd, waarmede meer rekening gehouden zou moeten worden. Vooral in Frankrijk, sedert 1852 door keizer Napoleon III geregeerd, werd dit als een bedreiging voor den Franschen invloed beschouwd. Van den beginne af was er een gespannen verhouding tusschen den Noord-Duitschen bond en het Fransche keizerrijk, die reeds in 1867 tot een uitbarsting dreigde te komen door de Luxemburgsche kwestie. Napoleon III nl.

Luxemburgsche kwestie.

trachtte tegenover de zoo zeer versterkte positie van Pruisen ook een uitbreiding aan Frankrijk te geven door Luxemburg, dat met zijne sterke vesting in de hoofdstad van veel waarde was, te koopen. Willem III, als groothertog, was hiertoe wel geneigd, ook onder invloed van koningin Sophie, die, evenals haar oudste zoon Willem, de kroonprins, zeer Franschgezind was; echter aarzelde hij den koop te sluiten, voordat hij wist, of de Noord-Duitsche bond geen bezwaren zou maken. Dit nu bleek weldra het geval te zullen zijn: de publieke opinie in Duitschland verzette zich ten sterkste en onder invloed hiervan gaf Bismarck aan de Nederlandsche regeering te kennen, dat de verkoop van Luxemburg de ernstigste gevolgen zou hebben. Toen nam Willem III zijne tot den verkoop reeds gegeven toestemming terug. Frankrijk, dat den oorlog op dat oogenblik niet aandurfde, berustte tegenover het Duitsche verzet en

kreeg alleen eenige genoegdoening, doordat Pruisen op een conferentie te Londen, waar ook Nederland vertegenwoordigd was, de losmaking van Luxemburg (en tevens die van Limburg) van Duitschland erkende; tegelijkertijd werd Luxemburg door de mogendheden onzijdig verklaard.

Ministerie-Heemskerk. Hier te lande hadden deze gebeurtenissen een grooten invloed, wat ook samenhing met den binnenlandschen politieken toestand. Na den val van Van de Putte en zijne collega's in 1866 had de koning een conservatief ministerie genomen; de omstandigheden schenen hiervoor gunstig om de oneenigheid onder de liberalen, als gevolg van het verschil van inzicht over het koloniaal beleid. Toch ontstonden tusschen de Tweede Kamer en de nieuwe ministers, onder wie mr. J. Heemskerk Az. de bekwaamste was, weldra hoogloopende geschillen. De eerste aanleiding was de benoeming van den minister van koloniën Mijer, die zelf het ministerie gevormd had, tot gouverneur-generaal van Indië in den nazomer van 1866. **Kwestie-Mijer.** De Tweede Kamer gaf hierover met groote meerderheid in een door den anti-revolutionnair Keuchenius voorgestelde motie hare afkeuring te kennen. Zij deed dit zoowel om de bevreemdende benoeming zelf, die zoo spoedig na het optreden van het ministerie plaats had, als om het feit, dat de benoemde als zeer conservatief-gezind in de Indische zaken bekend stond. Deze handelwijze van de Kamer had hare ontbinding door den koning ten gevolge, terwijl de laatste in een proclamatie op ondubbelzinnige wijze zijne voorliefde voor de ministers te kennen gaf. Toen ontstond een groote opwinding in het land: als in 1853 stonden conservatieven en liberalen scherp tegenover elkander. De inzet van den strijd was nu de in elke constitutioneele monarchie meermalen en nu voor het eerst hier te lande scherp gestelde vraag: of de koning een ministerie, dat niet het vertrouwen van de meerderheid der Tweede Kamer bezat, kon handhaven of niet; m.a.w. of het ministerie alleen koninklijk, d.w.z. het vertrouwen van den koning bezittende, of ook parlementair [1], d.w.z. steunende op een meerderheid in de Tweede Kamer, moest zijn. Ditmaal werd de vraag ten gunste van het koninklijk ministerie beslist, zeker ook wegens de inmenging van den koning in den verkiezingsstrijd. De liberalen, die deze inmenging sterk afkeurden, kwamen in de nieuwe Kamer verzwakt terug; zij behielden wel de meerderheid, maar berustten voorloopig in het aanblijven der ministers.

[1]) Gevormd van parlement, het woord, dat in Engeland van oudsher voor Staten-Generaal gebruikt wordt en nu ook h.t.l. beter zou passen, omdat het woord Staten-Generaal (= algemeene standen) een archaïsme is.

Kwestie-Van Zuylen. De Luxemburgsche kwestie gaf toen een aanleiding, om den strijd te heropenen. De minister van buitenlandsche zaken, graaf Van Zuylen van Nyevelt, had zich met de regeling dezer kwestie sterk ingelaten, ofschoon zij feitelijk Nederland niet direct aanging; hij beroemde er zich op door zijne bemoeiïngen den Europeeschen vrede gered te hebben. Maar in de Tweede Kamer uitte zich over deze bemoeiïngen met de zaken der groote mogendheden een sterke ontevredenheid van liberale zijde met het gevolg, dat de begrooting voor buitenlandsche zaken in November 1867 verworpen werd. Weer handhaafde de koning zijne ministers en weer werd de Tweede Kamer ontbonden. Maar nu verliepen de verkiezingen ongunstig: de nieuw gekozen Kamer telde minder aanhangers der ministers dan de vorige en sprak weldra in een motie hare afkeuring over de ontbinding uit (Februari 1868). Nog bleven de ministers aan; opnieuw verwierp toen de Kamer de begrooting van buitenlandsche zaken. Toen eindelijk nam de koning het hem aangeboden ontslag der conservatieve ministers aan en dus behaalde de meerderheid der Tweede Kamer de overwinning. Thorbecke vormde een nieuw ministerie, waarin hij echter zelf geen zetel innam, omdat het na den hevigen partijstrijd der laatste jaren beter geacht werd, dat de leider der overwinnende partij op den achtergrond bleef. Zoo was ten slotte deze beginselstrijd over de verhouding van regeering en Tweede Kamer ten gunste van een parlementair ministerie beslist. Het grondwettig recht van den koning, om zelf zijne ministers te kiezen, bleef hiermede natuurlijk onaangetast; maar het was duidelijk gebleken, dat regeeren zonder het vertrouwen van een kamermeerderheid haast tot de onmogelijkheden behoorde. Voortaan waren de meeste ministeries parlementair, tenzij niet ééne partij een besliste meerderheid had, wat in den volgenden tijd nog al eens voorkwam.

Parlementaire ministeries.

Het door Thorbecke in 1868 gevormde ministerie-Fock stond van den beginne af weinig krachtig, al bracht het een vrij groot aantal wetten tot stand, waaronder die tot afschaffing der doodstraf en de agrarische wet voor Indië (1870) de belangrijkste waren. Bij deze laatste, afkomstig van den minister De Waal, werd de uitgifte van woeste gronden in erfpacht aan particulieren mogelijk gemaakt en tevens werden de rechten der inlanders op hunne gronden bevestigd. Het was een regeling in liberalen zin, ofschoon niet zóó ver gaande, als Van de Putte vroeger gewild had. In hetzelfde jaar werd door de toen voorbereide opheffing der gouvernements-suikercultuur zoo goed als geheel gebroken met het cultuur-

Koloniale hervormingen.

stelsel; dit bleef, maar met opheffing van misbruiken, alleen nog voor koffie gehandhaafd. Hiermede werd de arbeid in Indië meer vrij gemaakt. In de koloniale politiek begon dus ± 1870 de liberale politiek geheel de overhand te verkrijgen. De conservatieven gaven hun verzet niet op, maar hunne aanhang begon af te nemen.

Fransch-Duitsche oorlog.

Zeer belangrijke gebeurtenissen vielen in 1870 in Europa voor, die ook in Nederland gevolgen hadden. Een geweldige oorlog tusschen Franschen en Duitschers brak uit, waarin de laatsten glansrijk overwonnen. Frankrijk, waar tijdens den oorlog een republiek ontstond, nam als staat sedert niet meer die machtige positie in, die het sedert eeuwen bezat. Duitschland, waar de Noord-Duitsche bond met opneming der Zuid-Duitsche staten in het Duitsche keizerrijk omgezet werd, deed zich voortaan des te sterker gelden. Tusschen de beide landen bleef lange jaren een gespannen verhouding bestaan en dit werd de aanleiding tot al sterker wapeningen in vredestijd, zoowel bij hen beiden als bij de andere groote en in wat mindere mate bij de kleinere mogendheden; het was het tijdperk van den gewapenden vrede, dat van 1870 af begon. In ditzelfde jaar verloor

Italië en de Paus.

de paus zijne wereldlijke macht aan het in 1861 gestichte koninkrijk Italië, dat zich toen van de stad Rome meester maakte.

Militaire zaken.

Hier te lande deed de Fransch-Duitsche oorlog zijn invloed spoedig gelden in de militaire aangelegenheden. Toen leger en vloot tot handhaving der onzijdigheid gemobiliseerd werden, kwam duidelijk aan het licht, dat er aan de Nederlandsche weermiddelen vrij veel haperde. In het lange vredestijdperk sedert 1839 was de landsverdediging, ook om den eerst zorgelijken toestand der financiën, niet uit ruime beurs verzorgd, al was ze niet zóó zeer als in de 18e eeuw verwaarloosd. Vooral werd op versterking van de weermiddelen te land aangedrongen, nu er zulk een machtige nabuur, die hier met veel wantrouwen werd gadegeslagen, aan de Oostgrens stond. Onder den indruk

3e Ministerie-Thorbecke.

van den ernst der omstandigheden werd Thorbecke in het begin van 1871 voor de derde maal minister met de bepaalde bedoeling, om de militaire zaken te regelen. Het ministerie meende hieraan een versterking der financiën te moeten doen voorafgaan; het kwam daarom met een voorstel, om een inkomstenbelasting in te voeren. Dit voorstel werd echter in 1872 door de Tweede Kamer verworpen, waarop het ministerie ontslag aanbood, zonder het hoofddoel, waarmede het opgetreden was, te hebben kunnen bereiken. Kort daarop stierf Thorbecke, de grootste Nederlandsche

staatsman uit de 19e eeuw, wiens invloed op de ontwikkeling van Nederland in die eeuw grooter was dan die van iemand anders, al was die invloed, zooals tijdens zijn derde ministerie duidelijk bleek, in de laatste jaren aan het dalen.

Wijziging in de staatkundige verhoudingen.

Dit was een gevolg van de veranderde staatkundige verhoudingen. Wel verloren de conservatieven aan macht, maar hier stond tegenover, dat de Katholieken, die vooral na de Aprilbeweging meest aan liberale zijde gestaan hadden, zich van dezen begonnen los te maken. In hunne kerk deed zich in dezen tijd een door paus Pius IX aangemoedigde anti-liberale strooming gelden, die te sterker werd onder invloed der gebeurtenissen in Italië, die vooral het werk der vrijzinnigen daar waren. Na de inneming van Rome door de Italiaansche troepen eischten de Katholieken hier te lande, dat de Nederlandsche regeering hiertegen zou protesteeren, wat geweigerd werd; vooral de liberalen verzetten zich er tegen. Dit deed de reeds in de vorige jaren begonnen scheiding tusschen liberalen en Katholieken zeer toenemen. De laatsten klaagden ook over de neutrale staatsschool, die hun niet langer voldeed. Werd de liberale partij hierdoor verzwakt, nog meer geschiedde dit door onderlinge verdeeldheid. Een jongere partij liet zich onder de liberalen hooren, die vooral verdere uitbreiding van staatsbemoeiïng voorstond dan Thorbecke en de zijnen gewild hadden. Deze scheiding werd na 1870 sterker. Zoo was er dus toen een andere partijverhouding bezig zich te vormen dan die sedert 1840 bestaan had; dit hield verband met den algemeenen toestand, zooals deze zich onder den invloed van het krachtiger nationale leven, sedert 1830 bemerkbaar, verder ontwikkeld had.

---

§ 60. NEDERLAND IN DE TWEEDE HELFT DER 19e EEUW.

Internationale positie.

In vele opzichten was de algemeene toestand in Nederland gunstiger in de tweede helft der 19e eeuw en vooral na 1870 dan in de eerste helft. Wel keerde de glans der gouden eeuw niet terug. Nederland als kleine mogendheid is onder de zoo geheel andere verhoudingen, nu de groote mogendheden meer en meer hare volle krachten ontplooid hebben, wel gedwongen zich met een meer bescheiden positie tevreden te stellen; er is geen

denken aan, dat het nu een rol zou kunnen spelen als in de 17e eeuw. Vooral blijkt dit in de groote vragen, die zich in de internationale staatkundige verhoudingen voordoen: hier hebben de groote mogendheden den beslissenden invloed. Nederland's buitenlandsche politiek is gericht op de handhaving der zelfstandigheid, zonder het sluiten van verbonden met één der groote mogendheden. Maar in allerlei andere opzichten heeft Nederland een belangrijke plaats in Europa ingenomen, belangrijker dan het ooit na de 17e eeuw gedaan had.

Handel en scheepvaart.

Vooreerst nam de stoffelijke welvaart zeer toe en als in de 17e eeuw waren het handel en scheepvaart, die hiertoe het meeste bijbrachten; hunne uitbreiding was na 1870 zeer groot. Verschillende omstandigheden werkten hiertoe mede: de meerdere ondernemingsgeest, de huldiging van het vrijhandelsbeginsel na 1848 (blz. 301 en 307); de verbetering der verkeerswegen door aanleg van spoorwegen (blz. 306) en van meerdere kanalen en door verbetering van de bevaarbaarheid der meeste rivieren; de vooral sedert 1870 zeer snel groeiende nijverheidsontwikkeling in Duitschland, die den aanvoer uit en den invoer naar dit land over Nederland zeer ten goede kwam. Van deze laatste omstandigheden trok Rotterdam, dat na den aanleg van den Nieuwen Waterweg, die in 1871 gereed kwam, een prachtige verbinding met de zee kreeg, het meeste voordeel. Het werd naast Hamburg en Antwerpen één van de grootste doorvoerhavens op het vasteland aan de Noordzee. Een energiek gemeentebestuur zorgde er voor, dat de haven-aanleg en -verbetering met de sterk toenemende behoefte aan ligruimte gelijken tred hield. Directe overzeesche verbindingen van de stad met Indië (de Lloyd), met Noord-Amerika (de Holland-Amerika-lijn) en met Engeland kwamen onder meer tot stand. Amsterdam, na den aanleg van het Noord-Zee-kanaal, dat in 1876 voltooid werd, eveneens beter toegankelijk, nam ook weer zeer in beteekenis toe. Het bleef de voornaamste markt voor de producten uit Oost- en West-Indië, waarmede het directe verbindingen kreeg (resp. Maatschappij Nederland en Koninklijke West-Indische Maildienst), en tevens handelscentrum van Nederland voor den aanvoer van producten uit andere landen. Bovendien was te Amsterdam nog altijd de grootste geldhandel van Nederland. Ook Dordrecht en Zaandam zagen een vrij belangrijke handelsvermeerdering. Vlissingen kreeg een nieuwe haven, die echter niet zoo druk bezocht wordt, als indertijd verwacht werd; het bezit een belangrijke verbinding met Engeland (Maatschappij Zeeland). In het algemeen is de handelsomzet door in- en uitvoer van 1870 — ± 1900 ongeveer verdriedubbeld. In verband hiermede breidde zich de scheepvaart uit, die in

Nederland eerst na 1870 voor een steeds grooter wordend deel met stoomschepen bedreven werd; in 1870 waren er nog slechts een veertigtal stoomschepen voor de buitenlandsche vaart tegen een kleine 2000 zeilschepen: ± 1900 waren de laatste verminderd en de eerste vermeerderd tot eenige honderden; het mindere aantal werd ruimschoots opgewogen door een veel grooter tonnenmaat. Anders dan in de 17e eeuw diende de scheepvaart bijna uitsluitend voor den in- en uitvoer in Nederland, benevens den doorvoer naar Duitschland. De Europeesche vrachtvaart, die Nederland vroeger bezat, is nu tusschen de schepen van allerlei landen verdeeld, waarbij die van Engeland nog altijd het leeuwenaandeel hebben.

Nijverheid. Verschillende takken van nijverheid namen eveneens in bloei toe. Voor sommige, v.n. den scheepsbouw, was dit een direct gevolg van de handels- en scheepvaartuitbreiding; eerst na 1870 begon de aanbouw van stoomschepen in Nederland zelf en sedert vermeerderde deze gestadig, het meest te Vlissingen, Amsterdam, Rotterdam en Kinderdijk; nog altijd worden, zooals vóór 1870 uitsluitend, ook Nederlandsche stoomschepen in Engeland vervaardigd. Zoo is het ook met den machine-bouw, die door de zich sterk vermeerderende toepassing van het stoomwezen in de 19e eeuw zoo zeer uitgebreid werd: vele machines worden ingevoerd, maar de meerderheid er van wordt nu in Nederland gemaakt. De ontwikkeling werd tegengehouden, doordat Nederland voor den aanvoer der grondstoffen (staal en ijzer) van het buitenland afhankelijk is; eerst na de verbetering der verkeerswegen, die goedkooper aanvoer mogelijk maakte, was concurrentie met het buitenland, althans voor de binnenlandsche behoefte, mogelijk. Van deze verbetering trok ook de Twentsche katoenindustrie in ruime mate voordeel: aanvoer van steenkool en katoen, de laatste vooral uit Noord-Amerika, in den laatsten tijd ook uit Indië, en uitvoer van producten werden er zeer door vergemakkelijkt. De uitbreiding dezer industrie was dan ook na 1870 zeer belangrijk; toen werd het handwerk meer en meer door het stoomwerktuig vervangen. In Nederland zelf wist zij de buitenlandsche concurrentie met vrucht te weerstaan, terwijl zij elders in Europa, tot zelfs in Engeland, een afzetgebied kreeg. Haar uitvoer naar Indië bleef echter de hoofdzaak. Deze had niet te lijden onder de afschaffing der differentieele rechten in Indië (blz. 307), evenmin als van het afbreken van de banden met de Nederlandsche Handelsmaatschappij, die eenige jaren na de opheffing der regeeringsbescherming (blz. 301) hare bemoeiïngen met de Twentsche industrie staakte; de vrijheid baatte de Twentsche industrie meer dan de vroegere bescherming. Ook de weef-industrie te Tilburg en Eindhoven, evenals die te Leiden, ging onder de gunstiger omstandigheden

vooruit. Onder de andere takken van industrie, waarvan de grondstoffen deels uit Indië en uit andere landen aangevoerd worden, deels van Nederlandschen bodem zijn, werden vooral van belang de rijst- en koffiepellerijen, de fabricage van cacao, sigaren en tabak, die van beetwortelsuiker, van olie en kaarsen, van gist en spiritus, van jenever, brandewijn en bier, van aardappelmeel; de laatste is een geheel nieuwe industrie, na 1870 het meest in Groningen opgekomen. In het bijzonder verdienen de diamantslijperijen (aanvoer vooral uit Zuid-Afrika), de vele aardewerkfabrieken en de meubelfabrieken, wier producten gedeeltelijk tot de zoogenoemde kunstnijverheid behooren, vermelding. In deze industrieën overwoog nu het fabrieksbedrijf met stoomwezen, dat uitgeoefend wordt door kapitalisten (hetzij alleen, hetzij in vereeniging), die een min of meer groot aantal arbeiders in hun dienst hebben; echter handhaafde zich, vooral in de kleinere industrieën, ook nog de oude huisindustrie.

Betrekkingen met Indië.

In de industrie, zoowel als in den handel en de scheepvaart, namen de betrekkingen met Indië, zooals uit het voorgaande blijkt, een zeer belangrijke plaats in. Na de afschaffing van het cultuurstelsel (behalve voor koffie) waren deze overgelaten aan het particulier initiatief, dat zich hiertoe goed in staat toonde. Veel kapitaal werd voor industrieele handelsondernemingen in Indië beschikbaar gesteld. Tot de meest bekende ondernemingen behooren de Deli-maatschappij (opgericht in 1869), die zich in Deli op Sumatra op tabakshandel en -cultuur toelegde en daarmede groot succes had; meerdere maatschappijen tot ontginning van petroleumbronnen, o. a. de (in 1883 gestichte) Koninklijke Nederlandsche; de Biliton-maatschappij voor de exploitatie der tinmijnen op Biliton (die op Banka is in handen van den Staat); verder de Nederlandsch-Indische handelsbank. De Nederlandsche Handelmaatschappij, die na het verbreken van de banden met de regeering van aard veranderde en een bankinstelling op groote schaal werd, steunde verscheidene dergelijke ondernemingen. De reeds genoemde stoomvaartlijnen van Rotterdam en Amsterdam onderhielden een geregeld verkeer met Indië, dat sedert 1869 na de opening van het Suez-kanaal zeer bekort werd, terwijl de Pakketvaartmaatschappij het verkeer in Indië zelf in hoofdzaak in handen kreeg; sedert 1902 bestaat er een geregelde Nederlandsche verbinding van Indië met Japan en China, nu ook met Australië.

Visscherij.

De zeevisscherijen bloeiden opnieuw op. Vooral de haringvisscherij, van ouds van zooveel belang, herleefde; zij werd ook nu vooral op de Schotsch-Engelsche kusten bedreven. IJmuiden, Scheveningen en Vlaardingen werden de hoofdzetels dezer

visscherijen, die een groot deel van hare producten naar Duitschland en België uitvoeren.

Landbouw. Landbouw en veeteelt beleefden, over het algemeen genomen, niet zulke goede tijden. De eerste kon zich uitbreiden door de meerdere ontginning van woeste gronden, vooral in Drente en Gelderland; de Heidemaatschappij (sedert 1889) werd hiertoe opgericht: zij stelde zich vooral de bebossching van woeste landen ten doel. De landbouwproductie zelf, die van ± 1850 — ± 1875 na de invoering van den vrijhandel zeer vele voordeelen afwierp, kwam later tot aan het einde der 19e eeuw in groote moeilijkheden, zoowel door den zeer toenemenden aanvoer van granen uit het buitenland (ook uit Amerika), als door de in sterke mate beschermende handelspolitiek, die naburige landen als België en Duitschland gingen huldigen. Ook de uitvoer van zuivelproducten leed hieronder, terwijl bovendien de levering van minder goede waar den afzet belemmerde. Eerst in de laatste jaren bracht het betere toezicht van regeeringswege hierin verbetering, wat den uitvoer, vooral naar Engeland, waarheen ook veel slachtvee uitgevoerd wordt, weer deed toenemen. Het vrij veelvuldig voorkomen van veeziekten (mond- en klauwzeer) deed de veeteelt groot kwaad; ook hierin verbeterde door meerdere regeeringszorg veel. In het bijzonder bracht de bloementeelt (in de 17e en 18e eeuw reeds bloeiend in de buurt van Haarlem) in de duinstreek van Holland in de laatste 30 jaar groote welvaart, vooral bij Lisse en Hillegom.

Steden en Platteland. Bevolking. De algemeene welvaart nam dus meer toe in de takken van bestaan, die men voor het grootste deel in de steden vindt, dan in die op het platteland, dat ook nog enkele malen van min of meer ernstige overstroomingen te lijden had (zoo in 1855 en 1861 in Brabant en Gelderland; in 1906 in Zeeland). Daaruit is verklaarbaar, dat het aantal inwoners in de steden betrekkelijk meer toenam dan dat er buiten. In het algemeen was de toeneming van bevolking in de 19e eeuw in Nederland, even goed als in de meeste andere landen, veel grooter dan in vorige eeuwen. Nederland telt nu bijna 6 millioen inwoners, wat na 1850 een vermeerdering van ruim 2 millioen geeft. De bevolking der grootste steden als Amsterdam, Rotterdam en Den Haag werd meer dan 2 of 3 maal grooter. Deze steden breidden zich in omvang zeer uit, evenals verscheidene andere in mindere mate. De slooping der meeste vestingen na de aanneming der vestingwet van 1874 (blz. 328) maakte deze uitbreiding gemakkelijk. Ongelukkig werd daarbij weinig rekening gehouden met de eischen van degelijke of schoone bouwkunst; de

meeste nieuwe wijken in de steden zijn beslist leelijk en slecht gebouwd; eerst in de laatste jaren kwam er eenige verandering ten goede. Een groote ommekeer bracht de uitbreiding in het uiterlijk der steden, die ook door beter plaveisel, door moderne verlichting (gas en electriciteit) en betere verkeersmiddelen zich sterk van de vroegere steden onderscheiden.

Van meer beteekenis dan in de eerste helft der 19e eeuw waren ook Nederland's kunst en wetenschap. De letterkundige beweging van na 1830 moge niet zoo veel groots voortgebracht hebben, als Potgieter er van verwachtte; toch had Nederland in het midden der 19e eeuw een aantal begaafde letterkundigen, die allen min of meer onder den invloed der romantiek stonden. Onder hen nam mevrouw Bosboom-Toussaint als romanschrijfster de eerste plaats in, terwijl Busken Huet, Potgieter's jongere tijdgenoot en vriend, zich vooral als criticus onderscheidde. Van 1880 af begon zich eene nieuwe strooming naar voren te dringen, die ook onder buitenlandschen invloed, vooral van Fransche, maar ook van Engelsche en Duitsche schrijvers, opkwam. Zij heet gewoonlijk het realisme, dat zich vooral openbaart in een zoeken naar nauwkeurige waarneming der werkelijkheid en de beschrijving hiervan. Hiernaast kwam iets later het naturalisme, dat alle levensuitingen, niet het minst maatschappelijke verhoudingen, tracht te schilderen. Bij allen invloed van buiten, waarbij zich ook eenige invloed van enkele 17e eeuwsche Nederlanders, als Vondel en Hooft, deed gelden, was er in de letterkunde van '80 een zeer sterk persoonlijk element, dat er veel oorspronkelijks aan wist te geven. Tot de voorgangers der mannen van '80 behoorde Multatuli, die tot in het overdrevene naar oorspronkelijkheid joeg, maar door zijne frischheid veel invloed had. Onder de 80ers zelf waren *Kloos[1]) en *Van Deyssel, *Verwey en *Van Eeden de voornaamsten, naast wie een groot aantal anderen, velen onder hun invloed, schreven en schrijven. Vooral in de poëzie, waarin de jong gestorven dichter Perk reeds vóór '80 nieuwe wegen aanwees, heeft deze jongste letterkunde veel schoons voortgebracht. De letterkundige productie was nooit zóó groot als in de laatste 20 à 30 jaar; daaronder handhaafden zich, naast het nieuwe, ook nog altijd, zij het in mindere mate, de oudere, scherp door de '80ers gecritiseerde stroomingen. Dit wijst op een toenemende belangstelling in letterkundige uitingen, die ook in verscheidene nu naast de „Gids" verschijnende maandschriften (o. a. Nieuwe Gids, Beweging, Onze Eeuw) bevrediging kan vinden.

Letterkunde.

---

[1]) In de volgende bladzijden zijn de namen van nog levende personen met een * geteekend, voor zoover dit noodig scheen.

Schilderkunst. De schilderkunst, sedert het einde der 17e eeuw voortdurend zonder veel beteekenis, kwam nu opnieuw tot grooten bloei. Hierop deed de Fransche invloed zich ook gelden, maar tevens die der 17e eeuwsche Nederlandsche meesters. De eerste ging vooral uit van de zoogenaamde school van Barbizon (een dorp bij Fontainebleau), waartoe o. a. Corot, Daubigny en Rousseau behoorden, die zich zelf ook eenigszins naar het voorbeeld der 17e eeuwsche Nederlandsche schilders gevormd hadden. De groote stroomingen der romantiek, van het realisme en het naturalisme vindt men ook in de schilderkunst terug; ook hier is daarbij een sterk streven naar oorspronkelijkheid merkbaar. De meest behandelde onderwerpen waren landschappen, stadsgezichten en intérieurs, hetzij van huizen, kerken of andere gebouwen; minder plaats nam nu het schilderen van portretten in, wat gemakkelijk verklaarbaar is uit het in gebruik komen der photografie. Als dé allereerste onder de zeer talrijke schilders van na 1850 werd algemeen Jozef Israëls (geb. te Groningen in 1824; † 1911 in Den Haag) beschouwd; zijne intérieurs, vooral die uit eenvoudige omgeving, maakten den meesten indruk; zijn invoed op vele jongeren was en is zeer groot. Jacob Maris bereikte het beste in zijne landschappen en stadsgezichten; in dit genre was hij de grootste. Ook zijn beide broeders Willem en *Matthijs Maris verwierven zich een grooten naam, de een vooral met zijne landschappen, de tweede met zijne portretten. Onder de overigen traden onder de landschapschilders Weissenbruch en Mauve op den voorgrond; als zeeschilder Mesdag; als schilder van stadsgezichten *Breitner; een beroemd schilder van kerkintérieurs was Bosboom, de echtgenoot van de reeds genoemde romanschrijfster: als portret-schilders en -teekenaars onderscheidden zich vooral *Haverman en *Veth. Een zelfstandige plaats nam *Toorop in met zijn sterk streven naar symboliek en impressionisme en verder Alma Tadema, die het grootste deel van zijn leven in Engeland doorbracht en zich vooral toelegde op het afbeelden van tafereelen uit de oudheid. Veel werk van deze en andere Nederlandsche schilders vond zijn weg buiten Nederland, ook in Noord-Amerika, en bracht er daarom veel toe bij, om Nederland elders in goeden zin bekend te maken; evenzoo deden dit opnieuw de nu veel bewonderde en meestal zeer duur betaalde werken der 17e eeuwers. Ook ten opzichte van de schilderkunst was er toenemende belangstelling, getuige het druk bezoek aan de schilderijen-musea, waaronder het Rijksmuseum te Amsterdam en het Mauritshuis in Den Haag voor de vroegere, het Stedelijk Museum in de eerste en het Museum-Mesdag in de tweede stad voor de nieuwere kunst van het meeste belang zijn.

Bouwkunst. De bouwkunst, waarin ook een opleving plaats had, zocht, eveneens onder Franschen invloed, een nieuwe ontwikkeling door voorbeelden te volgen uit de Middeleeuwsche bouwkunst, vooral uit de Gotiek (blz. 30). De Katholieke bouwmeester (en tevens beeldhouwer) *Cuypers was hiervan de hoofdvertegenwoordiger; o.a. was hij de ontwerper van het gebouw voor het Rijksmuseum. Vele Katholieke kerken werden in dezen geest gebouwd. Een nieuwe strooming, die naar een nieuwe, meer nationale bouworde zoekt, vond hare beste uiting in *Berlage, den bouwer van de nieuwe beurs te Amsterdam. Minder groot was hier de publieke belangstelling; anders zouden de Nederlandsche steden zich niet op zoo leelijke wijze hebben uitgebreid.

Muziek. Zeer groot en nog altijd groeiend was de belangstelling voor muziek, vooral in de groote steden. Maar het meest waren het buitenlandsche componisten (Mozart, Beethoven, Wagner, *Strauss), met wier werken het Nederlandsche publiek kennis maakte. Toch bezat ook Nederland zelf enkele verdienstelijke componisten, onder wie Hol en *Zweers het meeste beteekenden. Aandrang om meer werk te maken van de nationale muziek, ook door nadere kennismaking met die van vroegere eeuwen, bleef in de laatste jaren niet uit en had ook wel eenig succes.

Wetenschappen. In de wetenschappen, wier omvang en veelzijdigheid in de 19e eeuw in buitengewone mate toenamen, was Nederland's plaats nu zeker niet kleiner dan in de 17e eeuw. Bovenaan stond de beoefening der natuurwetenschappen, in den ruimsten zin genomen; Donders, Buys Ballot en Bosscha behoorden met den wat jongeren Van 't Hoff (het laatst te Berlijn), *Lorentz en *Hugo de Vries tot de eersten onder de Europeesche geleerden op dit gebied. De Duitscher Rosenstein had als hoogleeraar te Leiden een grooten en gunstigen invloed op de medische wetenschap. In de taalwetenschap (philologie) bereikten Cobet, *Kern en De Goeje, Matthijs de Vries en *Verdam een groote hoogte. Als geschiedschrijvers traden behalve Bakhuizen en Groen vooral Fruin en *Blok op den voorgrond. In de rechtsgeleerdheid muntten Thorbecke, Buys en Asser, de laatste vooral door zijne werkzaamheid ten bate van het internationaal recht, uit. Op theologisch gebied zette Kuenen het door Hofstede de Groot en Scholten (blz. 291) begonnen werk op luisterrijke wijze voort, terwijl Tiele aan de vergelijkende godsdienstwetenschappen groote diensten bewees. Naast dezen, die bijna allen hoogleeraar waren of zijn, staan nu de geleerden uit een jongere generatie, van wie verscheidene de Nederlandsche wetenschap met eere vertegenwoordigen. Ook onder de ingenieurs verwierven zich verscheidene een grooten naam, ver buiten de grenzen; tot de allerbekendsten behoorden Jan Frederik Willem Conrad

en Pieter Caland, de laatste o.a. de aanlegger van den Nieuwen Waterweg van Rotterdam.

Hoogescholen. Evenals vroeger werden de wetenschappen in hoofdzaak aan de universiteiten beoefend; het hier gegeven onderwijs werd opnieuw geregeld bij de wet op het Hooger Onderwijs van 1876, waarbij het Amsterdamsche Athenaeum met de drie Rijksuniversiteiten werd gelijk gesteld. Daarnaast werd in 1880 van particuliere zijde de zoogenaamde „Vrije Universiteit" te Amsterdam opgericht: de bedoeling was het geven van hooger onderwijs op gereformeerden (Calvinistischen) grondslag; de opleiding van predikanten voor de Gereformeerde Kerken (blz. 321) was er hoofdzaak. Meer dan vroeger staan de wetenschappen in verband met het dagelijksch leven. Vooreerst geldt dit van de natuurwetenschappen, wier veelvuldige toepassing in de praktijk dit licht begrijpelijk maakt. Toch is het verband ook in de zoogenaamde geestelijke wetenschappen meer merkbaar, vooral door het gymnasiaal en het zich van 1863 af zeer sterk uitbreidend middelbaar onderwijs en door populair wetenschappelijke lectuur en voordrachten.

Vrijdenkers. De meerdere wetenschappelijke ontwikkeling had op de levensbeschouwing van velen een grooten invloed. Zooals reeds in de 18e het rationalisme (blz. 222), zoo deed nu vooral de toenemende kennis, door de natuurwetenschappen gebracht, meerderen zich geheel aan de kerk onttrekken: zij erkenden niet meer de waarheid van eenige kerkelijke leer. De meesten dezer ongeloovigen of althans onkerkelijken werden voorstanders der „vrije gedachte" (d. w. z. vrij van alle niet bewezen, maar op geloof berustende meeningen). Een middelpunt vonden zij in een in 1850 te Amsterdam gestichte vereeniging, „de Dageraad" genoemd. Meer dan iemand deed Multatuli voor het propageeren der „vrije gedachte", waarvan hij een vurig voorstander was; door het verbreiden op dikwijls hartstochtelijke, meesleepende wijze zijner eigen, soms zeer oppervlakkige denkbeelden werd hij op dit gebied van niet minder beteekenis dan in de letterkunde.

De kerk. In meerderheid echter bleven de Nederlanders de kerk getrouw. Wel drong hier de tegenstelling van modernen en orthodoxen veel verder door, zoowel in de Nederlandsche Hervormde als in de Doopsgezinde en Luthersche kerkgenootschappen; de Remonstranten gingen bijna geheel met de modernen mede. Het middelpunt van het modernisme bleef na Scholten de Leidsche hoogeschool, terwijl de Utrechtsche meer het middelpunt der orthodoxie was. Op den duur was er echter geen sprake van twee scherp te onderscheiden richtingen: bij beiden openbaarden zich verschillende min of meer ver gaande opvat-

Modernen. tingen. Onder de modernen waren er, die, zonder tot de vrijdenkers te behooren, zich toch van de kerk afscheidden, hetzij om de leer, hetzij om kerkelijke gebruiken, waarmede zij zich niet konden vereenigen. Ook eenige predikanten, o.a. Busken Huet en Allard Pierson, hoogleeraar te Amsterdam, evenals Huet een bekend schrijver; verder Hugenholtz, die te Amsterdam de „Vrije Gemeente" stichtte (1878), waarvan de bedoeling was de verkondiging van den Christelijken godsdienst zonder een vaste geloofsbelijdenis. Modernen, die in de kerk bleven, richtten den Protestantenbond op (1878), die zich de behartiging der vrijzinnige opvattingen in en buiten de kerk ten doel stelde. De aanleiding hiertoe was, dat in de Nederlandsche Hervormde kerk de orthodoxen, ook door de uittreding en de onverschilligheid van vele modernen, het sterkst in aantal werden. Onder de orthodoxen zelf kwam eveneens verdere verbrokkeling dan reeds door de „afgescheidenen" (blz. 291) veroorzaakt was. In 1886 verlieten opnieuw een aantal orthodoxen, die zich met de houding der synode in enkele aangelegenheden niet konden vereenigen, de Nederlandsche Hervormde kerk; zij noemen zich „doleerenden" en vormen de Nederlandsche Gereformeerde kerk, op den grondslag van de besluiten der Dordtsche synode. Hun leider was de begaafde en welsprekende predikant dr. *Kuyper, later hoogleeraar aan de Vrije Universiteit, tevens een invloedrijk staatsman. In 1892 vereenigde deze nieuwe kerk zich met de Christelijke-Gereformeerde kerk, die een eigen opleidingsschool voor predikanten te Kampen bezat, tot de Gereformeerde kerken; enkele gemeenten echter hielden zich buiten dit verband.

Doleerenden.

Katholieken. In de Katholieke kerk openbaarde zich minder verschil van opvatting, wat bij den aard van deze kerk licht verklaarbaar is. Wel groeide zij sedert het herstel harer hiërarchie zeer in kracht en beteekenis voor het Nederlandsche volksleven. Een zeer groote plaats nam in den tijd harer opleving dr. Schaepman in, een zeer veelzijdig ontwikkeld geestelijke, die als dichter en ook als staatsman uitmuntte. De sedert de 18e eeuw bestaande Oud-Roomsche kerk (blz. 201) met een aartsbisschop te Utrecht en twee bisschoppen te Haarlem en Deventer bleef steeds van beperkten omvang.

Onderwijs. Van groot belang waren de kerkelijke toestanden voor het onderwijs, vooral het lager onderwijs. Sedert het midden der 19e eeuw nam het aantal bijzondere of vrije scholen zeer toe: eerst werden ze meest opgericht door de Protestantsche orthodoxen (de scholen met den bijbel); vooral na 1870 begonnen de Katholieken hun voorbeeld te volgen. Groote offers werden hiervoor gebracht, omdat de

oprichters ze in den beginne geheel zelf moesten bekostigen. De neutrale school bleef dus niet de school voor het geheele volk; in sommige overwegend Katholieke streken werd haar bestaan zelfs bedreigd. Veel werd gedaan, om het onderwijs te verbeteren en uit te breiden. De Maatschappij tot Nut van 't Algemeen maakte zich hiervoor ook in de 19e eeuw zeer verdienstelijk; in verschillende plaatsen stichtte zij eigen scholen. Ook de vereeniging Volksonderwijs werkte in dezelfde richting; zij streefde er vooral naar, om de velen, die in de lagere standen nog van onderwijs verstoken bleven, onderwijs te doen geven.

Maatschappelijke verhoudingen.

In zeer sterke mate trokken na 1870 de maatschappelijke (sociale) verhoudingen de aandacht. Hierbij was het vooral de zoogenoemde arbeidersbeweging, die zich deed gelden. Zij stond in nauw verband met het zich in de 19e eeuw zoo zeer ontwikkelend grootbedrijf in industrie en handel, waardoor de scheiding van kapitalisten (werkgevers) en loonarbeiders (werknemers) veel grooter werd dan in de vorige eeuwen. Onder de laatsten nu, wier levensomstandigheden veelal slecht, in elk geval niet in evenredigheid met den door hen (ook vrouwen en kinderen) verrichten arbeid waren, ontstond een sterke beweging tot verbetering van hun lot; hun samenzijn in fabrieken maakte hunne samenwerking beter mogelijk dan toen de arbeiders nog meest thuis hun werk deden. In andere landen met zooveel uitgebreider fabrieksnijverheid ontstond deze arbeidersbeweging vroeger dan in Nederland, vooral in Engeland, Frankrijk en Duitschland; hier te lande begon ze pas in de zestiger jaren der 19e eeuw van eenige beteekenis te worden.

Arbeidersbeweging.

Buitenlandsche voorbeelden werden toen hier nagevolgd. Evenals elders waren twee richtingen, ofschoon niet altijd even scherp, te onderscheiden: de ééne streefde naar maatregelen tot verbetering van den toestand der werklieden, b.v. door loonsverhooging en beperkten arbeidsduur; de andere ging uit op een geheelen ommekeer der maatschappelijke toestanden door de bestrijding van de overheersching van de kapitalisten over de niet-bezittende massa (proletariaat): niet aan enkelen, maar aan de gemeenschap of aan den staat moesten de grondeigendom en de productie-middelen behooren en zoo ten bate van allen komen. Beide richtingen hadden gemeen de bevordering van de aaneensluiting der arbeiders, hetzij in vakvereenigingen, hetzij in algemeene bonden. De eerste vakvereeniging van belang (gevormd naar Engelsch model), die der boekdrukkers, dateerde van 1866. Terzelfder tijd kreeg de sociaaldemocratie in den vorm, die er door de Duitschers Marx en Engels aan gegeven was, hier haren eersten aanhang; maar deze kwam niet dan

zeer langzaam op. Meer won de eerstgenoemde richting veld, zooals bleek uit het in 1871 te Utrecht opgerichte Algemeen Nederlandsch Werkliedenverbond, dat zich van den beginne weinig geneigd tot de sociaal-democratie betoonde; in tegenstelling tot het internationale karakter van de laatste droeg het verbond een beslist nationaal karakter. Bij de oprichting traden nog slechts een paar vak- en eenige andere arbeidersvereenigingen toe, maar weldra kwam er onder leiding van den voorzitter Heldt uit Amsterdam een vrij belangrijke uitbreiding; echter bleek de lust tot aaneensluiting bij de Nederlandsche arbeiders minder groot dan in de meeste andere landen. Naast het Werkliedenverbond, dat op kerkelijk gebied een onzijdige houding aannam, ontstonden later Patrimonium, een verbond van kerkelijke (meest orthodoxe) arbeiders, en een Nederlandsch Roomsch-Katholieke Volksbond. Eerst van 1878 af begon de sociaal-democratie meer van zich te doen hooren. In dit jaar werd te Amsterdam een sociaal-democratische vereeniging gevormd, uitgaande van werklieden, wien het Werkliedenverbond te gematigd was. Tot deze vereeniging konden ook niet-arbeiders toetreden en het waren vooral dezen, die aan de verdere uitbreiding leiding gaven; in de eerste plaats de oud-predikant *Domela Nieuwenhuis, die met zijn geestdrift en idealisme in de eerste jaren veel voor de beweging deed. Reeds in 1881 werden de in verschillende plaatsen verrezen vereenigingen tot een bond samengesmolten. Sedert breidde het socialisme zich gestadig uit: het meest in de groote steden; op het platteland vrij sterk in de Noordelijke provinciën, vooral omstreeks 1890, onder invloed van de toen zeer ongunstige toestanden in het landbouwbedrijf.

Werkliedenverbonden.

Sociaal-democratie.

Gevolgen der arbeidersbeweging.

Al deze vereenigingen, hoe verschillend haar aard ook was, brachten er het hare toe bij, dat de arbeidersbeweging in Nederland meer van zich deed hooren. Eenige verbetering werd in den toestand der arbeiders dientengevolge wel aangebracht. Mindere of meerdere loonsverhooging werd in verschillende bedrijven verworven, dikwijls niet dan na werkstakingen, het veel toegepaste middel om de patroons tot toegeven aan bepaalde eischen te dwingen, dat echter lang niet altijd hielp. Daarbij werd in die bedrijven, waarin door krachtige samenwerking hechte vakvereenigingen tot stand kwamen, het meeste bereikt; maar juist aan deze samenwerking ontbrak het meermalen. De sterkste en best georganiseerde vakvereeniging werd die der (meest Joodsche) diamantbewerkers te Amsterdam.

Echter gingen de pogingen tot verbetering van den toestand der arbeiders niet alleen van dezen zelf uit; zij kregen ook steun van

mannen uit andere kringen, die de verheffing van den „vierden stand", hetzij dan, als Domela Nieuwenhuis, langs den weg der sociaal-democratie, hetzij langs dien der hervorming met behoud van de bestaande maatschappelijke orde, noodzakelijk achtten. Tot deze laatsten behoorden o.a. verscheidene fabrikanten, die uit eigen beweging voor hun personeel zeer veel deden; onder hen nam de Delftsche fabrikant Van Marken, de directeur der gist- en spiritus-fabriek, een eerste plaats in. Tot hen behoorde ook de oud-hoogleeraar *Quack, die er met zijn beroemd werk over de „Socialisten", waarin hij aan de hand der geschiedenis de ontwikkeling der sociale beweging beschreef, veel toe bijdroeg, om den aard der arbeidersbeweging beter te doen kennen. En dit was wel noodig, want die beweging, vooral in haren sociaal-democratischen vorm, werd door velen in den beginne in het geheel niet begrepen en verwekte groote verontwaardiging en vrees; de overdrijving, waarin de sociaal-democratie soms verviel, werkte dit trouwens in de hand. Ondertusschen had de aaneensluiting der arbeiders ook die van een aantal fabrikanten ten gevolge in de Vereeniging van Nederlandsche werkgevers, terwijl ook de tusschen de arbeiders en de mannen van het grootbedrijf staande lieden van den middenstand, v.n. winkeliers, begonnen zich te vereenigen.

Vrouwenbeweging.

Naast de arbeiders deden zich de vrouwen in Nederland, evenals elders, meer dan vroeger hooren. De vrouwenbeweging, die ook van ongeveer 1870 dateert, is echter van de arbeidersbeweging in aard zeer verschillend; bij haar waren het de ontwikkelden, van wie de stoot uitging. Het doel was, om de vrouwen, die tot nu toe staatkundig geen rechten hadden en wier sociale positie in het algemeen minder was dan die der mannen, met de laatsten gelijk te doen stellen. De toenemende ontwikkeling der vrouwen en haar bekleeden van verschillende betrekkingen waren de aanleiding tot deze beweging. Het duurde niet lang, of er kwamen meerdere vereenigingen tot bescherming van de belangen der vrouw. Het gevolg was, dat in de positie der vrouw wel eenige verbeteringen werden aangebracht, maar het hoofddoel, dat van verscheidene kanten hevigen tegenstand vond, werd nog in geenen deele bereikt. Beide, de vrouwen- en de arbeidersbeweging, zijn nog in volle ontwikkeling; samen vormen zij de merkwaardigste maatschappelijke vraagstukken van onzen tijd.

§ 61. STAATKUNDIGE VERHOUDINGEN NA 1870.

In de staatkundige verhoudingen van nà 1870 merkt men het meest den invloed der kerkelijke en der maatschappelijke bewegingen. De eerste deed zich het sterkst gevoelen in de onderwijskwestie, die, vooral sedert de Katholieken zich van de staatsschool begonnen af te keeren, weer meer de aandacht vroeg. Zij was het, die de anti-revolutionnairen en de Katholieken, beide ook in mindere of meerdere mate tegen het moderne gekant, langzamerhand tot elkander deed naderen. Vooral *Kuyper, na den dood van Groen († 1876) de zeer invloedrijke leider der anti-revolutionnairen, wier aanhang zich nu zeer uitbreidde, ijverde voor samenwerking. Maar voorloopig gaven de liberalen geen kamp, al werd van de zijde der kerkelijken niet meer in de eerste plaats op opheffing der neutrale staatsschool, maar veeleer op de vroeger ook door hen verworpen subsidieering van het bijzonder onderwijs van staatswege aangedrongen; de liberalen oordeelden het eerst niet onbillijk, dat de ouders, die hun kinderen eigen onderwijs wilden laten geven, zich hiervoor de noodige geldelijke offers getroostten, en zij meenden subsidieering bovendien in strijd met de grondwet.

Onderwijskwestie.

Anti-revolutionnairen en Katholieken.

Had dus deze kwestie op de partijverhouding veel invloed, in minstens even sterke mate was dit het geval met de sociale bewegingen. Deze nl. bracht op staatkundig gebied twee zaken aan de orde van den dag: de uitbreiding van het kiesrecht of de invoering van algemeen kiesrecht en de zoogenoemde sociale wetgeving, d.i. het ingrijpen van den staat ten gunste van de niet-bezittenden; beide hingen nauw samen, want hoe uitgebreider het kiesrecht, hoe meer invloed van de arbeiders zelf op de wetgeving. Alle staatspartijen werden daardoor voor de vraag gesteld, welke houding zij in deze zaken wilden aannemen, en vroeger of later openbaarden zich in haast elke partij bij het beantwoorden dezer vraag zeer verschillende meeningen: in hoofdzaak liep de scheiding tusschen een min of meer democratische en een min of meer aristocratische strooming, waarvan de eerste was voor en de tweede tegen kiesrecht-uitbreiding en uitbreiding van staatsbemoeiing ter wille van de sociale wetgeving. De conservatieven van den ouden stempel, wier partij na 1870 meer en meer verliep, gingen meest met de laatste strooming mede. Onder de liberalen waren het de jongeren, onder wie in de eerste jaren na

Kiesrecht en sociale wetgeving.

Conservatieven, liberalen enz.

1870 *Van Houten op den voorgrond trad, die zich lieten leiden door de eerste strooming, maar op den duur openbaarde zich bij deze jongeren zeer groot verschil van meening over de mate der kiesrechtuitbreiding en der sociale wetgeving. Ook onder de anti-revolutionnairen en katholieken kwam er scheiding: *Kuyper en Schaepman werden de voorstanders eener democratische richting in hunne partijen, hoewel onderling zeer uiteenloopend; tegen hen was in beide partijen een sterke aristocratisch-conservatieve richting. Het sterkst democratisch waren begrijpelijkerwijze de meeste werklieden zelf. Het Werkliedenverbond verklaarde zich al spoedig ten gunste van algemeen stemrecht; het kon echter pas sedert 1885 door de keuze van Heldt tot lid der Tweede Kamer den wensch tot invoering hiervan in de Staten-Generaal doen hooren. De sociaal-democraten deden eerst in 1887 met *Domela Nieuwenhuis hun intocht in de Tweede Kamer. Bij hen waren de meeningen op staatkundig gebied echter ook verdeeld en wel over de vraag, of zij al dan niet aan het staatkundig leven zouden meedoen: er waren nl. „revolutionnaire" en „parlementaire" socialisten; de eersten, van oordeel, dat wetgeving alleen onmachtig zou zijn, om iets wezenlijks voor het proletariaat te doen, waren tegen de staatkundige actie en wilden het einddoel der sociaal-democratie alleen door revolutie bereiken; de anderen, zonder het einddoel uit het oog te verliezen, hoopten door de wetgeving althans tot verbetering van den arbeiderstoestand te kunnen medewerken. Dit verschil van inzicht leidde op den duur tot scheuring. De Sociaal-Democratische Bond werd in 1894 om een rechterlijk vonnis opgeheven en omgezet in den Socialisten-bond. Naast dezen bond nu, waarin de „revolutionnairen" overheerschten, ontstond in hetzelfde jaar de Sociaal-Democratische Arbeiderspartij, waarvan mr. *Troelstra de voornaamste stichter en leider werd: deze omvatte de „parlementairen" en werd spoedig de belangrijkste. De bond geraakte in de volgende jaren in verval. Domela Nieuwenhuis, die bij den bond bleef, verloor van nu af zijn grooten invloed; met een klein aantal partijgenooten behoort hij tegenwoordig tot de zoogenoemde „vrije socialisten."

Socialisten.

In plaats van liberaal en conservatief werden dus de voornaamste tegenstellingen op staatkundig gebied na 1870 die van liberaal en kerkelijk en die van min of meer democratisch. In allerlei andere belangrijke staatkundige aangelegenheden, zoo als de na 1870 meermalen besproken militaire zaken en de regeling van het belastingstelsel deed meestal één dezer tegenstellingen zich tevens gelden. Wat de zorg voor de landsverdediging betreft:

Militaire zaken en belastingen.

alle partijen waren bereid hiertoe mede te werken; maar over de wijze, waarop dit het best zou geschieden, was men verre van eenstemmig; bezuiniging in meerdere of mindere mate was de leus der meer of minder democratisch-gezinden, die tevens op beperking van den duur van den diensttijd en op ontwikkeling van het leger in de richting van een volksleger wilden aansturen. In zake het belastingstelsel werd in zeer nauw verband met de toenemende eischen, aan de schatkist gesteld door steeds grooter wordende uitgaven, van den éénen kant aangedrongen op meerdere belasting der vermogenden en zooveel mogelijk ontheffing der min- en onvermogenden, wat aan den anderen kant op tegenstand stuitte.

Koloniale politiek.

Veel minder dan vóór 1870 gaf de koloniale politiek aanleiding tot principieel verschil; na de zegepraal van de liberale beginselen, vooral sedert 1870, was de groote kwestie over de verhouding van moederland en koloniën een nieuw stadium ingetreden. Het besef, dat de koloniën niet om het moederland bestuurd moesten worden, drong sedert meer door. Van 1876 af was het met de batige saldo's uit Indië gedaan. De opbrengsten dienden toen voor Indië alleen, waardoor met meerdere werken van algemeen belang, o.a. aanleg van spoorwegen op Java en Sumatra, een begin kon worden gemaakt. Toch werd hier naar de meening van velen nog lang niet genoeg gedaan; dezen wilden, dat Nederland, dat zooveel aan Indië dankte, Indië geldelijk meer zou steunen dan tot nu toe het geval was, tot krachtige bevordering van de ontwikkeling der bevolking in stoffelijken en geestelijken zin, die op de meeste plaatsen, ook op Java, zeer veel te wenschen laat. Steun van het moederland was noodig en werd ook eenigermate verleend aan de West-Indische koloniën, waar na de afschaffing der slavernij de toestand, vooral in Suriname, o.a. door gebrek aan werkkrachten, voor veel verbetering vatbaar was.

Regeering en Staten-Generaal.

Het is licht begrijpelijk, dat bij de meer ingewikkelde partijverhoudingen en bij de sterke toeneming van het aantal zaken, waarmede regeering en Staten-Generaal zich hadden bezig te houden, het regeeringsbeleid in het algemeen er na 1870 niet gemakkelijker op werd; ook hierom niet, wijl de meerderheid van éène partij, vooral in de Tweede Kamer, meestal niet sterk was en nog al eens van aard wisselde: dit verklaart het ook, dat Nederland na 1870 een vrij groot aantal ministeries van allerlei samenstelling had, waarvan de levensduur gewoonlijk niet zeer lang was. Koning Willem III, in het laatste deel zijner regeering minder tegen een parlementaire regeering ingenomen dan vroeger, streefde er naar,

om zijne ministers zooveel mogelijk in overeenstemming met de meerderheid van de Tweede Kamer te kiezen, maar hij ondervond hierbij zeer groote moeilijkheden. Gewoonlijk bleef tot 1887 die meerderheid wel liberaal, maar de geschillen onder de oudere en jongere liberalen waren groot en een krachtige leider, als Thorbecke weleer, ontbrak.

Ministerie-De Vries.

Na den val van Thorbecke's derde ministerie (blz. 311) trad een ministerie op, waarin de jongere liberalen overheerschten; het was gevormd door mr. G. A. de Vries. Krachtig betoonde het zich niet. De werkzaamheid van den minister van koloniën Fransen van de Putte werd voor een groot deel in beslag genomen door den in 1873 begonnen oorlog met Atjeh (zie § 62), die ook tot vele besprekingen in de Staten-Generaal leidde. In 1874 zag de minister van oorlog zijne vestingwet aangenomen, waardoor de verdediging van Nederland geconcentreerd werd in de nieuwe Hollandsche waterlinie, terwijl een aantal vestingen werden opgeheven (blz. 316); het was een eerste stap op den weg tot een nieuwe regeling der landsverdediging. In hetzelfde jaar werd een eerste stap gezet op den weg der sociale wetgeving: aangenomen werd nl. een wet tegen overmatigen arbeid en verwaarloozing van kinderen; niet echter van het ministerie, maar van *Van Houten als lid der Tweede Kamer ging hiertoe het initiatief uit. Het zou lang bij dezen eersten stap blijven. Nog in 1874 trad het ministerie af, omdat zijn voorstel tot een overigens zeer bescheiden uitbreiding van het kiesrecht door censusverlaging verworpen werd; conservatieven, liberalen van den ouden stempel, kerkelijken verklaarden er zich tegen.

Eerste sociale wet.

2e Ministerie-Heemskerk.

Een gemengd liberaal-conservatief ministerie, door Heemskerk gevormd, trad nu op. Het bracht o.a. de nieuwe wet op het hooger onderwijs van 1876 tot stand (blz. 320), waarbij tevens het gymnasiaal onderwijs werd geregeld. De minister van justitie wist zijne wetsvoorstellen tot de invoering eener nieuwe rechterlijke organisatie te doen aannemen. In 1877 kwam Heemskerk, zelf minister van binnenlandsche zaken, met een wetsvoorstel tot een nieuwe regeling van het lager onderwijs, waarbij aan de wenschen der kerkelijken, echter niet door subsidieering, iets werd tegemoet gekomen; het ontwerp bevredigde eigenlijk niemand en werd de aanleiding tot de aftreding van het ministerie. Dit geschiedde ook onder den indruk van de bij de laatste verkiezingen versterkte liberale meerderheid.

Ministerie-Kappeyne. Mr. Kappeyne van de Coppello, één der bekwaamste onder de jongere liberalen, werd nu de leider van een nieuw liberaal ministerie [1]). Als zoodanig bracht hij in 1878, gesteund door bijkans alle liberalen, een nieuwe wet op het lager onderwijs tot stand: hierbij werd het beginsel der wet van 1857 gehandhaafd, maar met verbetering van het onderwijs en de inrichting der scholen; aan het bijzonder onderwijs werd niets toegegeven; het werd feitelijk meer belemmerd door de hoogere eischen, aan de scholen in het algemeen gesteld. Van kerkelijke zijde was de oppositie, vooral van *Kuyper, heftig en scherp, maar vruchteloos; een verzoekschrift, evenals in 1856 aan den Koning aangeboden, had geen gunstige uitwerking. Behalve met deze wet was ook dit ministerie niet gelukkig; voortdurend kwam het gebrek aan eensgezindheid onder de liberalen hinderend tusschenbeiden. De verwachting, dat de minister van oorlog De Roo van Alderwerelt, één der meest vooruitstrevende mannen in legerzaken, hierin een afdoende regeling zou weten te treffen, werd door zijn overlijden verijdeld. Kappeyne, niet in overeenstemming met al zijne collega's, bracht in 1879 bij den koning grondwetsherziening ter sprake, o. a. om de bepaling omtrent het kiesrecht te wijzigen en hiervan een ruime uitbreiding mogelijk te maken; toen Willem III zich met Kappeyne's voorstellen, waarvan de aanneming door den minister als voorwaarde van zijn aanblijven gesteld was, niet ingenomen verklaarde, trad het ministerie af.

Onderwijs-wet.

Wenschelijkheid van grondwetsherziening. Maar daarmede was de grondwetsherziening niet van de baan. Het bleek in de toepassing, dat een aantal artikelen der grondwet van 1848 verbetering of verduidelijking noodig hadden: zoo het artikel omtrent het kiesrecht, dat de vooruitstrevenden niet meer alleen aan census gebonden wilden zien; dat omtrent het onderwijs, waarvan de kerkelijken, vooral de Katholieken, verandering wenschten in dezen zin, dat er geen argument tegen subsidieering van het bijzonder onderwijs meer aan zou kunnen worden ontleend. Verder de bepalingen omtrent de troonsopvolging: het waren vooral deze laatste, die verduidelijking dringend eischten.

Het Oranjehuis. Nooit werd het Oranje-huis zwaarder getroffen dan omstreeks dezen tijd. In 1879 stierf 's konings broeder, prins Hendrik (blz. 300, noot 1), die voor de zeevaart groote belangstelling getoond had. Kort daarna, in hetzelfde jaar de kroonprins. In 1881 volgde de dood van den ouden prins Frederik. In 1884 die

[1]) Het aantal ministers (toen zeven: blz. 300, noot 2) werd door de instelling van een ministerie van waterstaat, handel en nijverheid met één vermeerderd.

van 's konings derden zoon, prins Alexander (de tweede zoon, prins Maurits, stierf reeds in 1850). Mannelijke afstammelingen in de rechte lijn van het Oranje-huis waren er toen, behalve de koning, niet meer. Gelukkig werd aan Willem III uit zijn in 1879 gesloten tweede huwelijk [1]) met prinses Emma van Waldeck-Pyrmont in 1880 een dochter, prinses Wilhelmina, geboren. In verband met deze voor de toekomst zorgvolle gebeurtenissen in het Oranje-huis was een duidelijke omschrijving van de troonsopvolging noodig [2]).

Ministerie-Van Lijnden. Het ministerie, dat na Kappeyne's aftreden gevormd werd, was een zoogenaamd „zaken"-ministerie, d.w.z. een ministerie, niet uit één bepaalde partij, maar uit alle partijen samengesteld. Bij den ontredderden toestand, waarin de liberalen door hunne verdeeldheid verkeerden, was een ander ministerie niet wel mogelijk. De gematigd anti-revolutionnaire Van Lijnden van Sandenburg was er de samensteller van. Zich houdende buiten principieele partijkwesties, verrichtte dat ministerie nuttig werk, o.a. door het tot stand brengen van een nieuw wetboek van strafrecht. Dit wetboek, door een daartoe benoemde commissie ontworpen en door den bekwamen minister van justitie Modderman in de Staten-Generaal verdedigd, kwam de plaats innemen van het strafwetboek, dat nog in hoofdzaak uit Napoleon's tijd dateerde; het werd pas ingevoerd in 1886, nadat ook andere wetten, in samenhang met de strafwetgeving staande, aangenomen waren. Hiermede verdween de Fransche wetgeving, ofschoon hare sporen in de nieuwe nalatende, geheel; reeds in 1838 was een nieuw burgerlijk wetboek ingevoerd. Het ministerie Van Lijnden bleef aan tot 1883, toen het kwam met een van een „zaken"-ministerie niet verwacht wetsvoorstel tot kiesrechtuitbreiding, waarvan de Tweede Kamer zich niet gediend toonde.

3e Ministerie-Heemskerk. Een derde ministerie Heemskerk volgde, evenals dat van 1874 zonder sterke partijkleur. Het trad op, toen de verhoudingen in de Tweede Kamer ten nadeele van de liberalen aan het veranderen waren; de kerkelijken namen in

---

[1]) Koningin Sophie was in 1877 gestorven.

[2]) Vertegenwoordigd werd het Oranje-huis toen in de vrouwelijke lijn door de afstammelingen van Prinses Louise (dochter van prins Frederik; † 1871), die gehuwd was geweest met koning Karel XV van Zweden; van prinses Maria (eveneens een dochter van prins Frederik; † 1910), gehuwd met prins Willem van Wied; van prinses Marianne (dochter van koning Willem I; † 1883), gehuwd met prins Albrecht van Pruisen; van prinses Sophie (dochter van Willem II; † 1897), gehuwd met groothertog Karel van Saksen-Weimar-Eisenach.

Grondwetsherziening.

aantal toe. Zijn voornaamste werk was, dat het de grondwetsherziening, waartoe van verschillende kanten de wenschelijkheid bepleit werd, in ernst aanhangig maakte. In 1884 werd een commissie, met Heemskerk zelf als voorzitter, samengesteld tot het overwegen der noodige wijzigingen. In hetzelfde jaar brachten de Staten-Generaal met bekwamen spoed de herziening van één artikel tot stand, nl. van dat, waarbij een herziening tijdens een regentschap verboden was; de wenschelijkheid hiervan was ingezien ten gevolge van het overlijden van prins Alexander (blz. 330), waarna bij den betrekkelijk hoogen leeftijd van den koning een regentschap verwacht moest worden. Maar met de uitgebreide grondwetsherziening liep het minder vlot van stapel. De regeering kwam wel reeds in 1885 met hare voorstellen, die overeenstemden met het advies der commissie, maar in de Tweede Kamer ontstonden bij de behandeling groote moeilijkheden. De samenstelling der Kamer gaf hiertoe van zelf aanleiding: liberalen (linkerzijde) en kerkelijken (rechterzijde) waren ongeveer even sterk, zoodat de 2 conservatieven, die er nog over waren, bij principieele kwesties den doorslag moesten geven. Het meest liep de strijd over het onderwijs-artikel, waarin de regeering, die hierin een middenweg had ingeslagen, het eigenlijk geen van beide partijen naar den zin maakte. Nadat dit artikel in 1886 na lange beraadslagingen verworpen werd, volgde een ontbinding der Kamer, waarna deze met een kleine liberale meerderheid terugkwam. Toen duurde het nog ruim een jaar, voordat de herziening haar beslag kreeg: in 1887 kon de nieuwe grondwet afgekondigd worden. De eer van het werk kwam voor een groot deel aan Heemskerk toe, die met groote bekwaamheid en voortdurend in verzoenenden geest leiding gaf; tijdens de discussiën van het laatste jaar was trouwens ook tusschen rechter- en linkerzijde, bepaaldelijk betreffende het onderwijs, wat meer toenadering merkbaar.

Grondwet van 1887.

Zoo omvangrijk als de herziening van 1848 was deze van 1887 niet: de hoofdbeginselen van 1848 bleven onaangetast; toch bracht de nieuwe grondwet eenige veranderingen van groot belang. Het kiesrecht werd toegekend aan hen, die de nader bij de wet te bepalen kenteekenen van maatschappelijken welstand en geschiktheid bezaten: door deze bepaling werd het dus niet langer aan census alleen gebonden; reeds werd bij de aan de grondwet toegevoegde (additioneele) artikelen een belangrijke uitbreiding ingevoerd, in afwachting van een definitieve regeling. Het aantal leden der Tweede Kamer werd op 100, dat der Eerste op 50 gesteld. De leden der Tweede Kamer zouden voor vier jaar gekozen worden en tegelijk aftreden (vroeger om

de twee jaar de helft). De leden der Eerste Kamer zouden niet meer alleen uit de hoogstaangeslagenen, maar ook uit de bekleeders van hooge staatsbetrekkingen benoembaar zijn (evenals vroeger treedt om de drie jaar een derde af). Ook de Eerste Kamer kreeg het recht van enquête. De artikelen, over de verdediging handelende, werden zeer besnoeid, zoodat de wetgever in de regeling dezer aangelegenheid veel meer vrijheid kreeg dan tot dusverre. Die over de opvolging werden verduidelijkt, ofschoon niet in die mate, als wenschelijk ware geweest; vastgesteld werd o. a., dat voor huwelijken van prinsen en prinsessen van het regeerend stamhuis de toestemming van de Staten-Generaal noodig zou zijn, om uitsluiting van de opvolging te voorkomen. Het artikel over het onderwijs bleef ten slotte onveranderd, maar niet dan nadat van liberale zijde de verzekering gegeven was, dat subsidieering door het daarin bepaalde niet behoefde te worden belet.

Dood van Willem III.

Willem III overleefde de grondwetsherziening van 1887 niet lang; hij overleed in 1890, na de laatste twee jaren meestal lijdend geweest te zijn. Koningin Emma, door de Staten-Generaal daartoe reeds vroeger aangewezen, trad nu als regentes voor hare minderjarige dochter op, totdat koningin Wilhelmina zelf in 1898 de regeering aanvaardde [1]).

De in hare gevolgen belangrijkste wijziging der grondwet was die van het kiesrecht, waardoor een grooter deel van het Nederlandsche volk invloed op het staatsbestuur kon doen gelden. Door de voorloopige uitbreiding bij de additioneele artikelen werd het aantal kiezers van ± 100.000 op ± 350.000 gebracht. Het meerdere getal kwam ten voordeele der beide kerkelijke partijen, die nu geheel als verbondenen,

De Coalitie.

als „coalitie", optraden. Bij de verkiezingen van 1888, noodig wegens de invoering der nieuwe grondwet, kregen zij voor het eerst een kleine meerderheid in de Tweede Kamer. Het ministerie-Heemskerk, dat toen aftrad, werd vervangen door een

Ministerie-Mackay.

coalitie-ministerie; waarvan de anti-revolutionnair Mackay de samensteller was; de gematigden onder de kerkelijken hadden er de overhand in. Begrijpelijkerwijze bracht het

Onderwijs-wet.

ministerie een wijziging in de wet op het lager onderwijs tot stand, waardoor subsidieering der bijzondere school werd mogelijk gemaakt; verscheidene liberalen, hopende nu een einde aan den schoolstrijd te zullen zien, verzetten zich niet, waarom ook de Eerste Kamer, in meerderheid nog liberaal, de verandering kon goed-

[1]) Luxemburg kwam nu aan Adolf van Nassau (uit den tak Nassau-Weilburg), die in 1905 door zijn zoon Willem opgevolgd werd. Nu regeert diens dochter.

keuren. Verder namen de Staten-Generaal het wetsontwerp tot het tegengaan van overmatigen en gevaarlijken arbeid van vrouwen en jeugdige personen aan. Overigens was het ministerie niet gelukkig in zijne werkzaamheid. Nu de kerkelijken regeerpartij waren, kwamen de onder hen bestaande geschillen scherper dan tot dusver uit; meer en minder democratisch-gezinden waren er immers ook bij hen. Vooral de militaire zaken brachten oneenigheden; toen de Katholieke minister van oorlog *Bergansius een ingrijpende verandering voorsloeg, nl. om persoonlijken dienstplicht in te voeren met afschaffing der bestaande plaatsvervanging, gingen verscheidene zijner partijgenooten niet met hem mede. De antirevolutionnaire minister van koloniën Keuchenius gaf door zijn scherp optreden tegen den Islam in Indië aanleiding tot ernstige kritiek, ook onder zijne partijgenooten, en moest daarom aftreden. Deze oneenigheden deden zich bij de volgende verkiezingen van 1891 in die mate gelden, dat de kerkelijken opnieuw in de minderheid kwamen.

Liberale Unie enz.

De liberalen aanvaardden weer de regeering. Sedert 1885 waren de meeste hunner vereenigd in de Liberale Unie, maar deze kon de bestaande verschillen tusschen min en meer vooruitstrevenden bij hen niet wegnemen; reeds hadden zich in 1890 een aantal der meest democratisch-gezinden, toen radicalen genoemd, van de Unie afgescheiden.

Ministerie-Van Tienhoven.

Het liberale ministerie van 1891, gevormd door Van Tienhoven, bestond uit meer vooruitstrevenden. Een belangrijke hervorming van het belastingstelsel werd door den minister van financiën Pierson begonnen met de aanbieding van wets-

Belasting-wetten.

voorstellen voor een vermogens- en bedrijfsbelasting, die door de Staten-Generaal aangenomen werden (1893); door gelijktijdige afschaffing of vermindering van enkele andere belastingen werd een billijker verdeeling van belastingdruk, door velen sedert lang gewenscht, bereikt. De regeling van het kiesrecht werd ter hand

Kiesrecht-ontwerp-Tak.

genomen door Tak van Poortvliet als minister van binnenlandsche zaken; het door dezen ontworpen voorstel bracht een zeer ruime uitbreiding: het aantal kiezers zou er meer dan verdubbeld door worden. Maar de minder vooruitstrevenden onder de liberalen, nu meestal de oud-liberalen genoemd, wilden zóó ver niet gaan; hun tegenstand en die van de meeste kerkelijken verhinderde de aanneming van het ontwerp. Een ontbinding van de Tweede Kamer in 1894 mocht het ministerie niet baten; de liberalen kwamen verzwakt terug en het ministerie ging heen.

Ministerie-Röell.

De oud-liberalen traden nu als regeerpartij op in een ministerie, gevormd door Röell. De minister van binnenlandsche zaken *Van Houten, die tot de tegenstanders van Tak's ontwerp behoord had, kwam in 1896 met een nieuw ontwerp-kieswet, dat een vrije ruime uitbreiding gaf; dit ontwerp werd aangenomen en daarmede kwam het nu nog bestaande kiesrecht tot stand.

Kieswet-Van Houten.

In 1897 werden voor het eerst de verkiezingen volgens de nieuwe wet gehouden. De liberalen behielden een kleine meerderheid; de Liberale Unie, van wie nu de oud-liberalen meest afgescheiden waren, vormden onder hen de sterkste groep. De kerkelijken hadden te lijden van de verdeeldheid, die onder de anti-revolutionnairen in 1896 tot splitsing geleid had door de afscheiding van de meer conservatieve vrij-anti-revolutionnairen onder leiding van *De Savornin Lohman en de christelijk-historischen (beide later inéëngesmolten). Voor het eerst kwamen twee vertegenwoordigers der sociaal-democratische Arbeiderspartij in de Kamer (*Nieuwenhuis was van 1887—1891 lid geweest als vertegenwoordiger van den socialistenbond; van 1891—1897 waren er geen socialisten in de Staten-Generaal). In overeenstemming met de verhouding der partijen kwamen de Unie-liberalen nu aan het roer.

Ministerie-Pierson-Borgesius.

Pierson en *Goeman Borgesius vormden een ministerie, dat van 1897—1901 op zeer vruchtbare wijze werkzaam was. De eerstgenoemde was opnieuw minister van financiën. Zijne vroegere belasting-hervormingen waren door zijn voorganger reeds aangevuld met een herziening der personeele belasting. De minister van oorlog *Eland slaagde er eindelijk in, ingrijpende veranderingen in het leger aan te brengen, o.a. door invoering van den persoonlijken dienstplicht en schepping van de landweer in plaats van de onbruikbare schutterijen. Vooral werd de sociale wetgeving krachtig bevorderd door Goeman Borgesius als minister van binnenlandsche zaken: tot stand kwamen op dit gebied de wet tot verzekering van werklieden tegen ongevallen en die tot verbetering van woningtoestanden. Van veel belang was verder de wet op de leerplicht en de kinderwetten, deze laatste van den minister van justitie *Cort van der Linden afkomstig en bedoelende de bestrijding van kinder-verwaarloozing.

Leger-wetten.

Sociale wetten.

Ministerie-Kuyper.

Bij de verkiezingen van 1901 bleek, dat de meerderheid om was. De kerkelijken wonnen het nu. Voor de tweede maal trad een coalitie-ministerie op, waarvan *Kuiper de samensteller was. Het was minder gematigd dan het ministerie

Mackay; de leider, zelf minister van binnenlandsche zaken, stelde krachtig op den voorgrond, dat het „Christelijk" beginsel, door hem tegenover het liberale gesteld, in de wetgeving zijne toepassing moest vinden. In de vier jaren, die het ministerie aanbleef, waren meest de onderwijs-zaken aan de orde en bovenal het hooger onderwijs. Kuyper

Hooger-onderwijs-wet.

deed een voorstel tot gedeeltelijke herziening der wet op het hooger-onderwijs, om 1e de polytechnische school te Delft te veranderen in een Technische Hoogeschool, wat gepaard zou gaan met een belangrijke wijziging in hare inrichting; 2e de Vrije Universiteit in rechten met de andere universiteiten gelijk te stellen. Het eerste deel van dit voorstel werd algemeen toegejuicht, maar het tweede werd door de liberalen (nu verdeeld in: oud-liberalen; unie-liberalen en vrijzinnig-democraten — de laatsten in plaats gekomen van de radicalen) en de socialisten zeer ernstig bestreden. De kerkelijke meerderheid besliste echter ten gunste van het voorstel in de Tweede Kamer. En toen de Eerste Kamer, wier meerderheid nog liberaal was, daarna het wetsontwerp verwierp, werd zij ontbonden (1904); de verkiezingen in de Provinciale Staten, nu ook grootendeels op de hand der kerkelijken, zetten de Eerste Kamer om. Daarop werd Kuyper's wetsvoorstel in beide Kamers aangenomen. Tevens werd de mogelijkheid op subsidieering van vrije universiteiten en gymnasia geopend, terwijl bij een nieuwe herziening van de wet op het lager onderwijs de toestand van het bijzonder lager onderwijs nog werd verbeterd.

Spoorweg-staking.

Gaf de strijd over het hooger onderwijs in 1903 en 1904 aanleiding tot veel beroering in en buiten de Staten-Generaal, in het eerste jaar deed dit in hoogere mate een ernstige werkstaking onder het arbeiderspersoneel der spoorwegen, die een oogenblik dreigde te leiden tot geheele stop-zetting van het verkeer; zelfs werd, toen de spoorweg-arbeiders hunne eischen niet ingewilligd kregen, een algemeene werkstaking afgekondigd, die geheel mislukte. De regeering nam in deze moeilijke dagen krachtige maatregelen tot handhaving van de rust in het land; daardoor was het ook mogelijk den spoorwegdienst althans gedeeltelijk aan den gang te houden. De spoorwegstaking eindigde met de nederlaag der arbeiders, van wie verscheidene uit den dienst ontslagen werden. Van regeeringswege werd een onderzoek naar de rechtmatigheid der grieven ingesteld.

Ministerie-De Meester.

Bij de verkiezingen van 1905 verloren de kerkelijken ettelijke zetels. De vrijzinnigen kregen een kleine meerderheid; opnieuw trad een vooruitstrevend liberaal ministerie op, samengesteld uit vrijzinnig-democraten en Unie-liberalen;

*Borgesius was er de samensteller van, maar nam zelf geen zetel in. Grondwetsherziening was de leus, waarmede dit ministerie [1]), waarvan *De Meester de leider was, optrad. De bedoeling hiervan was den weg voor algemeen kiesrecht, waarvoor zoowel de vrijzinnig-democraten als de meeste Unie-liberalen waren, te effenen; maar volgens veler meening stond het vastgestelde in de grondwet aan de invoering er van in den weg: men wilde dit daarom schrappen (blanco-artikel). Een commissie, met *De Beaufort als voorzitter, werd benoemd, om tegelijk de wenschelijkheid van andere wijzigingen te overwegen; deze maakte hare voorstellen gereed, maar het kwam niet tot aanbieding er van aan de Staten-Generaal. Het ministerie, dat ondertusschen een wet op het arbeidscontract had tot stand gebracht, maar dat van den beginne af zwak stond, ondervond ernstige bestrijding om het beleid van den minister van oorlog (eerst *Staal; toen Van Rappard), die naar de meening der meerderheid met het aanbrengen van hervormingen, v.n. verkorting van oefentijd, te overhaast te werk ging. De verwerping van de oorlogsbegrooting in 1907 werd de aanleiding tot het aftreden van het ministerie.

Ministerie-Heemskerk.

Een 3e coalitie-ministerie, samengesteld door den anti-revolutionnair Heemskerk, volgde. Door de verkiezingen van 1909 kregen de kerkelijken ook weer de meerderheid in de Tweede Kamer. Een woelige parlementaire periode volgde. Het door den minister van landbouw, handel en nijverheid *Talma naar Duitsch voorbeeld voorgestelde stelsel van sociale wetgeving werd na harden strijd in 1913 aangenomen. Het niet in behandeling gekomen voorstel van den minister van financiën tot tariefwijziging met de bedoeling in enkele opzichten tot protectie over te gaan vond buiten de Staten-Generaal zeer ernstige bestrijding. Het verzet tegen de politiek van het ministerie werd van dien aard, dat de drie vrijzinnige partijen bij het naderen der verkiezingen van 1913 overgingen tot een concentratie, met behoud echter van ieders zelfstandigheid. Bij de verkiezingen van 1913 leed de coalitie de nederlaag; v.n. de Anti-Revolutionnairen verloren meerdere zetels. De Tweede Kamer is nu samengesteld uit 25 Roomsch-Katholieken, 22 Unie-Liberalen, 15 Sociaal-Democraten, 11 Anti-Revolutionnairen, 10 Christelijk-Historischen, 10 Vrije (Oud-) Liberalen, 7 Vrijzinnig-Democraten. Een extra-parlementair ministerie, gevormd door Cort van der Linden, trad op, nadat een poging om uit concentratie en sociaal-democraten een ministerie te vormen door de weigering der laatsten mislukt was. Het ministerie-Cort van der Linden stelt zich o.a. grondwetsherziening, die ook onder het vorig ministerie aan de orde

[1]) Het aantal ministeries werd door de instelling van een ministerie van landbouw, handel en nijverheid met één vermeerderd en bedraagt dus (blz. 329, noot 1) nu negen.

geweest was, en gedeeltelijke wijziging der sociale wetten van Talma ten doel.

Staten-Generaal. Vergeleken met die van 1870—1887, was die werkzaamheid der Staten-Generaal na 1887, in het algemeen beschouwd, meer vruchtdragend. Al is de partijverdeeling groot, er is in de verhouding der partijen na 1887 meer klaarheid gekomen. De eenmaal brandende kwestie van koninklijke of parlementaire ministeries schijnt door de praktijk voorgoed ten voordeele der laatste beslist; zoowel tijdens het regentschap van koningin Emma als tijdens de regeering van koningin Wilhelmina is in dit opzicht voortgegaan in de richting van Willem III in diens latere jaren.

Koningin Wilhelmina. Evenals hare moeder is de koningin in buitengewone mate populair. Verscheidene malen, zooals bij hare inhuldiging in 1898 en bij haar huwelijk met hertog Hendrik van Mecklenburg-Schwerin in 1901, in nog grooter mate bij de geboorte harer dochter, prinses Juliana, in 1909, werden van de groote liefde van het Nederlandsche volk voor het huis van Oranje in het algemeen en voor koningin Wilhelmina in het bijzonder de ondubbelzinnigste bewijzen gegeven. De hechte banden, die vorstenhuis en volk sedert eeuwen vereenigden, werden in den laatsten tijd gewis niet losser.

Het Nederlandsche volk. Bij het Nederlandsche volk zelf nam het gemeenschapsgevoel in den loop der 19e eeuw toe; de staatseenheid, in 1798 met geweld gedecreteerd, werd langzamerhand gesteund door meerdere volkseenheid. Ook kwam er meer en meer aanraking tot stand met stamverwanten elders. In de eerste plaats met de Vlaamsche Belgen, die onder invloed der Vlaamsche beweging (blz. 289) een strijd voor de gelijkstelling van hunne taal met het Waalsch begonnen en ook wel een en ander bereikten, al was het nog lang niet alles, wat ze wenschten; tevens ontstond een bloeiende Vlaamsche letterkunde (Guido Gezelle, Stijn Streuvels enz.). In de tweede plaats met de Boeren in Afrika, wier rijke geschiedenis in hunne herhaalde worsteling met Engeland met ingespannen belangstelling gevolgd werd, vooral in den grooten, helaas! mislukten strijd om de onafhankelijkheid van den Oranje-Vrijstaat en de Zuid-Afrikaansche Republiek (1898—1901); verscheidene Nederlanders vonden in de tweede helft der 19e eeuw in Zuid-Afrika een nieuw en nuttig bestaan. Sedert haast twintig jaar tracht het Algemeen Nederlandsch Verbond, gevestigd te Dordrecht, de aaneensluiting van allen van Nederlandschen stam, ook in Amerika en in de koloniën, te bevorderen.

Vredesconferentiën enz. Van genoeg belang, om er ten slotte de aandacht op te vestigen, is het feit, dat Nederland werd uitgekozen

voor het houden der beide zoogenaamde Vredesconferentiën (1899 en 1907), bijeengeroepen op initiatief van keizer Nicolaas II van Rusland en te beschouwen als een gevolg van de in bijna geheel Europa sterker wordende beweging tot het voorkomen van oorlogen; de enorme kosten, aan de tegenwoordige oorlogstoerustingen besteed, hebben deze beweging zeer bevorderd De in Den Haag gehouden conferentiën leidden wel niet, zooals gehoopt werd, tot het vinden van een middel, om den wereldvrede te verzekeren, en ook niet tot het beperken der wapeningen; maar zij deden veel nuttig werk door de meerdere vaststelling van internationaal recht. In Den Haag is in 1914 het zoogenoemde Vredespaleis geopend (gebouwd uit door den Amerikaan Carnegie beschikbaar gestelde gelden), waarin het reeds bestaande permanent internationaal Hof van arbitrage gevestigd is. Tot dit Hof kunnen de mogendheden zich ten allen tijde wenden, om onderlinge geschillen langs minzamen weg te beslissen. Ook werden tusschen enkele mogendheden (waarbij Nederland zich niet onbetuigd liet) verdragen gesloten, waarbij zij zich verplichtten om bepaald omschreven geschillen, die zich mochten voordoen, aan arbitrage te onderwerpen. Tusschen Amerika en Nederland kwam een dergelijk verdrag van zeer verre strekking tot stand (Bryan-verdrag, genoemd naar een Amerikaanschen minister van buitenlandsche zaken).

Dit alles neemt echter niet weg, dat Nederland bij de meermalen gespannen verhouding tusschen de naburige groote mogendheden (Engeland en Duitschland; Frankrijk en Duitschland) ten allen tijde op de handhaving zijner onzijdigheid bedacht moet zijn, waarom aan leger en vloot steeds groote zorg gewijd dient te worden. Overduidelijk bleek dit in den wereldoorlog, die in 1914 ontstond. Nederland had het groote geluk in dezen oorlog neutraal te kunnen blijven.

---

§ 62. DE UITBREIDING VAN HET NEDERLANDSCHE GEZAG BUITEN EUROPA IN DE 19e EEUW.

Gezag in 1816. In het begin der 19e eeuw beperkte zich dit gezag in den Oost-Indischen archipel tot Java, de Molukken, deelen van Sumatra, Borneo en Celebes en van de kleine Soenda-eilanden; het strekte zich dus lang niet uit over al het gebied, dat Engeland bij het verdrag van 1824 (blz. 279) als aan Nederland behoorende erkende. Dit gezag, enkele malen door opstanden bedreigd (zoo op Java: blz 280), breidde zich in de 19e eeuw in belangrijke mate uit.

Sumatra. In de eerste plaats was dit het geval op Sumatra. Hier bezat Nederland bij de teruggave in 1816 (blz. 278) de Lampongs (oorspronkelijk een deel van het rijk van Bantam), waar het bestuur pas in 1856 voorgoed georganiseerd werd; Palembang, waar na den opstand van 1821 (blz. 279) het gezag nader bevestigd werd; Padang en een grooten invloed in het sultanaat Riouw. Hierbij kwam in 1824 het door Engeland afgestane Benkoelen. Van Padang uit werd sedert 1821 het gezag uitgebreid op de Westkust van Sumatra; de aanleiding hiertoe waren godsdiensttwisten tusschen de secte der padri's, die den Islam, naar hunne meening niet in juisten vorm beleden, wilden hervormen, en een groot deel der bevolking; deze laatste riep hulp van Nederland in, dat er eerst na herhaalden strijd in 1837 in slaagde de padri's te overwinnen; de Padangsche bovenlanden waren toen onderworpen. Eenige andere gewesten, o.a. de Batak-landen, erkenden in den volgenden tijd vrijwillig het Nederlandsche gezag. Aan de Oostkust van Sumatra werd in 1834 Djambi bezet, maar de invloed bleef daar voorloopig zeer gering. Sedert 1857, toen de Sultan van Siak uit eigen beweging het Nederlandsche gezag erkende, breidde dit zich geleidelijk verder in deze streken uit.

Atjeh-oorlog. Met het sultanaat Atjeh was de verhouding bijna voortdurend gespannen. De bewoners maakten zich op ergerlijke wijze aan zeeroof schuldig, met de bestrijding waarvan Nederland zich bij het verdrag van 1824 met Engeland belast had, maar dit verdrag stond tevens krachtig optreden tegen Atjeh in den weg. In 1871 stemde echter Engeland toe in het sluiten van een nieuw verdrag, dat aan Nederland vrijheid van handelen op geheel Sumatra veroorloofde. Spoedig trachtte nu de toenmalige gouverneur-generaal Loudon de betrekkingen met Atjeh nader te regelen, waartoe onderhandelingen aangeknoopt werden. Ondertusschen bleek het, dat de sultan zich tot andere mogendheden wendde om steun tegen Nederland. Toen verklaarde de Indische regeering aan Atjeh den oorlog (voorjaar 1873). Hieruit kwam een lange worsteling voort, waarin de Atjehers met groote hardnekkigheid en dapperheid hunne onafhankelijkheid verdedigden. Aan Nederlandsche zijde was men van de toestanden in Atjeh (bestaande uit Groot-Atjeh en een aantal hieraan onderhoorige staatjes) in den beginne slecht op de hoogte; de kracht van de Atjehers werd zeer onderschat. Een eerste expeditie mislukte geheel. Een tweede, onder opperbevel van den uit andere Indische oorlogen roemrijk bekenden generaal Van Swieten, had de inneming van de kraton (verblijf van den sultan) ten gevolge (1874). Hier, te Kota-Radja zooals het sedert genoemd werd, werd nu de zetel van

het Nederlandsche gezag gevestigd; maar dit kon zich vooreerst nog niet veel verder doen gelden; het werd spoedig in Kota-Radja zelf bedreigd. Eerst in 1879 gelukte het aan generaal Van der Heyden, die in 1877 door een expeditie tegen Samalangan met een krachtiger optreden begonnen was, Groot-Atjeh tot rust te brengen. De regeering, meenende nu de zaak gewonnen te hebben, voerde daarop een burgerlijk bestuur in en verminderde de troepenmacht. Maar nu heropenden de Atjehers den strijd en toen besloot de regeering voorloopig het gezag samen te trekken binnen een versterkte linie om Kota-Radja heen; tegelijkertijd blokkeerde de marine de kust. Om en bij deze geconcentreerde stelling bleven de Atjehers de Nederlandsche troepen bestoken. Deze vrij bedenkelijke toestand duurde tot 1893, toen Toekoe-Oemar, één der wereldlijke hoofden in Atjeh, die in onmin geraakt was met de zeer machtige geestelijken, zijne hulp aanbood, die door de regeering aangenomen werd. Dit bracht een tijdelijke verbetering tot 1896, toen Oemar verraad pleegde. Een oogenblik geraakte nu de Nederlandsche stelling in groot gevaar, maar juist Oemar's verraad werd de aanleiding tot een doortastend optreden, waarop van verschillende zijden reeds aangedrongen was. De toenmalige legercommandant Vetter begaf zich zelf naar Atjeh, waar van toen af het verloren gebied in Groot-Atjeh herwonnen werd. Ook de onderhoorigheden werden daarop krachtiger aangepakt, vooral onder leiding van den kolonel (later generaal) *Van Heutsz. Van de meest bekende Atjesche aanvoerders sneuvelden er verscheidene, o.a. Toekoe-Oemar; andere kwamen in onderwerping. Sedert 1903 is het verzet in hoofdzaak gebroken, ofschoon een deel der bevolking onder leiding van de geestelijken den strijd nog eenigen tijd voortzette. De betere kennis, die men van Atjeh kreeg, vooral door de studiën van *prof. Snouck Hurgronje, heeft de pacificatie vergemakkelijkt. In de laatste jaren kon er een aanvang gemaakt worden met de bevordering van de welvaart der bevolking, die van den oorlog zwaar geleden had, en met de verdere ontginning van de rijke hulpbronnen van het land.

In 1903 werd tevens na een korten, maar hevigen strijd het Nederlandsch gezag nader bevestigd in Djambi, terwijl tegelijktijd het landschap Korintji, dat Djambi steun verleende, onderworpen werd.

Zoo is in den loop der 19e eeuw ten naasten bij heel Sumatra een aan Nederland onderworpen land geworden. Hoewel in veel mindere mate, werden ook Celebes en Borneo meer afhankelijk. In het Westen van Borneo werd het Nederlandsch bestuur sedert het midden der 19e eeuw voorgoed gevestigd onder eenig verzet van de vele daar wonende Chineezen. In Bandjermasin, het

Borneo.

eenige gedeelte van Borneo, waarover de Oost-Indische Compagnie in haren laatsten tijd geheerscht had, moest in 1859 een opstand van den sultan, een vasalvorst, bedwongen worden; dit gelukte in 1863 aan den kolonel (later generaal) Verspyck, evenals Van Swieten een bekende figuur uit verscheidene Indische oorlogen uit de tweede helft der 19e eeuw. In 1906 was het nogmaals noodig tegen de partij van den vroegeren sultan, die zich verder in de binnenlanden gevestigd had, op te treden, wat met succes geschiedde. De door de Dajaks bewoonde binnenlanden van Borneo, eerst in den laatsten tijd door de tochten van *prof. Nieuwenhuis meer bekend geworden, staan nog grootendeels buiten direct Nederlandsch gezag [1]).

Celebes.

Op Celebes werd de Minahassa, een der weinige streken van Indië, waar de bevolking in de 19e eeuw het Christendom aannam, een der aan Nederland meest trouwe landen. In het Zuiden werd herhaaldelijk gestreden tegen Boni, een der voornaamste van de daar liggende vorstendommen, waarover de Oost-Indische Compagnie van Makassar uit reeds eenige macht bezeten had. De vijandige houding van een vorstin van Boni had in 1859 de onderwerping van haar vorstendom door Van Swieten ten gevolge. Boni werd toen een vasalstaat, maar kwam op den duur zijne verplichting niet na, terwijl ook andere vorstendommen, o.a. Gowa, zich minder vriendschappelijk begonnen te gedragen. Een expeditie leidde in 1905 tot de verdere onderwerping van de vorstendommen in Zuid-Celebes aan het Nederlandsche gezag, dat zich sedert ook in Midden-Celebes begon te doen gelden. De reizen van de Zwitsersche gebroeders *Sarasin hebben in den laatsten tijd de kennis van dit eiland vermeerderd.

Bali en Lombok.

Van de kleine Soenda-eilanden gaf vooral Bali aanleiding tot moeilijkheden. Zoowel met dit eiland als met Lombok werden in 1843 verdragen gesloten, die de onafhankelijkheid der hier regeerende vorsten eenigszins beperkten. Toen twee der vorsten op Bali zich hieraan, bepaaldelijk aan het verbod van strandroof, niet hielden, hadden in 1846 en 1848 expeditiën plaats, waarbij veel verzet ondervonden werd. Eerst aan Van Swieten gelukte het in 1848 aan den tegenstand een einde te maken. Sedert 1882 begon de vestiging van het Nederlandsche gezag op dit eiland, eerst in twee der vorstendommen, waarmede voortdurend moeilijkheden voorkwamen, later ook in de andere, waartoe in 1906 een expeditie ondernomen werd; het geheele eiland is nu onderworpen. Hetzelfde is sedert 1894 het geval met

[1]) In het Noord-Westen van Borneo werd een Engelsche heerschappij gevestigd, wat niet bepaald in strijd met het verdrag van 1824 was.

Lombok, welke vorst zich in de vorige jaren aan zijne verplichtingen had trachten te onttrekken. De toen gezonden expeditie onder generaal Vetter, die eerst bij een nachtelijken overval een ernstigen tegenslag ondervond, slaagde er ten slotte in het eiland voor het Nederlandsche gezag te winnen.

Nieuw-Guinea. Beter bevestigd werd dit gezag op de Westkust van Nieuw-Guinea (waarvan de Oostelijke deelen behooren aan Engeland en Duitschland). Het Nederlandsche gebied hier werd door enkele tochten in het binnenland meer bekend; het meeste resultaat had de expeditie van *Lorentz en *Van Nouhuys (1910).

Deze uitbreiding van Nederland's heerschappij in den Oost-Indischen archipel was de voortzetting van het door de Oost-Indische Compagnie vooral sedert de tweede helft der 17e eeuw begonnen werk (blz. 205).

Nederland en Indië. Echter is het doel van deze heerschappij in den loop der 19e eeuw geheel veranderd; zij dient nu in meerdere mate ook ten bate der bevolking, minder ten voordeele van Nederland (blz. 304 en 327), ofschoon dit laatste door de vele Nederlanders, die in Indië een bestaan vinden, en door het kapitaal, dat er veelal winstgevend belegd wordt, groot direct belang bij Indië houdt. De bestendiging van deze heerschappij is stellig in groote mate afhankelijk van de gezindheid der bevolking. Is deze Nederland goedgezind — en er zijn in den laatsten tijd verscheidene hoopvolle teekenen hiervan — dan zou een verdediging van Indië bij een vijandelijken aanval veel gemakkelijker zijn. Op de verdediging dient men meer dan vroeger bedacht te zijn, nu de verhoudingen in Oost-Azië door de grootsche ontwikkeling van Japan (sedert ± 1860; de factorij op Decima werd toen opgeheven) en den wedstrijd der groote mogendheden in China geheel veranderd zijn. Ook hier, evenals voor het grondgebied in Europa, is voorbereiding tot krachtige handhaving der neutraliteit (zooals reeds in den Russisch-Japanschen oorlog van 1904—1905) een gebiedende eisch; in de laatste jaren werd dan ook onder de gouverneurs-generaal *Rooseboom en *Van Heutsz (afgetreden in 1909) meer dan vroeger aandacht aan de verdedigingsmiddelen gewijd.

Kust van Guinea. Elders breidde Nederland's heerschappij zich niet uit. Behalve het bij de verdragen van 1815 en 1824 aan Engeland afgestane gebied werd bij een overeenkomst van 1871 (tegelijk met die over Sumatra) ook nog het bezit op de kust van Guinea, o. a. St. George del Mina, dat voor Nederland van weinig waarde meer was na de afschaffing van den slavenhandel, aan Engeland overgedragen.

REGISTER VAN PERSOONS- EN PLAATSNAMEN.

A.

Aalst, 17.
Aardenburg, 185.
Ada, 25.
Adolf (van Gelre), 51, 54, 55, 57.
Adolf (van Luxemburg), 332.
Adolf (van Nassau), 78.
Aerschot (hertog van), 62, 92.
Aerssen (Cornelis van—, heer van Sommelsdijk), 162, 165.
Aerssen (François van —, heer van Sommelsdijk), 129, 135.
Aerssen (familie), 207.
Afrika, 116, 117, 134, 143, 154, 175.
Afrika (Zuid-), 118, 315, 337.
Afrikaansche Compagnie, 175.
Ainsworth (Thomas), 293.
Aken, 182, 215, 227.
Albertina Agnes, 176, 177.
Albertus, 107, 108, 134.
Albrecht (van Beieren), 39, 41, 43, 44, 46.
Albrecht (van Saksen-Meiszen), 57, 59.
Albrecht (van Pruisen), 330.
Aleppo, 116.
Alexander (zoon van Willem II), 300.
Alexander (zoon van Willem III), 330, 331.
Alfen, 50.
Alkmaar, 28, 65, 84, 85, 122.
Almelo, 205.
Almere, 10, 32.
Alpen, 3.
Alphonse (baron d'), 261.
Alva (Fernando Alvarez de Toledo, hertog van —), 76—83, 85.
Amalia (van Solms), 137, 149, 163, 164, 174, 177, 179.
Amand (St.), 7.
Amazonenrivier, 120.
Ambon, 119, 135, 155.
Amerika, 64, 69, 70, 119, 134, 139, 146, 154, 158, 175, 176, 221, 227, 228, 229, 236, 291, 316, 338.
Amerika (Noord-), 120, 225, 313, 314, 318.
Amerika (Spaansch-), 154.
Amerika (Zuid-), 120, 143, 157.
Amerikanen, 226.
Amersfoort, 104, 139, 233.
Amiens, 253, 254.
Amstel, 21.
Amstel (Gijsbrecht van), 32, 33.
Amsterdam, 43, 64, 65, 82, 90, 92, 98, 102, 114, 115—118, 121, 124, 125, 126, 128, 130, 134, 137, 138, 141, 142, 148—150, 152, 154, 161, 162, 168, 170—173, 181, 187, 192—194, 202—205, 207, 215—218, 226, 227, 229, 233, 235, 239, 241, 249, 252, 258, 260—262, 264—266, 268, 275, 277, 278, 290, 293, 296—299, 302, 306, 313—316, 318—321, 323.
Amsterdam (Nieuw-), 157, 175.
Anabaptisten, 68.
Anjou (Frans van), 91, 93, 96—98.
Anna (van Egmond—Buren), 62, 72.
Anna (van Saksen), 72, 87, 99.
Anna (koningin van Engeland), 197, 198, 207.

Anna (prinses van Engeland), 213, 214, 217—219.
Anna Paulowna, 296.
Antillen, 143.
Anton (van Bourgondië), 41, 48.
Antwerpen, 28, 57, 63—65, 68, 75, 80, 88, 97, 98, 100, 110, 112, 115, 139, 143, 259, 270, 278, 284, 285, 287, 313.
Apeldoornsche kanaal, 275.
Appelius, 273.
Arabië, 155.
Archangel, 116.
Aremberg (graaf van), 78.
Arkel, 43.
Arkel (zie Jan).
Arkel (Jan, heer van), 44.
Armentières, 63.
Arminianen, 127.
Arminius, 127.
Arnhem, 45, 66, 125, 265, 306.
Arnold (van Gelre), 45, 51, 54.
Arnold (van Hoorn), 37.
Arnulf, 13.
Artevelde (Jacob van), 35, 42.
Artevelde (Philips van), 42.
Artois, 51, 57, 58, 61, 72, 81.
Asser, 319.
Atlantische Oceaan, 9.
Atjeh, 119, 279, 328, 339, 340.
Atjeh (Groot-), 339, 340.
Atrecht, 27, 51, 54, 56, 72, 93.
Augereau, 252.
Augsburg, 61.
August Wilhelm, 221.
Augustus, 3.
Australië, 156.
Austrasië, 8.
Avesnes, 31.
Avila (Sancho d'), 86.
Axel, 213.
Azië, 119, 154, 157, 158.
Azië (Achter-), 119.
Azië (Klein-), 116.
Azië (Noord-), 117.
Azië (Oost-), 143, 342.
Azië (Zuid-), 119.

B.

Bagnano (Libry), 282, 283.
Bahia de San Salvador, 143.
Bakhuizen van den Brink, 290, 319.
Bakker (Jan de), 68.
Balderik, 17.
Bali, 341.
Banchem (Van), 188.
Banda-eilanden, 119, 155, 156.
Bandjermasin, 340.
Banka, 315.
Banning Cock, 148.
Bantam, 119, 135, 155, 206, 339.
Barbarije, 116.
Barbizon, 318.
Barentsz (Willem), 117.
Barlaeus, 122.
Bataklanden, 339.
Bataven, 2, 3, 5, 239—241, 243—245.
Batavia, 135, 155, 206, 279.
Batavodurum, 4.
Baud, 305.
Bavo (St.), 7, 11.
Bazel, 66.
Beachy-Head, 196.
Beaufort (De), 336.
Beauharnais (Hortense de), 257.
Beethoven, 319.
Beets, 290, 291.
Beieren, 38, 112.
Bekker (Balthasar), 201.
Belgen, 140, 238, 261, 270 en vlg., 337.
België, 3, 6, 7, 9, 11, 12, 101, 107, 109, 112, 113, 115—117, 121, 133, 134, 140, 141—143, 146, 149, 154, 161, 174, 180, 182, 183, 191, 192—194, 196, 198, 200, 210, 211, 212, 236—239, 249, 250, 266, 268 en vlg., 316.
België (Noord-), 6.
Bellamy, 223.
Benkoelen, 279, 339.
Bentinck, 195.
Bentinck (Willem — van Rhoon), 214, 217, 218, 220.
Bentinck (van Rhoon), 233, 241.

Berbice, 157, 207.
Berg, 60, 111.
Bergansius, 333.
Bergen, 82, 84, 193, 196.
Bergen (in Noorwegen), 176.
Bergen (in Noord-Holland), 251.
Bergen (markgraaf van), 74, 79.
Bergen-op-Zoom, 136, 215.
Bergh (Hendrik van den), 139, 140.
Bergh (Willem van den), 96, 98, 139.
Beringen, 287.
Berckel (Van), 226, 227, 231.
Berlage, 319.
Berlaymont, 71.
Berlijn, 295, 319.
Bernlef, 12.
Betuwe, 2, 185, 258.
Beukelszoon (Jan), 68.
Beuningen (Koenraad van), 173, 181, 188, 194.
Beveland (Zuid-), 153.
Beverningk (Van), 169, 181, 188.
Beyma (Coert Lambertus van), 224, 236, 245.
Bicker (Andries), 162.
Bicker (Bernd), 238, 245.
Bicker (Cornelis), 162.
Bicker (Wendela), 170.
Bijnkershoek, 200.
Bijns (Anna), 67.
Bilderdijk, 223, 231, 257, 276, 290, 292.
Biliton, 315.
Binnenhof, 132, 142, 164, 232.
Bismarck, 308.
Blake, 167.
Blankenheim (Frederik van), 44, 45, 50.
Bleiswijk (Pieter van), 222, 231, 235.
Blok, 319.
Bloys (zie Treslong).
Bodegraven, 189.
Boekelman, 216.
Boeren (de), 337.
Boerhaave, 200.
Bogerman, 132.
Bohemen, 260.
Boisot (Louis de), 86, 87.
Bol, 149.
Bommelerwaard, 19.
Boni, 341.
Bonifacius, 8, 10, 11.
Bonn, 3, 184, 189.
Borkulo, 177.
Borger, 1.
Borgesius (Goeman), 334, 336.
Borneo, 155, 338, 340, 341.
Borselen (Frank van), 50.
Borselen (Wolfert van), 33.
Bosboom, 318.
Bosboom-Toussaint, 317.
Bosch (Den), 36, 80, 139, 140, 229, 302.
Bosch (Huis ten) 142, 149, 256.
Bosch (Van den), 294, 305.
Bosscha, 319.
Bossu, 81, 82, 85.
Boudewijn IX, 23, 31.
Bourbon (Charlotte de), 87, 99.
Bourgondië, 41, 48—50, 54—57, 60.
Bourgondiërs, 42, 50, 53, 54.
Bouts (Dirk), 48.
Bouvines, 31.
Brabant, 1, 19, 20, 25, 26, 34, 36, 39, 41—43, 47, 48, 50, 52, 56, 57, 61—63, 65, 78, 79, 82, 86, 88, 90, 91, 94, 95, 97, 100, 101, 104, 106, 107, 112, 123, 154, 187, 188, 205, 239, 245, 268, 316.
Brabant (Noord-), 270, 284, 288.
„ (Zuid-), 270.
Brabanders, 38, 102.
Brakel (Van), 179.
Brandenburg, 23, 191, 196, 198.
„ (keurvorst van), 112, 163.
Bray (Guy de), 73.
„ (Jan de), 149.
Brazilië, 120, 143, 147, 149, 157.
Breda, 62, 66, 106, 136, 143, 179—181, 190, 213, 239, 302.
Brederode (heer van), 21, 38.
„ (Frans van), 56.
„ (Hendrik van), 74, 75, 77, 79.
Brederoo, (Gerbrand Adriaansz.), 121, 150.
Breitner, 318.
Bremen, 22, 260.
Brest, 228.

Breukelen, 157.
Briel (Den), 43, 44, 64, 81, 83, 100.
Bryan, 338.
Broeke (Pieter van den), 156.
Broglie (De), 270, 273.
Bronkhorst, 39.
Bronkhorsten, 39.
Brouwer (Adriaan), 149.
Brouwershaven, 50.
Brugge, 27, 33, 36, 42, 43, 53, 56, 63, 64, 122.
Brugghen (Van der), 305—307.
Brugman, 67.
Brunel (Olivier), 116, 117.
Brune, 251.
Bruno, 15, 17.
Brunonen, 16, 19.
Brunswijk, 258.
Brunswijk (Ferdinand van), 234.
Brunswijk-Wolfenbuttel (Lodewijk Ernst, hertog van), 218—222, 229—232.
Brussel, 36, 62, 69, 70, 74, 77, 79, 88—92, 100, 107, 137, 270—272, 282—285, 288.
Buat, 178, 186.
Buitenhof, 188.
Bülow (Von), 265.
Buren, 54.
Burman (Pieter), 222.
Bus (Du — de Ghisignies), 294.
Busken Huet, 317, 321.
Buys (Paulus), 84, 101, 102.
Buys (professor), 319.
Buys Ballot, 319.
Bylandt (Van), 227.

C.

Cabo Corso, 175, 179.
Cadix, 106, 175.
Caesar, 3.
Calais, 42.
Caland, 320.
Callantsoog, 251.
Calvijn (Johannes), 68, 114.
Calvinisten, 72—76, 78, 83, 86, 87, 90—94, 96, 97, 99, 100—102, 105, 109, 112, 113, 129, 303.
Campen (Jacob van), 149.
Cape Coast Castle (zie Cabo Corso).
Capellen (Johan Derk van der — tot de Poll), 224, 226, 231.
Capellen (Robert Jasper), 231, 236.
Capellen (Van der), 280, 294.
Capetingen, 30.
Carnegie, 338
Carolina (prinses van Oranje), 220, 221.
Cartesianen, 201.
Cartesius, 151, 171, 201.
Castilië, 57.
Castra-Vetera, 4.
Castricum, 251.
Cateau Cambrésis, 70.
Cats (Jacob), 121, 142, 143, 150, 164, 165, 290.
Celebes, 155, 206, 338, 340, 341.
Cerialis, 4.
Ceylon, 143, 155, 243, 253, 269.
Chamaven, 2.
Charleroi, 188.
Chassé, 284, 285, 288.
Chatham (lord), 259.
Chimay, 62.
China, 155, 156, 315, 342.
Chineezen, 206, 340.
Chlodovech (Clovis), 7.
Claudius Civilis, 4.
Clercq (Gilles le), 74.
Cobet, 319.
Coblentz, 3.
Coccejanen, 151, 171, 201.
Coccejus, 151.
Cock (De), 291.
Coehoorn (Menno van), 197.
Coen (Jan Pietersz.), 119, 135, 155, 156, 157.
Colbert, 174.
Coligny (Caspar de), 81, 99.
„ (Louise de), 99, 133.
Colomba, 155.
Columbus, 64.
Colonia Agrippinae, 4.
Condé, 144, 184, 191.

Conrad, 319.
Constantinopel, 23, 116.
Contra-Remonstranten, 128—133, 138.
Coornhert (Dirk Volkertsz.), 114, 121.
Corot, 318.
Cort van der Linden, 334.
Corvey, 253.
Costa (Da), 276, 290.
Crépy, 58.
Cromwell (Olivier), 169.
Croy, 62.
Cuba, 139.
Curaçao, 143, 157, 249.
Cuyp (Albert), 149.
Cuypers, 319.

D.

Daendels (Willem), 233, 236, 238, 239, 241, 243, 246, 248, 251, 262.
Daine, 287.
Dajaks, 341.
Damiate, 23.
Damme, 30.
Dampierre, 31, 41, 42.
Dantzig, 116, 173.
Dathenus (Petrus), 73, 92, 121.
Daubigny, 318.
David (van Bourgondië), 51, 56, 60.
Decima, 155, 262.
Deken (Aagje), 223.
Dekker (Douwes), 305.
Delacroix, 246, 248.
Delft, 18, 28, 33, 38, 50, 64, 85, 97, 98, 115, 119, 122, 149, 154, 307, 335.
Delftshaven, 64.
Delfzijl, 106, 265, 268.
Deli, 315.
Demerary, 207.
Denemarken, 11, 28, 111, 145, 160, 173, 177, 191, 204.
Denen, 13, 173.
Dénis (St.), 11, 192.
Descartes, 151.
Deventer, 13, 28, 45, 102, 106, 265, 321.
Deyssel (Lodewijk van), 317.
Dibbets, 284.
Diemen (Antonie van), 143, 155, 156.
Diemensland, 156.
Dieren, 139.
Dijck (Van), 112.
Dijon, 48.
Dillenburg, 76, 80.
Dinant, 27, 54.
Dipo Negoro, 280.
Dirk I, 17.
Dirk III, 16, 17.
Dirk IV, 17, 18.
Dirk V, 18.
Dirk VII, 25.
Dirkszn. (Cornelis — van Monnikendam), 85.
Djambi, 339, 340.
Djokjakarta, 206, 280.
Doelisten, 216.
Doeff, 262.
Does (Jan van der —, heer van Noordwijk), 86.
Doeveren, 291.
Doggersbank, 228.
Dokkum, 8, 124.
Dollard, 46, 59.
Domburg, 5.
Donar, 3.
Donau, 9.
Donders, 319.
Donker Curtius, 292, 298—300.
Doopsgezinden, 113, 201.
Doornik, 7, 61, 200.
Dordrecht, 28, 37—40, 43, 44, 49, 64, 83, 116, 130, 132, 143, 152, 154, 161, 170, 179, 231, 277, 291, 313, 337.
Dorestad, 11, 13.
Dou (Gerard), 149.
Douay, 27, 61.
Dousa (Janus); zie Does (Van der).
Dover, 183.
Drebbel (Cornelis Jacobsz), 122.
Drente, 1, 16, 37, 45, 60, 61, 94—96, 106, 122, 124, 134, 137, 144, 146, 153, 164, 176, 185, 210, 245, 270, 278, 316.
Drost, 290.

Drouwen, 1.
Drusus, 3, 4.
Duinkerken, 7, 108, 144, 191.
Duinkerkers, 108.
Duins, 144, 167, 168.
Duitschers, 23, 27, 105, 200, 311.
Duitsche Bond, 289.
Duitsche Rijk, 146, 147.
Duitschland, 12, 15, 16, 25, 26, 30, 31, 41—45, 47, 51, 61, 64, 65, 67—69, 81, 84, 91, 96, 110, 114, 116, 136, 138, 140, 159, 160, 177, 180, 183, 187, 193, 195, 213, 253, 254, 269, 277, 291, 293, 297, 298, 308, 309, 311, 313, 314, 316, 322, 338, 342.
Duitschland (Noord-), 22, 28, 138, 204.
Duitschland (Oost-), 221.
Duitschland (West-), 5, 243, 258.
Duitschland (Zuid-), 64.
Duivenvoorde (heer van), 38.
Dumouriez, 238, 239.
Dungeness, 168.
Duyck (Antonie), 134.
Duyn (Van der — van Maesdam), 264, 265.
Dyle, 13.

E.

Eduard III, 34, 35, 38, 39.
Eduard (hertog van Gelre), 39.
Eeden (Van), 317.
Eems, 28, 45.
Effen (Justus van), 200.
Egbert II, 19.
Egmond, 17, 83.
Egmond (heer van), 21, 38.
Egmond (Lamoraal, graaf van), 62, 70—74, 75, 77, 79, 92, 146.
Egypte, 23.
Eiland (Lange), 157.
Eindhoven, 314.
Eland, 334.
Elbe 3, 7, 9.
Elburg, 232.
Elisabeth (koningin), 78, 91, 93, 100, 102, 103, 107, 159.
Elseneur, 145.
Elsevier, 122.
Elten, 17, 185.
Elzas, 54.
Emden, 83, 111.
Emma (koningin), 330, 332, 337.
Emmen, 1.
Emmerik, 112.
Engeland, 5, 11, 25, 31—35, 38, 42, 43, 49—51, 63, 64, 68, 75, 79, 91, 93, 100, 102—104, 106, 108, 110, 111, 116, 120, 129, 132, 135, 136, 138, 144, 154, 159—161, 165—167, 169, 172—175, 177—179, 180, 182—184, 186, 187, 189, 190, 192, 195—198, 199, 204, 205, 207, 208, 211—214, 219—221, 224—228, 234, 236—240, 243, 246, 249—251, 253, 254, 259, 260, 262, 263, 266, 269, 272, 277—279, 285, 286, 288, 293, 298, 304, 309, 313, 314, 316, 318, 322, 338, 339, 342.
Engelbert II (van Nassau), 66.
Engels, 322.
Engelschen, 100, 105, 117, 120, 123, 135, 136, 155, 158, 189, 205, 206, 259.
Enkhuizen, 43, 82, 83, 119, 124.
Enschedé, 107.
Erasmianen, 114.
Erasmus, 66—68.
Ernst Casimir, 134, 137, 139, 140.
Essequebo, 157, 207.
Etna, 192.
Eustatius (St.), 143, 157, 226, 228.
Evertsen (Cornelis), 158.
Evertsen (Cornelis — de jonge), 196.
Evertsen (Johan), 158, 168, 176.
Eyck (Hubert van), 48.
Eyck (Jan van), 48.

F.

Fagel (François), 210.
" (Gaspar), 181, 188, 195, 196.
Falck (Anton Reinhard), 264.

Farnese (Alexander—hertog van Parma), 93, 95, 97, 100, 102, 103, 106, 107.
Fectio, 4.
Feitama, 216.
Ferdinand (van Arragon), 57.
Ferdinand I (keizer), 69.
Ferdinand (aartshertog van Oostenrijk), 143.
Fijnje (Wybo), 224, 248.
Finistère, 190
Fleurus, 196.
Flevo, 2. 10.
Flink (Govert), 149.
Floris III, 24, 25.
Floris IV, 31.
Floris V, 26, 29, 32—34. 37.
Fock, 310.
Fontainebleau, 230, 318.
Fontenoy, 212.
Foreland (North-), 177.
Formosa, 155, 156.
Franche-Comté, 41, 71, 98, 192.
Francië (Oost-), 12—15.
Francië (West-), 12—14.
Franeker, 122, 213, 238, 261.
Franken, 5—10, 12.
Frankrijk, 3, 7, 11, 12, 15, 17, 20, 25, 30—35, 41—44, 49, 51, 54—58, 61—64, 70, 72, 78, 79, 81, 82, 86, 91, 93, 96—98, 103, 104, 106—108, 110, 116, 123, 129, 132—135, 138, 141, 142—147, 152, 159—161, 167, 173, 174, 177, 180, 181—184, 186, 187, 189—192, 194—197, 199, 201, 203—205, 208, 211—213, 219, 225, 226, 228, 230, 234—239, 241—244, 246, 248—251, 253, 257—260, 263, 264, 268, 269, 272, 273, 277, 281, 282, 285, 286, 288, 297, 298, 304, 308, 311, 322, 338..
Frans I (van Frankrijk), 58—60.
Franschen, 56, 97, 144, 185, 189, 190 215, 240, 265, 268, 311.
Fransen van de Putte, 307—310, 328.
Frederik I Barbarossa (Duitsch keizer), 23.
Frederik I (koning van Pruisen), 198.
Frederik II (koning van Pruisen), 221, 234.
Frederik II (Duitsch keizer), 31.
Frederik III (Duitsch keizer), 51, 54, 56.
Frederik (prins), 243.
Frederik (prins der Nederlanden), 274. 283, 284, 287, 329, 330.
Frederik (don), 82, 84.
Frederik Hendrik, 99, 137—146, 149. 152, 163, 171, 190, 195.
Frederik Willem I (groote keurvorst), 163, 198.
Frederik Willem II (koning van Pruisen), 234, 272.
Frederik Willem III (koning van Pruisen), 285.
Frederik (zie Blankenheim).
Frederiksoord, 278.
Frederiksstad, 133.
Friesland, 2, 8, 11, 12, 16, 22, 24, 25, 28, 32, 40, 45, 46, 59—61, 69, 75, 83, 94—96, 99, 102, 122—125, 128, 134, 144, 152, 153, 164, 194, 201, 202, 210, 215, 217, 220, 221, 224, 230, 232, 236, 244, 245, 270.
Friesland (Oost-), 59, 60, 75, 78, 79, 111, 132, 219, 258.
Friesland (West-), 16, 32.
Friezen, 2, 3, 5—12, 16, 20, 23—25, 31, 32, 38, 46, 59.
Fruin, 319.
Fuentes, 107.
Fulda, 253, 258, 269.
Fünen, 173.

G.

Galen (Bernhard van), 176, 177, 183.
Galen (Jan van), 168.
Gallië, 3, 7.
Galliërs, 4, 7.
Gansfoort (Johan Wessel), 47, 67.
Geer (Lodewijk de), 116, 159.
Geertgen tot Sint Jans, 48.
Geertruidenberg, 106, 199.
Gelderland, 2, 16, 19, 24, 25, 29, 32, 34, 37—40, 43, 44—46, 48, 51,

52, 54, 56, 57, 60, 61, 83, 84, 93, 94, 96. 98, 100. 105, 109, 122, 123, 125, 130, 140, 153, 185, 190, 191, 198, 210, 215, 230—232, 236, 245, 265, 270, 316.
Geldern, 19.
Gelre (zie Gelderland).
Gelre (Opper-), 146, 200, 270.
Gembloux, 91.
Gendebien, 283, 284.
Generaliteitslanden, 123, 124, 139, 140, 146, 186, 201, 245, 267,.
Genève, 68, 69, 74.
Gent, 11, 27, 30, 35, 36, 42, 43, 50, 53, 55, 57, 58, 61, 63, 71, 88, 89, 92, 100, 112, 270, 275, 278, 292.
Gent (Otto van —, heer van Dieden), 139.
Genua, 25, 109.
George I (koning van Engeland), 207.
George II (koning van Engeland), 213, 220.
George III (koning van Engeland), 225, 238.
George (van Saksen), 59.
George (St. — d'Elmina), 143, 342.
Gerards (Balthasar), 98.
Germanen, 2—5.
Germanië (Neder-), 3, 4, 7.
Germanië (Opper-), 3.
Gezelle (Guido), 337.
Ghent (Van), 179.
Gibraltar, 109, 116, 198.
Gilles (Jacob), 212, 217.
Gimnig, 216.
Giselbert, 15, 16.
Gloucester (Humphrey van), 49, 50.
Godfried (de Noorman), 13.
Godfried (hertog van Lotharingen), 16, 17.
Godfried (met den baard), 17, 18.
Godfried (met den bult), 18, 19.
Godfried (van Bouillon), 19, 23.
Goejanverwellesluis, 234.
Goeje (De), 319.
Goens (Rijklof van), 206.
Goeree, 186.
Goes, 82, 90.
Gogel, 239, 248, 250, 255, 258, 261, 274.
Goltzius (Hendrik), 121.
Gomaristen, 127, 128, 222.
Gomarus, 127.
Gooi, 32.
Gorkum, 43, 49, 60, 83, 231, 235, 265, 268.
Gossaert (Jan), 66.
Gotiek, 30, 66, 319.
Gouda, 50, 98, 118, 169.
Gowa, 341.
Goyen (Jan van), 149.
Graeff (Cornelis de — van Zuidpolsbroek), 171, 174, 181.
Graeff (Jacob van der), 186.
Grand-Rapids, 291.
Granson, 54.
Granvelle (Antonius Perrnot, heer van—), 71—73, 97, 98.
Grave, 100, 102, 187.
Gravezande (Jacob van 's-), 200.
Greate Pier, 59.
Grevelingen, 70.
Grieken, 23.
Grobbendonck, 139.
Groen van Prinsterer, 292, 301—305, 319, 325.
Groeneveld (Reinier van Oldenbarnevelt, heer van —), 137.
Groenloo, Grol, 107, 109, 139.
Groningen (provincie), 61, 68, 78, 95, 122, 125, 128, 134, 137, 144, 152, 153, 164, 176, 190, 194, 210, 217, 230, 232, 270, 315.
Groningen (stad), 21, 24, 28, 37, 45, 59, 60, 62, 65, 78, 94, 95, 106, 122, 125, 134, 185, 189, 216, 222, 275, 277, 318.
Groot (Hugo de), 122, 128, 131, 133, 136, 138, 187.
Groot (Pieter de), 187.
Groote (Geert de), 47.
Grotius (zie Groot, Hugo de).
Guinea (Afrika), 143, 175, 342.
Guinea (Nieuw-), 342.
Gulik, 39, 45, 60, 111, 112, 136.
Gunterlingen, 40.
Guy, 33.
Guyana, 228, 243, 269.

Gyselaar (Cornelis de), 231. 232.

H.

Haag (Den), 29, 43, 60, 68, 85, 95, 104, 109, 110, 125, 128, 129, 142, 150, 151, 162, 166, 168, 170, 173, 188, 194, 197, 214, 220, 222, 229, 231, 232, 234, 235, 237, 241, 242, 246—248, 251, 252, 256—258, 261, 264—266, 270, 283, 284, 298, 316, 318, 338.
Haar (Ter), 302.
Haarlem, 28, 29, 33, 65, 68, 84, 90, 115, 121, 149, 194, 216, 226, 231, 241, 245, 258, 293, 302. 306, 321.
Haarlemmermeer, 84, 152, 278.
Haastrecht, 234.
Habsburg, 51, 54. 55, 58, 81, 108, 110, 138, 141, 144, 174, 191, 197, 211.
Haga (Cornelis), 116.
Hagen (Van der), 119.
Hall (Floris Adriaanszn.), 296, 297, 303, 305—307.
Hals (Frans), 149.
Hamaland, 2, 16. 17, 19.
Hamburg, 22, 43, 204, 249, 260, 313.
Hannover, 207.
Hanze, 42, 43, 45, 64, 111, 115.
Hanzeaten, 43, 64.
Harderwijk, 45, 122, 261.
Haren (Onno Zwier van) 214, 217, 220, 223.
Haren (Willem van), 214, 217, 220, 223.
Harlingen, 124, 277.
Harris (James), 233, 235.
Hasselaer (Kenau), 84.
Hasselt, 287.
Hattem, 232.
Haverman, 318.
Hazebroek, 291.
Heekeren, 39.
Heekerens, 39, 40.
Heemskerk, 38.
Heemskerk (Jacob van), 109, 117.
Heemskerk Azn. (Mr. J), 309, 328, 330, 331.
Heemskerk (Mr. Th), 336.
Heemstede, 152.
Heerenberg ('s), 96.
Heide (Ter), 168.
Heiligerlee, 78.
Heim (Antonie van der), 212.
Hein (Piet), 139, 158.
Heinsius, 122.
Heinsius (Antonie), 196, 198, 209, 210.
Helder (Den), 251, 265, 268.
Heldt, 323, 326.
Helst (Bartholomeus van der), 149.
Hendrik I (Duitsch koning), 15.
Hendrik II (Duitsch keizer), 16, 17, 19.
Hendrik III (Duitsch keizer), 17—19.
Hendrik IV (Duitsch keizer), 18—20.
Hendrik V (Duitsch keizer), 19.
Hendrik van Beieren (bisschop van Utrecht), 60.
Hendrik (van Nassau), 86.
Hendrik Casimir I, 140, 144.
Hendrik Casimir II, 176, 191, 194, 196, 197.
Hendrik III (koning van Frankrijk), 91, 97, 99, 103.
Hendrik IV (koning van Frankrijk), 103, 104, 106, 107, 110, 111, 135, 138, 141, 194.
Hendrik (prins der Nederlanden), 300, 329.
Hendrik (prins der Nederlanden, hertog van Mecklenburg), 337.
Henegouwen 16, 31, 34, 36, 38, 39, 41, 43, 46, 48, 50, 61, 82, 88, 93, 270, 278.
Hengelo, 205.
Heriold, 13.
Herrenhausen, 211.
Hessen, 2.
Heutz (Van), 340, 342.
Heyden (Van der), 340.
Hillegom, 316.
Hobbema, 149.
Hoeken, 38, 44, 50, 56.
Hoey, 27.
Hoëvell (Van), 304, 306.
Hofstede, 222.
Hofstede de Groot, 291, 319.
Hoff (Van 't), 319.
Hofwijk, 150.

Hogendorp (Dirk van), 256.
Hogendorp (Gijsbert Karel van), 233, 235, 253, 256, 263—266, 272—274, 276, 292.
Hogerbeets, 131, 133, 138.
Hogue (La), 196.
Hohenstaufen, 23, 31, 32.
Hohenzollern, 163, 213, 221.
Hol (Richard), 319.
Holland, 16 en verder passim.
Holland (Noord-), 22, 69, 115, 152, 154, 251, 293.
Holland (Zuid-), 18, 86—88, 293.
Holland (Nieuw-), 156.
Hollandsch Diep, 210.
Holstein, 22, 133, 181.
Hondschooten, 63.
Honselaersdijk, 142.
Honthorst, 149.
Hooft (Cornelis Pietersz.), 114, 122.
Hooft (Pieter Cornelisz.), 122, 150, 317.
Hoogh (Pieter de), 149.
Hoog Soeren, 1.
Hoogstraten (graaf van), 74, 79.
Hoogwoude, 32.
Hoorn, 43, 119, 124, 134, 277.
Hoornbeek (Isaäc van), 210.
Hoorne (Philips van Montmorency, graaf van —), 72, 73, 77, 79, 146.
Hout (Jan van), 122.
Houten (Van), 326, 328, 334.
Houtman (Cornelis), 118.
Hudson (Henry), 120.
Hugenholtz, 321.
Hugenooten, 78, 79, 81, 82, 99, 103, 138, 194.
Hulst, 106, 107, 144,
Huygens (Christiaan), 151.
„ (Constantijn), 150.

I.

Ierland, 196.
Imhoff (baron van), 206, 207.
Indianen, 158.
Indië, 64, 106, 107—120, 135, 136, 146, 156, 206, 210, 279, 293, 294, 297, 304, 306, 307, 309, 310, 313—315, 327, 333, 341, 342.
Indië (Oost-), 146, 305, 306.
Indië (Voor-), 155, 157, 205, 221, 228, 262, 279.
Indië (West-), 304, 306, 307, 313, 327.
Isabella (van Castilië), 103, 107, 108, 134, 140.
Isabella (koningin van Castilië), 57.
Israëlieten, 113, 245, 247, 304.
Israëls (Jozef), 318.
Italianen, 76.
Italië, 9, 12, 16, 26, 35, 54, 64—66, 69, 122, 160, 243, 250, 254, 260, 311, 312.
IJmuiden (kanaal van), 307, 315.
IJsel, 2, 4, 7, 40, 86, 139, 184, 185.
IJszee (Noordelijke), 118, 135.

J.

Jacatra, 135.
Jacoba (van Beieren), 48—50.
Jacobijnen, 239, 245, 246, 248—250.
Jacobus I (koning van Engeland), 108, 111, 136, 138.
Jacobus II (koning van Engeland), 195—197; zie ook York (hertog van).
Jan I (graaf van Holland), 33, 37.
Jan I (graaf van Henegouwen), 31.
Jan II (graaf van Holland enz.), 33, 34.
Jan I (hertog van Brabant), 34.
Jan IV (hertog van Brabant), 48—50, 53.
Jan van Arkel (bisschop van Utrecht), 37.
Jan van Diest (bisschop van Utrecht), 34, 37.
Jan van Nassau (bisschop van Utrecht), 32.
Jan de Goede (koning van Frankrijk), 41.
Jan zonder Vrees (hertog van Bourgondië), 41, 48, 49.
Jan zonder Genade (van Beieren), 48—50.
Jan (graaf van Nassau), 93—95, 99, 143, 163.
Janssen (Zacharias), 122.
Janssens, 262.
Japan, 143, 155, 156, 315, 342.

Jaureguy (Jean), 98, 99.
Java, 118, 119, 206, 256, 262, 280, 294, 327. 338.
Java (Oost-), 155.
Jemmingen, 78.
Jeruzalem, 23.
Jezuïten, 113, 201, 281.
Johan Casimir (van de Paltz), 93, 96.
Johan Maurits (van Nassau), 143, 149, 157, 176, 177, 181.
Johan Willem Friso, 197, 199, 210.
Johanna (gravin van Vlaanderen), 31.
Johanna (hertogin van Brabant), 41, 42.
Johanna (van Arragon), 57.
Jones (Paul), 226.
Jordaens, 112, 149.
Joubert, 246, 248.
Jozef II, 230. 237.
Juan (van Oostenrijk), 89—91, 93.
Juliana (van Stolberg), 62.
Juliana (prinses der Nederlanden), 337.
Jura, 12.

K.

Kaap de Goede Hoop, 118, 134, 156, 194.
Kaapkolonie, 206, 228, 243, 256, 262, 269.
Kabeljauwen, 38, 44, 49, 50.
Kamerijk, 7, 15, 19, 27, 71.
Kampen, 28, 45, 64, 83, 321.
Kamperduin, 246.
Kanaal, 144, 167, 184, 196, 227.
Kaneninefaten 2, 4.
Kapelle (West-), 31.
Kappenye van de Coppello, 328—330.
Karel Martel, 8.
Karel de Dikke, 12, 13.
Karel de Eenvoudige, 15.
Karel de Groote, 8, 9, 11, 12, 14, 32.
Karel van Egmond (hertog van Gelre), 57, 59, 60, 62, 66.
Karel de Stoute, 53—55.
Karel V (Duitsch keizer enz.), 58—62, 65, 67—73, 95, 99, 193, 271.
Karel VI (Duitsch keizer), 210, 211, 212.
Karel I (koning van Engeland), 138, 142, 144, 159, 161.
Karel II, (koning van Engeland), 161, 166, 173—175, 177, 179, 182, 183, 189, 192, 193, 195.
Karel X (Fransch koning), 172, 173.
Karel X (Zweedsch koning), 282.
Karel XV (Zweedsch koning), 330.
Karel (hertog van Saksen-Weimar-Eisenach), 330.
Karolingen, 8, 9, 11, 13, 14.
Kasteele (Van de), 245.
Katholieken, 68, 75, 79, 82, 83, 86, 87, 90—94, 98, 101, 103, 107, 109, 112, 113, 136, 138, 150, 151, 187, 201, 273, 281, 282, 302—304, 312, 321, 325, 329.
Kattegat, 28.
Kelten, 1.
Kemp (Adriaan van der), 224, 236.
Kempenaer (De), 297, 298.
Kemper (Melchior), 265, 266, 276.
Kempis (Thomas à), 47.
Kennemerland, 2, 16, 29, 50, 88.
Kern, 319.
Keuchenius, 309, 323.
Keulen, 4, 5, 11, 13, 15, 25, 34, 54, 72, 96, 111, 183, 184, 190.
Keulschen, 185, 190.
Key (Lieven de), 121.
Keyser (Hendrik de), 121, 149.
Keyser (Pieter de), 149.
Kijkduin, 189.
Kimswerd, 59.
Kinderdijk, 314.
Klauwaards, 33.
Kleef, 60, 111, 177.
Kleef (Philips van-, heer van Ravenstein), 56.
Kloos, 317.
Kloveniersdoelen, 216.
Kock (De), 280.
Koenraad (bisschop van Utrecht), 19.
Koevorden, 21, 24, 37, 45, 106, 189.
Kopenhagen, 173.
Korintji, 340.
Kortrijk, 33.
Koster (Laurens Jansz.), 65.
Kota Radja, 340.

Kortenaer, 176.
Kozakken, 265.
Krijnsen (Abraham), 180.
Kuenen, 319.
Kuilenburg (graaf van), 74.
Kuiper, 321, 325, 326, 329, 334, 335.

L.

Laffelt, 215.
Lampongs, 339.
Langen (Van), 248.
Langendijk (Pieter), 200.
Lauwers, 8, 16, 19, 24, 28, 45, 59.
Lauwerzee, 2.
Lebrun (hertog van Plaisance), 261, 264.
Ledenberg (Gillis van), 131, 133.
Leeuwarden, 132, 214.
Leeghwater, 152.
Leeuwenhoek (Antonie van), 200.
Leffingen, 108.
Leicester (Robert Dudley, graaf van), 100—102, 104, 106, 107, 114.
Leiden, 21, 28, 29, 44, 65, 68, 84—87, 102, 115, 121, 122, 131, 148, 150, 189, 194, 200, 216, 222, 231, 241, 245, 257, 261, 263, 275, 276, 292, 293, 314, 319.
Leiden (Lucas van), 66.
Leipzig, 263, 264.
Lek, 37, 64, 239.
Lekdijk, 22.
Leliaards, 33.
Lennep (Van), 290.
Leopold I (Duitsch keizer), 187, 195, 197, 198, 200.
Leopold van Saksen-Coburg (koning van België), 286—288, 298.
Leuven, 13, 16, 19, 36, 53, 78, 275, 280, 287.
Levant, 116, 205.
Leye, 27.
Lichtenbergers, 40.
Liefkenshoek, 230.
Lievens (Jan), 149.
Ligny, 269.
Lillo, 230.
Limburg, 4, 19, 34, 48, 50, 61, 270, 284, 288, 289, 293, 308, 309.
Lingen, 250.
Linschoten (Jan Huygen van), 117.
Lisse, 316.
Liudger, 9.
Livorno, 168.
Lochem, 109.
Lodewijk van Beieren (Duitsch keizer), 34, 38, 39, 41.
Lodewijk de Vrome, 12.
Lodewijk XI (koning van Frankrijk), 54—56.
Lodewijk XIV (koning van Frankrijk), 174, 177, 180, 182—185, 187, 191, 193, 194, 197, 199, 208, 211.
Lodewijk Napoleon (koning van Holland), 256 en vlg.
Lodewijk (van Nassau), 74, 77, 78, 81, 82, 86.
Lodewijk (van Loon), 25.
Loevestein, 80, 81, 133, 162, 163.
Loevesteiners, 188.
Lohman (de Savornin), 334.
Lombarden, 35.
Lombok, 341.
Londen, 11, 174, 179, 204, 268, 288, 309.
Loo, 232, 295.
Lorentz (prof.), 319.
Lorentz, 342.
Lotharingen, 12, 14, 15, 54.
Lotharingen (Neder-), 15—20.
Lotharingen (Opper-), 15, 17.
Lotharius I, 12, 54.
Lotharius, II, 12.
Loudon, 307, 339.
Louis Philippe, 282, 286.
Louise Henriëtte, 163.
Louise (prinses der Nederlanden), 330.
Louise (zie Coligny).
Lowestoff, 176.
Lübeck, 25, 42, 111, 260.
Lugdunum Batavorum, 4.
Luik (bisdom), 15, 17, 19, 26, 28, 36, 43, 48, 50, 53, 60, 140, 183, 184.
Luik (stad), 26, 36, 43, 53, 79, 116, 275.
Luik (provincie), 270, 277, 278.
Lumey (Willem van —, graaf van der Marck), 81, 83, 84.

Luther, 67, 68.
Lutheranen, 68, 74, 78, 113.
Lutheranisme, 68, 69.
Luxemburg (hertogdom), 42, 46, 50, 61, 89, 269, 270, 286—289, 308, 309, 332.
Luxemburg (stad), 194, 197.
Luxemburg (hertog van), 187—189, 191, 193, 196.
Luzac, 297, 298.
Lynden van Sandenburg, 330.

M.

Maanen (Van), 261, 266, 274, 283, 292, 296.
Maas, 1, 2, 11, 12, 16, 19, 25, 28, 38, 40, 64, 78, 79, 82, 86, 107, 140, 184, 189, 261.
Maastricht, 5, 7, 25—27, 30, 86, 95, 140, 141, 149, 184, 189, 215, 284, 287—289.
Mackay, 332, 335.
Madrid, 97.
Maerlant (Jacob van), 30, 47.
Maes (Nicolaas), 149.
Maesdam (Zie Duyn).
Maetsuycker (Johan), 205, 206.
Magelhaëns (straat van), 118—120.
Mainz, 11, 13.
Maire (Isaäc le), 115, 120.
Makassar, 206, 341.
Malabar, 155.
Malakka, 143, 155, 243, 279.
Malplaquet, 199.
Manhattan, 120, 157.
Mansfelt (Ernst van), 136.
Marck (Van der), 222.
Margaretha (van Vlaanderen), 31, 32.
Margaretha (van Henegouwen), 38—40.
Margaretha (van Savoye), 58, 66.
Margaretha (van Parma), 71, 74—76.
Maria (van Bourgondië), 54—56, 58, 70.
Maria (van Hongarije), 58, 62.
Maria I Stuart, 142, 163, 164, 173, 174.
Maria II Stuart, 192, 196.
Maria (prinses der Nederlanden), 330.
Maria Louise (van Hessen-Cassel), 210, 213, 220, 221.
Maria Theresia, 211, 212.
Marianne (prinses der Nederlanden), 330.
Marie Louise, 263.
Maris (Jacob), 318.
Maris (Matthijs), 318.
Maris (Willem), 318.
Mark, 69, 111.
Marken (Van), 324.
Marlborough (hertog van), 198, 199.
Marnix (Jan van), 74, 75.
Marnix (Philips van —, heer van St. Aldegonde), 74, 83, 100, 114, 121.
Marokko, 111.
Marx, 322.
Matanzas, 139.
Mataram, 155, 206.
Matelief, 119.
Matthias (aartshertog), 92, 97.
Matthyszn. (Jan), 62.
Maurits (prins van Oranje), 99, 100, 102, 105—110, 122—124, 126, 127, 129—137, 142, 160, 162, 196.
Maurits (prins der Nederlanden), 330.
Maurits (van Saksen), 72.
Maurits (zie Johan Maurits).
Mauve, 318.
Maximiliaan (van Oostenrijk), 54—58.
May, 264.
Mazarin, 144, 159, 174.
Méan, 281.
Mechelen, 36, 53, 54, 59, 61, 62, 71, 72, 82, 84, 100, 281.
Mecklenburg, 22, 23.
Medway, 179, 183.
Meenen, 200.
Meer (Laurens van der), 216.
Meersen, 12.
Meester (De), 336.
Memlinc, 48.
Mennonieten, 69.
Mérode (De), 283, 284.
Merowingen, 7, 8.
Merwede, 16, 18, 37, 43, 46, 64.
Merwedestreek, 19.
Mesdag, 318.

Metsys (Quintijn), 66.
Metternich (Von), 272, 285.
Michigan, 291.
Middelburg, 28, 43, 52, 66, 82, 86, 87; 115, 118, 122, 124, 134, 154.
Middellandsche Zee, 3, 116, 117, 175, 192, 204.
Middelzee, 2, 46.
Miereveld (Michiel van), 121.
Mijer, 309.
Mina (zie George).
Minahassa, 206, 341.
Minto (lord), 262.
Modderman, 330.
Moded (Herman), 73.
Moerdijk, 210.
Moersbergen (Van), 131, 133.
Moezel, 15.
Mohammedanen, 23.
Molitor, 264, 265.
Molukken, 119, 155, 156, 228, 279, 307, 338.
Montbas, 185.
Montcassel, 191.
Montigny, 72, 74, 79.
Mook, 86.
Mooren, 23, 85.
Moscovië, 111.
Mossel (Kaat), 231.
Moucheron (Balthasar de), 115, 117, 120.
Mozart, 319.
Muiden, 26, 33, 150.
Multatuli, 305, 317, 320.
Munster (bisdom), 9, 68, 176, 183, 184, 190.
Munster (stad), 68, 144—146, 157, 160, 161, 174, 211.
Munsterschen, 185, 190.
Murten, 54.
Musch (Cornelis), 142, 162, 165.
Musch (Elisabeth), 178.

N.

Naarden, 84, 188, 189, 265, 268.
Nabalia, 4.
Namen, 16, 50, 61, 90, 196, 200, 270, 278.
Nancy, 54.
Nantes, 194.
Napels, 256.
Napoleon I, 251, en vlg., 330.
Napoleon III, 308.
Nassau (graaf van), 62.
Nassau-Dietz [1]) (huis van), 163, 213.
Nassau-Dillenburg (huis van), 163.
Nassau-Odijk (heer van), 195, 198, 199.
Nassau-Ouwerkerk (heer van), 198.
Nassau-Weilburg (graaf van), 220.
Nassau-Weilburg (huis van), 269, 332.
Nederland, 1 en vlg.
Nederland (Nieuw-), 120, 134, 157, 158, 175, 207.
Nederland (Zuid-); zie België.
Neerwinden, 196, 239.
Negapatnam, 228.
Nemours (hertog van), 286.
Neuss, 54.
Neustrië, 8.
New-York, 175, 179, 190.
Nicolaas I, 286.
Nicolaas II, 338.
Niersen, I.
Nieuwburg (huis te), 197.
Nieuwenaar (graaf van), 98, 99, 105.
Nieuwenhuis (Domela), 323, 324, 326, 334.
Nieuwenhuis (prof.), 341.
Nieuwenhuizen (Martinus), 223.
Nieuwpoort, 108, 169, 178.
Nijenbeek, 39.
Nijmegen, 1, 4, 11, 13, 23, 26, 31, 45, 54, 66, 100, 106, 125, 130, 185, 192, 193, 198, 232, 234.
Noordeinde, 142.
Noord-Hollandsch kanaal, 275.
Noordsche Compagnie, 120, 154.
Noordzee, 2, 7, 9, 11, 12, 17, 34, 103, 204, 313.

[1]) Voor leden uit de huizen van Nassau-Dietz eu Nassau-Dillenburg zie op dier voornamen.

Noordzeekanaal, 313.
Noormannen, 13.
Noort (Olivier van), 119.
Noorwegen, 176, 190.
Nouhuys (Van), 342.
Nova-Zembla, 117.
Noviomagus, 4.
Nyborg, 173.

O.

Obrecht, 67.
Ockegem (Van), 67.
Oldenbarnevelt (Johan van), 101, 104, 105, 107, 108—111, 114, 115, 118, 120, 123, 126, 128—134, 136, 137, 142, 150, 152, 162, 170, 188, 198.
Oldenbarnevelt (zie Groenevelt).
Oldenbarnevelt (zie Stoutenburg).
Oldenburg, 260.
Oldenzaal, 107, 109, 139.
Olinda, 143.
Oltmans, 290.
Ommelanden, 45, 59, 65, 94, 96, 106, 125.
Ommerschans, 278.
Ondaatje (Quint), 225, 233.
Oost-Indische Archipel, 119, 338.
Oost-Indische Compagnie, 118—120, 134—136, 143, 155—157, 179 204—206, 217, 237, 249, 254, 294, 340, 342.
Oost-Indische Compagnie (Engelsche), 135.
Oostende, 100, 108, 109, 210, 211.
Oostenrijk, 51, 69, 204, 211, 219, 238, 250, 256, 259, 260, 263, 272, 285, 308.
Oostergoo, 38, 125.
Oosterlingen, 27, 42.
Oosterweel, 75.
Oosterzee (Van), 291.
Oostland, 23.
Oostzee, 2, 25, 26, 28, 38, 42—45, 64, 111, 115—117, 135, 145, 160, 172, 173, 191, 204, 208, 228, 277.
Oquendo (d'), 144.
Oranje (prinsdom), 62, 107, 137, 214.
Oranje-Nassau [1]) (huis van), 125, 142, 146, 150, 163, 164, 166, 169, 171, 180, 197, 217, 221, 230, 249, 250, 253, 254, 263, 292, 302, 329, 330, 337.
Oranje-Vrijstaat, 337.
Orchies, 61.
Ostade, 149.
Otto I (Duitsch keizer), 15—17.
Otto II (Duitsch keizer), 16, 32.
Otto III (Duitsch keizer), 16.
Oudenaarden, 199.
Oudewater, 50.
Oultremont (Henriëtte d'), 295.
Outhoorn (Willem van), 206.
Overijsel, 16, 24, 60, 61, 68, 94, 95, 105, 109, 122, 125, 130, 131, 153, 185, 190, 198, 209, 213, 215, 224, 226, 232, 233, 270.

P.

Padang, 339.
Pahud, 304.
Palembang, 206, 279, 339.
Palermo, 192.
Palm (Van der), 256, 276.
Palmerstone, 286.
Paltz, 75, 132.
Paltz (zie Johan Casimir).
Paltz-Neuburg (graaf van), 112.
Parijs, 33, 82, 133, 138, 141, 151, 228, 242, 246, 248, 250, 256, 257, 259, 261, 268, 282, 298.
Parma (zie Farnese).
Paulus (Pieter), 241, 242.
Paulus IV, 71.
Pauw (Adriaan), 142, 146, 165, 169, 170.
Pauw (Reinier), 128, 129, 132.
Paynvin, 189.
Perk, 317.
Perrenot (zie Granvelle).
Perzië, 156.
Peter de Groote, 204.

[1]) Voor leden uit het huis van Oranje-Nassau zie op dier voornamen.

Petersburg, 204.
Philips de Goede, 49—53, 56, 61.
Philips de Schoone, 56—58, 62, 70.
Philips de Stoutmoedige, 41, 43, 44, 48.
Philips II (koning van Spanje), 69—74, 76—78, 80, 81, 83, 85, 86, 89—91, 94, 96, 98, 102—104, 107, 108, 117.
Philips III (koning van Spanje), 108, 109.
Philips IV (koning van Spanje), 134.
Philips V (koning van Spanje), 197, 199.
Philips (bisschop van Utrecht), 60, 66.
Philips Willem (prins van Oranje), 77, 107, 137.
Pichegru, 239.
Pierson (Allard), 321.
Pierson (N. G.), 333, 334.
Pippijn (Van Herstal), 8.
Pippijn (koning van Frankrijk), 8.
Pius IX, 302, 312.
Plancius, 118.
Plantijn, 65.
Plymouth, 168.
Poelgeest (Aleida van), 44.
Polen, 173, 211, 285.
Portland, 168.
Portugal, 23, 44, 64, 113, 116—118, 146, 154, 155, 204.
Portugeezen, 64, 119, 135, 143, 155, 157.
Post (Pieter), 149.
Potgieter, 290, 292, 317.
Potter (Paulus), 149.
Potter (De), 281, 282, 284.
Praetorium Agrippinae, 4.
Prinses-Douairière (zie Amalia van Solms).
Prinses-Royale (zie Maria I Stuart).
Protestanten, 136, 140, 281, 302.
Protestantisme, 103, 196, 276.
Prouninck, 101.
Pruisen, 19, 198, 200, 204, 208, 211, 213, 219, 234—239, 243, 253, 258, 260, 263, 272, 285, 308, 309.
Putten, 187.

Q.

Quack, 324.
Quatre-Bras, 269.
Quellinus (Arthur), 149.
Quentin (St.), 70.

R.

Raap (Daniël), 216.
Rabenhaupt, 185.
Radbod, 8.
Radewijnszn. (Floris), 47.
Raffles (Stamford), 262, 278, 279.
Rammekens, 100.
Ramillies, 199.
Rappard (Van), 336.
Rechteren (Van), 209.
Recife, 143.
Rees, 112.
Reginar Langhals, 15.
Reigersbergh (Maria van), 138.
Reinald I (hertog van Gelderland), 34, 37.
Reinald II (hertog van Gelderland), 34, 39.
Reinald III (hertog van Gelderland), 39.
Reinald IV (hertog van Gelderland), 44, 45.
Reingoud, 102.
Rembrandt, 148, 149, 200.
Remonstranten, 128, 129, 132—134, 137, 138, 150, 151, 320.
Réné (van Châlons-Nassau), 62.
Renesse (Jan van), 33, 34.
Rennenberg (graaf van), 94, 95, 97.
Rensselaer (Kilaen van), 158.
Rensselaerswijk, 158.
Requesens (don Luis de), 85, 88, 89.
Reims, 72.
Rhône, 12.
Richelieu, 138, 141, 144, 174.
Riebeek (Van), 156.
Riethoven, 1.
Rijn, 1—5, 7—13, 15, 22, 28, 34, 40, 111, 184, 185, 188, 189.
Rijn (Rembrandt Harmensz van —); zie Rembrandt.
Rijnberk, 111, 146, 184.
Rijnland, 16, 22.
Rijnpaltz (zie Paltz).
Rijsel, 61, 233.
Rijswijk, 197.

Ripperda van Farnsum (Joham Willem), 211.
Ripperda (Wigbold van), 84.
Riouw, 339.
Robert (de Fries), 18.
Robespierre, 239.
Rochelle (La), 138.
Rochussen, 306, 307.
Rocroy, 144.
Röell, 334.
Roemerswaal, 86, 153.
Roermond, 45, 82, 140, 143.
Rogier, 283, 284.
Rome, 3—5, 9, 11, 16, 201, 260, 281, 302, 311, 312.
Romeinen, 3, 5, 239.
Roo (De — van Alderwerelt), 329.
Roomschen (zie Katholieken).
Roomschen (Oud-), 202.
Rooseboom, 342.
Rorik, 13.
Rousseau, 222, 224, 318.
Rossem (Maarten van), 59, 60, 66.
Rotterdam, 43, 56, 64, 66, 104, 115, 119, 122, 124, 134, 154, 195, 215, 216, 231, 233, 235, 276, 277, 297, 306, 307, 313—316, 320.
Royal Charles, 179.
Rozebeke, 42.
Rubens, 112.
Run, 155, 180, 206.
Rusland, 111, 116, 204, 208, 227, 250, 256, 260, 262—264, 272, 285, 338.
Russen, 265.
Ruysbroec, 47.
Ruysdael, 149.
Ruyter (Herman de), 80, 81.
Ruyter (Michiel Adriaansz. de) 158, 160, 168, 173, 175, 176, 178, 179, 185, 189, 191, 192.

S.

Saksen, 6—10, 12, 15, 59, 67.
Saksen (Anna van); zie op Anna.
Saksen—Weimar (Bernhard van), 287.
Salatiga, 262.
Salland, 21.
Salm (rijngraaf van), 235.
Samalangan, 340.
Santhorst, 222, 223.
Sarasin (gebroeders), 341.
Sas van Gent, 144.
Scaliger, 222.
Schaepman, 321, 326.
Schelde, 1, 12, 17, 24, 27, 28, 112, 139, 146, 183, 230, 243, 278, 287.
Schelde (Ooster-), 19, 24.
Scheveningen, 266, 315.
Schiedam, 43, 64.
Schieringers, 40, 45, 59.
Schimmelpenninck (Rutger Jan), 239, 241, 245, 250, 253, 255—258, 298.
Schimmelpenninck (graaf), 298, 299.
Scholte, 291.
Scholten (Fannius), 265.
Scholten (prof.), 291, 319, 320.
Schoonevelt, 189.
Schoonhoven, 50, 88, 90.
Schotland, 115, 225.
Schotten, 105, 227.
Schouwen, 88.
Scoorl (Jan van), 66.
Seine, 7.
Senef, 191.
Senlis, 57.
Seraing, 278.
Servatius (St.), 5, 30.
Sheerness, 179.
Siak, 339.
Siegenbeek, 257.
Sigismund (Duitsch keizer), 42, 48—51.
Silezië, 266.
Simonsz (Menno), 69.
Singapore, 279.
Skandinavië, 13, 64.
Slaak, 139.
Sleeswijk-Holstein, 9, 11.
Slingelandt (Simon van), 209—213, 237.
Sluis, 57, 100, 102, 109, 213.
Sluter (Claus), 48.
Smeerenburg, 120.
Smyrna, 116.
Snouck Hurgronje, 340.

Soenda-eilanden, 338, 341.
Soerakarta, 206.
Solesbay, 185.
Sonoy, 83, 84.
Sont, 28, 116, 145, 173, 228.
Sophie (koningin), 300, 308, 330.
Sophie (prinses der Nederlanden), 330.
Sorgvliet, 150.
Spanjaarden, 70, 76, 77, 82, 84—86, 88, 90, 95, 96, 107, 109, 139.
Spanje, 25, 44, 57, 58, 64, 69—79, 85, 86, 88, 89, 91, 93—95, 97, 99—104, 106—111, 113, 116, 117, 119, 120, 123, 132, 134—136, 138—141, 143—147, 154, 157, 158, 160, 161, 172, 174, 180, 182, 184, 189, 191—194, 196, 197, 199, 204, 208, 211, 225, 254, 260, 274, 302.
Speelman (Cornelis), 206.
Speyck (Van), 287.
Spiegel (Hendrik), 121.
Spiegel (Laurens Pieter van de), 233, 235—237, 241.
Spilbergen (Van), 119.
Spinola (Ambrosius), 109, 112, 134, 136, 138, 139.
Spinoza (Baruch de), 151, 171, 201.
Spitsbergen, 118, 120.
Staal, 336.
Staats-Brabant, 146.
Staats-Gelre, 242.
Staats-Limburg, 146, 242.
Staats-Vlaanderen, 146, 242; zie ook Zeeuwsch-Vlaanderen.
Statenland, 190.
Stavoren, 14, 28, 32, 38, 45, 46, 64.
Steen (Jan), 149.
Steenkerke, 196.
Steenwijk, 95, 97, 106.
Stein (Pieter), 217, 222.
Stel (Simon van der), 206.
Stellenbosch, 206.
Stevin (Simon), 122.
Sticht, 8, 13, 15—18, 20, 21, 24, 25, 32, 34, 37, 38, 40, 43—45, 47, 50, 56, 57, 60.
Sticht (Neder-), 24, 32, 34, 37, 45, 60.
Sticht (Over-), 24, 28, 34, 37, 45.
Stirum (Van Limburg —), 264, 265.
Stockhem, 78.
Stoke (Melis), 30.
Storm, 298.
Storm (Laurens—van 's Gravezande), 207.
Story, 251.
Stoutenburg (Willem van Oldenbarnevelt, heer van —), 136, 137.
Straatsburg, 11, 79, 194.
Strauss, 319.
Streuvels (Stijn), 337.
Stromboli, 192.
Stuart (huis), 108, 159, 161, 165, 166, 169, 173.
Suez-kanaal, 315.
Sumatra, 119, 155, 206, 279, 315, 327, 338—340, 342.
Suriname, 180, 183, 207, 246, 249, 294, 327.
Sweelinck (Jan Pietersz.), 150.
Swieten (Van), 339—341.
Syrië, 116.

T.

Tadema (Alma), 318.
Tak van Poortvliet, 333, 334.
Talleyrand, 286.
Talma, 337.
Tasman (Abel), 156.
Tasmanië, 156.
Teisterbant, 19.
Temple (William), 182, 192.
Teniers, 112.
Terborg, 149.
Tessel, 16, 226, 228.
Theems, 179.
Thorbecke, 292, 293, 296—302, 306, 307, 310—312, 319, 328.
Tichelaar (Willem), 187, 188.
Tiecken de Terhove, 287.
Tiel, 13, 16, 28.
Tiele, 319.
Tielemans, 282.
Tienhoven (Van), 333.
Tilburg, 154, 205, 245, 262, 300, 314.

Timor, 157.
Tinaarloo, 1.
Tius, 3.
Toekoe Oemar, 340.
Tollens, 276.
Tongeren, 5.
Toorop, 318.
Treslong (Bloys van), 81.
Trier, 54.
Trip (Elias), 116, 159.
Troelstra, 326.
Tromp (Cornelis), 176, 178, 179, 189, 191.
Tromp (Maarten Harpertsz.), 144, 158, 160, 167, 168, 176.
Tubanten, 2.
Tulp, 148.
Turenne, 184, 187.
Turkije, 111, 116.
Turnhout, 107.
Twente, 2, 176, 205, 262, 293, 314.
Twist (Duymaer van), 304.

U.

Uddelermeer, 7.
Ulrum, 291.
Upnor, 179.
Usselinx (Willem), 115, 120.
Utenbogaert, 129.
Utrecht (bisdom); zie Sticht.
Utrecht (aartsbisdom), 71, 202, 302.
Utrecht (stad), 8, 11, 13, 17, 28, 29, 32, 33, 40, 45, 60, 62, 66, 67, 95, 101, 102, 104, 125, 130, 131, 139, 150, 160, 169, 185, 187, 199, 201, 204, 207, 208, 211, 213, 224, 233—235, 258, 264, 265, 275, 302, 306, 321, 323.
Utrecht (provincie), 16, 22, 24, 56, 61, 71, 83, 92, 94, 99, 105, 113, 122, 125, 126, 128, 130, 131, 146, 185, 190, 198, 213, 215, 217, 225, 232, 233, 240, 262, 270.

V.

Vaassen, 1.
Valckenaer, 238, 245.
Valckenier (Adriaan), 206.
Valckenier (Gilles), 181.
Valdez, 86, 87.
Valenciennes, 75.
Valkenburg, 4.
Valkenhof, 11.
Valkenswaard, 1.
Vargas (Juan de), 77.
Vechten, 4.
Vechtstreek, 152.
Veenhuizen, 278.
Veere, 66, 81, 125, 171, 186, 213, 277.
Velde (Willem van de—, de oude), 149.
Velde (Willem van de—, de jonge), 149.
Velsen (Gerard van), 33.
Veluwe, 1, 7, 19, 24, 139.
Venlo, 45, 60, 102, 125, 140, 143, 200, 289.
Venetië, 25, 111.
Verdam, 319.
Verdugo, 97, 102.
Verdun, 12, 16, 19.
Verhoeff, 188.
Verhuell, 256, 265.
Verhulst (Rombout), 149.
Vermeer (Jan), 149.
Verspyck, 341.
Verwey, 317.
Vespasianus, 4.
Veth, 318.
Vetkoopers, 40, 45, 46.
Vetter, 340, 342.
Viglius, 71.
Villiers (heer van), 99.
Vilvoorden, 283.
Vingboons (Philips), 149.
Visscher (Roemer), 121.
Vitringa, 245.
Vlaanderen, 6, 7, 11, 12, 17, 18, 20, 21, 22, 24—36, 41—44, 47—49, 51—53, 55—58, 61, 63, 65, 67, 71, 75, 81, 88, 90, 92—95, 97, 100, 101, 104, 107, 112, 123, 144, 154.
Vlaanderen (Oost-), 270.
Vlaanderen (Rijks-), 17, 34.
Vlaanderen (West-), 270.

Vlaanderen (Zeeuwsch-), 213; zie ook Staats-Vlaanderen.
Vlaardingen, 17, 315.
Vlamingen, 22, 30, 31, 34, 35, 55, 56, 121, 275.
Vlie, 2, 16, 19, 20, 24, 178.
Vlieter (De), 251.
Vlissingen, 81, 100, 125, 158, 171, 242, 255, 258, 259, 313, 314.
Voetianen, 151, 171, 201, 222.
Voetius, 151.
Voltaire, 222.
Vondel (Joost van den), 121, 122, 150, 200, 317.
Voorburg, 4, 5, 150.
Voorhout, 150.
Voorne, 186.
Voornsche kanaal, 275.
Voorst (heeren van), 21.
Vossius, 122.
Vreede, 245, 248.
Vreeswijk, 28, 233.
Vries (Hugo de), 319.
Vries (Matthijs de), 319.
Vries (Mr. G. A. de), 328.

W.

Waal (De), 310.
Waal, 2, 3, 25, 40, 242, 259.
Waas, 17.
Wagenaar (Jan), 200.
Wagner, 319.
Walcheren, 13, 17, 186, 259.
Waldeck (graaf van), 195, 196.
Walen, 7, 275, 277.
Warfum, 10.
Wassenaer (Jacob van — Obdam), 168, 173, 176.
Wassenaer (heeren van), 21.
Watergeuzen, 81, 83—87.
Waterloo, 270.
Waterweg (Nieuwe), 307, 313, 320.
Wederdoopers, 68.
Weenen, 196, 211, 212, 269, 270, 272, 304.
Weingarten, 253.
Weissenbruch, 318.
Welfen, 31.
Wellington (hertog van), 270, 274.
Weltevreden, 262.
Werff (Pieter Adriaansz. van der), 86.
West-Indische Compagnie, 120, 129, 134, 135, 139, 143, 157, 158, 175, 204, 207, 217, 237.
Westergoo, 38, 125.
Westfalen, 144.
Westland, 188.
Westminster, 169, 170, 189.
Weyden (Rogier van der), 48.
Wezel, 112, 139, 146, 184.
Wezer, 3, 7, 12, 20, 32, 59.
Wijk bij Duurstede, 233.
Wildervanck, 152.
Willebrord, 8.
Wilhelmina (prinses), 221, 230, 234, 236.
Wilhelmina (koningin, gemalin van Willem I), 272, 295.
Wilhelmina (koningin), 330, 332, 337.
Willem I (graaf van Holland enz.), 23, 25, 30.
Willem II (graaf van Holland enz.), 26, 31, 32.
Willem III (graaf van Holland enz.), 34, 36—38.
Willem IV (graaf van Holland enz.), 38.
Willem V (graaf van Holland enz.), 38—40.
Willem VI (graaf van Holland enz.), 41, 44, 46, 48.
Willem van Gullik (hertog van Gelre), 39, 45.
Willem (hertog van Gulik), 60.
Willem (graaf van Nassau-Dillenburg), 62.
Willem I (stadhouder), 62, 70—105, 107, 108, 121, 123, 125, 137.
Willem II (stadhouder), 142, 145, 160—163, 165, 166, 170, 180, 198.
Willem III (stadhouder, koning van Engeland), 152, 163, 164, 189—194, 196, 197—199, 201, 202, 211—213.
Willem IV (stadhouder), 210, 213, 215—218, 221—234.
Willem V (stadhouder), 218, 220—222.

224—238, 240, 243. 249, 251, 253, 254, 258.
Willem I (koning), 249, 253, 258, 264—296, 301, 330.
Willem II (koning), 270, 273, 274, 283, 284, 287, 288, 295—299, 330.
Willem III (koning), 300, 304, 308, 327, 329, 330, 332, 337.
Willem (kroonprins), 308.
Willem (prins von Wied), 330).
Willem (hertog van Luxemburg), 332.
Willem Frederik, 144, 160, 162—164, 168, 171, 176.
Willem Lodelijk, 99, 105, 106, 128, 129, 133, 134.
Willems (Jan Frans), 289.
Willemsoord, 278.
Windesheim, 47, 67.
Winfried, 8.
Winter (De), 246.
Wirtz, 181, 185.
Wiselius, 239.
Witla, 11, 13.
Witmarsum, 69.
With (Witte Cornelisz. de), 145, 157, 168, 173.
Witt (Cornelis de), 170, 179, 185, 187, 188.
Witt (Jacob de), 162, 168, 170.
Witt (Johan de), 152, 169—171, 173, 174, 176—183, 185—188, 193, 198, 202, 210, 229.
Witte van Haemstede, 33.
Witte Zee, 116, 117, 135.
Wittelsbach (huis), 38.
Wodan, 3, 8.
Woerden (heeren van), 21.
Woerden (Herman van), 32, 33.
Woerden, 188, 265.
Woeringen, 34.
Wolff (Betje), 223.
Worms, 20.

X.

Xanten, 4.

Y.

York (hertog van), 175, 192; zie verder Jacobus II.
York, hertog van), 251.
Yperen, 27, 36, 200.

Z.

Zaandam, 204, 313.
Zaanstreek, 115.
Zeeberg, 231.
Zeeland, 2, 17, 24, 28, 31, 33, 34, 37—39, 41—44, 48, 50, 52, 56, 61, 71, 73, 82—90, 92, 94—96, 98—100, 102, 115, 117, 121—123, 125, 126, 139, 146, 153, 154, 157, 164, 168, 170, 171, 173, 181, 186, 190, 191, 195, 198, 213, 225, 230, 232, 233, 236, 242, 244, 259, 270, 316.
Zeeland (Nieuw-), 156.
Zeeuwen, 32, 64.
Zeeuwsch-Vlaanderen, 185; zie ook Staats-Vlaanderen.
Zegveld, 188.
Zevenwolden, 125.
Zierikzee, 33, 43, 88, 90.
Zijpe, 19, 251.
Zoutman, 228.
Zuid-Afrikaansche Republiek, 337.
Zuid-Compagnie, 120.
Zuiderzee, 32, 46, 85, 261, 277.
Zuid-Hollandsche Waard, 46.
Zuid-Willemsvaart, 275.
Zuidpolsbroek, 152.
Zutfen, 19, 26, 28, 39, 45, 84, 97, 102, 106, 125.
Zuylen (van — van Nyevelt), 307, 310.
Zwammerdam, 189.
Zwartewaal, 38.
Zweden, 111, 116, 117, 140, 141, 145, 159, 172, 173, 182, 183, 191, 204, 208, 330.
Zweers, 319.
Zwin, 7, 27, 63.
Zwitserland, 254, 276.
Zwitsers, 54.
Zwolle, 28, 45, 47, 290, 292.

INHOUD.

Blz.

I. Van den oudsten tijd tot ± 400 na Chr.
§ 1. De oudste bewoners 1
§ 3. De Germaansche stammen 2
§ 3. De Romeinsche overheersching 3

II. Van ± 400 tot ± 900.
§ 4. Friezen, Fransen en Saksen 7
§ 5. De Frankische verovering 7
§ 6. De tijd van Karel den Grooten 9
§ 7. De ondergang van het Karolingische Rijk. De Noormannen 12

III. Van ± 900 tot ± 1400.
§ 8. Koningschap tegenover feodaliteit 15
§ 9. De overwinning der feodaliteit 18
§ 10. De landsheerlijke macht (12e eeuw) 20
§ 11. Ridders, geestelijken en boeren (12e eeuw) 21
§ 12. De politieke verhoudingen in de 12e eeuw 23
§ 13. Handel en nijverheid. De steden (13e eeuw) . . . 25
§ 14. De politieke verhoudingen van ± 1200—± 1350 . . 30
§ 15. Landsheeren, edelen en steden (14e eeuw) 35
§ 16. Binnenlandsche oorlogen in de 2e helft der 14e eeuw . 38

IV. De Bourgondische tijd (van ± 1400—1568).
§ 17. De Nederlanden omstreeks 1400 41
§ 18. De vestiging der Bourgondische macht 48
§ 19. Het Bourgondische rijk tot 1477 51
§ 20. De crisis van 1477 en volgende jaren 55
§ 21. Wederopbouw en uitbreiding van het Bourgondische rijk 57
§ 22. De Zeventien Nederlanden in de eerste helft der 16e eeuw 61
§ 23. Moeilijkheden tusschen regeering en volk 69

V. De tijd van den 80-jarigen oorlog (1568—1648).
§ 24. Het begin van den oorlog (1568—1572) 77
§ 25. De opstand in Holland en Zeeland (1572—1576) . . 82
§ 26. De samenwerking van de Nederlanden (1576—1579) . 89
§ 27. De moeilijkste jaren der Unie (1579—1588) 95
§ 28. De overwinning der Unie (1588—1609) 103
§ 29. De Vereenigde Gewesten in het begin der 17e eeuw . 110
§ 30. De regeeringsvorm 122
§ 31. De twisten tijdens het bestand 127

Blz.
§ 32. De voortzetting van den oorlog (1621—1635) . . . 134
§ 33. De oorlog in verbond met Frankrijk (1635—1648) . 141

VI. Nederland als vrije Republiek.

§ 34. De gouden eeuw van Nederland 148
§ 35. Nieuwe binnenlandsche twisten 160
§ 36. De eerste Engelsche oorlog (1652—1654) 166
§ 37. De regeering der Loevesteinsche factie 170
§ 38. De tweede Engelsche oorlog (1665—1667) 175
§ 39. De laatste jaren der Loevesteinsche factie 180
§ 40. De oorlog van 1672—1678 184
§ 41. De Republiek in den strijd om het politieke evenwicht (1678—1713) 193
§ 42. De afneming van den grooten bloei 200
§ 43. De achteruitgang als groote mogendheid (1713—1747) 207
§ 34. De volksbewegingen van 1747 en 1748 213
§ 45. De vorming der patriotten-partij 217
§ 46. De vierde oorlog met Engeland (1780—1784) . . . 225
§ 47. Overwinningnn der patriotten 229
§ 48. Herstel van het stadhouderlijk gezag 235

VII. De Fransche tijd.

§ 49. De revolutie van 1795 241
§ 50. De vestiging van den eenheidsstaat 244
§ 51. Toenemende Fransche invloed (1798—1806) . . . 249
§ 52. Hel koninkrijk Holland (1806—1810) 257
§ 53. Nederland als deel van Frankrijk 260

VIII. Het Koninkrijk der Nederlanden.

§ 54. Het herstel der onafhankelijkheid. De vereeniging met België 264
§ 55. De Zeventien Nederlanden van 1815—1830 271
§ 56. De opheffing van de vereeniging met België . . . 282
§ 57. Nederland onder invloed van de afscheiding van België 290
§ 58. Conservatieven en liberalen (1840—1848) 295
§ 59. Liberalen en conservatieven (vervolg: 1848—1870) . 300
§ 60. Nederland in de tweede helft der 19e eeuw . . . 312
§ 61. Staatkundige verhoudingen na 1870 325
§ 62. De uitbreiding van het Nederlandsche gezag buiten Europa in de 19e eeuw 338
Register van persoons- en plaatsnamen 343
Inhoud 364

UITGAVE VAN J. B. WOLTERS TE GRONINGEN.

PLATEN-ATLAS

VOOR DE VADERLANDSCHE GESCHIEDENIS,

ten dienste van het Gymnasiaal en Middelbaar Onderwijs, Kweekscholen en Normaallessen,

DOOR

Dr. A. J. VAN DER MEULEN,

met medewerking van

M. TEN BOUWHUYS.

TWEEDE DRUK.

Prijs, gecartonneerd . . . . f 1,90.

Een uitgave, waarvan **niet anders dan goeds** te zeggen valt. Het werk bevat ruim 350 afbeeldingen en portretten met meer of minder grote bijschriften. Ze zijn alle even keurig uitgevoerd. Een groot aantal voorwerpen en gebouwen uit alle tijden zijn opgenomen. Wij bevelen dit werk bij onze kollega's ten zeerste aan. De prijs is voor wat men ontvangt ongehoord laag. *De School.*

In historische volgorde, zelfs uit den steentijd beginnende, zijn hier gedenkstukken van de Nederlandsche geschiedenis in plaatwerk bijeen gebracht, in vele honderden afbeeldingen, naar photo's van opgegraven voorwerpen, nog bestaande gebouwen, historieprenten, portretten, enz. **Een zeer aantrekkelijk en leerzaam prentenboek en een uitnemend hulpmiddel bij het onderwijs.** *Nieuws v. d. Dag.*

De uitvoering der platen is meestal **onberispelijk.** De bewerkers hebben er vooral naar gestreefd datgene te illustreeren, wat het woord van den leeraar niet geven kan: kleederdracht, huizen, kamers, tuinen, rijtuigen en schepen uit verschillende perioden der geschiedenis. Ieder leeraar zal er prijs op stellen, dezen Atlas als aanvulling bij de hand te hebben.

Eene goede aanwinst is voor vele, zoo niet voor alle scholen, eene reproductie in kleuren van een blad uit het Pontificale van St. Marie. *Museum.*

Heel veel van **het belangwekkende,** dat de tijden door kenmerkend bleek, is er in beeld gebracht en als begeleidend hulpmiddel bij het geschiedenisonderwijs kan deze platenatlas **zeer goede diensten** bewijzen. *Utrechtsch Dagblad.*

UITGAVE VAN J. B. WOLTERS TE GRONINGEN.

UITGAVE VAN J. B. WOLTERS TE GRONINGEN.

PLATENATLAS BIJ DE NEDERLANDSCHE LITERATUURGESCHIEDENIS

door M. A. P. C. POELHEKKE,
Directeur der H. B. S. met 5-jarigen cursus te Nijmegen

en Dr. C. G. N. DE VOOYS,
Leeraar aan het Gymnasium te Assen.

Prijs, gecartonneerd f 2,50. — Gebonden f 3,50.

Dit wil ik er echter nog wel van zeggen: het schijnt me toe dat de samenstellers een goed doel voor ogen hadden en dit volkomen bereikt hebben. In 't biezonder vestig ik op de uitgave de aandacht van leraren in taal aan Kweek- en Normaalscholen en van bibliothekarissen aan scholen waar de onderwijzers een gemeenschappelike bibliotheek hebben. *De Schoolwereld.*

Aan de toelichting van dezen schat van platen hebben de schrijvers, die hun taak breed opvatten, alle zorg besteed, en zij zochten bij velerlei interessants naar veel afwisselends. Eenige aanteekeningen voltooien dit boek, dat een uitnemende illustratie is bij het onderwijs in onze letterkunde en een prachtwerk voor ieder.
Nieuws van den Dag.

Hij is mijns inziens bijzonder goed. R. CASIMIR.

Alles is met oordeel gekozen en gerangschikt. En daarbij even helder als sober toegelicht door een bescheiden tekst, achter in 't boek aanmerkelik aangevuld met niet direkt ter zake doende mededelingen. Langs de opeenvolgende beelden reist men onze literatuur-geschiedenis door, en heeft gelegenheid in een belangrijk tijdperk een poosje te verwijlen. JAN LIGTHART.

Van een volledige verzameling is natuurlijk geen sprake; doch van een rijke wel; dat blijkt al dadelijk uit het aantal van 297 platen, portretten, handschriften, enz.; uit een tweetal platen in kleurendruk, en een zeventiental platen op geel getint papier; de meeste van korte bijschriften voorzien. Een twaalftal bladzijden met „aanteekeningen" komen aan 't slot van 't boek. Een in vele opzichten mooie uitgave, prachtig van uitvoering, waarvoor de Groningsche firma lof toekomt. *De Standaard.*

. . . . Maar de waarde der platen stijgt nog aanmerkelijk door de soms zeer uitgebreide, interessante aanteekeningen, die de samenstellers aan de platen hebben toegevoegd. *De Maasbode.*

Een zeer belangwekkende „greep", een met zorg gekozen stof, een waarlijk hoogst verdienstelijk uitgevoerd boekwerk.
N. Rott. Courant.

UITGAVE VAN J. B. WOLTERS TE GRONINGEN.

36664

UITGAVEN VAN J. B. WOLTERS TE GRONINGEN.

WOORDENBOEKEN. NIEUWE TALEN.

Prijs der 4 Woordenboeken NIEUWE TALEN per stel besteld, f 17.50.

K. TEN BRUGGENCATE-L. VAN DER WAL, I. ENGELSCH-NEDERLANDSCH. II. NEDERLANDSCH-ENGELSCH.

6e druk, **f 5,40** in half leer in 1 deel of
2 deelen in linnen . . . . . . f 5,40.

I. VAN GELDEREN, I. DUITSCH-NEDERLANDSCH. II. NEDERLANDSCH-DUITSCH.

3e druk, **f 5,80** in half leer in 1 deel of
2 deelen in linnen . . . . . . f 5,80.

C. R. C. HERCKENRATH, I. FRANSCH-NEDERLANDSCH. II. NEDERLANDSCH-FRANSCH.

2e druk, **f 4,50** in half leer in 1 deel of
2 deelen in linnen. . . . . . f 4,50.

☛ Het eenige Fransche Woordenboek, dat bij ieder woord de uitspraak phonetisch aangeeft.

M. J. KOENEN, VERKLAREND HANDWOORDENBOEK DER NEDERLANDSCHE TAAL.

10e druk, 1 deel in linnen f 2,75.

Prijs der 4 Woordenboeken NIEUWE TALEN per stel besteld, f 17.50.

UITGAVEN VAN J. B. WOLTERS TE GRONINGEN.

BIBLIOTHEEK VRIJE UNIVERSITEIT
3 0000 00206 1830